

ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES

Section d'histoire et de pédagogie

BULLETIN
DE
L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXIX

Sofia · 1966

EDITIONS DE L'ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES

Б Ъ Л Г А Р С К А А К А Д Е М И Я Н А Н А У К И Т Е

Отделение за исторически и педагогически науки

ИЗВЕСТИЯ
НА
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

XXIX

СИРЪЖНА БИБЛИОТЕКА - ПЛУМЕН

София · 1966

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакционна колегия

Акад. КР. МИЯТЕВ (отг. редактор), чл.-кор. Д. П. ДИМИТРОВ,
ст. н. с. Г. ГЕОРГИЕВ (секретар), ст. н. с. В. МИКОВ

СИСТЕМА БУКОВА - ПЛУМЕН
ДЕПОЗИТНИ 19 67 № 1441

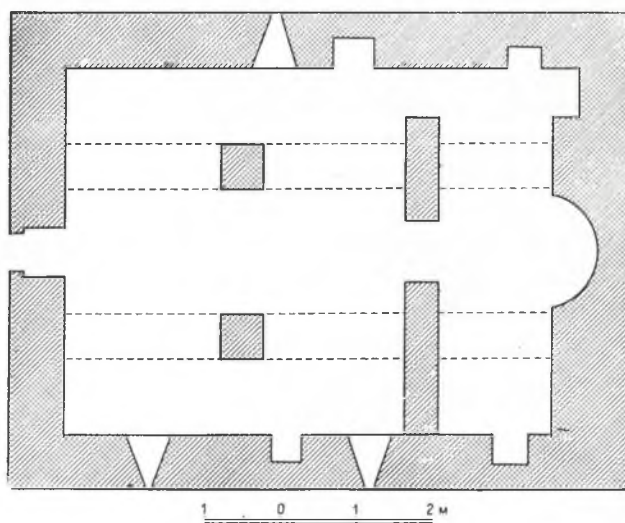
ЦЪРКВАТА СВ. ТЕОДОР ТИРОН И ТЕОДОР СТРАТИЛАТ В С. ДОБЪРСКО

Стамен Михайлов

Добърско¹ е старо село, разположено на значителна височина в източните склонове на Рила, на 12 км североизточно от Разлог. В далечината на югоизток се открива величествен поглед към Пирин, а на запад, току над селото, се възвисява рилският връх Айгидик. Селото се споменава за пръв път в рилската грамота на Иван Шишман от 1378 г. под името Гндѡвѡрдско.² В миналото жителите му са се занимавали със скотовъдство и търговия. В подножието на Айгидик са пасли многочислени стада овце и говеда.³ Но от някогашното благосъстояние на селото доскоро нямаше и следа. То бе едно от най-изостаналите и бедни села в Разложко, което обаче напоследък отново се издига.

Сега в селото има две църкви — едната Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат от 1614 г., другата — Сретение господне от 1860 г. В първата се виждат ценни стенописи от началото на XVII в. — едни от най-интересните и най-добре запазени от този род в нашата страна. Досега тази живопис не е проучвана цялостно, нито даже е научно описана. Задачата на настоящата статия е да запълни, доколкото е възможно, тази празнина.

Отвън църквата има форма на еднокорабна постройка с двускатен покрив. На изток завършва с права стена (обр. 1). В нея е вдълбана абсидната ниша, която не се вижда отвън. Северната и южната надлъжна стена са също прави и неразчленени. Известно разчленяване виждаме само при западната фасада, където стената има три плоски, полукръгло засводени ниши. Църквата е сравнително малка — обща дължина 8,34 м и ширина 6,30 м. Тъй като е вкопана в земята, отвън тя изглежда още по-малка. В ново време пред западната ѝ фасада е построен навес, който загрозява и обезличава старината. Вътре църквата е разделена на три кораба, над които се издигат надлъжни полуцилиндрични сводове. Страничните кораби са отделени от средния с по една тройна аркада, поддържана от два изолирани стълба с квадратно хоризон-

Обр. 1. План на църквата
Fig. 1. Plan de l'église

¹ Доскоро селото се наричаше Недобърско. Според народната етимология това име означава „не добро село“ и се свързва с многото хромии и сакати хора, които в миналото са живели в него. В действителност Недобърско е нова изопачена форма на по-старото гндѡвѡрдско (срв. В. Миков, Произход и значение на имената на нашите градове, села и места, София, 1943, стр. 61).

² Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 597.

³ В. Кънчов, Пътуване по долината на Струма, Места и Брегалница, Мсб, клон ИФ, кн. XII, 1895, стр. 272.

тално сечение. Пред олтара се издига масивна, иззидана с тухли олтарна преграда с два входа, водещи към олтара — един централен, разположен по надлъжната ос на средния кораб, а другия — срещу северния страничен кораб, но не точно по надлъжната му ос. Олтарната преграда носи част от тежестта на арките, отделящи корабите. Осветлението в църквата е слабо. То е директно, но твърде недостатъчно. Светлината едвам се промъква през четири малки прозорчета — амбразури, — две от които са в южната стена и по едно съответно в северната стена и в абсидната ниша. Осветлението още повече намалява от обстоятелството, че църквата е вкопана в земята, та прозорчетата се намират много ниско.

Като архитектурна форма църквата се отнася към типа на скъсените базилики, които стоят твърде близко до кръстовидната църква от свободния кръст.⁴ В същност тук имаме интересна комбинация на тези два типа. Елементи на кръстовидната църква откриваме в плана, а на скъсена базилика — в обемното изграждане и вътрешното разпределение на сградата. Интересна в архитектурно отношение е олтарната преграда, която се използва като иконостас. Зиданите олтарни прегради през тази късна епоха са анахронизъм и отглас на една стара строителна традиция. Такива прегради срещаме в някои църкви от X—XI в.⁵ Олтарната преграда е изградена от камъни и тухли — клетъчен градеж, характерен преди всичко за строителството през епохата на турския феодализъм у нас.⁶

За пръв път по-обстойни бележки за църквата дава В. Кънчов. При едно свое пътуване по долината на р. Места той се отбива нарочно в Добърско, за да се запознае с храма, който както пише този автор, се славел със старинността си из целия Разлог.⁷ Кънчов не обърнал почти никакво внимание на стенописта. За нея той пише: „Образите са много почернели, та не могат хубаво да се схванат чертите на изображенията. Живописът е посредствен.“⁸ Все пак Кънчов не може да отмени с мълчание ктиторските образи, като дава и надписите, които ги придружават. Тяхното съдържание е предадено правилно. Неточно са преписани само някои букви, съкращения и лигатури. Погрешно обаче е разчетена годината — 1122 в. 1614.⁹ В църквата Кънчов видял и едно ръкописно евангелие без начало и без край, от което дава извадки.¹⁰ През 1912 г. за църквата в Добърско писа и Г. Баласчев, който обърна внимание върху факта, че олтарната преграда, както и някои от иконите, намиращи се върху нея, са от времето на съграждането на църквата. Той посочи също, че изображенията на правите светци, между които и тези на ктиторите, са представени не в естествен, а в миниатюрен вид.¹¹

В два фрескови надписа се посочва годината на съграждането. Единият надпис е при ктиторите, а другият — над вратата в западната стена на наоса. Първият, който е много добре запазен, гласи:

1. ХАСНА КТИТОРЪ ХРАМЪ СЕГО
2. СЪТРЕДО ВЪАНКНИ ПРНДЕ ВЪ НЕ
3. РОУСАЛИМ Н ПОКЛОНИ СЕ СТАГО
4. ГРОВА ХВА НИНЕСТА МЕСТА
5. НПОТО ПРНДЕСАМО Н САГРАДИ
6. ХРАМЪ СЪГО ВЪ ЛЪО РЪРКВ

⁴ G. Millet, L'écologie grecque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916, стр. 92.

⁵ Зидана олтарна преграда срещаме в църква № 12 (която също принадлежи към типа на скъсените базилики) в църква № 3 от Вършица град на Плиска (вж. Ст. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—1947 г., РП, III, 1947 г., стр. 174, обр. 2 и 3 и стр. 193, обр. 25. За зиданите олтарни прегради вж. пак там стр. 177 и 178).

⁶ Клетъчен градеж имат не само турски постройки, но и чисто български градежи (напр. църквата Св. Пантелеймон във Видин и др.).

⁷ В. Кънчов, цит. съч., стр. 273.

⁸ Пак там, стр. 274.

⁹ Кап. К. Николов, По горното течение на р. Места, Минало, год. II, 1911, кн. 5—6, стр. 159, забележителност.

¹⁰ В. Кънчов, цит. съч., стр. 275. Вж. също кап. Николов, цит. съч., стр. 159.

¹¹ Г. Баласчев, Храмът Св. Теодор Стратилат в с. Недобърско, ИАИ, III, 1912, стр. 327. Вж. също М. Златкович, Старе цркве у областима Преспе и Охрида. Старинар, III, кн. 3, 1924 и 1925 г., обр. 21 (църква Св. Герман), обр. 25 (църква Св. Климент), обр. 30 (църква Св. Йоан Богослов).

От този надпис се вижда, че църквата е съградена в 1614 г. Вторият надпис, който е четириредов, е по-зле запазен. От него може да се прочете следното:

1. НЗКОЛЕННѢ ѿЩА. Н ПОСПЕШѢННѢ СНА. Н САВРЪШѢННѢ (СТАГО ДѢХА СЪГРАДИ) Н С(Е С)Н) БЖЕСТВЕНН ХРАМЪ (СТНХЪ ВЪАНКОМЪЧЕННИКОВЪ) ФЕОДОРЪ ТИРОНЪ
2. Н СТРАТНААТЬ САГРАДИ СЪ Н ПОПСА СЪ ТРЕДОМЪ Н СЪ (ПОДВНГОМЪ? БОГДАНЪ Н СНА ЕГО ХАСНА Н СНА ХАСНОВЪ БОГДАНЪ ЕРЕН) Н ДР(Ъ)ГА
3. ЕГО СТОАНКА Н СМНЛЕ Н ДР(Ъ)ГА ЕГО ПРОНКА Н СНА ЕГО НИКОЛА Н СПАС. Н Д(Ъ)ГА ЕГО (Р)АДЪН(КА). Н СНА ЕГО С(ТО)НКО. Н СТАНКО. ОУГРИННОВЪ...
4. ВЪ ЛЪТО З Р К В М'ЛЕСТВЮ (РАБЪ ВЪН) ХАСНА ВЪ НЕРОУСАЛИМЕ
5. Н ПОКЛОНИ СЕ СТОМЪ ГРОВА ХВА (Н НИНЕСТА МЕСТА). Н СЪГРАДИ ХРАМА (СЕГО).

Както се вижда, във втория надпис се говори не само за съграждането на църквата, но и за изписването ѝ, станало в същата година, когато храмът е бил построен. Ктиторите от първия надпис са споменати и тук, но заедно с жените и децата им. Същите имена срещаме и в един поменик, изписан на стената в олтара, който гласи:

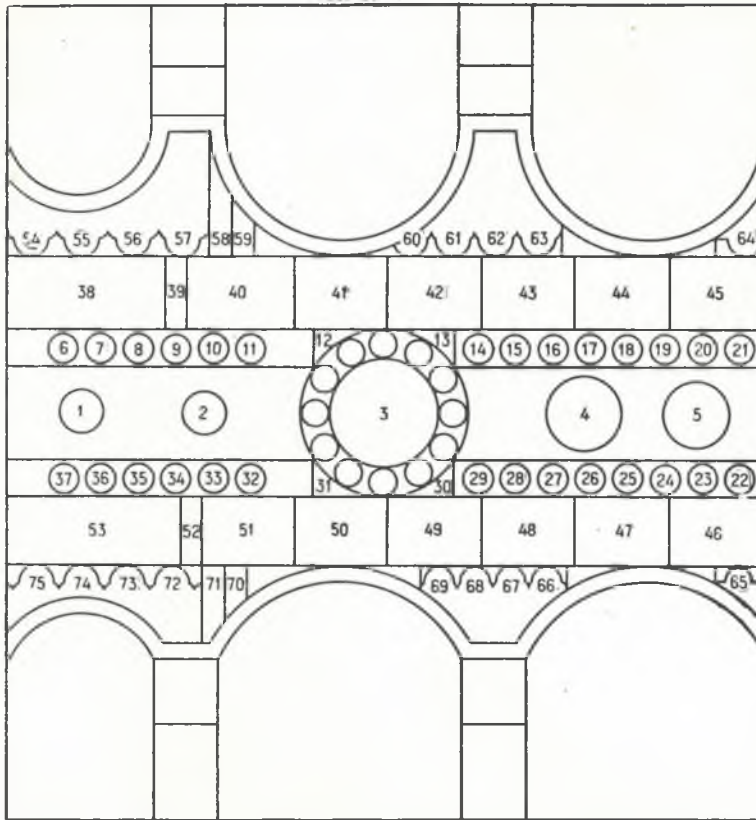
1. ПОМЕНН ГН ЕРЕН ДИМТРЕЪ (Ъ) СОЛЪНА РАДЕ ГАЛО... ЕРЕН УСА
2. ПОМЕН(Н) ГН ХАСНА. ВЪДИМ. ЕРЕН. КАДО
3. СТОАНКА. ВЪСТРА. ВЪДАНЪ
4. СТОЮ. ВЪАКО. РАХНА. ДОНЧЪНЪ
5. ДОУРЧО. ДРАГИНА. ДРАГАНА. ТОДОРЪ
6. ВЪРБАНА. ДОУРЧО. ГЪДЕ. ВЪАКО
7. МНАКО. НЗНАНИ. Н НЕЗНАНИ ПРАВОСЛАВ (НИ)
8. ХАСНОВЪ РОДЪ. МАЛЪНКО. ІАКНИМЪ
9. ТОДОРЪ. ДИМТРЕЪ
10. ПОМЕН(Н) ГН СМНЛЕ. СПАСЪ. ВЪЛЧО. СТОЮ. (ПР)ОНКЕ. РАДОУНКО. НИКОЛА
11. НОВА(НЪ). СТОНКО. СРЪДО. БАЛО
12. КЕРО. КЪЛО. КРАНО. БОАНКА. ЗЛАТО
13. ЪГРИН. МНАЧО. СТАНКО. ВРАНКО.
14. ПЕРНЪ. СТОНКО. ВЪ ЛЪТО З Р...

Последните две букви, навярно КВ, са заличени. Този поменик е интересен не само защото в него се посочват за трети път имената на ктиторите и годината З Р (КВ), но и защото наред с ктиторските имена са изброени и други старинни български имена, като Пройка, Радунко, Угрин, Вранко, Бистра, Перин, Драгина, Върбана, Малунко и др. Името на главния ктитор Хасна, на жена му и двете му деца Богдан и Бистра се срещат и върху иконата на Богородица от иконостаса. Надписът върху тази икона гласи: ПРЕНН ГН МОЛЕННѢ РАБА СВОЕГО ХАСНА. Н ДР(Ъ)ГА ЕГО СТОАКА Н СНА ЕГО ВГДАНЪ ЕРЕН. Н ВЪСТРА.¹²

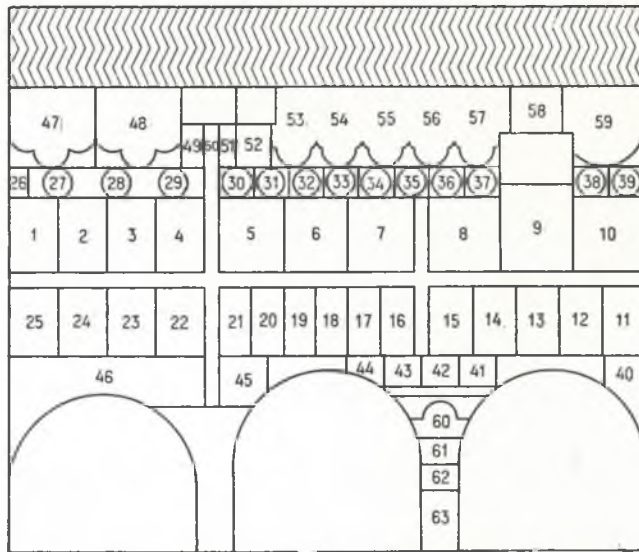
Надписът над вратата и ктиторският надпис, както видяхме, имат аналогично съдържание. От тях научаваме, че ктитор на храма е Хасия. Исторически такава лице не е засвидетелствувано. Неизвестни личности са и останалите спомоществователи. Хасия, както всеки благочестив християнин от онова време, е мечтал да посети Ерусалим и другите свещени за християните места в Близкия Изток. От първия надпис научаваме, че той осъществил тая своя мечта с „ТРЕДОМЪ ВЪАНКНИ“. Надписът, придружаващ ктиторските образи, както посочва и А. Грабар,¹³ е ука-

¹² Иконата с тоя надпис, както и останалите икони от иконостаса — арх. Михаил, Исус Христос, Йоан Кръстител, Теодор Тирон и Теодор Стратилат — са съвременни на изписването на църквата, т. е. от началото на XVII в.

¹³ A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, стр. 316.

Обр. 2. Схема за разположението на стенописите в средния кораб
Fig. 2. Schéma de la distribution des peintures murales de la nef centrale

Обр. 3. Схема за разположението на стенописите в южния кораб
Fig. 3. Schéma de la distribution des peintures murales de la nef méridionale

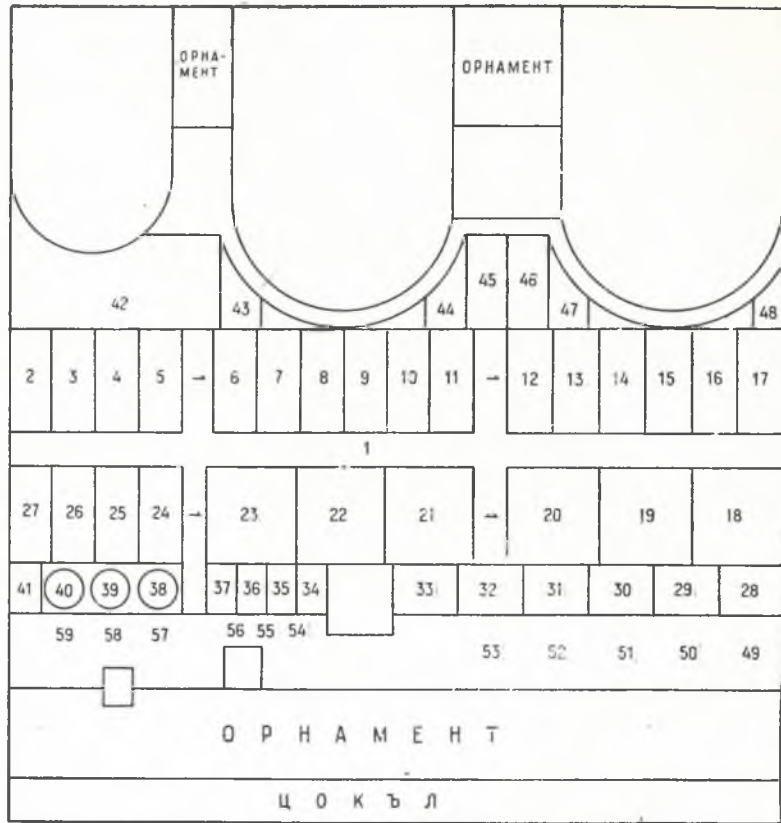
Образи на Богородица и Христос

1 — Христос от Възнесението; 2 — Христос Емануил; 3 — Христос Вседержител; 4 — Христос — ангел от Великия съвет; 5 — Богородица одигитрия. Пророци: 6 — Соломон; 7 — Исаяя; 8 — Арон; 9 — Амос; 10 — Самуил; 11 — Йона; 12 — Символът на ев. Йоан; 13 — Символът на ев. Марк; 14 — Авакум; 15 — Яков; 16 — Мойсей; 17 — не се чете; 18 — Йоад; 19 — Ной; 20 — Анна; 21 — Сибила царица; 22 — Аврам; 23 — Исак; 24 — Яков; 25 — Йоил; 26 — не се чете; 27 — Йезекил; 28 — Софоний; 29 — Захарий; 30 — Символът на ев. Матей; 31 — Символът на ев. Лука; 32 — Данаил; 33 — Елисей; 34 — не се чете; 35 — Гелеон; 36 — Йеремия; 37 — Давид. Сцени: 38 — Св. литургия; 39 — палметовиден орнамент; 40 — Благовещение; 41 — Рождество Христово; 42 — Сретение Христово; 43 — Кръщение Христово; 44 — Възкресение Лазарево; 45 — Влизане в Ерусалим; 46 — Преображение Христово; 47 — Умиване на краката; 48 — Тайната вечеря; 49 — Предаване на Христа; 50 — Съдът на Пилат (Умиване на Пилат); 51 — Разпятие Христово; 52 — орнамент от полупалмети; 53 — Св. литургия. Светци: 54 — Доротей; 55 — Павел; 56 — Лаврентий; 57 — Роман; 58 — орнамент рибена кост; 59 — Флор; 60 — Ананий; 61 — Заря; 62 — Мисаил; 63 — Андроник; 64 — Текла; 65 — Устина; 66 — Петка?; 67 — Варвара; 68 — Екатерина; 69 — Домна; 70 — Гурий; 71 — орнамент рибена кост; 72 — Вавила; 73 — Акепсим; 74 — Аитала; 75 — Панкратий

Светци: 1 — Анфилохий; 2 — Петър; 3 — Амвросий; 4 — Спиридон. Сцени: 5 — Снемане от кръста; 6 — Оплакване (Гробно ридание); 7 — Мирноските на гроба (Ангел на гроба господен); 8 — Слизане в ада (Възкресение Х-во); 9 — Неверният Тома; 10 — Христос изчервява слепия от рождение. Светци: 11 — Климент; 12 — Йоан милостиви; 13 — Никанор; 14 — Аверкий; 15 — Манум (Наум?); 16 — Григорий; 17 — Еротей; 18 — Дионисий; 19 — Сирлений; 20 — Вавила; 21 — Антим; 22 — Григорий; 23 — Климент; 24 — Вукол; 25 — Партений; 26 — орнамент рибена кост; 27 — Урс; 28 — Сергий; 29 — Вах; 30 — не се чете; 31 — Трифон; 32 — Никифор; 33 — Харалампий; 34 — Панфилий; 35 — Поликарп; 36 — не се чете; 37 — Неофан (Теофан?); 38 — не се чете; 39 — Савину (Сава?); 40 — Матрона; 41 — Никола; 42 — Викентий; 43 — Виктор; 44 — Мина; 45 — Александра; 46 — орнамент от полупалмети; 47 — Силвестър папа римски; 48 — Кирил философ; 49 — сиво поле; 50 — орнамент от полупалмети; 51 — орнамент рибена кост; 52 — надпис; 53 — Николай; 54 — Яков Персенин; 55 — Макарий Египетски; 56 — Алекси человек божи; 57 — Павел Тивейски; 58 — орнамент полупалмети; 59 — Архангел Михаил; 60 — Орест; 61 — орнамент полупалмети; 62 — орнамент рибена кост; 63 — мозаична украса от бели и червени петънца. Южна аркада: — Роман; — Сава освещени; — Павлутий; — Иван Рилски; — Арсений; — Илия; — Павел; — Прохор Пчински; — Яким Срандапорски; — Евтимий;

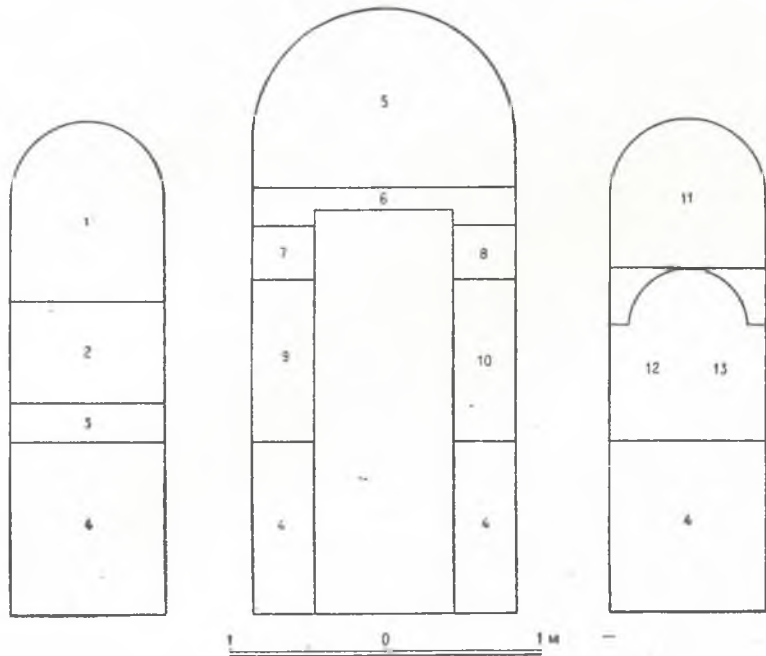
знание, че поклонничеството в Ерусалим не е било преустановено от българите и през епохата на турското владичество в нашите земи. В църквата е запазено и друго вещественно доказателство за връзките на този край с Ерусалим и за съществуването на подобни поклонничества.

А. Светци: 1 — орнамент; 2 — Тарасий; 3 — Порфирий; 4 — Василий; 5 — Теофилакт; 6 — Евтихий; 7 — Георги; 8 — Антип; 9 — Василий; 10 — Епифаний; 11 — Патрикий; 12 — Ника; 13 — Никифор; 14 — Митрофан; 15 — Доротеи; 16 — Тимотей; 17 — Трифилий. Б. Чудеса: 18 — Христос прогонва бесовете от Мария Магдалена; 19 — Христос и самарянката на кладенеца; 20 — Христос изцелява недъгавия; 21 — Преполовление на хлебовете; 22 — Чудото в Тивериадското езеро; 23 — Христос изцелява прокажания. В. Светци: 24 — Софроний; 25 — Никифор; 26 — Яков; 27 — Марк; 28 — Теодора; 29 — не се чете; 30 — Марта; 31 — Теофана; 32 — Пелагия; 33 — Ирина; 34 — Агата; 35 — Татиана; 36 — Неделя; 37 — Параскева; 38 — Авив; 39 — Самон; 40 — Гурий; 41 — Орнамент; 42 — орнамент полупалмети; 43 — Анна; 44 — Саломе; 45 — Елисавета; 46 — Анна Егасия; 47 — Фегрония; 48 — Евгения; 49 — Никита; 50 — Прокопий; 51 — Меркурий; 52 — Теодор Тирон; 53 — Теодор Стратилат; 54 — Димитър; 55 — Нестор; 56 — Георги; 57 — Атанасий Александрийски; 58 — Петър Александрийски; 59 — Исус Христос. Северна аркада — Григорий, Варлаам, Иоасаф, (Гавр аил?), Йоан Калевит, Мардарий, Евстратий Антоний, Ефрем, Тео (фил?)

Обр. 4. Схема за разположението на стенописите в северния кораб
Fig. 4. Schéma de la distribution des peintures murales de la nef septentrionale

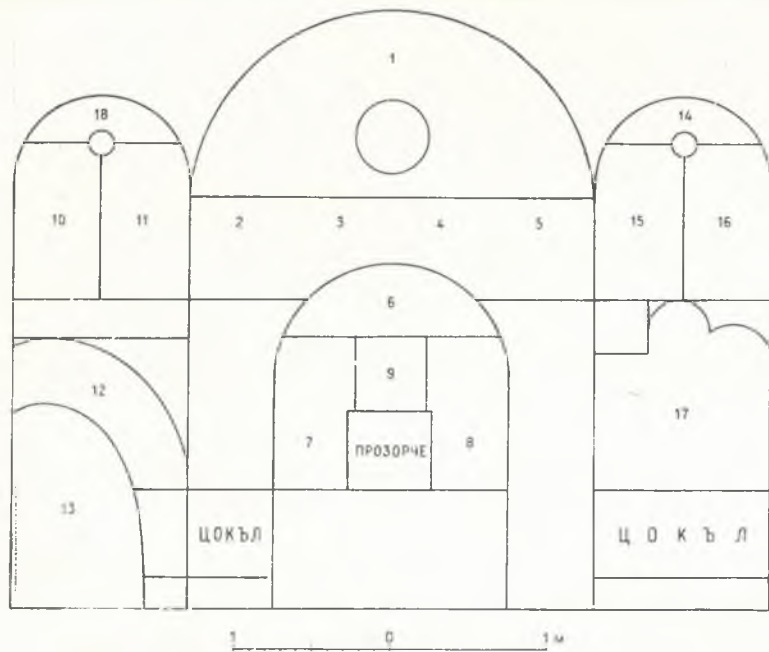
Срещу южния кораб: 1 — Жертва Аврамова; 2 — ктиторски портрети и надписи; 3 — орнамент от полупалмети; 4 — украса на цокъла — рибна кост. Срещу средния кораб: 5 — Успение богородично; 6 — надпис за съграждането и изписването на църквата; 7 — Улида; 8 — Кирик; 9 — Зосим; 10 — Мария Египетска. Срещу северния кораб: 11 — Евстатий, вдаясно елен с кръст; 12 — Константин; 13 — Елена

Обр. 5. Схема за разположението на стенописите върху западната стена
Fig. 5. Schéma de la distribution des peintures murales sur le mur occidental

Касае се за една букова дъсчица,¹⁴ на която висел разкошен полилей, донесен от Ерусалим, сега безследно изчезнал. На дъсчицата е написано с мастило: ДА СЕ || ЗНАЕ || КОГА Е || ХОДНАЪ || ХАЦН || ДХНАЪ || 8 ЄРСАЛІ(МЪ) || И ПОКА || ОНИ СЕ || ГРОЗЪ || ГЄДЧО || И ДОНЕСЕ || СНЕ || ПОЛЕА || ЕН ДА || СВЕТН || ЗА ПЕ- ГОВЪ || ДШВ || Н ѠЦЪ || ЄМЪ || ЛЕТА || Ѡ ХІА || АѠМ || А.

Стенописи. Цялата вътрешност на църквата (обр. 2—6), а също така и външното лице на западната стена са покъ със стенописи. Външните стенописи запълват трите ниши в западната фасада — в средната са патроните на църквата Теодор Тирон и Теодор Стратилат, в северната — св. Георги, а в южната — св. Димитър. И четирите военни светци са на коне. Между нишите са представени бюстове на четири пророци. Архиволтите на арките са украсени с геометрични и растителни мотиви, главно паралелепипедни форми и стилизирани полупалмети. Под нишите е имало също живописна украса, сега почти напълно унищожена.

Обр. 6. Схема за разположението на стенописите в абсидата

Fig. 6. Schéma de la distribution des peintures murales de l'abside

1 — Възнесение Христово; 2 — Климент; 3 — Партений; 4 — Игнатий; 5 — Леонтий; 6 — Богородица; 7 — Василий; 8 — Йоан Златоуст; 9 — орнамент от полупалмети; 10 — Кирял; 11 — Поликарп; 12 — Агнец; 13 — архидякон Стефан; 14 — орнамент от полупалмети; 15 — Влас; 16 — Мелентий; — орнамент; 17 — Спиридон; 18 — орнамент от полупалмети

Бояна,¹⁹ Земен²⁰ и др. Те обаче не са конници. Светците конници добиват особено широко разпространение в нашата религиозна живопис след XIV в., когато чудесата на тези светци и най-вече на св. Георги и св. Димитър²¹ стават много популярни чрез, агиографската литература. Военните светци до входа върху западната стена откън имат по-различно, апотропеично значение — те са борци против злото, т. е. имат приблизително същото предназначение, каквото има и архангел Михаил от вътрешната страна на същата стена.

¹⁴ Дъсчицата има дълж. 28 см, шир. 2,3 см и деб. 1.6 см.

¹⁵ Напр. в Драгалевския манастир.

¹⁶ Като напр. в църквата в с. Марица, Самоковско, и др.

¹⁷ А. Grabar, цит. съч., стр. 299.

¹⁸ В. Димов, Разкопките на Трапезица в Търново, ИАД, V, 1915, обр. 89, 976, 101—102, 109—113. Възможно е, както се предполага, някои от тези изображения да са на български боляри.

¹⁹ К. Miatev, Les peintures murales de Boiana, Sofia — Dresden, 1961, табл. 28—30 и 32.

²⁰ А. Grabar, цит. съч., табл. XXXIII.

²¹ Към края на XV в. (ок. 1493 г.) в църквата на Кремиковския манастир са изписани житейни сцени на св. Георги. Вж. пак там, табл. 55. Известната резбена икона от Созопол е отнесена съвсем неоснователно към X в. (вж. Ив. Гошев, Един средновековен барелеф от Созопол, ГСУ, Богословски ф-т, кн. VI, 1929, стр. 5, обр. 1 и табл. 1. За датиранието вж. пак там, стр. 77). В действителност иконата е много по-късна.

Изобразяването на военни светци конници е един интересен момент от живописната украса на църквата. Тези светци най-често се поставят в притвора¹⁵ или върху западната стена¹⁶, а понякога и в наоса.¹⁷ Култът към военните светци е бил широко разпространен в българската религиозна живопис от XIII в. насам. Военни светци в наоса срещаме в много от църквите по Трапезица в Търново,¹⁸ в

Изобразяването на военни светци конници е един интересен момент от живописната украса на църквата. Тези светци най-често се поставят в притвора¹⁵ или върху западната стена¹⁶, а понякога и в наоса.¹⁷ Култът към военните светци е бил широко разпространен в българската религиозна живопис от XIII в. насам. Военни светци в наоса срещаме в много от църквите по Трапезица в Търново,¹⁸ в

Изобразяването на военни светци, без да е чуждо, не е и типично за византийското изкуство. Тяхната иконография изглежда заимствувана от източни образци.²² Във византийското изкуство, а също така и в български паметници от епохата до завладяването на страната ни от турците военните светци се представят прави или седнали на трон.²³ Начинът, по който са представени обаче Теодор Тирон и Теодор Стратилат в Добърско, ни насочва към традиционната византийска схема: двамата светци са един до друг и — което е по-важно — обърнати в една и съща посока — надясно. Тази схема откриваме и в западното романско изкуство.²⁴ Тя се противопоставя на принципа на антитета, на който, както ще видим по-нататък, се подчиняват някои композиции на военни светци от времето след XIV в. и през цялата епоха на турското владичество. Освен върху западната фасада Теодор Тирон и Теодор Стратилат са изписани и върху една икона от иконостаса също от XVII в. Изписването на църквите отвън, главно на западните им фасади, срещаме и на други места след XIV в.²⁵ Много често така се изписват църквите в Румъния.²⁶ В това отношение дори може да се посочи румънско влияние върху нашата религиозна живопис. Такъв е случаят с църквата в Преображенския манастир, където чуждото влияние се простира и върху архитектурата. Понякога обаче наличието на стенопис върху западната фасада е указание, че църквата е имала притвор и следователно не се касае до външно изписване. Такъв е случаят с църквата в Кремиковския манастир.

Важно място в живописната украса на църквата заемат сцените на празниците и страстите, разположени в хоризонтален пояс, който започва на южната стена на средния кораб, продължава на северната стена, после преминава върху южната стена на южния кораб и завършва с чудесата в северния кораб. Начело на цикъла е Благовещението. То заема традиционното си място върху източната стена, като архангелът идва отляво. Следват 5 празнични сцени, а след тях — сцени от страстите и чудесата.

В следващите страници ще се спрем по-подробно само върху тези сцени, които са по-добре запазени и имат по-голямо иконографско и художествено значение.

Сретение Христово (срътєнне хѣо) (обр. 7). В тази композиция е спазена традиционната иконографска схема, но по отношение на предписанията на ерминията на Дионисий Фурнографиота съществуват някои отклонения. Така тук храмът не е изписан с купол, нито масата със златна кадилница, споменати в ерминията.²⁷ Архитектурата, която трябва да символизира храма в Ерусалим, е представена с две кули, съединени с яркочервения *velum*. Както винаги, тя има условен характер и е в духа на елинистическата традиция. Традиционно е и разпределението на фигурите. На преден план вдясно е Симеон, стъпил върху подиум с квадратна основа, с дете (Христос) в ръце. Тялото му е силно наклонено напред, към Богородица, изправена с прострени напред ръце, готови да поемат детето. С бързо движение зад нея пристъпва Йосиф, който държи в ръцете си приготвените за жертва гълъби (Левит 12, 6, 8; Лука 2, 24). Между Богородица и Йосиф на заден план е фигурата на пророчица Анна, която с един драматичен жест, символизиращ нейната изповед, сочи с лявата си ръка към Христа, а в дясната държи разгънат свитък с четириредов текст с пророчески слова. В подбора на тоновете също е спазена традиционната византийска условност. Архитектурата е виненочервена, а дрехите — сини и червени. На син хитон отговаря червен химатий и, обратно, на червен хитон — син химатий

²² Ив. Гошев, цит. съч., стр. 299.

²³ Прави военни светци на Атон вж. в Протатон (G. Millet, *Monuments de l'Athos, I. Les peintures*, Paris, 1927, табл. 48, 1—3 и табл. 49, 1—2); в католикона в Хилендар (пак там, табл. 74, 3—4); в католикона в Лавра (пак там, табл. 139, 3—4) и др. Св. Георги на кон срещаме в транезарията на Дионисиу (пак там, табл. 211).

²⁴ Такава композиция виждаме напр. в сцената „Бой между небесните сили и дракона“ — фреска от началото на XII в. от църквата в Сен Савен (Южна Франция). За тази фреска вж. Ив. Гошев, цит. съч., стр. 30, обр. 7.

²⁵ Към църквите с външно изписани фасади могат да се посочат още църквата в Драгалевския манастир и Св. Неделя при Карлуксво, а към църквите с изписани фасади, свидетелстващи за съществуването някога на притвор, — църквата в Беренде и църквата в Кремиковския манастир.

²⁶ N. Iorga et G. Blas, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922. Вж. образите на стр. 284, 387 и 397.

²⁷ A. Schäfer, *Handbuch der Malerei vom Berge Athos, Trier*, 1855, стр. 175, § 215.

Обр. 7. Сретение Христово
Fig. 7. La Purification

Тази ритмична смяна на двата цвята откриваме и в облеклата на фигурите от останалите композиции. Необичайно за византийския вариант на тази сцена е мястото, което заема пророчица Анна. Обикновено тя стои отдясно зад Симеон.²⁸ Отдясно зад Богородица я виждаме и в акариста, изписан в една гръцка църква в Москва.²⁹ Същото място тя заема и в кападокийската църква Джанавар.³⁰ Там с лявата ръка тя държи разгънат свитък с надпис, а с дясната бла-

²⁸ Н. Покровский, Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийским и русских, Труды VIII арх. съезда, СПб, 1892, стр. 104—106.

²⁹ Пак там, стр. 104.

³⁰ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, I, texte, Paris, 1925, стр. 206.

гославя.³¹ В сръбската живопис срещахме същото положение.³² То може да се смята за обичайно, ако не и характерно за балканската религиозна живопис. В нашата композиция липсва и един от съществените елементи на тази сцена — вехтозаветният жертвеник или християнският престол и поставените върху него евхаристични утвари. Тук може да се види известно атонско влияние, тъй като и в някои композиции на Сретението от атонските манастири, като напр. в Хилендар,³³ Ксенофон³⁴ и др., този мотив липсва. Фигурата на детето е много повредена, но личи, че то е било облечено в къса туника. Жестът за благославяне, който Христос прави с дясната ръка, тук липсва.

В Кападокия тази сцена рядко се среща в съкратения повествователен цикъл и, обратно — почти никога не липсва от разширения.³⁵ У нас тя е на лице и в съкратения цикъл, който е характерен за украсата на нашите църкви след XIV в. Съвсем определено е и нейното място — между Рождество Христово и Кръщение Христово.

Класически пример на тази композиция може да се счита Сретението от Василевските медни врата (1336) от Новгородската катедрала Св. София.³⁶ И тук Анна заема мястото, което окончателно се утвърждава и в балканската живопис, — отдясно, зад Симеон. Като се има пред вид сравнително широкото разпространение на този сюжет в балканската живопис, включително и в Македония,³⁷ отсъствието му в тогавашна Централна и Източна България може да се обясни с явното предпочитане на съкратения цикъл на празниците в тая част на нашата страна.

Кръщение Христово (кръщенниє хѡво) (обр. 8). Кръщението също се подчинява на обичайната за Византия иконографска схема. В дъното се издигат два скалисти върха, третиращи в духа на византийската условност, с характерните за византийското изкуство стъпаловидни тераси. Централно място в композицията заема фигурата на Христос. Към нея от небето се спускат три лъча, средният от които стига до нимба и завършва с изображение на гълъб — символ на светия дух. За отбелязване е, че лъчите излизат не от полукръгло, а от правоъгълно сияние. Реката Йордан е представена с права перспектива — на преден план се разширява, като изпълва цялата рамка на композицията, а в дълбочина силно се стеснява. Христос стои изправен по средата на течението, стъпил върху правоъгълна ниска подставка. Отляво (т. е. от дясната страна на Христос, както изисква наръчникът по живопис и както е типично за византийския вариант на тази сцена) е застанал Йоан Кръстител с простряна ръка към Христос и с извърната глава нагоре към сиянието. На срещуположния бряг са традиционните три ангела, които, както и фигурата на Кръстителя, са силно наклонени към Христос. В знак на страхопочитание ангелите простират напред молитвено ръцете си, покрити с драперия. Под краката на Христос се гърчи триглав змей, а вляво и вдясно от него са изписани две алегорични човешки фигури, изобразяващи: мъжката отляво — реката Йордан, а женската отдясно — морето. Христос е младолик, голоблад, с глава, обърната в $\frac{3}{4}$ към Йоан Кръстител. Той е гол. Само през кръста е препасан с бяла кърпа. Краката са плътно събрани един зад друг, а ръцете, обратно, отделени от тялото и леко присвити. Художникът е успял да предаде нормалното положение на крайниците на човек, който нагазва в студена вода и потръпва. Христос би трябвало да благославя, а в същност дясната му ръка стои отпусната. Реката е предадена с тъмни успоредни бразди върху сивосинкав фон. Тези бразди обаче, означаващи вълните, не минават през тялото на Христос, та се получава впечатлението, че фигурата му не е потопена във водата, а стои пред нея и се откроява на фона ѝ. При това успоредните линии, които са леко вълнообразни, не са дадени водоравно, а

³¹ Идентична поза на благославящата дясна ръка виждаме в софийската църква Св. Петка Самарджийска (вж. Ст. Михайлов, Стенописите на църквата Св. Петка Самарджийска в София, ИАИ, XXIV, 1959, обр. 13).

³² Срв. V. R. Petković, La peinture serbe du Moyen Age, II, Beograd, 1934, табл. XI (Милешево), табл. XXIV (Печ).

³³ G. Millet, Monuments de l'Athos, табл. 66, 2.

³⁴ Пак там, табл. 174, 1.

³⁵ G. de Jerphanion, цит. съч., I, стр. 79

³⁶ В. Н. Лазарев, Василевските врата 1336 г., СА, XVIII, 1953, стр. 386 сл. и обр. 11.

³⁷ Напр. в църквите Св. Андрей на р. Треска (1389), Марков манастир (към 1370 г.), Лесново (1341—1348) — срв. V. R. Petković, цит. съч., съответно стр. 58, 56 и 54.

Обр. 8. Кръщение Христово
Fig. 8. Le baptême

косо — в дълбочина. По тоя начин художникът е успял да предаде доста сполучливо течението, като умело е използвал правата перспектива. Бреговете, изрязани като с нож, подчертават характерната за кападокийския тип куполовидна форма на реката.³⁸ Вдясно от алегоричната фигура на морето се вижда плитък глинен съд, от който излизат пламъци. Това е огънят, чиято очистителна сила се свързва в евангелия разказ и в богословската литература с акта на кръщението. Според евангелистите Матей и Лука Йоан Кръстител казва, че Христос, който ще дойде след него, ще кръщава не с вода, а с дух свети и с огън (Мат. III, 11; Лук. III, 16). Тези мисли разяснява в словата си Григорий Богослов, откъдето, както посочва Н. Покровски, са

³⁸ G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, Paris, 1916, стр. 172.

се вдъхновявали художниците, когато са изобразявали очистителните огнени пламъци в Кръщението.³⁹ Но въпреки че е добре разяснен от евангелистите, а също и от Григорий Богослов, този мотив не се среща често в репертоара на средновековните зографи.

В композиционно отношение Кръщението се приближава към едноименните сцени, които виждаме в атонските стенописи. Но по силата на една стара традиция в Добърско тази сцена е доста опростена. Броят на фигурите е намален до минимум. На брега не се виждат никакви групи от евреи, дошли да се покръстят — мотив, който започва да се среща в иконографията на Кръщението още от IX—XI в.⁴⁰ Бедно е представена и речната фауна. Тук-там се виждат само риби. Подобни опростени композиции срещаме в Кападокия, като напр. в църквата Каралеик килисе, където са представени само трите главни фигури — Христос, Йоан Кръстител и един ангел. От речната фауна няма нито едно живо същество, а от алегоричните фигури виждаме само реката Йордан.⁴¹ Във всички кападокийски композиции на тази сцена Христос е представен гол. Тази голота, която той се стреми да прикрие с едната или с двете си ръце, има мистически смисъл. Според литургическия текст тя символизира освобождаването на човешкия род от греховете и връщането му към невинността и безсмъртието.⁴² Тази символика обаче е чужда на Кръщението от Добърско. Христос, в съгласие с най-разпространения византийски вариант на тази сцена, е препасан с бяла кърпа. Символиката тук е отстъпила място на едно по-реалистично виждане: Христос е мъж, който трябва да прикрие голотата си. Това виждане не е чуждо и на художниците от изтока, но те са го изразявали по друг начин — представяли са, че Христос сам крие пола си с ръце.⁴³ Така се подчертава още повече чувството за свян. Такъв свенлив жест Христос прави и в Кръщението от Бояна, където според Грабар майсторът явно подражава на източни образци.⁴⁴ Обаче в Кападокия не са редки и случаите, когато Христос не прави този жест.⁴⁵

Възкресение Лазарево (Βυζαντινὸν Ἀνάστασιον) (обр. 9). Възкресението подобно на повечето от останалите композиции представлява симетрична композиция: вляво и вдясно по един скалист връх, а между тях, в дъното, две кули от крепостната стена на града. Пред кулите се вижда група от допоясни изображения на евреи. Следвайки византийската схема, художникът е представил на преден план Христос и учениците му. В краката на първия са коленичили Марта и Мария, които молят за изцелението на техния брат. Вдясно е гробът на Лазар. Един мъж е отместил капака, а друг, изправен до гроба, развързва повоя на покойника. Христос благославя⁴⁶ с дясната ръка, а в лявата държи свитък, на който според наръчника по живопис трябва да се четат думите: „Ἀνάστα δεῦρο ἔξω.“⁴⁷ Този израз отговаря точно на думите, с които Христос се обръща към Лазар (Йо. 11, 43). Изобщо сцената е стъкмена според предписанията в наръчника по живопис от Дионисий Фурнографиота. Липсват всякакви странични епизоди и подробности, които често срещаме при по-късните стенописи. Цялото внимание художникът е съсредоточил върху главното действие — възкресението на Лазар, ръководейки се от разказа на четвъртото каноническо евангелие. Тук липсва напр. епизодът с изцеряването на други болни, които обикновено се представят с ковчезите на гръб. Фигурата, която развързва повоя на Лазар, не отвърща глава от разлагания се труп, нито запушва носа си — жестове, станали конвенционални

³⁹ Н. Покровский, Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийских и русских, СПб, стр. 187—188.

⁴⁰ Пак там, стр. 188.

⁴¹ G. de Jerphanion, цит. съч., Album, II, Paris, 1928, табл. 103, 3.

⁴² Пак там, I, texte, Paris, 1925, стр. 80, заб. 4.

⁴³ G. Millet, Recherches, стр. 172; G. Jerphanion, I, цит. съч., стр. 80.

⁴⁴ A. Grabar, цит. съч., стр. 139.

⁴⁵ Срв. G. Jerphanion, цит. съч., II, таблици: 78,1; 103,3; 109,2 и III, табл. 157,2.

⁴⁶ В приведения от Дидрон—Шефер гръцки ръкопис изразът „Христос благославя с едната ръка“ е изпуснат. Нашият текст е по-пълн. В него стои: με τὸ ἓνα χεῖρ ἐβλόγει αὐτόν (срв. A. Schäfer, цит. съч., стр. 195, заб. 9, и Βιβλίον καλοῦμενον ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Ръкопис в Средновековния отдел на АИМ при БАН, инв. № арх. 6, стр. 96.

⁴⁷ Ἐρμηνεία, стр. 96.

Обр. 9. Възкресение Лазарево
Fig. 9. La résurrection de Lazare

и неизбежни за византийската иконография на тази сцена.⁴⁸ Известен интерес представлява гробът. Той е изсечен в скалата и има почти вертикално положение, а самият саркофаг е леко извит.⁴⁹ Капакът обаче е съвършено прав и фактически непригоден за този гроб.⁵⁰ Това несъот-

⁴⁸ Типичен пример за този жест виждаме във Ватопед (срв. G. Millet, Monuments de l'Athos, табл. 84, 3); в църквата Св. Димитър в Печ (срв. V. R. Petković, цит. съч., табл. XCV, 2); пак в Печ в църквата Св. Богородица) срв. Вл. Р. Петкович, Живопис цркве Св. Богородице у патриаршију Печској, ИАИ, IV, 1926—1927, (табл. XII); в Панатанаса в Мистра (срв. O. Wulff, Die byzantinische Kunst, Wilpark Potsdam, 1924, табл. XXXI, 2) и др.

⁴⁹ В действителност не е съвсем ясно дървен ковчег ли е представен или каменен саркофаг.

⁵⁰ Обикновено, когато един от краищата на гроба е заоблен, съответно заоблен е и капакът. Такива примери имаме на Атон (срв. G. Millet, Monuments de l'Athos, табл. 124, 1 (католикона на Лавра); пак там 202,1 (Дионисий); пак там, табл. 228,1 (Дохиар); пак там, табл. 258,2 (Лавра — Св. Никола и др.).

Обр. 10. Влизане в Ерусалим
Fig. 10. Entrée à Jerusalem

ветствие се дължи на обстоятелството, че ковчегът като предмет в пространството е в дисонанс с линиите на двата основни компонента — скалистите върхове. За разлика от стенописите на Атон Христос е поставен в саркофаг, а не направо в изсечения в скалата гроб. Важна роля в композицията играят диагонално пресичащите се линии, които ѝ придават по-голяма динамичност, а наред с това подчертават и някои обемни величини. В тази сцена е запазена чисто византийската традиционна схема, която стои твърде далеч от кападокийския ѝ вариант,⁵¹ където са изобразени само най-съществените фигури.

⁵¹ В Кападокия обикновено липсва групата на евреите и тази на апостолите. Понякога се представя само Тома. Също почти непознати са планинските и архитектурни изгледи (срв. G. Jeřhapión, цит. съч., Album, II, табл. 119, 3; 130, 2 и 141, 2).

³ Известия на Археологическия и-т, т. XXIX

Влизане в Ерусалим (Цвътоносіе) (обр. 10.) Съгласно с евангелския текст (Лука 19, 29—44) и византийската художествена традиция Христос, седнал с праметнати крака от едната страна на гърба на ослица, се движи отляво надясно. Зад него се вижда група от 7 апостоли, към които той обръща глава. Пред него две деца хвърлят клонки и дрехи пред животното, а зад тях група евреи наблюдават шествието. В дъното е градската стена, увенчана с кули, а вляво зад апостолите — планината, за която в наръчника е казано, че се представя извън града, както е и тук.⁵² Интересен в иконографско отношение е жестът на детето, което подава клонче на ослицата. За пръв път у нас този жест виждаме в Поганово,⁵³ а в Сърбия — в Раваница⁵⁴. Но най-типичен е той за атонската живопис. Там го срещаме в църквите Св. Павел (1555)⁵⁵, католикона в Хилендар (XIV в.)⁵⁶, в Дионисиу (1547)⁵⁷, Дохиар (1568)⁵⁸, Св. Никола в Лавра (1560)⁵⁹ и др.

Преображение Христово (Преображеніе Хво) (обр. 11). Това е последната празнична сцена. Поради липса на място тя е изписана в западния край на северната стена. В композиционно отношение сцената възпроизвежда схемата, дадена в наръчника по живопис. Горے по средата в червено лъчисто сияние се показва благославящата фигура на Христос, а съответно от дясната и лявата му страна — пророците Мойсей и Илия. Долу, ослепени от лъчите на сиянието, са апостолите Петър, Яков и Йоан, първият и последният коленичили, а средният — Яков, паднал ничком на земята. Другите епизоди, които се предвиждат за тази сцена в наръчника, тук не са представени.⁶⁰ Облеклата на апостолите се подчиняват в колоритно отношение на традиционния шаблонен ритъм от сини и червени цветове. Със следващата сцена започва цикълът на страстите.

Умиване на краката (Омиваніе) (обр. 12). Върху полукръгъл синтрон са седнали 9 апостоли плътно един до друг. Пред тях отляво е Христос. Той се навежда така, че гърбът му описва дъга, която следва извивката на синтрона.⁶¹ Христос е представен в момента, когато посяга да мие краката на ап. Петър съгласно с евангелския текст (Йо. 13, 9). Със строгото придържане към този текст се обяснява и фактът, че Христос е облечен в хитон без химатий. На преден план, във вдлъбнатата част на синтрона, са седнали други трима апостоли. Двамата отдясно завързват обувките си, а третият — крайният отляво — вдига дясната си ръка към Христос. Подобни жестове виждаме и в първата група. Те загатват за изумлението на апостолите, предизвикано от действията на Христос, изумление, което в по-ранни паметници, напр. в евангелието от Росано, се предава още по-дискретно — само с погледи, съсредоточени към Христос.⁶² В същност значението на тези жестове не е съвсем ясно. Те може би се отнасят не към действията на Христос, колкото и изненадващи да са те за апостолите, а към неговите думи, с които той известява за приближаващия час на предателството. Според четвъртия евангелист, от чийто разказ тази сцена е инспирирана, Христос съобщава за предателството именно при умиването на краката (Йо. 13, 21), а не по време на пасхалната вечеря, както излиза от съобщението на първия евангелист (Мат. 26, 21). От друга страна, наръчникът по живопис,

⁵² A. Schäfer, цит. съч., стр. 196, § 278.

⁵³ A. Grabar, цит. съч., Planches, табл. LXII, a.

⁵⁴ G. Millet, Recherches, opp. 255.

⁵⁵ G. Millet, Monuments de l'Athos, табл. 187,5.

⁵⁶ Пак там, табл. 68, 3.

⁵⁷ Пак там, табл. 202, 2.

⁵⁸ Пак там, табл. 229, 1.

⁵⁹ Пак там, табл. 259, 2.

⁶⁰ A. Schäfer, цит. съч., стр. 190.

⁶¹ A. Haselhoff, Codex Purpureus Rossanensis. Die Miniaturen der griechischen Evangelien—Handschrift in Rossano nach photographischen Aufnahmen, Berlin-Leipzig, 1898, табл. V. Сан Бастианело ин Палара в Рим (срв. G. Millet, Recherches..., обр. 276 и др.). Тази украса според Хазелхоф представлява имитация на мраморна плоча (A. Haselhoff, цит. съч., стр. 24).

⁶² Пак там, табл. V.

Обр. 11. Преображение
Fig. 11. Transfiguration

следвайки разказа на Йоан, препоръчва Христос да се изобрази втори път и тогава именно, посочвайки с ръка, да съобщи за предателството.⁶³ Но такова повторно изобразяване на Христос тук не виждаме. Въпреки това в тази сцена и по-специално в жестовете на апостолите може да се открие намек за думите на Христос, отнасящи се до неговото предаване. В иконографско отношение Умиването от Добърско се отнася към византийския тип, установен още в XI—XII в.⁶⁴ За разлика от кападокийската форма на тая сцена, възприета и от италианските тречентисти, тук Христос само избърсва краката, но не ги мие. Същинското измиване, харак-

⁶³ Срв. *Ἑρμηνεία*, § 286; A. Schäfer, цит. съч., стр. 198—199.

⁶⁴ G. Millet, *Recherches*, стр. 312.

Обр. 12. Умиване на краката
Fig. 12. Le lavement des pieds

терно за кападокийския тип,⁶⁵ липсва. Липсват също каната и легенът.⁶⁶ В композиционно отношение интересен елемент представлява полукръглият синтрон, както и групата апостоли на преден план. Чрез тази група, от една страна, се уравновесява композицията, а, от друга, се запълва празното пространство във вдлъбнатата част на синтрона. Що се отнася до масивната извивка на синтрона, то нейното значение се състои преди всичко в това, че тя създава илюзията за реално съществуващо пространство с няколко хоризонтални плана, разположени в дълбочина. Интересна е и формата на синтрона. Той е многостъпален и на пръв поглед — като че ли не-

⁶⁵ G. Millet, Recherches, стр. 310.

⁶⁶ Стенописта около ръцете на Христос е доста повредена, но там, където може да се очаква изписване на съдове, е запазена. Затова приемам, че такива не е имало изобщо.

правилен — десният му край сякаш прекъсва, преди да се изравни с фронталната линия. Но ако се вгледаме по-внимателно, ще забележим, че такова прекъсване няма, извивката на синтрона продължава в съседната сцена — Тайната вечеря. В същност Христос от последната сцена вместо на специален трон седи на десния край на синтрона от Умиването. В това застъпване на двете сцени можем да открием една илюстрация, съответстваща на непрекъснатия евангелски разказ, а може би по този начин е загатнато и повторното изобразяване на Христос, за което споменахме по-горе. Кръгли синтрони срещаме в католикона на Хилендарския манастир⁶⁷ на Атон, а също така и във Ватопед⁶⁸, но там те не играят такава важна роля в композицията и в разрешаването на пространствените проблеми, както тук.

Тайната вечеря (Танна вечеря) (обр. 13). Пред условна архитектура, състояща се от централен балдахин в сиво и две симетрично разположени кули във вишеночервен цвят, е сложена правоъгълна маса, около която са насядали Христовите ученици. Върху масата, покрита с драперия, се виждат блюда с високи кухи столчета. Христос по византийски образец е седнал накрая вляво, а Юда заема централно място в дъното на масата. Всички ученици с изключение на Юда имат нимби. Все в съгласие с традиционната византийска иконография Йоан е легнал върху гърдите на Исус, а Юда — върху масата с протегната към едно от блюдата ръка. Трима от апостолите са представени на преден план с гръб към зрителя. Такова разположение може да се види и в други балкански стенописи от XIV в. насам.⁶⁹ Учениците сдържано разговарят помежду си. Вълнението, предизвикано от съобщението на Христос, че някой измежду тях ще го предаде, е изразено по шаблонния начин — чрез обръщане на глави и вдигане на ръце, жестове, твърде дискретни, които не внасят в композицията очакваното оживление.⁷⁰ И тук художникът е проявил сдържаност, като не се е увлякъл в търсенето на лесно постижими външни ефекти. Слабото раздвижване в същност само загатва за смисъла на евангелския текст, според който апостолите се обясняват помежду си. В иконографско отношение заслужават внимание тримата ученици на преден план. Както е изтъкнато от Мийе, това разположение е едно от важните нововъведения през XIV в.⁷¹ Въпреки че го срещаме и при Джото⁷², то не принадлежи на италианските тречентисти, които го вземат от по-стар кападокийски първообраз.⁷³ Това нововъведение ни е познато и от атонската живопис.⁷⁴ Срещаме го естествено и в Трапезунт.⁷⁵ За разлика от Атон обаче нашата композиция не отрежда централно място на Христос, каквото той има в повечето атонски стенописи,⁷⁶ а у нас в Беренде.⁷⁷ Според класическата византийска схема Христос седи малко надясно от средата на композицията. Три фигури отпред виждаме и в Тайната вечеря от Иваново,⁷⁸ където те седят много ниско и едвам стигат с главите си повърхността на масата. Тези фигури, които толкова късно се появяват във византийското изкуство, се срещат на запад още през X—XI в.

⁶⁷ G. Millet, Monuments de l'Athos, табл. 69, 1.

⁶⁸ Пак там, табл. 90, 2.

⁶⁹ Срв. Тайната вечеря от следните църкви в Югославия: Св. Никита (V. R. Petković, цит. съч. I, обр. 35a) Св. Андрей на р. Треска (Ст. Михайлов, Църквата Св. Андрей на р. Треска — необнародвано), Долна Каменица (Н. Мавродинов, Старобългарската живопис, София, 1945, обр. 51).

⁷⁰ Типичен пример за раздвижена композиция е Тайната вечеря от иконостаса на църквата Сан Джорджио деи Греци (срв. G. Millet, Recherches, обр. 285).

⁷¹ G. Millet, Recherches, стр. 297.

⁷² E. Checchi, Giotto, Фр. превод на J. Chauzeville, ed. NRF, табл. 8.

⁷³ G. Millet, Recherches, стр. 298.

⁷⁴ G. Millet, Monuments de l'Athos, табл. 87, 2 (Ватопед, отпред са половината от апостолите), табл. 172, 1 (Ксенофон, отпред са 5 апостоли), табл. 233, 3 (Джиар, отпред също 5 апостоли) и др.

⁷⁵ O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeologie, Oxford, 1911, стр. 276 и обр. 167.

⁷⁶ G. Millet, Monuments de l'Athos, таблици: 26, 2 (Протат), 68, 1 (католикона на Хилендар) 90, 1 (Ватопед) 95, 1 (Филатеон), 124, 2 (католикона на Лавра), 145, 1—2 (трапезарията на Лавра), 202, 3 (Дионисий), 233, 2 и др.

⁷⁷ A. Grabar, цит. съч., обр. 35. Подобни примери вж. пак там, стр. 264, заб. 4.

⁷⁸ А. Василиев, цит. съч., табл. 40; А. Грабар, цит. съч., стр. 234. Грабар погрешно съобщава, че отпред има 5 фигури.

Обр. 13. Тайната вечеря

Fig. 13. La cène

Мийе допуска, че този мотив е проникнал там от Кападокия.⁷⁹ Преди XIV в. в балканската живопис не се среща и правоъгълната маса. Същата обаче е позната в Кападокия.⁸⁰ Правоъгълните маси, перспективно представени, са обаче нещо обикновено за живописиста от Мистра (XIV в.).⁸¹ Характерна за нашата композиция е лъкатушната линия на покривката, която придава деформиран вид на масата. Това изкривяване се дължи на позата на Юда. И в тези незначителни подробности ние откриваме привързаността на художника към канонизираните сцени на по-къс-

⁷⁹ G. Millet, *Recherches*, стр. 298.

⁸⁰ G. Jерphanіон, цит. съч., II, табл. 101, 2. Покривката тук е стилизирана в орнамент. Като украса ние го виждаме и в Св. София в Киев (срв. Покровский, цит. съч., обр. 134).

⁸¹ G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Album de 152 planches*, Paris, 1910, табл. 112, 1--2.

ната иконография на Балкана.⁸² Същото можем да кажем и за жеста на Йоан, който е почти легнал на гърдите на Христос. Поради лошото състояние на стенописта не можем да установим с положителност дали Христос поставя лявата си ръка върху рамото на Йоан — жест, който Г. Мийе констатира на Запад още през XI в.,⁸³ но сигурно е, че тук са разкрити дълбоки човешки чувства на преданост и любов, които ние така добре познаваме. Що се отнася до другите съставки на композицията, може да се каже, че Тайната вечеря от църквата в Добърско възпроизвежда традиционния византийски тип, който в основни линии срецаме още в Бояна.⁸⁴ Но в Добърско са вмъкнати и нови елементи — учениците на преден план и правоъгълната, вместо сигмовидна маса, които, без да изместват напълно старите форми, започват все по-често да се срещат в балканската живопис след XIV в. Мястото, което заема Христос обаче, покривката и подчертаната съдържаност на жестовете, както и симетричната архитектура в дъното са все елементи, чрез които нашата композиция съвсем определено се свързва с най-ранните иконографски типове на тая сцена. Към старите мотиви трябва да се отнесе и своеобразната меандровидна украса на масата. Подобна украса виждаме върху паметници между VI и XV в.⁸⁵

В по-късната балканска живопис тая украса не се среща. Художникът в нашия случай навярно се е ръководил от някой по-стар първообраз.

Предаване на Христос (Πρῶδανη χρῶ) (обр. 14). Върху черния фон на голямо небе се очертават във виненочервено три скалисти върха. На преден план е Христос. Той обръща глава към Юда, който според един от вариантите на тази композиция следва да идва отляво.⁸⁶ Тук не е представена целувката на Юда, а моментът, когато последният познава Христос. Лявата си ръка той държи вдигната нагоре, а с дясната хваща Исус за ръката. Христос е заобиколен от четири войници, наредени в плътен полукръг зад него. Вдясно от тях — друг войник, а зад него — гологлава фигура надува тромпет. Войниците носят на главите си бели конически шлемове. В ръцете си държат стрели, копия и алебарди. Накрая вляво е началникът на групата. Той замахва с дългия си меч към Христос. Една фигура, облечена в червена горна дреха и наметната с бял шал през рамо, държи с двете си ръце дрехата на Христос. На главата си тя носи висока цилиндрична шапка с виненочервен цвят. До нея вдясно — друга фигура с вдигнат във въздуха меч. Войниците и последните две фигури са облечени в къси туники. Накрая вдясно, забраден с бяла кърпа, падаща на раменете, стои възрастен мъж — еврейски първосвещеник, облечен в дълга горна дреха. В лявата ръка той държи свитък. Долу в десния ъгъл е обичайната сцена от цикъла на предаването — Петър отрязва ухото на младия Малхус. Последният е съборен на земята, а първият е коленичил до него. Подробности не личат, понеже живописиста на това място е много потъмняла, а и мазилката отчасти е разрушена. В действителност от цикъла на тая сцена са представени само два епизода — арестуването на Христос (Мат. 26,50 и Марк 14,46) и Петър отрязва ухото на Малхус (Мат. 26,51). Другите епизоди от този цикъл са изпуснати.⁸⁷ Що се касае до въоръжението, художникът от Добърско не се придържа към разказа на Матей и Марк, които говорят само за ножове и дървета⁸⁸ (Мат. 26,47, Марк 14,43) или изобщо за оръжия (Йо. 18,3), но не и за дълги мечове, копия, алебарди и пр., каквито виждаме в нашата композиция. Евангелистите не говорят и за войници, а за евреи и

⁸² В по-ранните паметници вм. покривка се среща дълга възглавница, която има своето символично значение (вж. по този въпрос: А. Haselhoff, цит. съч., табл. V; Покровский, цит. съч., обр. 130—132).

⁸³ G. Millet, Recherches, стр. 305.

⁸⁴ А. Grabaг, цит. съч., стр. 143.

⁸⁵ Срв. масата в Росано (А. Haselhoff, цит. съч., табл. V); Сан Бастиянело ин Палара в Рим (G. Millet, Recherches, обр. 276 и др.). Тая украса според Хазелхоф представлява имитация на мраморна плоча (А. Haselhoff, цит. съч., стр. 24).

⁸⁶ G. Millet, Recherches, стр. 326. В кападокийските скални църкви Христос винаги идва отляво (вж. G. Jerphanion, цит. съч., II, табл. 105,5; 120,4; 124,4; III, 1934, табл. 177,3).

⁸⁷ Това са: Целувката на Юда (Мат. 26, 48—49; Марк 14, 44—45; Лука 22, 47—48), Христос говори пред народа (Мат. 26,55; Марк 14, 48—49; Лука 22, 52—53), Учениците бягат (Мат. 26, 56; Марк 14,50,) Завеждаг Христос на съд при Каяфа (Мат. 26,57; Марк 14,53; Лука 22,54).

⁸⁸ В наръчника е казано: μαχαίρων καὶ ξύλων.

Обр. 14. Предаване на Христос

Fig. 14. Le Christ trahi

фарисеи. В наръчника на Дионисий Фурнографиота обаче се казва, че Христос е заобиколен от войници, въоръжени с мечове и копия.⁸⁹ Но за алебарди не се споменава нито в евангелието, нито в наръчниците по живопис. Ясно е, че художникът се е ръководил повече от предписанията по живопис, отколкото от евангелието. Но и тези предписания не са били спазвани строго. Художникът си е позволявал понякога да вмъква в живописа и мотиви, плод на неговото въображение и чужди на шаблоните, от които той се е ползувал. И не случайно тъкмо тези „измислени“ мотиви са и най-малко конвенционални. В повечето подобни случаи се касае до реално съществуващи предмети, които художникът е могъл да види в съвременната му действителност. Отдалечавайки се от разказа на първите двама синоптици, художникът в нашия

⁸⁹ A. Schäfer, цит. съч., § 289.

случай е конкретизирал мисълта на последния евангелист Йоан, който единствен говори за факли, лампи и оръжия (Йо. 18,3).⁹⁰ Подобно отклонение от евангелския разказ, от една страна, и известна историческа конкретизация, от друга, виждаме и в някои кападокийски църкви.⁹¹ Отклонява се от разказа на синоптиците и фигурата на тромпетиста. Евангелистите никъде не говорят за музикални инструменти, когато разказват за предателството на Юда. Такива обаче се срещат в изображенията на сцената Поругание, откъдето очевидно е инспирирана и нашата фигура.⁹² Следователно тук е налице една интересна контаминация между два различни сюжета — Предаването и Поруганието. Доколкото ми е известно, това смесение на двата сюжета се среща тук за пръв път у нас. Подобен еklektизъм може да се види и в една фреска от Джото в Падуа, където свиращът надува рог. Ние не сме в състояние да кажем доколко художникът от Добърско съзнателно се е отклонил от шаблона в желанието си да сложи акцента върху някои реалистични моменти в разглежданата композиция, но сигурно е, че в това отношение той се явява продължител на стари традиции, изразяващи се в едно по-свободно третиране на догматичните сцени.

Съдът на Пилат (Омнвенне пилатовъ) (обр. 15). На заден план — архитектура с две странични квадратни кули и едно по-масивно централно тяло с двускатен покрив. Над архитектурата — небе, което заема около една трета от затвореното в рамката пространство. Пилат с корона на главата, изпод която се подава шапка с широка периферия, седи на трон с полу-кръгло облегало. Към трона водят три стъпала. Отляво се приближава Христос, воден от един първосвещеник. Зад него, от лявата му страна — група евреи. Пилат, облечен в дълга туника с праметнат през рамото лорон, мие ръцете си, като същевременно хвърля поглед към Христос. Понтийският управител е представен млад, с черни мустачки и остра черна брада. Лицето му е замислено и строго. Погледът, в който се съзира някаква неопределена съсредоточеност, блуждае недалеч, сякаш търси опора за несправедливата присъда. Художникът е успял да представи много добре онова вътрешно вълнение, което изпитва човек в положението на Пилат, който под натиска на разюзданата тълпа въпреки съветите на своята жена (Мат. 27, 19) е принуден да отиде против съвестта си и да издаде несправедлива присъда. Лицата на останалите фигури са доста повредени, та е трудно да се каже нещо определено за техните преживявания. От наведената глава на Христос все пак ясно се долавя нескрито чувство на помирение със съдбата. Човешки чувства вълнуват и прислужницата, която полива вода на Пилат — тя е опечалена, с наведена глава. Тези акценти определят и общото настроение на композицията, което е миньорно. В рязък контраст с това доминиращо чувство е позата на обвинителя Каяфа, застанал пред Христос с гордо изправена глава и устремен напред поглед. В тая фигура художникът вярно е изобразил надменния властител, който в порив на неудържим гняв раздира дрехата си (Мат. 26, 65). В тази сцена ние отново присъствуваме на едно смесване на сюжетите, дължащо се на апокрифния източник, от който първоначално се е ползувал художникът. Подобно смесване виждаме и в църквата Св. Димитър в Бобошево,⁹³ където, както и тук, Каяфа е представен прав, и то не като съдия, а като обвинител на Христос пред Пилата. Този вариант се появява у нас през XVII в. под влияние на създадените вече образци в живописа, а не под влиянието на апокрифната книжнина, както това се наблюдава в по-ранните паметници — например в Росанското евангелие, инспирирано от апокрифи като *Acta Pilati* и др. По примера на Земен⁹⁴ и Поганово⁹⁵ Христос седи на монументален трон. Масата, която обикновено се среща в източните варианти на тази сцена, тук липсва. Както посочва

⁹⁰ Φανῶν καὶ λαμπάδων καὶ ἐπλῶν, където под ἐπλῶν може да се разбира всякакво въоръжение.

⁹¹ G. J e r r h a n i o n, цит. съч., texte I, стр. 87.

⁹² Срв. напр. тромпетистите от сцената Поругание в Беренде и Поганово (А. Ггабаг, цит. съч., обр. 37 и Альбм, табл. LVIII). Подобни тромпетисти намираме в стенописа на атонските манастири Хилендар, Лавра, Дионисий, Дохиарий и др. (срв. G. Millet, Monuments de l'Athos, табл. 73, 2, 126, 4; 200, 2; 226, 1 и др.).

⁹³ А. Ггабаг, цит. съч., стр. 314.

⁹⁴ Пак там, Альбм, табл. XXVIII—XXIX.

⁹⁵ Пак там, табл. LVIII.

Обр. 15. Съдът на Пилат
Fig. 15. Le jugement de Pilate

Грaбар,⁹⁶ този мотив често пъти липсва и във византийската иконография на Съда на Пилат. Напротив, ние го срещаме при някои по-ранни паметници, като евангелията от Росано и Рабула, от края на VI в.⁹⁷

Разпятие Христово (Разпетие хѣо) (обр. 16). Пред дълга стена със зъбери точно в средата на композицията се издига голям дървен кръст, на който е разпънат Христос. Наляво в далечината се вижда завързан на кръст разбойник с черна коса и черна брада.⁹⁸ От другата страна

⁹⁶ А. Грабар, цит. съч., стр. 265.

⁹⁷ А. Haselhof, цит. съч., табл. XI—XII.

⁹⁸ Ръце, завързани на гръб вместо разпънати, срещаме в атонската живопис. Срв. G. Millet, Monuments de l'Athos, табл. 129, 9 (католикона в Лавра), табл. 162, 1 (Кутлумус). При последната ръцете са вързани не зад гръба, а горе над главата.

Обр. 16. Разпятие Христово
Fig. 16. Le Crucifiement

втори разбойник, по-млад от първия, голоблад. И двамата са обърнати към Христос. Разбойникът отляво има нимб. На преден план от същата страна е Богородица с жените. От другата страна е Йоан, а зад него — стотникът Лонгин⁹⁹ с щит на лявата страна. Върху фона на тъмното небе се откриват светлите дискове на слънцето и луната.

Христос и двамата разбойници са голи. През кръста им е препасана само по една бяла кърпа (перизома). Според една стара традиция ръцете на разбойниците не са заковани, а само преметнати зад хоризонталното рамо на кръста. Тялото на Христос е леко извито. Вслед-

⁹⁹ По въпроса за името Лонгин, което се дава и на стотника, и на война, който пробжда с копие Христос, вж. Н. Покровский, цит. съч., стр. 351—363.

ствие на слабото увисване ръцете са изкривени. Главата смирено е сложена на дясното рамо. Заедно с гърдите тя образува една линия, която продължава и от кръста надолу. Трупът, който съединява тези две части, е подчинен на едно диагонално движение. Гърдите и коремната област са предадени пластично чрез силно подчертаване на гръдните и коремните мускули. Общо, настроението е тъжно, но не тягостно. Движенията са съдържани, чужди на пресилената патетичност и показната театралност. Богородица е с леко наведена глава и отвърнат от Христос поглед. Лицето ѝ изразява съдържана тъга. Двете жени, между които е застанала Богородица, гледат към Христос. Йоан навежда печално глава, като я подпира с дясната си ръка, а лявата държи на корема си. Погледът му е примирен и съзерцателно меланхоличен. Цялата тъга на Йоан е събрана в този поглед. Без него той би напомнял просто замислен, но не и скърбящ човек. Лонгин, застанал зад Йоан, е извърнал глава към Христос. От градската стена се издига знаменце, което се открийва върху черното небе. Разбойникът отдясно, който отправя към Христос подигравателни думи, е представен с вирната нагоре глава, както прилича на самонадеян човек. Другият разбойник има по-смирен вид. Не случайно около главата му има нимб. Подобно изображение на разбойника отляво надясно от Христос намираме и в скита на манастира Ксенофон,¹⁰⁰ а също така в сръбските манастири Грачаница¹⁰¹ и Дечани,¹⁰² в Македония (Старо Нагоричино,¹⁰³ Лесново¹⁰⁴ и Матейче,¹⁰⁵) в Буковина и Молдавия¹⁰⁶ и в Русия¹⁰⁷). Като изключение може да се посочи един арабски ръкопис от Флоренция, в който и двамата разбойници имат нимбове.¹⁰⁸ У нас композицията с трите кръста е много рядка. От стенописите до XV в. може да се посочи само един пример — разпятието от църквата при с. Иваново, Русенско.¹⁰⁹ За нимба на разбойника художникът е имал пред вид разказа на евангелист Лука, който единствен от синоптиците съобщава, че разбойникът отляво (т. е. отдясно на Христос) е познал богочовека и се е покаял (Лука 23, 39—43).¹¹⁰ Раменете на кръста, супеданеума и дъсчицата за надписа са отрязани косо и дадени в хоризонтална перспектива. Най-рано тази форма е засвидетелствувана у нас в Поганово.¹¹¹ Както посочва Грабар, примери с така отрязани рамене на кръста изобилствуват на Атон.¹¹² В балканската живопис до XV в. обаче не ги срещаме. Липсват и в творбите от времето на Италианския ренесанс. Върху нестенописни паметници обаче този мотив срещаме и по-рано. Такъв кръст виждаме върху един сребърен реликварий от сбирката на кардинал Бесарионе

¹⁰⁰ G. Millet, *Monuments de l'Athos*, табл. 264, 1.

¹⁰¹ G. Millet, *Recherches*, обр. 464.

¹⁰² V. R. Petković, цит. съч., I, табл. 100, а.

¹⁰³ V. R. Petković, цит. съч., II, табл. XLVII.

¹⁰⁴ N. L. Okounev, *Lesnovo. L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans. Premier recueil dédié à la mémoire de Th. Ouspensky*, Paris, 1930, стр. 229. Тук добрият разбойник е означен с името си — Геста (според Никодимовото апокрифно евангелие разбойниците носят имената Геста и Дисмас; вж. Н. Покровский, цит. съч., стр. 366).

¹⁰⁵ V. R. Petković, цит. съч., табл. CXLIV.

¹⁰⁶ I. D. Stăfănescu, *L'évolution de la peinture en Roumanie et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX siècle*, Paris, 1928, Album, табл. XVIII (Молдовица, 1536 г.), табл. LXXI (Сучава, 1570 г.), табл. XC, 1 (Драгомирна, 1609 г.) и др.

¹⁰⁷ P. Mouratov, *L'ancienne peinture russe*, Roma—Praha, 1925, обр. 49. *Nouvelles recherches*, Paris, 1929, табл. 47, 1.

¹⁰⁸ G. Millet, *Recherches*, обр. 448. Вж. по този въпрос Н. Покровский, цит. съч., стр. 367.

¹⁰⁹ A. Grabar, цит. съч., стр. 244. Сцената е много разрушена. Изглежда, по тая причина А. Василюв, който е издал стенописите от църквата при с. Иваново, нищо не споменава за Разпятието (вж. А. Василюв, *Ивановските стенописи*, София, 1953, стр. 1—45, табл. 1—58).

¹¹⁰ Според апокрифната литература за разбойниците последните били срещнати при бягството в Египет, когато Христос предсказал, че след 30 години те ще бъдат разпънати заедно с него в Ерусалим и че този, който ще бъде от дясната му страна, ще отиде при него в рая (срв. Н. Покровский, цит. съч., стр. 366—367).

¹¹¹ Вж. A. Grabar, цит. съч., Planches, табл. LXI.

¹¹² Срв. G. Millet, *Monuments de l'Athos*, таблици: 79, 1 (католикона в Хилендар), 83, 2 (Ватопеди), 129, 1—2 (католикона в Лавра), 162, 1 (Кутлумус), 174, 3 и 181, 1 (Ксенофон), 189, 3 (параκληса Св. Георги в Апостол Павел), 264, 1 (в скита на Ксенофон — Св. Григорий) и др.

във Венеция.¹¹³ Украсата, както предполага Бетини, е правена в някое гръцко ателие във Венеция.¹¹⁴ В иконографско отношение Разпятието от Бесарионе съдържа същите подробности, каквито виждаме и в една фреска от атонската Лавра (1535).¹¹⁵ В. Н. Лазарев открива в това произведение принципите на късната палеологовска живопис.¹¹⁶

Досега не е обяснен фактът защо тази форма се появява внезапно в самото начало на XVI в. На пръв поглед най-приемливото обяснение, което дава и Грабар, е да се допусне, че се касае до чужда заемка — в случая от Атон, респ. от Италия. Но Поганово предхожда атонските примери, а италианските майстори както от ранния, така и от късния ренесанс не познават такива кръстове. Следователно появата им у нас не може да се обясни с чуждо влияние. Не е изключено българските художници сами да са дошли до тази форма чрез усвояване законите на правата перспектива.

Разпятието от Добърско, като внася някои нови елементи в иконографията на тая сцена, характерни изобщо за по-късната ни живопис, същевременно не изпада в крайности и не отрича основните композиционни съставки на традиционната византийска иконография на тая сцена. Тук виждаме всички съществени елементи на обогатената от византийската иконография строго симетрична източна схема, при която някои ненужни епизоди, като подялба на дрехите, групата фарисеи и др., са изхвърлени. Не виждаме и войника от дясната страна на Христос, нито евреите, които с дървета в ръце нанасят удари на разбойниците. Художникът не е отишъл в никакви крайности и при подчертаването на патетичните моменти в композицията. Тук Богородица не припада, както в Поганово¹¹⁷ или както във Ватопед.¹¹⁸ Жените, които стоят от страни, я подкрепят повече морално, отколкото физически. Те почти не я докосват. Цялото им внимание е насочено към Христос. Богородица, макар и опечалена, е в състояние сама да се държи на краката си. Тя понася с примирение станалото и за разлика от обичайната иконографска схема на тази сцена не гледа Христос, а отвръща поглед от него. Това е рядък жест във византийската иконография. Обикновено Богородица винаги се представя обръната към Христос дори и в случаите, когато припада или плаче, както най-често се среща в произведенията на сиенските майстори¹¹⁹ или в тези на по-късната балканска живопис.¹²⁰ Известен интерес представлява и щитът на Лонгин. Той е двускатен, докато щитовете в повечето от византийските и българските стенописи до XIV в. са кръгли или пирамидални. Щитът от Добърско изглежда дървен с металеска обковка.

Снемане от кръста (σάνητις χῆρο). Тази сцена в общи линии отговаря на описанието в наръчника на Дионисий Фурнографиота. Голям дървен кръст, доминиращ над цялата композиция, се открива върху просторното небе, което заема почти половината от кадъра на сцената. И тук, както при разпятието, раменете на кръста са отразяни косо. В дъното се вижда ъглово начупена стена с три квадратни, слабо извисяващи се нагоре кули.¹²¹ Хората около кръста образуват компактна маса и почти закриват градската стена. Представен е моментът, когато тялото на Христос е вече свалено. Богородица се повдига, за да го поеме. Зад Богородица се виждат три жени. Мария Магдалена, която е на преден план, целува дясната ръка на Христос, а Йоан Богослов — лявата. В наръчника е казано точно обратното. Йосиф Ариматейски

¹¹³ Този реликвиарий се пази сега в Академията във Венеция, вж. S. Bettini, *La pittura di icone cretese-veneziana e i madonnesi*, Padova, 1933, 52 и табл. XVII. G. Millet, *Recherches*, обр. 478.

¹¹⁴ S. Bettini, цит. съч., стр. 52.

¹¹⁵ G. Millet, *Recherches*, обр. 476.

¹¹⁶ В. Н. Лазарев, *История византийской живописи*, I, Москва, 1947, стр. 255.

¹¹⁷ A. Grabar, *Planches*, табл. LXI, в.

¹¹⁸ G. Millet, *Recherches*, обр. 455.

¹¹⁹ Срв. G. Millet, *Recherches*, обр. 470—471 (Сиена).

¹²⁰ Вж. пак там, обр. 434 (Чучер), 445 (Ватопед), 480 (Крит); цит. съч., *Planches*, табл. LXI (Поганово) и др.

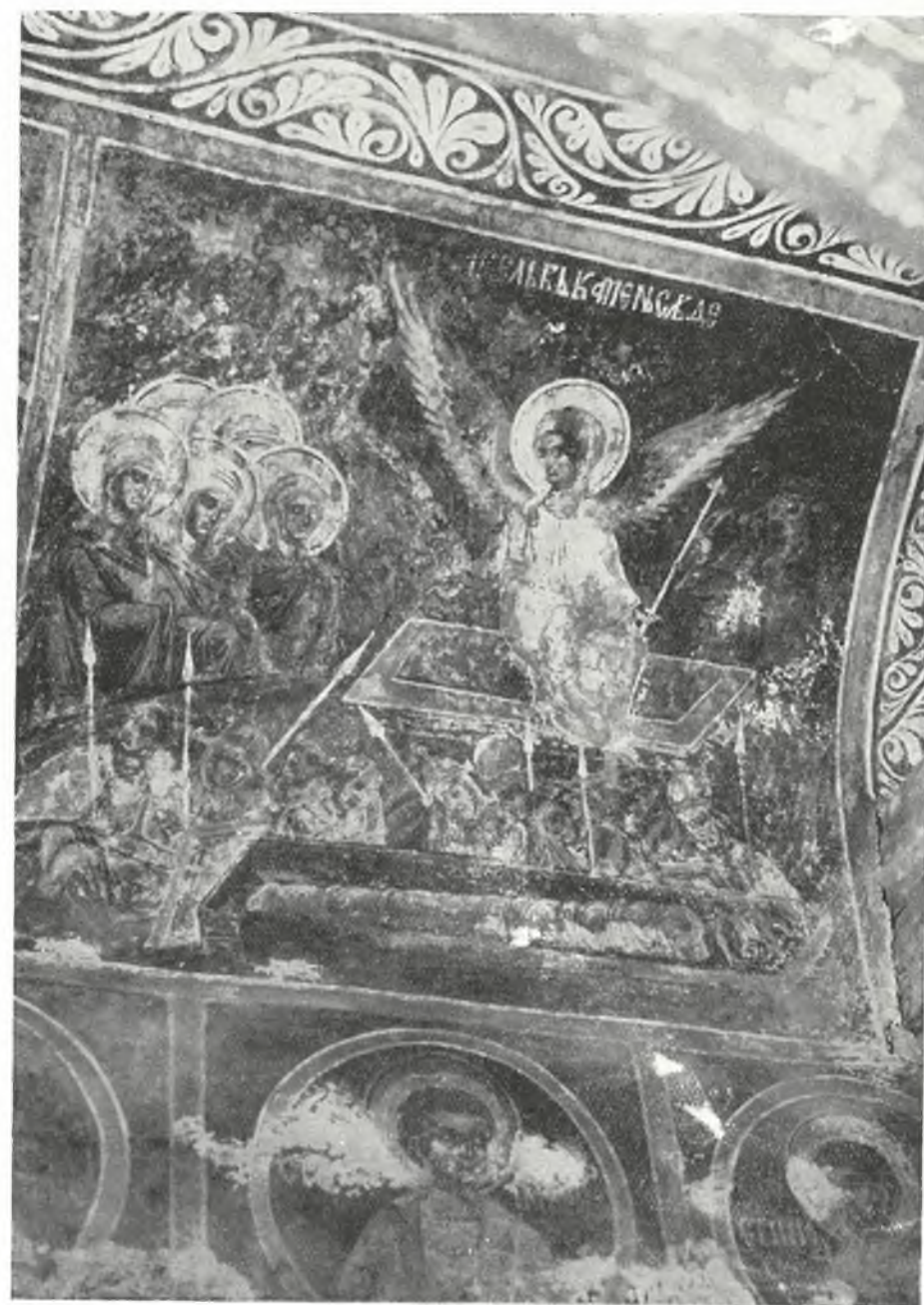
¹²¹ В това отношение нашата сцена се отклонява от наръчника по живопис, където вместо за сгради се говори за планина.

Обр. 17. Оплакване на Христос
Fig. 17. Thrène

и Лонгин образуват групата отдясно. Към нея се отнася и фигурата на Никодим. В наръчника е описан процесът на свалянето, а тук тялото е вече свалено. Една иконографска особеност, описана в наръчника и намерила отражение и в нашата композиция, е фактът, че дясната ръка на Христос се поема от Магдалена, а не от Богородица, както е в по-старите изображения на тази сцена.¹²²

¹²² Срв. G. Millet, *Recherches*, обр. 494—496, 498 и 499. Този стар иконографски тип като изключение се среща и в по-късната балканска живопис, напр. в Хилендар (срв. G. Millet, *Monuments de l'Athos*, табл. 73, 1).

Обр. 18. Мироноските на гроба господен
Fig. 18. Les myrrhophores au tombeau du Christ

Новият вариант срещаме почти навсякъде и на Атон.¹²³ В композиционно отношение обаче Снемането от Добърско се отличава от обичайната византийска схема — не познава характерната за тази схема пирамидална композиция. Това различие се дължи на факта, че тук е представен Христос вече снет от кръста, поради което Йосиф Ариматейски не заема доминиращо място, т. е. върха на пирамидата. По средата на сцената се образува процеп, из който излиза вертикалното рамо на кръста. Това придава известна импозантност на композицията. Богородица не е на обичайното си място — зад Христос. Тук тя стои пред него. Същото положение тя има в

¹²³ Срв. G. Millet, *Monuments de l'Athos*, таблици: 27, 2 (Протат), 73, 1 (католикона — Хилендар), 93, 1 (Ватопед), 128, 2 (катол. — Лавра), 162, 1 (Кутлумус), 177, 2 (Ксенофон), 200, 2 (кат. — Дионисий), 226, 2 (Дохиар).

Обр. 19. Неверният Тома
Fig. 19. L'incrédulité de Thomas

Поганово, където, както и в Добърско, за да достигне Христос, е принудена да се надигне леко на пръсти.¹²⁴ Този жест, изразяващ майчина нежност, среща се често в Италия, която в това отношение се придържа към старите традиции на ориента.¹²⁵

Оплакване Христово (гробноє рѣданнє) (обр. 17). Върху просторно небе, подобно на небето от Снемането, се откроява огромен дървен кръст, издигнат пред градската стена. Основните компоненти на сцената запазват техния византийски характер. Лицата на присъстващите

¹²⁴ А. Грабар, Погановският манастир, ИАИ, IV, 1926—1927, табл. XXXII. От същия автор: La peinture religieuse, табл. LIX.

¹²⁵ G. Millet, Recherches, стр. 475 и сл. Срв. пак там, обр. 500—503.

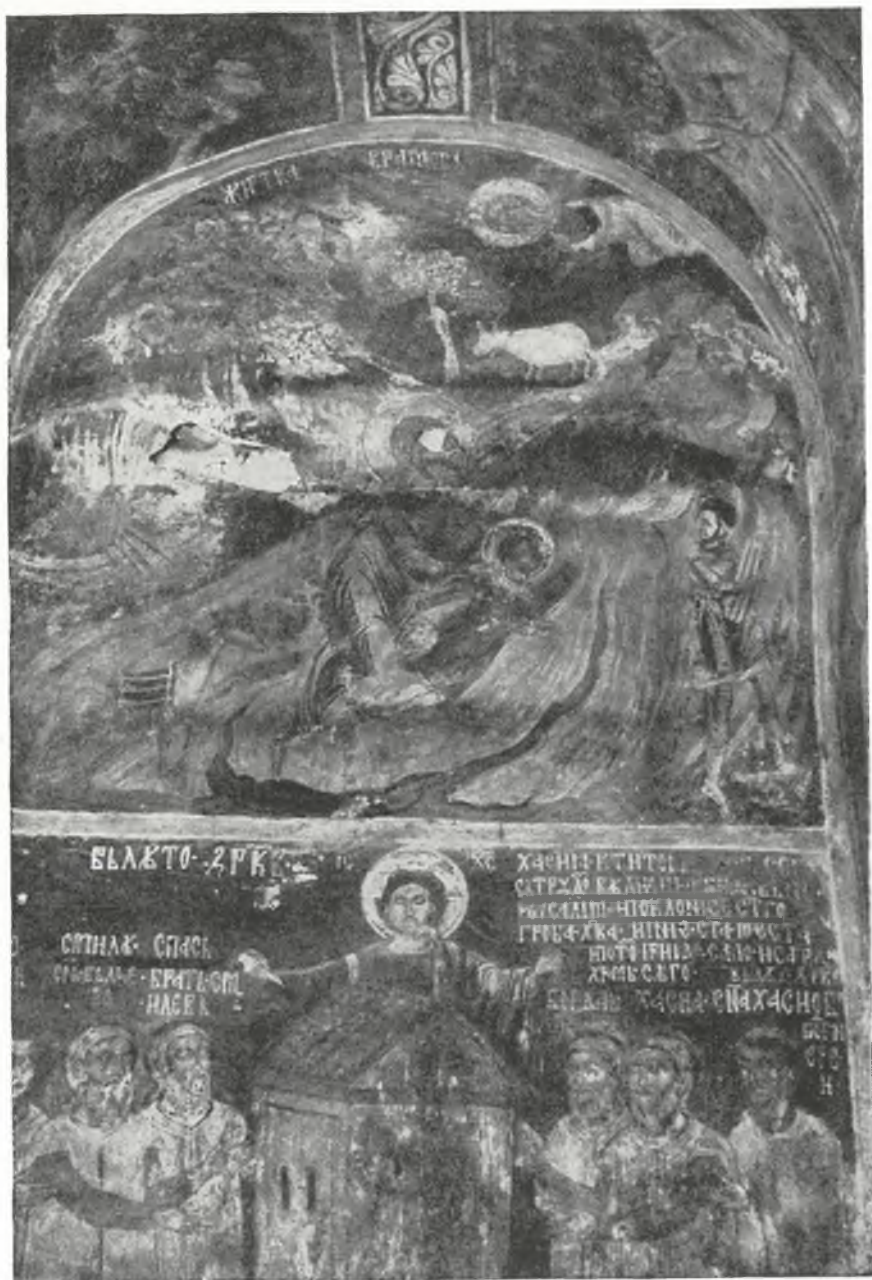
Обр. 20. Светата литургия
Fig. 20. La divine liturgie

обаче са доста повредени, та не може да се каже нищо определено за тяхното изражение. Но настроението се долавя от движението на фигурите, което е доста динамично. Мироноските са при главата на увития като мумия Христос, а Йоан, Йосиф и още няколко фигури са наведени при краката. Централно място в композицията заема фигурата на Богородица, представена клекнала, с вдигнати нагоре ръце в знак на безутешна скръб. Жестът е извънредно драматичен. По силното патетично чувство, което той изразява, ние можем да го сравним с трагизма, появил се пет века по-рано в Оплакването в Нерези.¹²⁶ Изразяването на подобни чувства не е в духа на византийската традиция. Там острият вълнения са винаги притъпени. Този драматизъм, може би търсен нарочно, е характерен по-скоро за балканските народи и по-специално за славянските страни

Все в духа на тази традиция с отделни акценти на индивидуално проявление са третирани и останалите сцени, някои от които, като Мироноските на гроба (обр. 18) и Неверният Тома (обр. 19), са извънредно сполучливи в композиционно отношение. В първата от тях много внушителна е фигурата на ангела, който с широко разперените си криле се откроява върху тъмния фон на небето, а втората прави впечатление с монументалността си, като действа върху зрителя със своята компактност и с композиционното си единство. Изобщо на художника от Добърско не е било чуждо чувството за широта и грандиозност. От такова чувство той се е ръководил, когато е рисувал внушителната панорама на Успението, заемащо своето класическо място над западната входна врата на средния кораб или Светата литургия в олтара (обр. 20). Внушителни композиции със своеобразен ландшафт представляват и сцените от западната стена, стоящи срещу южния и северния кораб. Това са респективно Жертвоприношението на Авраам (обр. 21) и Видението на Евстатий (обр. 22).

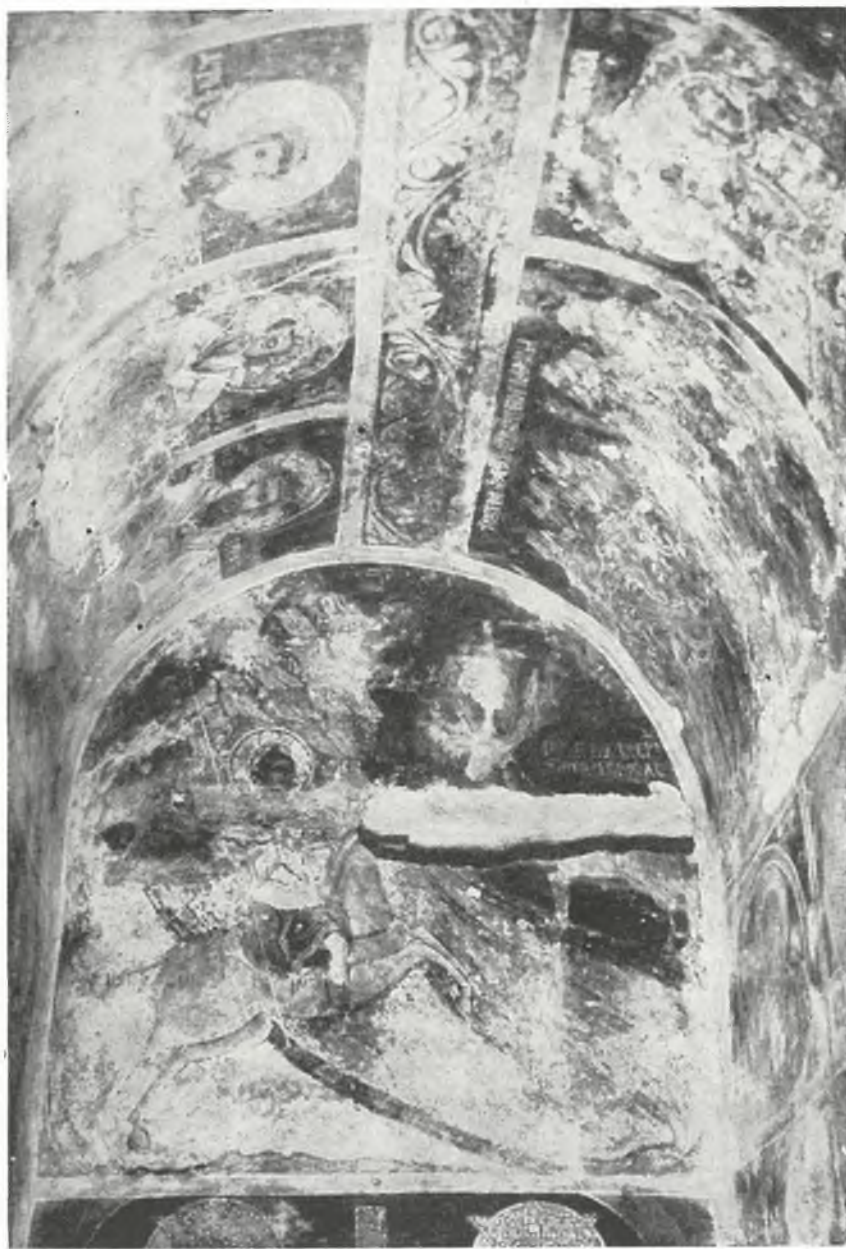
¹²⁶ А. Грабар, Byzanz, die byzantinische Kunst des Mittelalters (vom 8. bis zum 15. Jahrhundert, Baden-Baden, 1964, стр. 141).

⁵ Известия на Археологическия и-т, т. XXIX

Обр. 21. Жертвоприношението на Аврам
Fig. 21. Sacrifice d'Abraham

Под първата от тези сцени се намират ктиторските портрети (обр. 23). Те образуват две групи, между които върху подставка е сложен моделът на църквата. Над модела се показва бюстът на благославящия Христос. Начело на групата отдясно е Хасия. От дясната му страна е неговият баща Богдан, а от лявата — синът му Богдан йерей. Хасия и баща му Богдан са изобразени като старци с бели бради, а Богдан йерей е млад голобрад момък. Всички са в цял ръст, застанали тържествено с погледи, обърнати към модела на църквата, а Хасия простираш и ръцете си към него. Съответно на тези фигури е и разположението на фигурите от групата вляво, начело на които стои Смиле Вълчев. От дясната му страна е брат му Спас, а отляво — син му Станко. Всички са облечени в дълги бели и червени туники. Цялата сцена е разполо-

Обр. 22. Видението на Евстатий
Fig. 22. La vision d'Eustache

жена върху трицветен фон — долу маслинозелен, горе тъмносин, а по средата охра-вожълт.¹²⁷

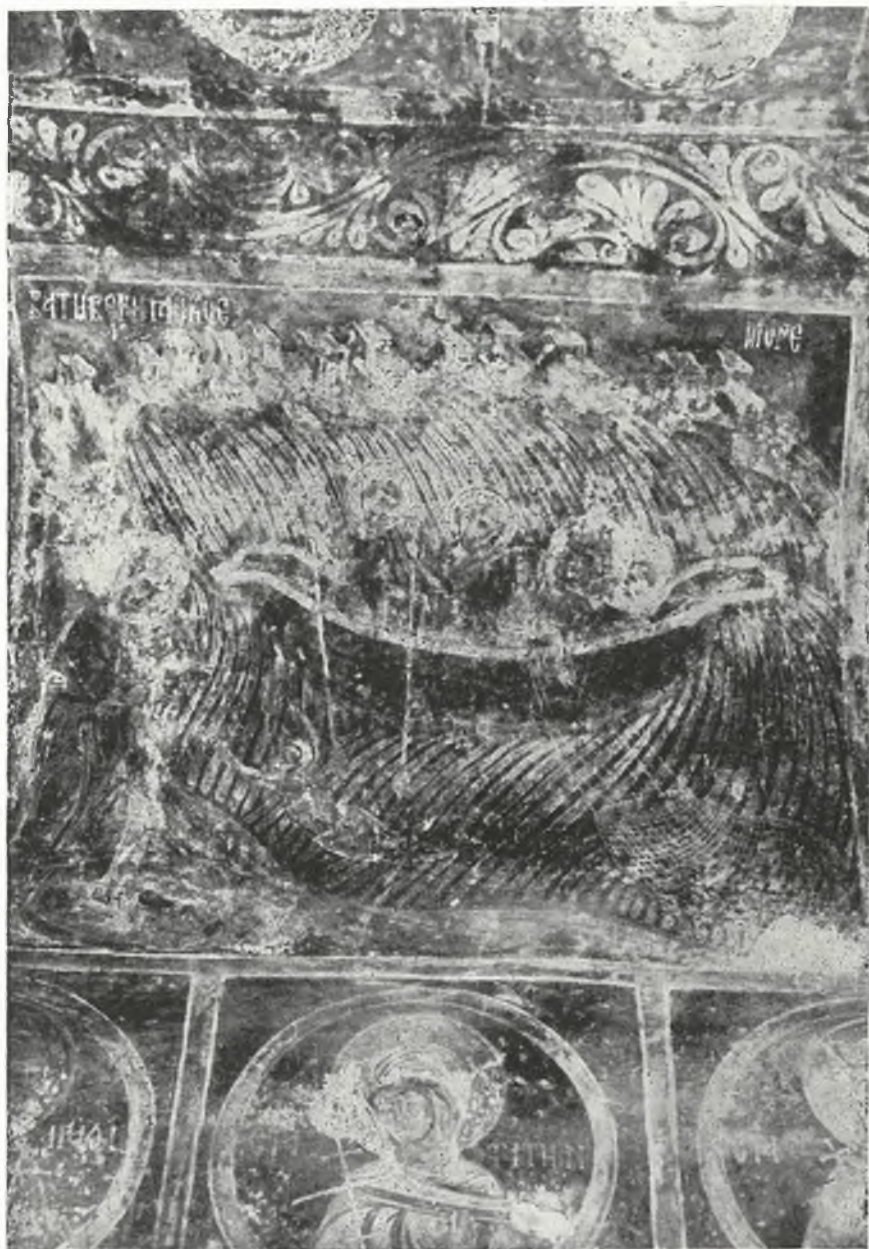
От надписите научаваме, че главният ктитор е Хасия. Както се вижда от ктиторските образи, втори по значение от портретираните е Смиле Вълчев. Хасия, т. е. главният ктитор, е ходил на хаджилък в Ерусалим и до „други свети места“, както изрично е казано в придружаващия фигурите надпис. Този факт може да се тълкува като указание, че Хасия, а навярно и придружаващите го тук лица, са представители на едно по-заможнo съсловие. Можем да приемем, че това са местни чорбаджии, които, настроени патриотично, са радеели за запазването на българското народностно съзнание и на християнската вяра в този затънтен край.

¹²⁷ А с. Василиев, Ктиторски портрети, София, 1960, стр. 72 и сл., обр. 35, 36 и 37.

Обр. 23. Ктиторски портрети
Fig. 23. Portraits of donors

Цикълът на Христовите чудеса, които продължават в северния кораб, не са в добро състояние — много са потъмнели и обезличени. Но доколкото някои фигури са запазили по нещо от първоначалния си вид, вижда се, че и те са изпълнени с голямо майсторство — отглас на все още незабравени напълно традиции на българската религиозна живопис отпреди XV в. Такива фигури със съсредоточени и пронизващи погледи, могат да се видят в сцената Христос и самарянката на кладенеца. Тук художникът е показал умението си да използва сенките особено около очите и бузите, за да представи на зрителите в една или друга светлина и настроение рисуваните от него лица. Разбира се, ние не бихме могли да говорим за съществуването на някакво особено вътрешно напрежение и за богат душевен живот. Но можем смело да кажем, че почти два века след падането на Византийската империя в Добърско все още се чувства доста чиста

Обр. 24. Чудото в Тивериадско море
Fig 24. Le miracle de la mer de Tibériade

средновековната художествена традиция, съвсем слабо разколебана от отделни жестове и акценти, едвам загатващи приближаващите дълбоки промени в съдържанието и формата на средновековното изкуство. Идейна избистреност и класическа простота в композицията е постигната в сцената Преломление на хлябовете, която с трите фигури, седнали около една маса, поразително напомня композицията на Вехтозаветната троица. Много интересна е и сцената Чудото в Тивериадското езеро (обр. 24). Вълните са предадени с косо поставени успоредни линии, разположени почти в един план. Тази едноплановост не подхожда за един такъв пейзаж, но затова пък толкова по-силно ни завладява тази сцена със смелата си стилизация и с произтичащия от нея богат декоративен ефект.

Значително място в украсата на църквата заемат растителните и геометричните мотиви. По зенита на свода на южния и северния кораб се проточва развод от стилизирани полупалмети,

Обр. 25. Орнамент над вратата на западната фасада
Fig. 25. Ornement au-dessus de la porte de la façade occidentale

а по цокъла и долните части на свободно стоящите пиластри са изписани мотиви, наподобяващи рибена кост. Полупалметите са бели върху тъмен фон, а рибената кост се образува от редуващи се черни и червени ребра, зигзаговидни линии или триъгълници.

Върху източната стена под монументалната композиция на Възнесението е изображението на Богородица-знамение. Онова, което привлича вниманието ни и представлява рядък иконографски мотив, е фактът, че допоясното изображение на Христос пред гърдите на Богородица е поставено в правоъгълна рамка, а не в окръжност, както е обикновено при тази сцена. По всичко изглежда, че това е свободна интерпретация на художника, възникнала навярно под влияние на иконописта.

За богатия декоративен характер на живописата освен растителните и геометричните мотиви допринасят много и фризовете от медалиони с бюстове на светци и пророци, които отделят хоризонталните пояси на фигуралната украса. В едни случаи тези медалиони са свързани с розети, наподобяващи ярки слънца (напр. при пророците), а в други случаи те са скачени чрез преплитане по източен образец (напр. при ангелите около вседържителя). По своето предназначение украсата от растителни и геометрични мотиви се разпределя на две групи: 1) мотиви като самостоятелна украса и 2) мотиви, които запълват такива празни пространства, които са непригодни за фигурална живопис, нито са на лично място, за да се налага специална украса. Към първата група се отнасят орнаменталните фризове, проточващи се по зенита на южния и северния кораб, зигзаговидната украса на цоклите, растителната и геометричната украса на арките, прозорците, пиластрите и др. Използуването на случайната украса, отнасяща се към втората група, е съвсем ограничено. Това е доказателство за стремежа на художника да не остави нито едно кътче от църквата неизписано. Цели палмети с изправени или обърнати надолу върхове, вписани в триъгълници, виждаме на челото на арката над вратата в западната фасада (обр. 25), а сърцевидни палмети — върху челото на вътрешните арки.

В заключение може да се каже, че стенописата на църквата в Добърско е типичен представител на българската църковна живопис от нейния по-късен етап на развитие. Влиянието на Атон върху тази живопис е много силно, но въпреки това в нея откриваме и някои самобитни черти. На първо място, трябва да се отбележи обстоятелството, че майсторите безсъмнено са

били българи, силно привързани към родното, което във всички случаи подчертават. Надписите са писани на черковнославянски и отразяват в лексиката си някои особености на местния говор. Голям интерес представляват и личните имена. Те също са местни. Все това дух на подчертаване на българското владее в изписването на българските светци Иван Рилски, Яким Сарандапорски и Прохор Пчински (обр. 26).

Живописиста е много потъмняла от дима на свещи и кандила, та е трудно да се даде вярна оценка на нейните художествени качества. Все пак едва ли ще сгрешим, ако кажем, че в сравнение с по-раншната живопис са настъпили значителни промени. Тези промени се отнасят повече до художественото изпълнение, а в по-малка степен засягат иконографията. Твърде далеч сме от одухотворените образи на боянския майстор, та дори и от по-суровата палитра на Земен и Беренде. И все пак тук и там проблясват искрици на творческо вдъхновение. Те свидетелствуват, че и през тази епоха на най-тежък национален гнет все още е имало добри майстори, продължители на старите традиции.

Що се отнася до основното предназначение на живописиста, то си остава същото, както е определено още в VI в. от Григорий Велики, който пише: „Това, което е достъпно за грамотните чрез писането, неграмотните постигат, като наблюдават живописиста. Чрез нея неуките знаят каква доктрина да следват... Живописиста следователно трябва да бъде главното четиво на масите.“¹²⁸ Както и по-раншната българска средновековна живопис, живописиста от Добърско е безлична, т. е. художниците, които са работили тук, не са оставили своите имена. Като изхождаме от диалектните особености на надписите, а донякъде и от самите лични имена, можем да предполагаме с голяма доза от вероятност, че тук се касае не само до местен говор и до местни лични имена, но и до зографи, на които този говор и тези имена са били близки. И може би тъкмо затова могат да се открият грешки при някои имена на светци, но не и при личните имена на местни хора. Това ни кара да допуснем, че художниците са били от Югозападна България.

Стенописиста на църквата Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат в с. Добърско наред със стенописите на някои други църкви, като напр. на Христовата църква в Арбанаси и църквата в Сеславския манастир край София,¹²⁹ представлява един от най-богатите образци от стенната ни религиозна живопис от XVII в. Тези образци се нуждаят от по-основно проучване. Настоящата статия има за цел да даде първия тласък в това направление. С такава цел тук се обнародват най-интересните в иконографско и художествено отношение стенописи от Добърско, които освен това досега бяха непознати за науката.

Обр. 26. Прохор Пчински
Fig. 26. Prohor Pčinski

¹²⁸ Epist., XI, 13. Цитирано по L. Bréhier, L'art chrétien, son développement iconographique des origines à nos jours, Paris, 1928, стр. 3.

¹²⁹ Стенописите от Христовата църква не са обнародвани цялостно. Още по-неизвестни за науката са стенописите от Сеславския манастир, за които не съществува дори и частична публикация.

L'ÉGLISE St THEODORE TYRON ET THEODORE STRATILATE
DU VILLAGE DOBARSKO

S. MIHAILOV

(Résumé)

Le village Dobârsko est mentionné pour la première fois dans la charte de Rila du roi Ivan Šišman de 1378. Deux inscriptions, des fresques de l'église St Théodore Tyron et Théodore Stratilate nous informent que celle-ci fut construite et peinte en 1614.

Vu de l'extérieur c'est un édifice rectangulaire dépourvu de narthex, à murs allongés sans articulations (long. 8,34 m et larg. 6,30 m). Le mur oriental est droit. L'abside n'est pas en saillie. La distribution intérieure est du type des basiliques raccourcies à trois nefs. Les nefs sont surmontées de voûtes en plein cintre. Devant les conques de l'abside, entre l'autel et le naos, se trouve un chancel en maçonnerie.

L'intérieur de l'église est entièrement recouvert de peintures murales. La façade occidentale en est aussi pourvue. L'auteur examine les peintures les plus importantes et les mieux conservées du point de vue iconographique — les scènes des Fêtes et de la Passion. Il relève que ces peintures murales appartiennent à un stade tardif du développement de la peinture religieuse bulgare. Elles ont de grandes analogies avec les peintures athonites, tout en accusant de nombreuses particularités qui les distinguent de ces dernières. Les donateurs sont selon toute vraisemblance des notables de la région ayant une certaine conscience nationale. On connaît même leurs noms: Hassia avec son père Bogdan et son fils Bogdan ierei et Smile Vâlcev avec son frère Spas et son fils Stanko.

Toutes les inscriptions sont en bulgare. Nous y trouvons souvent des particularités dialectiques locales. Les noms propres sont aussi locaux et ont pour la plupart une provenance archaïque. Outre les scènes canoniques qu'on trouve généralement dans toutes les églises bulgares médiévales on a peint ici les saints bulgares: Jean de Rila, Joachim Sarandoporski et Prohor de Pčinja.

La peinture a beaucoup terni ce qui rend une appréciation de ses qualités picturales assez malaisée. Cependant, on sent la maîtrise d'un bon artiste dans de nombreuses représentations. Celui-ci a su sagement répartir les clairs et les obscurs pour animer les figures. Mais ce sont seulement quelques cas isolés qui font exception. La peinture à cette époque avait évolué et des changements notables étaient intervenus, tant dans le style que dans la technique picturale. En ce qui concerne l'iconographie elle continue dans ses grandes lignes la tradition byzantine. On perpétue le schéma des vieux modèles cependant qu'à certains endroits jaillit l'étincelle de l'inspiration créatrice. Ce qui montre que même à l'époque du joug turc il y avait quelques bons artistes qui continuaient des anciennes traditions.

СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ ЦЕПИНА

(Археологически проучвания 1961—1964 г.)

Соня Георгиева и Недялка Гиздова

Развалините на крепостта Цепина се намират в Западните Родопи, в североизточната част на Чепинската котловина, на един скалист и стръмен връх на планинския масив — 1100 м височина над морското равнище (обр. 1). Върхът се намира на 6 км северозападно от с. Дорково,

Обр. 1. Общ изглед на местоположението на крепостта Цепина

Fig. 1. Vue générale de la situation de la forteresse Csepina

Пазарджишки окръг. Ограничен е на изток с Метошкото даре, на север с Каркарийското даре, на запад с Кстин брод и на юг със землището на с. Дорково. Склоновете му са с наклон 50—60°. Поради намиращите се на него развалини на крепост върхът е получил име „Калето“ „Метоха“ или „Манастиря“. В подножието на тази крепост, южно от височината, се намират местностите „Селище“ и „Грамадите“. Последната носи името си от натрупаните там постепенно при обработване на земята грамади от камъни, произхождащи от разрушени стари зидове.

Тук, в подножието на крепостта, се е намирало селището Цепина, споменавано във византийските извори като град или малък град — *ἄστυ, πόλις и πολίχνηον*.¹

През средновековието Цепина е била една от най-известните и непристъпни родопски крепости и е играла важна роля в борбите между българи и византийци. Тя се споменава неколкратно във византийските летописи от XIII и XIV в. Тези сведения са били използвани още от първите пионери в изучаването на българската история и българските старини: П. Шафарик, К. Иречек, К. Шкорпил, Ст. Захариев, а по-късно и от П. Мутафчиев, В. Златарски и Ив. Батаклиев.²

Още в края на миналия век внушителните останки на крепостните зидове на Цепина възбудили интерес у руския езиковед и историк П. Сирку,³ у слависта Ст. Веркович, бошняк по произход, както и у местния родопски общественик и писател Хр. п. Константинов.⁴ П. Сирку, а по-късно и Ст. Веркович заедно с Хр. п. Константинов провели неколкодневни разкопки в крепостта. И двамата били привлечени главно от по-значителните останки на една от крепостните църкви, която разкопали.⁵ Тези първи разкопвачи са оставили само описания на крепостта и на стърчащите над земята зидове и кратки бележки за резултатите от своите разкопки.

Редовни археологически проучвания на тази крепост започнаха едва през 1961 г. под ръководството на Археологическия институт при БАН със средства на ОНМ в Пазарджик.⁶ Резултатите от тези проучвания разкриват нови страници от историята на крепостта. Отначало вниманието бе насочено към проучване на стърчащите над земята останки от архитектурни паметници. През 1961 и 1962 г. под ръководството на Д. Цончев бяха разчистени изцяло отвън крепостните стени, дълги 640 м. Те опасват най-високата част на върха и обграждат едно пространство от 25 дка (обр. 2). Допълнителни проучвания в някои пунктове на крепостните стени бяха направени през 1963 г. от М. Бонева.

В най-горната част на крепостта личеха полузасипани със строителен материал и пръст и обрасли с борови дървета две значителни по своите размери водохранилища, които са служели за водоснабдяването на крепостта (обр. 2). Тяхното проучване бе поверено на Н. Гиздова. Водохранилищата се намират само на 15 м едно от друго и макар да са различни по форма и размери, имат свършено еднакво вътрешно устройство. Стените им са облицовани с водонепропускаема мазилка от червен хоросан, върху която са налепени керамични късове, повечето от които са били приготвени специално за тази цел. Градени са от ломени камъни с бял хоросан и с мрежа от дървени греди. Отгоре са имали сводови покрития, изградени от тухли, части от които са запазени. Еднаквото устройство на двете водохранилища дава основание да смятаме, че те са били правени едновременно или в кратък промеждутък от време.

През 1962 г. бе доразкрита църквата, означена от нас като църква № 1, за която отбелязахме, че е разкопавана още в края на XIX в.⁷ Тя е еднокорабна, едноасбидна и е имала богата мраморна украса. За това свидетелствуват намерените в насипа на църквата мраморни плочи и

¹ D. Сопчев, La forteresse Τζεπαίνα — Сепина, Bsl. XX/2, стр. 301.

² Всички извори и писмени сведения за крепостта Цепина е събрал и систематизирал в хронологичен ред Д. Цончев в изследването си върху крепостта Цепина, направено преди започването на археологическите разкопки. Вж. цит. по-горе съчинение.

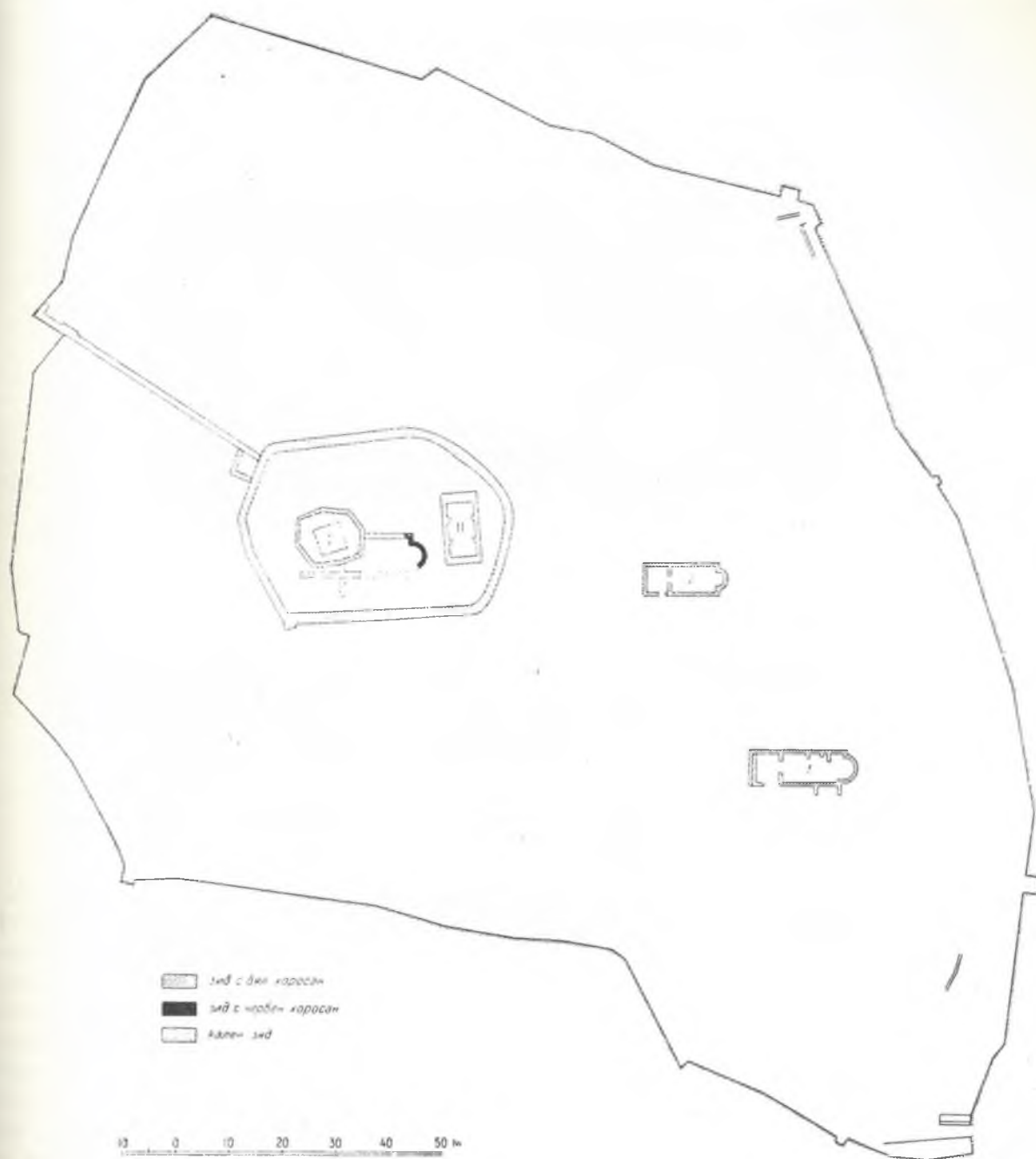
³ П. А. Сырку, Старинная Чепинская крепость у с. Доркова и два византийские рельефа из Чепина в Болгарии. Виз. вр. V, вып. 4, 1898, стр. 610 и сл.

⁴ Хр. п. Константинов, Чепино, Мсб, XV, 1898, стр. 222 и сл.

⁵ Срв. С. Георгиева, Църква в родопската крепост Цепина, Археология, V, 1963, кн. 3, стр. 47—49.

⁶ Разкопките започнаха под ръководството на Д. Цончев, ст. н. сътр. в Археологическия музей в Пловдив с участието на Н. Гиздова, директор на ОНМ в Пазарджик. През следващите години участие в разкопките взеха и С. Георгиева, н. сътр. в Археологическия и-т при БАН, М. Бонева, ст. уредник във Военноисторическия музей в София и М. Шопова, уредник в музея във Велинград. След смъртта на Д. Цончев ръководството на разкопките от 1963 г. пое С. Георгиева.

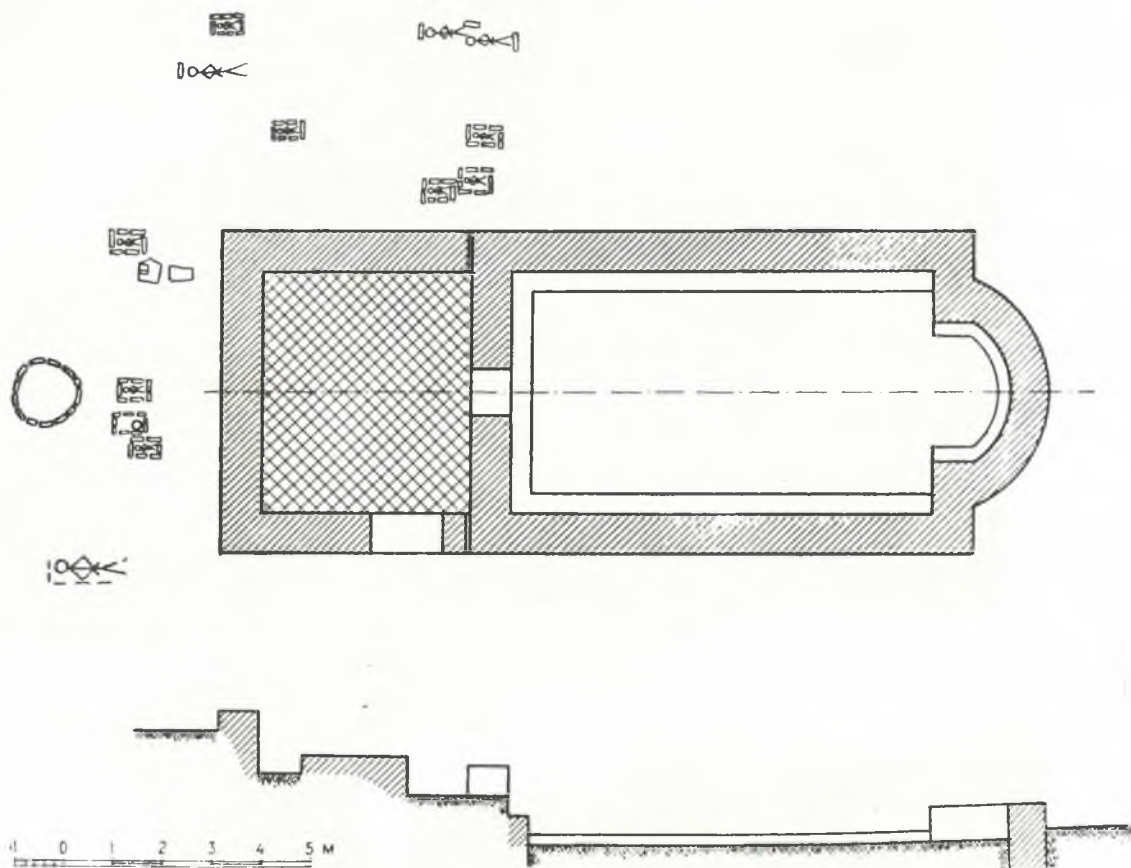
⁷ С. Георгиева, цит. съч., стр. 47—54.

Обр. 2. План на крепостта и на пространството във вътрешния ограден зид
 Fig. 2. Plan de la forteresse et de l'espace derrière le mur d'enceinte intérieur

колонки с релефни изображения на птици, гроздове, палмети и др. От тази църква произхождат двете мраморни релефни изображения на апостолите Петър и Павел, които сега се намират изложени в Ермитажа в Ленинград като образци на византийската и българската средновековна пластика. При проучването на църквата бяха установени няколко строителни периода, които свидетелствуват за един продължителен живот на съществуване — от XII—XIII в. чак до насилственото помохамеданчване на околното население в края на XVI в.⁸

⁸ С. Георгиева, стр. 54.

Обр. 3. План на църква № 2
Fig. 3. Plan de l'église N° 2

На около 30 м северно от църква № 1 през 1964 г. бе разчистена още една църква — № 2 която от досегашните изследвачи на Цепина е отбелязана като някаква сграда или четвъртито помещение. Като четвъртито помещение е отбелязана и в плана-скица, обнародван от Д. Цончев преди започването на редовните археологически разкопки.⁹ Църквата е едноабсидна, еднокорабна, с притвор, дълга 19 м и широка 7 м. Входът се намира на южната страна на притвора (обр. 3). Градена е от плочести и ломени камъни, на места с късове от тухли, с бял хоросан, обр. 4). Дебелината на зидовете е 0,7 м. Зидовете са запазени на места до 0,5 м височина, където няма следи от сантрачи. От всички страни отвътре на 0,5 м височина от пода има банкет, широк 0,3 м. Притворът е бил допълнително изграден към църквата, но по-късно е престанал отново да съществува, като бил запълнен с камъни. Понеже църквата се намира на склон със силен наклон от запад към изток, подът на притвора е бил с 1 м по-висок от пода на наоса на църквата. В северозападната част на наоса отвътре на западната стена бе запазена част от стенописите, които са покривали вътрешните стени на църквата. Личеше долната част на изображение на светец, силно избледняла. В насипа бяха намерени късове от стенописи със зелен, червен, черен, син и охров цвят. В насипа имаше значително количество тухли с различни големини. Вероятно те са оформяли сводовите части на църквата.

На 2,8 м западно от църквата в стръмния склон бе разчистена кръгла яма, която е била издълбана в скалата на дълбочина 1,8 м с диаметър 1,2 м. Нейното предназначение не е ясно.

⁹ Д. Сопчев, цит. съч., обр. 4.

Обр. 4. Основи на църква № 2
Fig. 4. Fondations de l'église N° 2

Обр. 5. Част от вътрешния ограден зид
Fig. 5. Partie de mur d'enceinte intérieur

В насипа югозападно от църквата бяха намерени 5 медни корубести монети (три от Мануил I Комнин, една от Исак II Ангел и една анонимна византийска монета от XII—XIII в.) и фрагменти от късносредновековна обикновена и сграфито керамика.

Около църквата, в западната ѝ половина бяха разкопани 15 погребения, 12 от които на деца, няколко от тях на кърмачета. Всички погребения бяха оградени и покрити с плочести камъни.

Сигурни данни за датирането на църквата липсват. Монетите дават основание да смятаме, че тя е била изградена през XII или XIII в. Грубият градеж с безразборната употреба на късове тухли и преправките сочат, че тя е била престроявана.

Обр. 6. Част от западния преграден зид
Fig. 6. Partie du mur d'enceinte occidental

шестнадесет от които бяха струпани на едно място. Югозападният ъгъл на този вътрешен ограден зид е удебелен с малък контрафорс (обр. 2). На запад той се свързва с един преграден зид, който е разделял западната половина на крепостта на две части (обр. 2 и 6). Сега този зид е запазен на 3 м, а на места и на 4—5 м височина. Той върви по права линия надолу по склона и се свързва с външния крепостен зид. Дълъг е 41 м и дебел 1,6 м в долната си част и 1,25 м при съединяването си с вътрешния ограден зид. Изграден е от ломени камъни с бял хоросан и с мрежа от дървени греди. По него личат значителен брой легла на тези греди с

Обр. 7. Помещение при вътрешния ограден зид
Fig. 7. Locaux près du mur d'enceinte intérieur

През 1963 г. започна разчистването на пространството между двете водохранилища, за да се установи какво е имало около тях в най-високата част на крепостта. Оказа се, че тази част е била оградена от вътрешен ограден зид, който е следвал очертанията на терена. Той е имал неправилна форма (обр. 2) с дължина 142 м, ширина 1,8 м и обхваща пространство от 1,5 дка. Изграден е бил от ломени камъни, споени с бял хоросан. Основите му са плитки, достигат до 0,3 м дълбочина. Над тях са запазени само три-четири реда камъни на 0,3 до 0,4 м височина (обр. 5). Следи от вход не се откриха. Възможно е вход да е имало в източната му част, където зидът беше разрушен до основи. Тази част е най-близо до входа на външната крепостна стена и е най-достъпна и удобна за тази цел. Освен това при разчистването на зида на това място от външната страна имаше сравнително повече средновековни находки, главно керамика. Там на едно малко пространство бяха намерени двадесет византийски корубести монети от XII и XIII в.,

Обр. 8. Останки от раннохристиянска църква
Fig. 8. Vestiges d'une église paléochrétienne

диам. 0,10 до 0,15 м. По средата зидът е силно разрушен, като се образува отвор. Възможно е тук да е имало вход, който е водел от едната в другата преградена от този зид част на крепостта. При сегашното състояние това вече не може да се установи. При свързването на напречния и вътрешния ограден зид се оформя четвъртото помещение със страни 3,20 на 3,40 м. Изглежда, това са основите на кула, охраняваща вътрешната оградена част на крепостта (обр. 7).

Освен двете водохранилища други съвременни на тях постройки във вътрешното оградено пространство не се откриха. По всяка вероятност тогава тук е имало леки, неоставили следи постройки и вътрешният ограден зид е имал предназначение да охранява двата огромни резервоара с вода.

В това пространство бе намерен средновековен некропол, който още не е разкрит изцяло. В някои от погребенията имаше накити — гривни, пръстени и обеци. Предстои разкопките да продължат, а резултатите от тях ще бъдат обнародвани допълнително, когато ще бъде възможно да се уточни и времето на неговото създаване и съществуване.

Между двете водохранилища бяха открити останките на раннохристиянска църква, която първоначално е била изградена със зидове от ломени камъни, споени с червен хоросан от едро счукани тухли и керемиди, с дебелина 1 м. Твърде е възможно тя да е била трикорабна базилика. Запазени са само части от първоначалните зидове при абсидата на средния кораб и слаби следи от подложката на източната и южната страна на южния кораб (обр. 2 и 8). Впоследствие тази църква е била разрушена и възстановена със зидове, дебели 0,7 м, споени с кал, като еднокорабна едноабсидна църква с притвор, дълга 20,5 м и широка 8,5 м. Освен останките от първоначалната църква от тази църква са запазени северният зид и западната част напречните зидове, оформящи притвора на църквата. Поради стръмния наклон тези зидове са били подсилени с контрафорс, а южният зид е продължавал в западна посока, вероятно също за усиляване на терена.

Северозападната част на църквата с по-голямата част от притвора са напълно унищожени от изграденото по-късно върху тази част водохранилище (на плана водохранилище № 1). Подът на църквата е бил покрит с настилка от редове от тухли с размери $37 \times 37 \times 3$ см. Сега настилката е запазена само в югозападния край на църквата и отчасти в западната част на притвора. В насила върху тази настилка бяха намерени късове от стенописи и от стъкла за прозорци, които произлизат от църквата. Първоначалната църква датира вероятно още от V или от VI в. При разкопките на разни места са намерени две монети и малък брой находки от тази епоха—

предимно фрагменти от глинени съдове. Възможно е тя да е била преустроена и да е съществувала през епохата на Първата българска държава (VII—XI в.), от което време също има фрагменти от глинени съдове. По време на Втората българска държава (XII—XIV в.) тази църква вече не е съществувала. Тогава, или малко по-рано, по времето на византийското владичество, е била издигната крепостта и са били изградени двете водохранилища, едното от които е унищожило северозападния край на църквата.

На разни места в това пространство бяха откривани зидове, градени от ломени камъни, споени с кал. Тяхното окончателно разкриване и обнародване ще стане през следващите години.

ОПИСАНИЕ НА НАХОДКИТЕ

През периода 1961—1964 г. освен разкритите и описани по-горе постройки и крепостни съоръжения бяха намерени дребни находки, които дават възможност да се добие по-пълна представа за живота на тази важна средновековна крепост. В проученото от нас през този период пространство между двете водохранилища, което се огражда от вътрешния ограден зид, не бе установен средновековен културен пласт, а само отделни находки, пръснати в насипа всред материали от по-ранни исторически епохи, които в най-високата част на върха до водохранилище № 1 образуваха културен пласт, дебел 2 м. Той се състоеше предимно от материали от халцатската епоха, което показва, че тогава на това място е имало тракийско селище. Срещаха се находки от енеолита, от бронзовата епоха, от латенската епоха и от епохата на римското владичество, но в по-малко количество. Средновековни материали се намираха обикновено в горния слой, размесени с ранни материали. През отчетния период културният пласт не бе изчерпан до дъно, особено в най-високата част на върха, гдето той достига до най-голяма дебелина. Не бе разкопана и една малка част от пространството между оградния зид и водохранилище № 1 на запад. Цялостното проучване на културния пласт във вътрешното оградено пространство ще стане през следващата година.

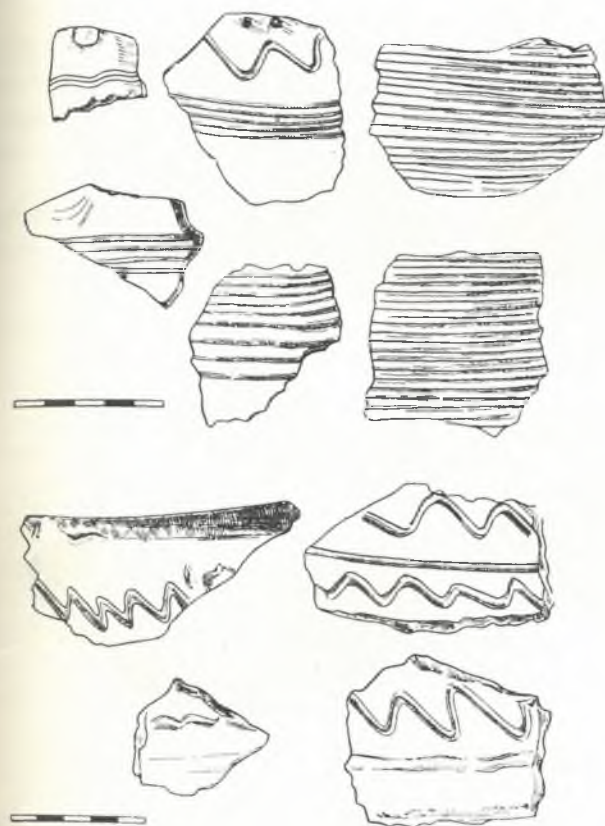
Керамика

От средновековните материали най-многобройни бяха находките от глинени съдове. От епохата на Първата българска държава се срещаха фрагменти от характерните за тази епоха гърнета без дръжки, с издадени навън устия и с украса от врязани по тялото прави успоредни линии. По-рядка е украсата от врязани вълнисти линии или от вдълбани ямички. Гърнетата са били изработени на ръчно грънчарско колело от глина със слаб примес от пясъчни зрънца и люспи от слюда. Този вид керамика се среща у нас във всички обекти от епохата на Първата българска държава.¹⁰ Има няколко фрагмента от големи съдове с хоризонтално издадено навън устие, украсени с широки врязани единични прави и вълнисти линии. Направени са били от глина с примеси от пясъчни зрънца и слюда, недобре изпечени (обр. 9, 10).

От времето на съществуването на крепостта (XII—XIV в.) се срещаха предимно фрагменти от глинени съдове, изработени на усъвършенствувано грънчарско колело от добре пречистена и добре изпечена глина с примеси от слюда. Тялото на съдовете е било обикновено без украса, понякога с прави и вълнисти линии. Някои от съдовете са били покрити с кафява и зелена глеч, други украсявани с бяла и червена ангоба. Някои от устията на стомните завършват с улейчета. Дръжките са били украсени с вдълбани с острие дупчици, с нарязи и с релефни точета, украса, която се среща по това време и върху керамиката от други части в страната — Търново, Мадара, Червен и др.¹¹ При почистването на водохранилище № 1 на дъното му бе на-

¹⁰ Срв. Ж. Вължарова, Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI—XI в., София, 1965, цит. там литература, стр. 189—198.

¹¹ Кр. Миятев, Художествена керамика, сб. Мадара, I, 1934, стр. 220, обр. 210; Я. Николова и Д. Ангелов, Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново, ИОМТ, II, 1964, стр. 23, обр. 8.

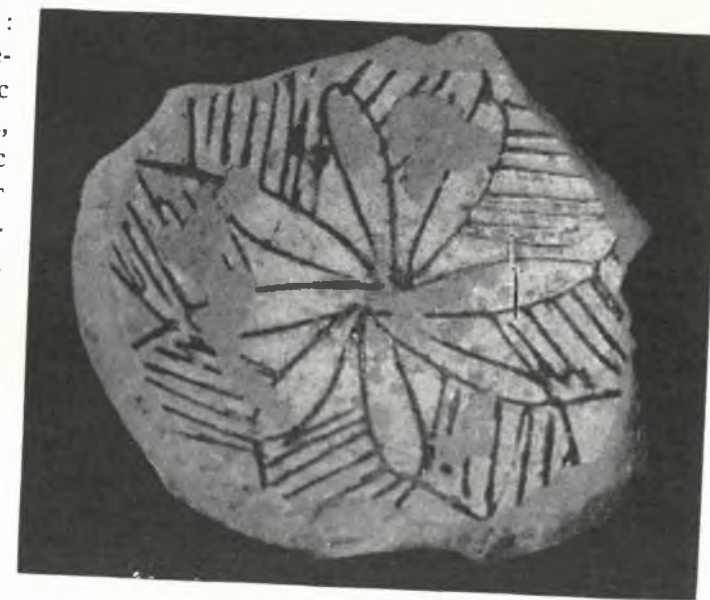

Обр. 9. Фрагменти от високосредновековна керамика
Fig. 9. Fragments de céramique du haut Moyen Age

Обр. 10. Късносредновековно гърне
Fig. 10. Vase du bas Moyen Age

мерено гърне от този вид керамика, вис. 14 см, диам. на устието 9,5 см, диам. на дъното 6,5 см. На разни места бяха намерени няколко фрагмента от сграфито керамика от паници и чинии, покрити с прозрачна с жълтеникав или зеленикав оттенък глеч, като на някои места отгоре е поставена зелена или кафява глеч. Намерени са следните фрагменти (обр. 12): 1. Дъно на плитка паница с ниско пръстеновидно столче с диам. 5,5 см, украсено с два пояса от по два концентрични кръга, над втория с триъгълници, оформени с по три и четири линии. 2. Фрагмент от горната част на същия съд. В пояс, ограден с по два концентрични кръга, са врязани триъгълници, оформени по същия начин. 3. Фрагмент от дъно на паница, украсено с концентрични окръжности от две успоредни линии и над тях една вълниста линия. 4. Фрагмент от устие на дълбока паница, отвън и отвътре покрит със зеленикава глеч, с прокарани широки прави и вълнисти линии. 5. Фрагмент от плитка паница, покрит с бяла ангоба, с врязана украса от концентрични кръгове и запълнена с

Обр. 11. Дъно от сграфито керамика
Fig. 11. Fond de poterie à sgraffito

Обр. 12. Фрагменти от сграфито керамика
Fig. 12. Fragments de céramique à sgraffito

Обр. 13. Фрагменти от средновековна керамика с щемпели
Fig. 13. Fragments de céramique à estampille

прави успоредни линии, отгоре със зелена глеч само на някои места. 6. Дъно на плитка паница с ниско пръстеновидно столче с диам. 7,5 см. Украсено е с осмолестна розета, а фонът запълнен с прави успоредни линии. Рисунката е доста груба и неумела. Дъното е покрито с безцветна глеч (обр. 11).

Голям интерес представляват фрагментите, украсени с щемпели във вид на шестлистни и седемлистни розети и кръстчета във вписани кръгчета. Намерена е една дръжка и част от тялото на съд с такива щемпели (обр. 13). Дръжката е украсена и с графитни линии. Освен това има няколко тухли с отпечатани върху тях кръгове с вписани равнораменни кръстове с разширени краища.

Намерени бяха няколко фрагмента от светилници с конусовидна форма и плоска подставка, каквито се срещат и на други обекти от тази епоха, напр. в Търново и Червен. Често се срещат кръгчета, направени от фрагменти от глинени съдове от най-различни епохи с диам. от 2 до 10 см.

Монети

През отчетния период бяха намерени 39 монети — 35 византийски от XII и XIII в., 2 ранновизантийски от VI в. и две римски от III в.¹² По императори те се разделят по следния начин:

1. Мануил I Комнин (1143—1180 г.) — 19 монети и една половинка
2. Исак II Ангел (1185—1195 г.) — 4 монети
3. Алекси III Комнин (1193—1203 г.) — 8 монети
4. Теодор Ласкарис (1204—1222 г.) — 2 монети
5. Анонимни византийски от XII—XIII в. — 2 монети
6. Юстиниан I (527—565 г.) — 1 монета
7. Анастасий (491—518 г.) — 1 монета
8. Каракала (198—217 г.) — 1 монета
9. Галиен (253—268 г.) — 1 монета.

Най-много монети бяха намерени в източната част, отвън на вътрешния ограден зид, на 0,55 м дълб. Всичко 20 монети, 16 от които бяха струпани на едно място. Те са: от Мануил I Комнин — 11 бр.; от Исак II Ангел — 3 бр.; от Алекси III Комнин — 4 бр.; от Теодор Ласкарис — 2 бр. На други места около вътрешния ограден зид бяха намерени следните монети: на изток от зида — два броя от Алекси III Комнин; на север и северозапад от зида — два броя от Мануил I Комнин; в сондажите, направени северно от вътрешния ограден зид — 1 брой от Анастасий, 1 брой от Юстиниан I, 1 брой от Галиен, 2 броя от Мануил I Комнин. При църква № 1 — една монета от Каракала и при църква № 2 — 5 монети: 3 броя от Мануил I Комнин, 1 брой от Исак II Ангел и една анонимна византийска монета от XII—XIII в.

Железни предмети

На различни места и дълбочини бяха намерени 21 железни върхове от стрели (обр. 14), а именно:

1. Връх на стрела с четириръба форма, долният край се разширява с втулка за поставяне на дървената дръжка, дълж. 17,5 см. Поради големината си възможно е това да е било връх на копие. Намерен е вътре в оградния зид, между двете водохранилища на дълб. 0,55 м.
2. Връх на стрела със същата форма, дълг 11 см. Намерен на същото място, дълб. 0,55 м.
3. Връх на стрела със същата форма, дълг 11 см. Намерен на същото място на 0,1 м.
4. Връх на стрела със същата форма, дълг 4,5 см. Намерен южно от водохранилище № 2, дълб. 0,7 м.
5. Връх на стрела със същата форма, дълг 7,5 см. Намерен на същото място, дълб. 1 м.
6. Връх на стрела със същата форма, дълг 10 см. Намерен на същото място, дълб. 0,8 см.

¹² Монетите са определени от Т. Герасимов, ст. н. сътр. в Археол. и-т при БАН.

Обр. 14. Върхове на стрели
Fig. 14. Pointes de flèches

7. Върх на стрела със същата форма със закривен горен край, дълъг 8,5 см. Намерен на същото място, дълб. 0,3 см.

8. Върх на стрела със същата форма, дълъг 8,5 см. Намерен на същото място, дълб. 0,85 м.

9. Върх на стрела със същата форма, дълъг 8,5 см. Намерен на същото място, дълб. 0,7 м.

10. Горна част от върх на стрела със същата форма, дълга 11,5 см. Намерена на същото място, дълб. 0,3 м.

11. Долната част от върх на стрела със същата форма, дълга 9 см. Намерена на същото място, дълб. 0,6 м.

12. Горна част от върх на стрела със същата форма, дълга 12 см. Намерена в северозападната част, отвън на оградния зид, на дълб. 0,4 м.

13. Върх на стрела със същата форма, дълга 9,7 см. Върхът е извит. Намерен във външния насип на водохранилище № 2.

14. Върх на стрела със същата форма, дълъг 8,2 см. Намерен във вътрешния насип на водохранилище № 2.

Обр. 15. Железни и бронзови предмети
Fig. 15. Objets de fer et de bronze

15. Врѣх на стрела със същата форма, дълъг 9,7 см. Намерен пред източната стена на водохранилище № 2.

16. Врѣх на стрела с пирамидална форма, завършващ с шип, който се е пѣхал в дървената дръжка, дълъг 5,5 см. Намерен вътре в оградния зид при водохранилище № 2, на дълб. 0,7 м.

17. Врѣх на стрела със същата форма, дълъг 5 см. Намерен на същото място, на дълб. 0,45 м.

18. Врѣх на стрела със същата форма, в двата си края закривен, дълъг 8 см. Намерен при южната част на водохранилище № 2 на повърхността.

19. Врѣх на стрела със същата форма, дълъг 5,5 см. Намерен в северната част на оградния зид отвън, на дълб. 1,4 м.

20. Врѣх на стрела със същата форма, дълъг 7 см. Намерен при югоизточния ъгъл на водохранилище № 2, до зида.

21. Врѣх на стрела със същата форма, дълъг 7,7 см. Намерен във вътрешния насип на водохранилище № 2.

22. Врѣх на стрела със същата форма, дълъг 10 см. Намерен при югоизточната стена на водохранилище № 2.

Намерени бяха още следните железни предмети:

1. Плосък кръгъл предмет с четвъртита дупка в средата с диам. 6,5 см. Намерен отвън в източната част на оградния зид, на дълб. 0,8 м (обр. 15).

2. Част от шпора със звездообразна форма, диам. 7 см. Намерена северно от църква № 2, на дълб. 0,3 м.

3. Налчета за обувки — 2 броя. Едното е намерено при църква № 2, другото — в северозап. част на оградния зид, отвън, на дълб. 0,2 м.

4. Панта, дълга 4 см, намерена в западната част на църква № 2, отвън, на 1 м дълбочина.

На различни места във вътрешното оградено пространство бяха намерени няколко железни ножчета с дълж. от 6,5 до 16 см, железни халки и куки. При северозападния контрафорс бяха намерени няколко халкички от желязна ризница.

Най-масов железен материал бяха кованите гвоздеи с четвъртито сечение с плоски глави. На разни места имаше късчета от желязна шлака, която вероятно е остатък от преработване на желязо.

Обр. 16. Меден съд
Fig. 16. Vase de cuivre

Медни предмети

1. В източната част, извън вътрешния крепостен зид, на 0,2 м дълбочина бе намерена част от медна апликация на кръст, дълга 9,5 см и широка 5 см. По края е украсена с врязани прави и вълнисти линии (обр. 15).

2. При почистването на водохранилище № 1, на дъното му, бе намерен меден съд с къса фуниевидна шийка, без украса, вис. 21 см, диам. на устието 18 см, диам. на дъното 16 см (обр. 16).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от досегашните археологически проучвания на крепостта Цепина показаха, че на този връх е имало многовековен живот още от праисторическата епоха. През халщатската епоха тук е имало значително тракийско селище. Останките от раннохристиянската базилика на върха на крепостта, монетите от римската и ранновизантийската епоха и фрагментите от керамика от това

време показват, че на това място е имало живот и тогава. Въз основа на намерените още от П. Сырку няколко ранновизантийски монети В. Златарски предполага, че крепостта е основана още при Юстиниан I през VI в. и че е съществувала и през епохата на Първата българска държава.¹³ Ние обаче нямаме още достатъчно данни да твърдим, че през ранновизантийската епоха на това място е имало укрепление. Нямаме сигурни данни и за съществуването на крепостта през епохата на Първото българско царство. Обаче има основания да се предполага, че тогава тук животът не е прекъснал. За това свидетелствуват фрагментите от керамика от тази епоха и по-късните преправки на раннохристиянската църква, които биха могли да бъдат от това време. В този ред на мисли трябва да споменем и едно интересно сведение на Ст. Захариев за мраморна плоча с надпис, която се намирала в църквата на разрушената Цепинска крепост.¹⁴ Този надпис в новобългарски превод гласи така: „С благоволенieto и божията милост се съгради този великолепен и преславен храм на св. равноапостоли царете Константин и Елена във времето на непобедимия и великодържавен наш цар Петър Симеонов I в 948 год., индиктион 2, с подаръци от многоценни съкровища на Средецкия болярин Атанас Миленов Шишков с застъпничеството на нашия отец Сергей Петровни от Крушево и другите братя и се завърши в 948 год., 21 май.“ Цифрите на годината, индиктионът и датата на месеца са предадени с букви, но по леточислението от Рождество Христово, а не от сътворението на света. Този надпис, така както е предаден от Ст. Захариев, е в руска редакция и би могъл да произлиза едва от XVIII—XIX в.¹⁵ Би могло да се допусне, че Ст. Захариев предава свободно съдържанието на по-ранен надпис, евентуално на надпис от XVI в., който е бил вграден в църквата на крепостта при едно от нейните късни престроявания и който от своя страна предава съдържанието на друг ранен надпис от X в. Следователно, ако това би било вярно, църквата, в която е бил намерен надписът, е била изградена в 948 г. през времето на българския цар Петър. По липса на достоверни сведения обаче всичко това остава в областта на предположенията.

Развалините на крепостта в сегашния им вид, а именно външните крепостни стени, вътрешният ограден зид, двете водохранилища и двете църкви — № 1 и № 2, датират от XII до XIV в.

¹³ В. Златарски, П. Сырку, Старинная крепость у с. Доркова, Български преглед, V, 1898, кн. 5, стр. 123—130.

¹⁴ Ст. Захариев, Описание на Татар-Пазарджишката кааза, Виена, 1870, стр. 65.

¹⁵ Сведенията за характера на надписа дължим на Ив. Гълъбов, ст. н. сътр. в И-та за български език при БАН.

Основание да датираме крепостта от това време ни дава преди всичко начинът на градеж — спойката с бял хоросан и мрежата от дървени греди в зидовете, който е характерен за епохата от XI до XIV в.¹⁶ и намерените при разкопките византийски монети от XII и XIII в. Най-вероятно е крепостта в основни линии да е била издигната през XII в., като по-късно са били предприемани допълвания и престороявания. Възможно е едното водохранилище да е било построено по-късно за увеличаване на запасите от вода. Още по-късно е бил поставен външният защитен пояс на водохранилище № 2. Двете църкви на крепостта вероятно също са възникнали една след друга.

Във византийските хроники крепостта се споменава едва през XIII в. главно във връзка с борбите между българи и византийци.¹⁷ За значението на крепостта по това време може да се съди по посланието на византийския император Теодор II Ласкарис, разпратено във всички области на империята във връзка със сключването на т. н. Регински мир с цар Михаил II Асен в 1256 г., където по повод превземането на крепостта се казва следното: „Беше отстъпена на моето царство казаната великолепна крепост Цепина, която се намира на върховете на Родопите около известната планина Книшава. Тази знаменита и прочута крепост, която, обиколена наоколо с твърде укрепени места много близко до българските области, има своите съединения (връзки) по-навътре от ония, които са под нея, най-укрепена, изобщо казано най-недостъпна, свършено непревземаема, — се напада и се побеждава и завладява само от ромейската войска и непредана се завоюва и се подчинява само от нея — крепост, в която станаха много и големи борби. Защото кой не се е сражавал за нея? Кой от старо още време не се е обличал в ризница? Този, който я притежава, се побеждава с превземането ѝ и лишаващият се я нарича най-силна. И защо трябва много да се говори? В нея войнственият Арес насочи български и ромейски войски и (произлезе) голяма борба в нея и смущение поради нея.“¹⁸ Интересно е сведението на съвременника на тези събития Георги Акрополит относно характера на населението, което е живееело по това време в Родопите, а следователно и около крепостта Цепина: „Понеже тамошните жители били българи, пише той, те на драго сърце преминавали на страната на своите единоплеменници, като отхвърляли игото на чуждоплеменниците.“¹⁹ През XIV в. византийската императрица Ана Савойска отстъпила тази крепост заедно с още осем укрепени места на Иван Александър в знак на благодарност за помощта му срещу нейния съперник за византийския престол Иван Кантакузин.²⁰

Крепостта е съществувала до падането на България под турска власт. Ст. Захариев, който описва по предания трагичната участ на родопското население по време на превземането на този край от турците, отбелязва, че Цепина се предала на турците след 9-месечна обсада след падането на крепостта Раковица при с. Голямо Белово при следните условия: 1) да се развалят до основи всички Цепински крепости; 2) за всяка душа да се плати по една жълтица военни разноски; 3) да се дава десятък от всички произведения на завоевателя на крепостта Гази Даут паша; 4) вместо харач и други данъци всички мъже от 20 до 35 години да са задължени да служат в турската войска като помагачи (отгук Ст. Захариев извежда названието „помаци“) и 5) да не зависят от друга черковна власт, а сами да се управляват духовно.²¹

След падането на България под турско владичество крепостта била разрушена, обаче селището продължило да съществува в подножието ѝ, като в разрушената крепост били подновени и останали само двете църкви, край които вероятно живееели и монаси.²² За това говорят названията „Метохът“ и „Манастирят“ и турското название „Кешишлеме“, което Ст. Захариев

¹⁶ D. Сопчев (Plovdiv), Traits caractéristiques dans la construction des forteresses bulgares et byzantines aux temps féodaux, Bsl. XVI, 1955, стр. 265—297.

¹⁷ Срв. D. Сопчев, La Forteresse Τζεπίνα — Сепина, стр. 286—289.

¹⁸ В. Златарски, Южна България след смъртта на Иван Асен II, ГПНБМ, 1925, стр. 335.

¹⁹ G. Aсropolis, Annales, éd. Bonn, 1863, 54, 114.

²⁰ Cantacuzeni Historiae, I, 36, éd. Bonn, 1831, стр. 406, 12—21.

²¹ Ст. Захариев, цит. съч., стр. 66.

²² За църква № 1 вж. С. Георгиева, цит. съч., стр. 48, 49.

обяснява с това, че в църквата на крепостта са живеели калугери.²³ Българите от околността действително са се ползували с църковна независимост и са вземали участие в походите на турската войска, което се вижда от известната приписка на поп Методи Драгинов от с. Корова, в която се описва насилственото помохамеданчване на българите от този край в края на XVI в. Поп Методи Драгинов проклина пловдивския митрополит Гавраил, че наклеветил цепинските българи, че искат да вдигат бунт против султана, защото те не му плащали данък. Изпратеният срещу тях паша ги ругаел, че те били галени, като не плащали данък на султана, а само когато е необходимо помагали на турската войска и въпреки това искали да вдигат глава против царя. По време на това помохамеданчване били разрушени 218 църкви и 33 манастира от Костенец до Станимака. „И така по божия воля се разсипаха българите в Цепина“ с болка завършва поп Методи Драгинов своята записка.²⁴ Тогава вероятно са били разрушени двете църкви в крепостта. Изглежда, тогава било изоставено и селището в подножието на крепостта.

LA FORTERESSE MEDIEVALE CEPINA

S. GEORGIEVA ET N. GIZDOVA

(Résumé)

Cet article porte sur les résultats obtenus par les recherches archéologiques de la forteresse médiévale Cepina, mentionnée dans les sources byzantines du XIIIe et XIVe s. et qui joua un rôle fort important dans les luttes entre Bulgares et Byzantins.

Les fouilles ont mis au jour les murs d'enceinte extérieurs, un mur de clôture intérieur, et dans l'espace clôturé, deux réservoirs d'eau très importants par leurs dimensions, ainsi que deux églises de la forteresse — l'église No 1 et l'église No 2. Dans l'espace délimité par le mur d'enceinte intérieur on a découvert les vestiges d'une église paléochrétienne. C'était au début une basilique à trois nefs, transformée par la suite en une seule nef. Les résultats des travaux ont montré que la vie avait existé à cet endroit dès l'Énéolithique et de l'âge du bronze. A l'époque du Hallstatt il y avait ici un habitat thrace important. A l'époque romaine et pendant le Bas Empire il y avait également des établissements humains. On manque pour l'instant de données qui permettent d'affirmer que des fortifications y existaient alors. Les vestiges de la forteresse remontent au XIIe et au XIIIe s. La forteresse a subsisté jusqu'à la fin du XIVe siècle, lorsqu'elle a été détruite par les Turcs. Seules ces deux églises avaient subsisté sur le sommet et ont été restaurées par la suite. Selon toute vraisemblance elles ont été définitivement détruites lorsque la population des environs a été islamisée de force à la fin du XVIe s. et lorsque cette agglomération au pied de la forteresse a été abandonnée.

²³ С. Захариев, цит. съч., стр. 65.

²⁴ Пак там, стр. 67, 68.

ОПИСАНИЕ НА ВЪНШНИТЕ СТЕНИ НА КРЕПОСТТА ЦЕПИНА

Димитър Цончев

През 1961 и 1962 г. бяха разчистени по цялото им протежение отвън външните стени на крепостта Цепина, които са ограждали най-високата част на върха. Днес те са разрушени наравно със земята, гледани отвътре на крепостта, докато от външната страна достигат от 0,5 до 2,6 м. Стените са градени от местен ломен камък, споен с бял хоросан. Само в североиз-

Обр. 1. Градеж на крепостния зид
Fig. 1. Construction du mur d'enceinte

Обр. 2. Входът на крепостта
Fig. 2. Entrée de la forteresse

Обр. 3. Зидария на крепостните стени
Fig. 3. Maçonnerie des murs de la forteresse

точния ъгъл на едно място крепостният зид е направен и от късове тухли и керемиди. Вероятно това е късна преправка може би след някакво събаряне или разрушаване на зида на това място. Крепостните зидове са били изградени с помощта на скрити мрежи от надлъжни и напречни дървени греди. Днес гредите са вече напълно изгнили и са запазени само техните места-легла във формата на четвъртити дупки. Освен дупките от скритите дървени мрежи в крепостните зидове са запазени също и дупките, които са служили за дървените скели, необходими при изграждането на крепостните зидове. Те започват от лицата на крепостните зидове, вътрешното или външното, и вървят напречно на последните (обр. 1).

Обр. 4. Североизточна кула
Fig. 4. Tour nord-est

Обр. 5. Контрафорс на крепостта
Fig. 5. Contreforts de la forteresse

При разчистването на зидовете от външната им страна бяха установени следните крепостни съоръжения: един вход, една кула, пет контрафорса (обр. 2 от статията на С. Георгиева и Н. Гиздова). Входът се намира в югоизточния ъгъл на крепостта (обр. 2). Той е дълъг 4,8 м и широк 2,6 м. Южният му зид е продължение от крепостната стена, която на това място се разширява с 0,6 м и става 3,2 м дебела. Твърде е възможно върху тази широка площ отгоре да е имало площадка за наблюдаване или защитна кула. Северният зид на входа се вдава под прав ъгъл навътре от източната крепостна стена. Той има берма 0,3 м широка. Данни за начина на затваряне на входа липсват. Кулата се е намирала в североизточния ъгъл на крепостта (обр. 3).

Стените ѝ имат следните дължини: лицева — 5,2 м, северна — 3,5 м, южна — 1,4 м. Непосредствено до нея от западната ѝ страна се намира един контрафорс, дълъг 3,2 м и широк от север 2,3 м и от юг 0,85 м. От вътрешната страна лице на зидовете не се откри, понеже са били разрушени (до самите основи, а там теренът е значително по-висок, отколкото отвън. В най-стръмните части на склона още четири контрафорса подсилват крепостните зидове. На източната страна се намират два контрафорса. Единият е с размери: лицева страна — 2,95 м, северна страна — 3 м и южна страна — 3,34 м. Вторият е с лицева страна 2,45 м, северна — 1,35 м и южна 0,85 м. На южната страна на крепостта има също два контрафорса. Единият е на 20 м западно от входа с размери: лицева страна — 2 м, западна — 1,2 м и източна — 2,1 м (обр. 4). Другият е подсилвал югозападния ъгъл на крепостта и е имал размери: лицева страна — 2,45 м, източна — 0,85 м и западна — 1,35 м (обр. 5).

Разчистено и изяснено бе и мястото на съединяването на външния ограден зид с преградната крепостна стена, която е разделяла западната половина на крепостта на две части. На това място външният крепостен зид прави отстъп с 5,8 м навътре в южната част на крепостта.

SUR LES MURS D'ENCEINTE EXTERIEURE DE LA FORTERESSE CEPINA

D. CONCEV

(Résumé)

L'auteur décrit en détail les murs d'enceinte extérieure de la forteresse médiévale qui suivaien la configuration du terrain (fig. 2 de l'article de S. Georgieva et N. Gizdova). Ils étaient construits en pierres de carrière liées d'un mortier blanc au moyen d'un réseau de poutrelles de bois (fig. 1). Ils avaient une épaisseur de 1,5 m à 2,6 m. Après déblayage du terrain on a établi l'existence d'une entrée, d'une tour et de cinq contreforts (fig. 2—5).

НОВ СТАРОБЪЛГАРСКИ ПИСМЕН ПАМЕТНИК ОТ ПРЕСЛАВ

Тотю Тотев

През пролетта на 1965 г. Преслав даде на старобългарската, а с това и на старославянската епиграфика нов паметник. От намерените досега около 30 надписа от ранния период на славянската писменост над 20 са открити в Преслав. Твърде скромна би била старобългарската епиграфска наука без паметниците, които вече няколко десетилетия постъпват от неговите разкопки.¹

Обр. 1. Гравирана рисунка на едната страна на кръста
Fig. 1. Dessin gravé sur l'une des faces de la croix

Новооткритият паметник беше намерен при полска работа в югоизточната ниска част на Външния град, известна с името „Селище“, на 10—15 м северно от разкопаната тук през 1952 и 1953 г. манастирска църква-костница с гроба на чъргубиля Мостич.² Паметникът се състои от два варовикови къса, които, наставени един до друг, образуват хоризонталното рамо на неголям кръст, с дължина 0,20 м и с разширени и заоблени краища. Запазилата се в единия

¹ Ст. Станчев, Писмените паметници от Преслав, сп. Археология, V, 1963, кн. 3, стр. 37—42.

² В. Иванова, Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал; Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан, П. Боев, Надписът на чъргубиля Мостич, София, 1955, стр. 49 и сл.

Обр. 2. Врязан надпис върху другата страна на кръста
Fig. 2. Inscription incisée sur l'une des faces de la croix

край малка част от отвесното рамо на кръста показва, че то е било оформено полигонално с пет или шест стенички. За срещулежащото на него продължение не може да се каже нищо, тъй като е изцяло отчупено. И при това състояние обаче не е трудно да се види, че се касае за малък по размери кръст с детелинообразна форма. Стените му отведнъж са правилно одялани, ръбовете им са леко отнети и двете лица много добре изгладени. Върху едното лице е врязана рисунка (обр. 1), а на другото — надпис (обр. 2).

Рисунка. Изпълнената с плитка гравирани линия рисунка запълва почти изцяло едното лице на запазилата се част от кръста (обр. 2). В средата е представено в цял ръст изображение на жена, която държи в дясната си ръка жезъл. Долната част от тялото с краката и малко от лицето липсват. Те са били врязани на отчупеното рамо. Отстрани на изобразената жена с разперени като на оранта ръце са представени и две църкви в краищата на кръста. Върху лицето личат едното око, две чертички, които отбелязват носа и устата. Някак особена е прическата на изобразената. Една част от косата ѝ е стегнато прибрана зад ушите, както това се вижда от запазената почти изцяло дясна половина на главата, а останалата е бухнато разчесана встрани на лицето. За дрехата, с която е облечена, не може да се каже много. Това е широка от рода на сакосите дреха. Ръкавите над китките на ръцете са пристегнати от маншети. За украсата на дрехата е също трудно да се заключи по-определено. Виждат се изтеглени свободно по нея линии, които се пресичат и образуват геометрични фигури. Някои от тези линии могат да бъдат взети за гънки на свободно падаща по тялото широка дреха. Над лявото рамо е загатнато със съвсем плитка линия, стигаща до прегъвката на ръката, нещо като наметало.

Особен интерес представляват двете църкви. Да се гледа на тях като на планове, е твърде смело.³ По вероятно е, ако те бъдат възприети като опит на художника да покаже графично два модела на църкви в техния външен изглед. Не е изключено да е представена една и съща църква, гледана от две страни, макар това да е по-малко вероятно. Последното в такъв случай би

³ Засега е известен един план-скица на правоъгълна крепост, врязан върху голям каменен блок от Малкия дворец на Плиска. За него вж. Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, София, 1955, стр. 109 и 110, обр. 47.

представлявало специален интерес и като виждане на средновековния човек, намерило графичен израз върху нашия паметник от някой безименен творец на ранната българска култура. И при двете църкви отбелязаният купол определено загатва за времето, когато кръстокуполната църква се налага като тип в култовата архитектура на Преслав през X в. Не е безинтересно да отбележим и това, че при очертаната вдясно по-голяма църква е показано едно долепено към нея помещение, каквото има при откритата църква-костница с гроба на чъргубилия Мостич, в непосредствена близост на която беше намерен паметникът. Също така трябва да кажем, че недалеч от църквата на Мостич се намира и друга църква с по-малки размери.

По изпълнителна техника нашата рисунка не се отличава от връзаните с острие върху камък други рисунки-графити, открити в Преслав,⁴ Плиска,⁵ Мадара⁶ и др.

Накрая, за да приключим с рисунката, трябва да изтъкнем, че между нея и другите досега открити рисунки-графити има все пак нещо, което я отделя. Докато последните почти изцяло са резултат на едно неосъзнато художествено влечение от страна на своите създатели, при рисунката, гравирана върху новия преславски паметник, вече съвсем ясно се долавя художественото намерение на автор, който знае, че неговата работа ще бъде гледана и преценявана. С други думи, нашият майстор се опитва с лаконичния език на една от най-старите техники — гравюрата на камък — да каже нещо определено. Доколко и как е успял да се изрази, е отделен въпрос. Важното в случая е това, че при сцената, която той гравира, личи в известно отношение почеркът на майстор и ръка с придобит, макар неголям в художествено отношение опит.

Гравираната сцена, на която се спряхме, не може да бъде правилно обяснена изолирано от съдържанието на надписа на другото лице на кръста.

Надпис. От надписа, връзан на обратната страна на кръста, са останали само седем реда, два от които са много повредени (обр. 2). Буквите в целия надпис са правилно връзани с остро длето и се четат много добре. Височината им се движи от 1 до 2 см, а жлебът е дълбок 2 мм. Линията на счупването минава през няколко букви, но и те не е трудно да се разпознаят.

I ред. Тук цяла буква не е запазена. Слабо личат части от долния край на около 7—8 букви. Само 2 от тях, в края на реда, уверено могат да се познаят — едната дъгичка от θ , през което минава линията на счупването, и от другата — дясната дълга хаста от ψ , която навред в надписа слиза малко извън реда. Може би тук имаме — $\theta\psi$. Че това е така, се вижда и от началните букви на следващия втори ред, с които последното съвсем сигурно дава думата — $\theta\psi\zeta\pi\epsilon$.

II ред. Четат се ясно съдържащите се в него 4 букви, от които само ς е отчупено в горния си край — $\varsigma\zeta\pi\epsilon$.

III ред. Всички букви са много добре запазени и се четат ясно — $\rho\alpha\beta\alpha\beta\zeta\eta\theta\alpha\lambda\alpha\lambda\alpha\cdot\frac{1}{4}\cdot\mu$.

IV ред. И тук всички букви са запазени с изключение на β , която е отвесно преполовена от линията на счупването — $\eta\eta\eta\ \text{OKTOMBPHOY}\ \text{HCT}$.

V ред. Всички са добре запазени с изключение на ς , през което върви линията на счупването — $\text{A}\ \text{C}\bar{\text{O}}\text{HMEPAC}\ \text{EKYMH}\bar{\text{O}}$.

VI ред. Запазени са всички букви и се четат ясно — $\eta\Delta\text{OY}\ \text{ANTOY}\ \bar{\theta}\psi\ \text{ANA}\ \text{NE}$.

VII ред. От този ред много слабо личат горните краища, като ъгълчета и чертички най-много от 4—5 букви, от които нито една не може да се разпознае.

⁴ Йор. Господинов, Нов старобългарски конник, Сп. БАН, LVIII, 1939, стр. 213, обр. 1, табл. 1; Б. Филов, Бележки върху новооткритото изображение на конник от Преслав, стр. 215—220; Л. Огненова, Рисунки на конници върху вътрешната крепост на Преслав, РП, IV, София, 1949, стр. 195—205, обр. 2, 3, 4, 5, 6, 7.

⁵ К. Шкорпил, Абоба — Плиска ИРАИК, X, стр. 282—286, табл. LIV и LV; Ст. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—1947, РП, III, 1948, стр. 176, обр. 5 в, стр. 188, обр. 17; Археологически материали от Плиска, ИАИ XX, София, 1955, обр. 11, 13, 14, 50, 51, 52, 53; Ст. Станчев, Разкопки и новооткрити материали в Плиска, обр. 28а б.

⁶ Р. Попов, Материали от разкопките през 1932—1935, Сб. Мадара, II, София, 1936, стр. 85, обр. 131 и 132.

Като изхождаме от съвсем малките податки за буквите, които предлагат много повредените I и особено VII редове от надписа, и главно на основание на текста, съдържащ се в останалите редове, които съвсем сигурно се разпознават, засега четем надписа така:

. ОУ

СЪПЕ

РАБА БЖННА АНА.†.М

ННН ОКТОМВРНОУ НС Т

АСӨНМЕРАС ЕКГМНО

Н ДОУАН ТОУ ΘГ АНА НЕ

(АМНН).

. ПО-

ЧИНА

РАБА БОЖИЯ АНА.†.М

НА МЕСЕЦ ОКТОМВРИ В

9 ДНИ ПОЧИНА

РАБА БОЖИЯ АНА

(АМИН)

Допълването с формулата АМНН в крайния седми ред на надписа правим на основание на сравнението с един гръцки надпис от музея в гр. Сандански,⁷ където както при нашия надпис пред АМНН стои едно НЕ. Това НЕ е непреводимо и на български условно може да се изрази и предаде с „и така“. Разбира се, трябва да признаем, че така тази формула се среща рядко и паметникът, върху който я намираме, засега е единствен у нас и се датира от VI в. Да се надяваме, че при едно повторно проучване на паметника, каквото сигурно ще се наложи след време, и с постъпване на нови материали от бъдещите издирвания ще може с по-голяма увереност да допълним и доуточним този интересен в много отношения преславски паметник.

При това положение е ясно, че пред нас е един надгробен паметник с рисунка, която погоре разгледахме, и врязан успореден текст на старобългарски и гръцки. Като се изключи българо-гръцкият керамичен фрагмент от Кръглата църква в Преслав,⁸ нашият паметник засега е единственият двуезичен паметник у нас от тази епоха. На мястото, където завършва старобългарският текст и започва гръцкият, е врязано кръстче, което с вертикалното си рамо излиза и отгоре, и отдолу извън реда. То трябва да се отнесе към гръцкия текст. Възможно е и пред българския текст да е стояло подобно кръстче. Като се вземе пред вид, че гръцкият текст е възпроизвеждал дословно българския, може лесно да се допълнят липсващите букви от неговото начало. Пред вид на малкото място не е изключено тук месецът и денят да са били представени съкратено.

В българския текст не се наблюдават неправилности и грешки освен надписа на името на починалата АНА, което и при двата текста е написано с едно Н. При гръцкия текст са допуснати грешки. Още в началото например писачът е написал ОКТОМВРНОУ с Н вместо с I.

Изразът НΣ ΤΑΣ от края на IV и V ред се среща рядко, и то в по-късните надписи. У нас виждаме това НΣ ΤΑΣ в един гръцки надпис от XII—XIII в. от Месемврийско.⁹ Според Грегуар последното се употребява в повечето случаи като народен израз в Кападокия и рядко другаде.¹⁰

Глаголът в петия ред на надписа е правилно употребен.

Християнската формула РАБА БЖННА от III ред на българския текст и ДОУАН ТОУ ΘГ от VI ред на гръцкия показва, че в надписа владеят византийско-християнските правила във формата и съдържанието. С нея той стои много близо до Самуиловия надпис от 993 г.¹¹ ДОУАН във формулата е представено без член. Така го срещаме в един гръцки надпис от Сливен.¹²

⁷ V. Beševliev, *Spatgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964, № 241.

⁸ Кр. Миятев, *Кръглата църква в Преслав*, София, 1932, стр. 169—173, обр. 273, 274; *Эпиграфические материалы из Преслав*, *Byzantinoslavica*, III, 1931, стр. 383—403, обр. 7, 8 и 9; Ст. Кулбакин, *Нова палеографска графа из Преслава*, *Лужнослов. филолог.*, кн. IX, Београд, 1931, стр. 240; Ив. Гошев, *Българо-гръцки литургически фрагмент от стария Преслав*, ГНМ, V, София, 1926—1931, стр. 233—259.

⁹ V. Beševliev, *цит. съч.*, № 151.

¹⁰ Пак там, стр. 102.

¹¹ Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София, 1931, стр. 24 и сл.

¹² V. Beševliev, *цит. съч.*, № 187.

Остава да видим какво предлага в палеографско отношение надписът върху новия преславски паметник с оглед на времето, когато той е бил създаден. С начертанието на някои от буквите си той се свързва почти изцяло с епиграфския материал от X в. И при него, както в намерените досега надписи от Преслав, се наблюдава близка връзка със старобългарските ръкописи, които произхождат от преславската книжовна школа, като Супрасълския ръкопис,¹³ Савина книга,¹⁴ Хилендарските листи¹⁵ и др.

От лапидарните надписи най-близо до нашия стои един друг пак надгробен надпис от Преслав. Думата ми е за надписа на „раба божия Тудора“ от Кръглата църква.¹⁶ Както при него, А е със силно наведена хаста и малка ъгловата лява част. Същото А намираме в гръцкото уставно писмо през IX—X в.¹⁷ Има го и в другите кирилски паметници като Самуиловия надпис¹⁸ и др. Това е А и от Супрасълския ръкопис,¹⁹ Савина книга²⁰ и Хилендарските листове.²¹ Б е с малко полукръгче и дълга хоризонтална черта, както при надписа на Тудора и Самуиловия. Ж е от три пресичащи се прави пак също, както при поменатите надписи и т. н. С други думи, палеографските особености, които нашият надпис има, не позволяват той да бъде отнесен по-късно от X в. Неговото писмо е писмото на епиграфските паметници от X в., т. е. лапидарното представително писмо на изправения „млад“ или „нов“ унциал,²² с който са писани надписът на Тудора, на Мостич от Преслав и на Темничкия²³ и Варошкия²⁴ надписи от западните области.

И така намереният в „Селище“ на Преслав паметник представя интерес от две страни — епиграфски заради надписа и като творба на народното изкуство заради рисунката. Както научаваме от самия надпис, паметникът е бил поставен на гроба на „раба божия Ана“. Този гроб ще да е принадлежал, ако не на манастирската църква-костница, около която беше намерен паметникът, то сигурно на засвидетелствувания в непосредствена близост до нея некропол. Малките размери на кръста ни карат повече да вярваме, че той е бил поставен на гроб в самата църква-костница.

Краткият текст на надписа не предлага много данни за личността на Ана. От обстоятелството, че за нейния гроб се съобщава и на гръцки, не остава друго заключение, освен че тя е била видна и високопоставена за времето си личност. Това заключение се налага и от рисунката, гравирана на гърба на надписа, в която по всичко личи, че се касае за светско изображение на жена. Изобразената държи в ръка жезъл. В такъв случай съвсем оправдано би могло да допуснем, че Ана, една от известните и приближени на Двореца личности, по приетата тогава мода, съвсем аналогично на княз Борис, на чъргубилия Мостич, на цар Петър, в даден предел на живота си се е оттеглила от шумния дворцов кръг в един от близките на столицата манастири. Към това насочват и връзаните встрани от ръцете ѝ църкви. Все в тази насока, като се следва изображението, може да се допусне, че се е оттеглила в основан от нея манастир.

¹³ Е. Карский, Образцы славянского кирилловскаго письма с X по XVIII в. (2 изд.), Варшава, 1902, табл. 6.

¹⁴ Пак там, табл. 8.

¹⁵ Пак там, табл. 7.

¹⁶ Кр. Миятев, Кръглата църква, стр. 166 и сл., обр. 272; Byzantinoslavica, III, стр. 325—398, обр. 6; Кулбакин, цит. съч., стр. 239—240.

¹⁷ V. Gardthausen, Griechische Palaographie, Leipzig, 1879, табл. 2.

¹⁸ Й. Иванов, цит. съч., стр. 24.

¹⁹ Е. Карский, цит. съч., табл. 6.

²⁰ Пак там, табл. 8.

²¹ Пак там, табл. 7.

²² За писмото на „младия“ унциал вж. В. Иванова, цит. съч., стр. 100 и сл.

²³ Л. Стојановић, Темнички натпис, Јужнослов. филолог, I, Београд, обр. 2.

²⁴ Й. Иванов, цит. съч., стр. 27.

UN NOUVEAU MONUMENT ÉCRIT VIEUX BULGARE DE PRESLAV

T. TOTEV

(Résumé)

Dans cet article l'auteur examine un nouveau monument écrit vieux bulgare découvert au printemps 1965 à Preslav.

Cette trouvaille a été mise au jour dans la partie basse de la ville extérieure dénommée „Selište“, près de l'église-ossuaire du monastère et de la tombe du čargubilja Mostič. Ce sont deux fragments de calcaire qui, juxtaposés, forment le bras horizontal d'une croix de grandeur moyenne (longueur 0,20 m). Il ne subsiste du bras vertical de la croix qu'une petite partie à l'une des extrémités. Il apparaît que la croix a de petites dimensions et est en forme de trèfle. Les murs de tous côtés sont taillés d'une manière régulière, les bords sont légèrement arrondis et les faces bien lisses. L'une d'entre elles porte un dessin incisé (fig. 1) et l'autre une inscription (fig. 2). Le dessin gravé d'une ligne plate remplit presque entièrement l'une des faces conservées de la croix (fig. 1). Sur le milieu une femme est représentée en pied qui tient de la main droite un sceptre. Des deux côtés de cette figure, les bras étendus comme pour le travail de labour, deux églises à coupole sont représentées.

De l'inscription de la croix (fig. 2.) seules 7 lignes, sont parvenues jusqu'à nous, dont 2 fortement endommagées.

Voici comment elles se présentent :

..... ОУ
 РАБА БЖНІА АНА† М
 Н Н ОКТОМВРНОУ НС Т НА
 АС Θ НМΕΡΑΣ ΕΚΓΜΗΘ
 Н ΔΟΥΔΗ ΤΟΥ ΘΥ ΑΝΑ ΝΕ
 (ΑΜΗΝ)

..... ПО-
 РАБА БОЖИЯ АНА†
 МЕСЕЦ ОКТОМВРИ В
 9 ДНИ ПОЧИНА
 РАБА БОЖИЯ АНА
 (АМИН)

La première moitié de l'inscription est en vieux bulgare et la seconde en grec. A l'endroit où l'un des textes finit et où commence le second, une croix est incisée. Sauf le fragment en céramique bulgaro-grec de l'Eglise Ronde de Preslav, cette inscription nouvellement découverte est pour l'instant la seule bilingue de cette époque.

Le texte bulgare est correctement écrit et sans fautes, alors que dans le texte grec on en trouve quelques-unes.

Par la manière dont les lettres sont tracées, l'inscription doit être rattachée presque entièrement au matériel épigraphique du Xe siècle. Tout comme dans les autres inscriptions de Preslav on observe une parenté très proche avec les manuscrits vieux-bulgares, tels que le Codex Suprasliensis, le manuscrit Sava, les feuillets de Chilender, etc. Parmi les inscriptions lapidaires il se rapproche le plus de l'inscription funéraire du „раба божия Тудора“ (La servante de Dieu Tudora) de Preslav. En d'autres mots les particularités paléographiques de notre inscription ne permettent pas de la dater après le Xe s. Son écriture est celle des monuments épigraphiques du Xe s. L'écriture lapidaire décorative est l'onciale plus récente, dans laquelle est écrite l'inscription de Tudora, de Mostič à Preslav et les inscriptions de Temničko et Varoš.

La tombe sur laquelle l'inscription a été apposée devait se trouver, sinon dans l'église-ossuaire du moins très près d'elle dans la nécropole des environs.

СРЕДНОВЕКОВНОТО ВЪОРЪЖЕНИЕ СПОРЕД НЯКОИ СТЕНОПИСИ В ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ ОТ XIII, XIV И XV В.

Екатерина Манова

В живота на Втората българска държава значително място са заемали походите, сраженията с нахлулия неприятел и отбраната на родината. За нуждите на войската са работени оръжия и защитни съоръжения. Към въоръжението е принадлежало и облекло, подходящо за условията на военния бит.

За да могат да се възстановят по-пълно подробностите на въоръжението и военното облекло от времето на Втората българска държава, нужни са много и разнообразни сведения за тази епоха. Ние обаче не разполагаме с достатъчно писмени данни, нито с изобилни находки от тази област. Това ни заставя да насочим нашето внимание към един досега малко използван източник — живописата — и да извлечем от нея онези следи, които тогавашната епоха е оставила там

Въоръжението през феодалната епоха у нас е слабо проучено. Има главно публикации на отделни екземпляри оръжие.¹ В три обзорни статии Л. Бобчева² разглежда въоръжението от късно римско време до завладяването на България от турците. В тях е приведен разнообразен материал от различни райони на страната, който повдига много въпроси. Повечето от материалите са непубликувани и затова е трудно да им се даде по-точна датировка. На оръжията е посветен и един раздел от сборника „Българското военно дело през феодализма“³. В него са разгледани накратко видовете оръжия, намиращи се в нашите музеи и представени в някои наши паметници на пластиката и живописата.

В стенописите на българските църкви от XIII, XIV и XV в. са запазени изображения на военни светци. Нападателното и защитното въоръжение, с което те са представени, и облеклото им често съответствуват на тези от времето на изписването на църквите.

От сравнително добре запазените средновековни стенописи голяма част се намират из църквите и манастирите от Югозападна България. Тук се спираме на църквите с по-цялостно запазена живопис, като Бояна (1259), Земенския манастир (втората половина на XIV в.), Калотина (XIV—XV в.), Беренде (XIV в.), църквата Св. Тодор в с. Бобошево (XIV—XV), църквата на Бобошевския манастир Св. Димитър (1478), Драгалевския манастир (1476) и Кремиковския манастир (1493). В стенописите на тези църкви са предадени правдиво много съвременни на изписването на паметниците оръдия на

¹ Ю. Господинов, Разкопки в Патлейна, ИАД, IV, 1914, стр. 119, обр. 84; П. Мутафчиев, Еленската църква при Пирдоп, ИАД, V, 1915, стр. 75, обр. 56; Т. Герасимов, ИАИ, XVII, 1950, стр. 307, обр. 255; ИАД, V, стр. 99, обр. 72, стр. 299, обр. 168.

² Л. Бобчева, Въоръжението в нашите земи през късноримско време (IV—VII), във Военноисторически сборник, 1957, кн. 2, стр. 37—67; Въоръжението на славяни и прабългари (от VII—IX в.), Военноисторически сборник, 1957, кн. 3, стр. 41—77 и Въоръжението на българската войска от втората половина на IX в. до падането на България под турско робство, Военноисторически сборник, 1958, кн. 2, стр. 41—77.

³ Щ. Атанасов, Ив. Дуйчев, Д. Ангелов, Г. Цанкова-Петкова, Д. Христов, В. Чолпанов, Българско военно изкуство през феодализма, 1958, МНО, стр. 63—73.

Обр. 1. Боянска църква, образ на св. Нестор
Abb. 1. Kirche in Bojana, Hl. Nestor

живопис военните светци най-често са представени с копия и мечове, а по-рядко с лък и стрели в колчан.

Копия. Стоящите светци от най-долния изписан пояс в наоса на Боянската църква са изобразени с копия в дясната ръка. Дръжките на копията са обли, по-дълги от човешки ръст и завършват с листовидни, много издължени железни върхове (обр. 1). Също такива копия имат и войниците, заспали при гроба на Христос от евангелската сцена. От този вид са и върхът на копие от с. Даскалово, Пернишко (инв. № 671) и копието, намерено при Клокотница (30 см × 3 см), сега в Софийския археологически музей (инв. № 2191) (обр. 15 б, е). Такава форма имат и върховете на копията (инв. № 2228) от Сопот (инв. № 695), с неизвестно местонахождение (40 см × 4 см) (обр. 15 д), един железен връх, намерен в Плиска,⁶ и един връх на копие, намерен в църква при Църквище (Кеисекъй).⁷ Копия с издължен листовиден връх са били разпространени и в Русия от XI до XIII в.⁸

Копията на военните светци, изобразени в Земенските стенописи, имат също дръжки по-дълги от човешки ръст. Дръжката на копието на св. Нестор (обр. 3) е тънка и обла, такава е и тази при св. Теодор Тирон, а копията на св. Теодор Стратилат (обр. 4) и св. Прокопий (обр. 5)

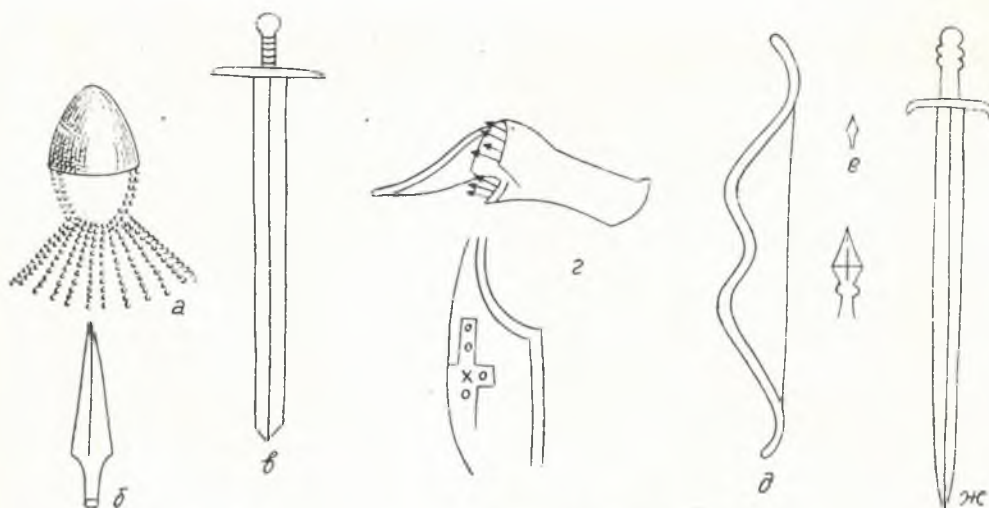
⁴ Ек. Манова, Битът в композицията Деизис от манастирската църква Св. Димитър до с. Бобошево, Археология, IV, 1962, кн. 1, стр. 6—11.

⁵ Ек. Манова, Видове средновековни облекла според стенописите от XIII—XV в. в Югозападна България, ИЕИМ, кн. V, стр. 5—69.

⁶ Ив. Моллов, Почиствания и проучвания в Плиска, ИАИ, XIV, 1940/1942, стр. 69.

⁷ № 893 от албум с железни предмети в Народния археологически музей.

⁸ Денисова, Портнов, Денисов, Русское оружие, Москва, 1953, стр. 38, 39, табл. VII, 46.

Обр. 2. Скици на оръжия от Бояна, Бобошево и Драгалевци
 Abb. 2. Waffenskizzen aus Bojana, Boboševo und Dragalevci

Обр. 3. Земенски манастир, образ на св. Нестор
 Abb. 3. Zemen-Kloster, HI. Nestor

Обр. 4. Земенски манастир, образ на св. Теодор Стратилат
 Abb. 4. Zemen-Kloster, HI. Theodor Stratilat

Обр. 5. Земенски манастир, образ на св. Прокопий
Abb. 5. Zemen-Kloster, Hl. Prokopius

изглеждат четириръби и с по-дебели дръжки. Петима от запазените военни светци държат копия с еднакви плоски железни върхове с триъгълна форма. Триъгълна форма имат и върховете на копията, намерени в с. Габаре, Белослатинско, и с. Трекляно, Кюстендилско (обр. 15 в), от сбирката на Софийския археологически музей (инв. № 2226 и 768). У нас са намерени и стрели със същата форма в с. Байкал, Оряховско (инв. 193) (обр. 16, П₇), в с. Горна Малина, Софийско (инв. № 2877), и една при Асеновата крепост, сега в Асеновградския музей (инв. № 340). Тази форма е представена също и в миниатюрите на Лондонското евангелие.⁹ Във втората сцена „Съд на Пилат“ върхът на копието на войника от охраната на Пилат прилича на останалите, но изображението при тоя връх е малко издраскано. За подобна форма според стенописи от XIV и XV в. съобщава Демин.¹⁰

В църквата до с. Беренде стоящите военни светци и някои от войниците са въоръжени с копия, които имат дълги, тънки и обли дървени дръжки (обр. 7). Железният им връх е листовиден, плосък, с издължена остра част, със слабо профилиран ръб в средата и с много малък размер. Връх от този вид (16 см × 3 см) е намерен в местността Кракра и Перник (инв. № 329) и при с. Калугерово, Ботевградско (инв. № 202), сега в Археологическия музей в София (18 см × 2,5 см) (обр. 16, III, а, в). Изострен връх на копие с по-малък размер е известен измежду по-ранните копия в Русия от XIII—XIV в.¹¹

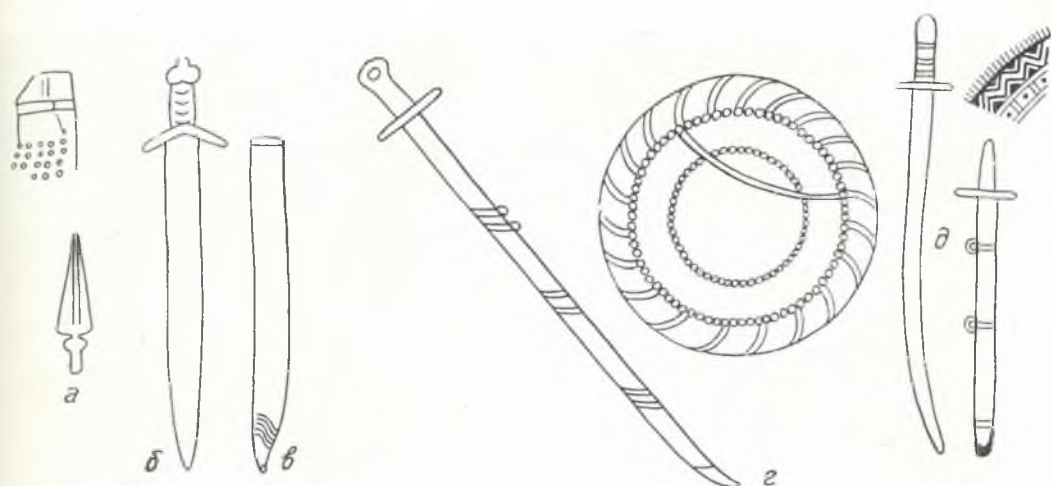
Копията, които са изобразени в две от евангелските сцени на Бобошевската църква Св. Тодор, са най-близки до копията в Беренде. Те са високи, с тънки дръжки и с малък размер на издължения железен връх. Върхове на копия с листовидна форма и с удължен заострен край са намерените в Карловско и в с. Царевец, Врачанско, копия — сега в Софийския археологически музей (инв. № 2358 и 2191) (обр. 16, III, б).

Висока тънка дръжка има копието на св. Димитър (обр. 9) на южната стена на наоса в църквата Св. Димитър на манастира над с. Бобошево. Железният връх е къс с ромбовидно очертание и с пръстен на долния край. От четирите ъгъла към средата на ромба се

⁹ Б. Филов, Миниатюрите на Лондонското евангелие на Иван Александър, София, 1934, табл. 112, № 305.

¹⁰ Aug. Demin, Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklung von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart, Gerauntermhaus, 1891, стр. 778 (6—6₁).

¹¹ Денисова, Портнов, Денисов, цит. съч., стр. 39, табл. VII, № 47.

Обр. 6. Скици на оръжия от Земен и Драгалевци
Abb. 6. Waffenskizzen aus Zemen und Dragalevci

Обр. 7. Беренде, образ на св. Георги
Abb. 7. Berende, Hl. Georg

Обр. 8. Бобошево, църква Св. Тодор, Предателството на Юда
Abb. 8. Boboshevo, Hl. Todor-Kirche, Der Verrat Judas

спушат ръбове, които образуват къса четиристенна пирамида. Четириръби върхове на копия като четиристенна пирамида са тези (инв. № 495) от Видин и едно копие с неизвестно местонахождение (инв. № 1081) от сбирката на Археологическия музей в София.

Св. Теодор Тирон в Драгалевската манастирска църква (обр. 13) е опрял високо лявата си ръка на копие с тънка, обла и дълга дръжка с малък ромбовиден връх и с пръстен в долния

Обр. 9. Бобошевски манастир, образи на св. Никола и св. Димитър
Abb. 9. Boboshevo-Kloster, Hl. Nikolaus und Hl. Demetrius

Обр. 10. Бобошевски манастир, образ на Архангел Михаил
Abb. 10. Boboshevo-Kloster. Erzengel Michael

му край, подобен на копието на св. Димитър в църквата на манастира над с. Бобошево. Копията на отчасти повредения образ на св. Теодор Стратилат и разрушения образ на още един светец на северната стена до прохода към новата църква в същия манастир (обр. 13) не се различават от копието на св. Теодор Тирон. Най-близка аналогия е ромбовидният връх от копие, намерен при църквата в с. Църквище Пирдопско.¹² Издължен ромбовиден връх с ромбовидно сечение и с пръстен под перото имат в Русия копията от XV—XVI в.¹³

Изображението на св. Георги върху външната западна стена на църквата в Драгалевския манастир (обр. 14) се отличава до известна степен от стенописите в притвора и наоса по бои и по начертаване на буквите. М. Ковачев го определя от края на XV в. по един графит от 1500 г.¹⁴ Тук копието е представено с извънредно дълга дръжка, а върхът му е малък и ромбовиден, както при копията на св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат от наоса в същата църква.

Малък ромбовиден връх и дълги тънки дръжки имат и копията на св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат в стенописите на църквата Св. Георги в Кремиковския манастир. Върхът на копието на св. Георги от северната стена на притвора е заличен. Дръжката му е обла, тънка и много дълга. Такава е дръжката на копието и при образа на светеца, седящ, в люнета на източната стена на нартекса.

¹² П. Мутафчиев, Кръстовидната църква в с. Клисекъой, ИАД, V, 1915, стр. 99, обр. 72, 1.

¹³ Денисова, Портнов, Денисов, цит. съч., стр. 39, табл. VII, № 49.

¹⁴ М. Ковачев, Драгалевският манастир Св. Богородица Витошка и неговите старини, София, 1940, стр. 125

Обр. 11. Бобошевски манастир, западна външна стена, образ на св. Димитър
Abb. 11. Boboshevo-Kloster, Westfassade, Hl. Demetrius

Обр. 12. Кремиковски манастир, образ на Архангел Михаил
Abb. 12. Kremikovci-Kloster, Erzengel Michael

Всички изобразени в нашите паметници копия са с дървени дръжки, по-високи от човешки ръст. По този начин са представени и дръжките на копията по запазените образи на военни светци в църквите на Трапезица¹⁵ и в църквата Св. Петър и Павел¹⁶ във Велико Търново.

Копията с по-малък размер на железния връх имат и по-тънки дръжки.

Представени са следните видове железни върхове:

- а) листовидни с много издължен връх, с голям размер (Бояна);
- б) триъгълни със средна големина (Земен);
- в) листовидни с малък размер (Беренде), св. Тодор (Бобошево);
- г) ромбовидни четириръбни с пръстен до оста — св. Димитър (Бобошево и Драгалевци).

Представените в Лондонското евангелие върхове на копия са листовидни и триъгълни.¹⁷ Върховете на копия, които се срещат в нашите стенописи, имат аналогии не само с наши археологически материали и техни изображения в миниатюри и стенописи у нас и в други страни, но и с копия, намерени на различни места в Русия.¹⁸

Мечове. Двама от военните светци на северната страна на наоса в Боянската църква са въоръжени само с мечове. Св. Димитър е опрял на дясното си рамо меч с връх, обърнат нагоре. Ръката му държи дръжката, от която се вижда краят с кръгла топка. Напречният предпазител на високата дръжка е пресечен от една пукнатина на стената и единият ѝ край е неясен.

¹⁵ В. Димов, Разкопките на Трапезица в Търново, ИАН, V, 1928/1929, обр. 109, 110б, 112, 113.

¹⁶ А. Габаг, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, II, pl. XLVII.

¹⁷ Б. Филов, Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека, София, 1927, № 66; Б. Филов, Миниатюрите на Лондонското евангелие, 28—73, 57—154, 93—255, 98—267.

¹⁸ Денисова, Портнов, Денисов, цит. съч., стр. 38, 39, табл. VII.

Обр. 13. Драгалевски манастир, образи на св. Прокопий, св. Меркурий, св. Тодор
 Abb. 13. Dragalevci-Kloster, Hl. Prokopius, Hl. Mercurius, Hl. Theodor

До него св. Теодор Тирон е представен в момента, в който изважда меча си от ножницата. За съжаление мазилката на височина по-горе от кръста на светеца е паднала и не е останал дори горният край на ножницата. Но почти цялата горна половина от меча с дръжката, правият напречен предпазител и топката накрая са запазени. Те са същите, както при меча на св. Димитър. Тези изображения са доста изтрети; тесният улей, който минава надлъжно през средата на острието на меча, едва личи. По-добре личи този улей на меча у палача в сцената на житието на св. Никола „Спасяване от смърт на осъдените в Андриаке“. Там е по-ясен и върхът на меча, който при образа на св. Теодор Тирон липсва, а при този на св. Димитър се намира наполовина под ивицата на горната рамка на пояса със стоящи светци. Мечът на палача има същата дълга дръжка с топка на горния край и прав напречен предпазител, същото плоско острие с улей, както при мечовете на поменатите военни светци, а върхът на меча е закръглен от двете страни

Обр. 14. Драгалевски манастир, западна външна стена, образ на св. Георги
Abb. 14. Dragalevci-Kloster, Westfassade, Hl. Georg

и заострен само в средата срещу улея (обр. 26). Меч с такава дръжка в ножница виси на левия хълбок на неизвестен воин до св. Елена. Над коланите на св. Нестор и св. Георги от мечовете им се вижда горната част на дръжка с топка.

Софийският археологически музей притежава мечове с широко плоско острие, надлъжен улей в средата и закръглен връх, остър само срещу улея, намерени в с. Кладница, Пернишко (инв. № 2096), и при Перник (инв. № 2044). Техните дръжки не са запазени. Заедно с високите дръжки с прав напречен предпазител и с малко сплесната топка на горния край са мечовете инв. № 403 и 1078. Мечът от Видин (инв. № 525 (обр. 17 б) има същото острие и дръжка. Подобен меч във Видинския музей е публикуван от Т. Герасимов.¹⁹ Такъв меч е намерен също в Саламон, Унгария.²⁰ Хампел го отнася към XI—XII в. И неговата дръжка не е запазена. Мечове от този вид са намерени на дъното на р. Днепър.²¹ Откритите на различни места в Русия мечове от XI и XII в. са с широко двуостро лезвие и улей в средата. Напречният предпазител на ръчката е прав и къс, а горният ѝ край е закръглен.²² У нас има изображения на този тип мечове в стенописите на църквите на Трапезица във Велико Търново.²³ За формата на техните острия и дръжки не може да се даде точно описание във всички случаи, тъй като на някои места те са изобразени в ножници. Същият вид мечове са представени и в мозайките на църквата в Дафни,²⁴ на иконата на св. Димитри Солунски в Третьковската галерия. У А. Демин е представен такъв меч според изображение в криптата на църквата в Бранденбург, произхождаща от 1235 г., и друг от XIII в.²⁵ Подобна форма се

¹⁹ ИАИ, XVII, 1950, стр. 307, обр. 255 отляво.

²⁰ Hampe l, *Alterthumer des Mittelalters in Ungarn, Braunschweig*, 1905, III, табл. 440; II, стр. 682, 846, I.

²¹ История культуры древней Руси, Москва — Ленинград, 1951, стр. 420, 421, рис. 243, 244.

²² Денисова, Портнов, Денисов, цит. съч., стр. 21, табл. I, № 1.

²³ А. Габаг, цит. съч., II, pl. VII.

²⁴ Н. Лазарев, История византийской живописи, II, Москва, 1948, табл. 162 а, 220 и 254.

²⁵ Demin, цит. съч. 386 (I); 722 (12).

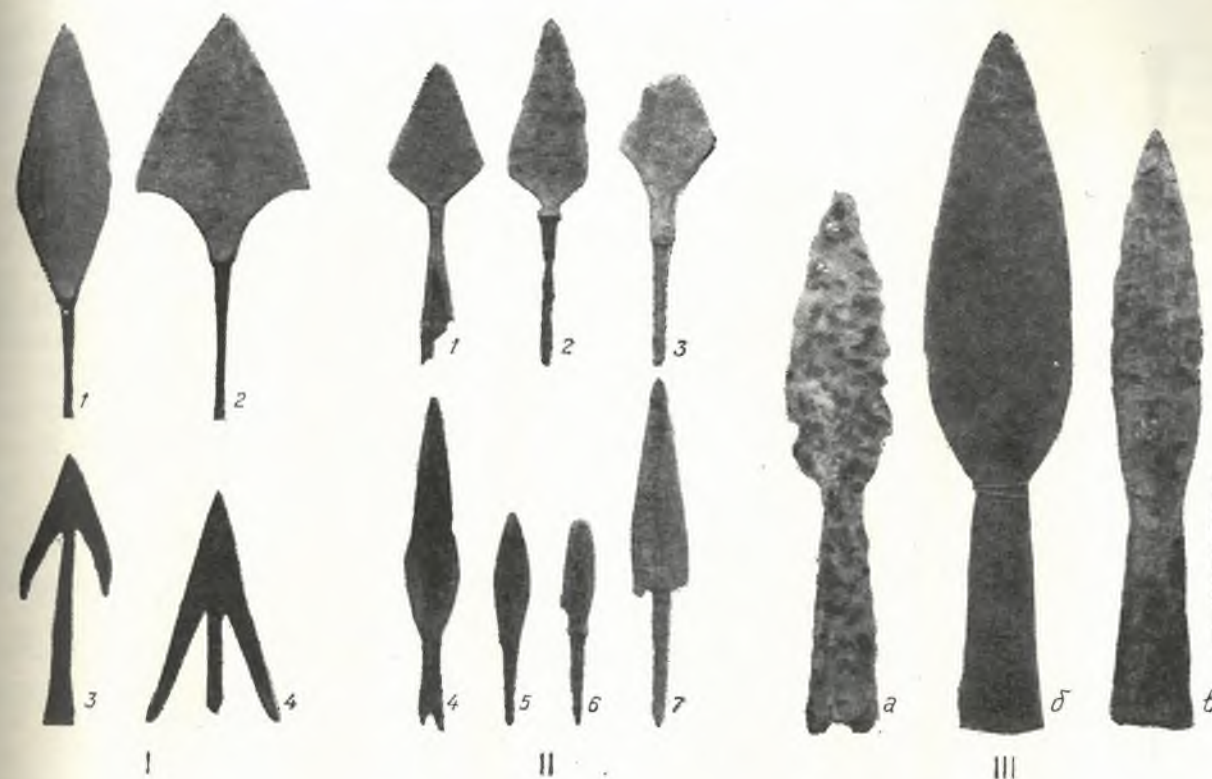

Обр. 15. Копия от Народния археологически музей в София
Abb. 15. Speere aus dem Archäologischen Nationalmuseum in Sofia

среща и в миниатюрите на евангелие № 54 Gr. в Парижката национална библиотека. Това показва че тези мечове са имали широко приложение и са реалистично предадени от художника. Мечове с широко право острие в по-ранната епоха (IX—X в.) в Русия са били оръжие за нанасяне на удар²⁶ за разлика от мечовете с остър връх, с които се пробожда.

В изображението на св. Прокопий на западната страна на северозападния пиласър в църквата в Земенския манастир (обр. 5) се вижда ясно половината от острието на меч, опряно на лявото му рамо. От образа е запазена само главата, останалата част заедно с другата половина на мечовете е повредена. Острието е плоско, широко и с улей като мечовете на военните светци в Бояна, но върхът вече е значително по-заострен. От меча на св. Димитър на северната стена на Земенската

²⁶ Денисова, Портнов, Денисов, цит. съч., стр. 21.

Обр. 16. Копия и стрели от Народния археологически музей в София
Abb. 16. Speere und Pfeile aus dem Archäologischen Nationalmuseum in Sofia

църква е запазена само дръжката и половината от острието непосредствено до нея. Докато мечът на св. Прокопий е изваден от ножницата и опрян на рамото с върха нагоре, мечът на св. Димитър е в ножницата и виси на левия му хълбок на украсен с метални фигурки ремък, който се спуска откъм дясната ръка. Кафяво-червената кожена ножница има в горния си край два метални обръча. Подобна е ножницата на меч (инв. № 771) в Софийския археологически музей. Меч и ножница носи и един от групата в изображението на сцената „Залавянето на Христос в Гетсиманската градина“. Този меч много прилича на меча на св. Димитър. Долният край на ножницата е метален, следващ формата на върха на меча, и завършва с едно малко топче накрая, а горният му край има вълнисто очертание (обр. 6 б, в). Като мечовете в Земенските стенописи са и мечовете в Софийския археологически музей (инв. № 525) от Видин (обр. 17 б) и от с. Искра, Първомайско (инв. № 1113). Конусовидният сплеснат връх на ножницата с топче накрая, намерен в Мадара, сега в Софийския археологически музей (инв. № 2875) е аналогичен на изображенията в Земен. Ножница, обкована с пръстени, е намерена в с. Копиловци Берковско (инв. № 1966). Изображение на меч с форма, каквато имат мечовете на военните светци в Земенските стенописи, дава А. Демин²⁷ според каталога на Парижкия артилерийски музей, като го датира преди 1350 г.

Дръжката на меча на св. Димитър се различава от меча на св. Теодор Тирон и от меча на палача в сцената от житието на св. Никола „Спасяване осъдените в Андриаке“ в Бояна по наклонения дълъг напречен предпазител. Топката на края на високата дръжка на меча на св. Димитър се състои от три части: две еднакви сферични, които се пресичат една с друга, а над тях на мястото на пресичането им стои трета, по-малка сферичка. Наклонен напречен предпазител на дръжката и изострен връх имат мечовете от XIV в. в Русия.²⁸ Мечовете в Боянската живопис имат прав предпазител на дръжките си и една по-голяма сплесната топка на горния край. Такива

²⁷ Демин, цит. съч., стр. 725 (19).

²⁸ Денисова, Портнов, Денисов, цит. съч., стр. 21, 22, табл. 1, 2.

Обр. 17. Мечове от Народния археологически музей в София
Abb. 17. Schwerter aus dem Archäologischen Nationalmuseum in Sofia

мечове са употребявали в Русия и през XV в.²⁹ В църква № XIII на Трапезица в Търново са изобразени в две съседни фигури на военни светци прав и наклонен предпазител на меча.³⁰

В сцената „Залавяне на Христос в Гетсиманската градина“ в църквата до с. Беренде се намира изображение на меч с широко, но слабо извито лезвие и остър връх. На края на дръжката той има топка, а напречният предпазител е леко наклонен, както при меча на св. Димитър в Земен. Близък по форма на лезвието и дръжката е мечът от Варна в Софийския археологически музей (инв. № 677) (обр. 17 а). В църква № XIII на Трапезица във Велико Търново един военен светец носи меч с наклонен предпазител и с топка на края на дългата дръжка.³¹ Леко извито лезвие има и мечът на палача, който отсича главата на Йоан Кръстител в миниатурата в Лондонското евангелие.³² Демин дава две рисунки на меч с извито острие и наклонен предпазител: едно от XIII в. според стенописи от Вестминстер³³ и друго от XIV в.³⁴

И мечовете, представени в сцената „Предаване на Христа“ в църквата Св. Тодор в Бобошево, стоят по форма най-близко до Земенските (обр. 8). Широкото плоско лезвие и върхът са същите, обаче горният край на дългата дръжка е само закръглен, без да образува топка. Леко са разширени краищата на напречния предпазител. Подобна дръжка и напречен предпазител има един меч от военния арсенал във Виена от XV в.³⁵ Лезвието е също плоско и има заострен връх. Такъв връх и прав напречен предпазител са имали мечовете в Русия през XV—XVI в.³⁶

В църквата на Бобошевския манастир Св. Димитър представеният на южния край на западната стена Архангел Михаил е въоръжен с меч, опрян на дясното му рамо с върха нагоре (обр. 10). Широкото плоско лезвие има тесен улей в средата. На дългата тясна дръжка под китката личат четири гвоздеа. Краят ѝ е заоблен и малко по-широк от останалата част. Напречният предпазител е прав, но сравнително по-къс. Върхът е заоблен. Най-заостреното място се пада срещу улея. Също като на меча на Архангел Михаил е устройството на острието и дръжката при меча инв. № 403 от Софийския археологически музей. Подобен меч от XV в. дава и Демин.³⁷

Фигурите на военните светци заемат северната стена на старата църква в Драгалевския манастир. Извърнатият наляво св. Прокопий е вдигнал до лявото си рамо тесен къс меч (сабя?) в ножница с върха нагоре (обр. 13). Дръжката му има спирални нарязи, а напречният предпазител е къс и прав. Такова острие и такава дръжка има сабя (инв. № 2209) в Со-

²⁹ Пак там, табл. 1, 2.

³⁰ В. Димов, Разкопките на Трапезица. . . , стр. 148, обр. 109.

³¹ Пак там, стр. 148, обр. 109.

³² Б. Филев, Миниатурите на Лондонското евангелие. . . , табл. 21, № 51.

³³ Demin, цит. съч., стр. 396 (5).

³⁴ Пак там, стр. 763 (1).

³⁵ Пак там, стр. 730 (37).

³⁶ Денисова, Портнов, Денисов, цит. съч., табл. 1, 2.

³⁷ Demin, цит. съч., стр. 725 (4).

фийския археологически музей. Мечът, който виси на левия хълбок на св. Димитър от лявата страна на св. Георги в люнета на западната външна стена, е в кафява ножница и има тясно острие (обр. 6 г). Ножницата е обкована с три тесни двойни метални пръстена. Така изглежда и ножницата на меч от Станке Димитров (инв. № 772) в Софийския археологически музей. От дясната страна на люнета на западната стена св. Меркурий е замахнал с извита островърха сабя с тясно лезвие и прав къс напречен предпазител (обр. 6 д). На левия му хълбок виси на колан ножница с тъп метален връх.

Тримата военни светци в наоса на Кремиковската манастирска църква св. Теодор Тирон, св. Теодор Стратилат и често срещаният в стенописи от средата на XIV в. насам³⁸ св. Меркурий са въоръжени с тежки мечове. Долната част на образите е изтрита. Вижда се само горният край на мечовете. Те имат дълги дръжки със спирални нарези по тях и с голяма топка накрая. Напречният предпазител е наклонен надолу. Кожените ножници в горния си край имат плосък метален пръстен.

Образът на Архангел Михаил заема южния край на западната стена. С дясната си ръка той е вдигнал меч (обр. 12) с широко плоско лезвие, с издължен остър връх и с остър ръб в средата. Такъв е мечът в Народния археологически музей в София (инв. № 677 и 772). Островърхи мечове с остър ръб в средата са известни в Русия през XIV—XV в.³⁹

От приведените сравнения с археологически находки и изображения се вижда, че зографите са представяли реалистично употребяваните през тогавашната епоха мечове.

Ножниците на мечовете са били кожени. На върха са имали метална обковка и метални обръчи при предпазителя, а в някои случаи и в средата.

Обща черта на изобразените мечове е широкото плоско лезвие с улей срещу върха. При други мечове улеят е заменен с изпъкнал ръб. Разликата се явява във върховете:

- а) заоблен, най-остър срещу улея — в Бояна и Бобошево (св. Димитър);
- б) заострен издължен — в Земен, Беренде, Бобошево (св. Тодор), Кремиковци.

Разновидности има и в дръжките:

- а) дълга дръжка с голяма топка на горния край и дълъг прав напречен предпазител — в Бояна;
- б) дълга дръжка с малка топка и дълъг наклонен предпазител — Земен и Кремиковци;
- в) дълга дръжка със заоблен само горен край и къс прав напречен предпазител — Бобошево и Драгалевци.

В миниатюрите на Лондонското евангелие и в Манасиевата хроника са представени най-много мечовете с прав напречен предпазител, широко лезвие с улей и с топка на дългата дръжка.⁴⁰ Едни от тях са в ножници, други изтеглени от ножниците. Между тях има и мечове с извито лезвие.⁴¹

В изображенията по църквите на Трапезица във Велико Търново мечовете са главно с широки лезвия в ножници. Дългите дръжки са с прав напречен предпазител и с топка на горния край.⁴² Едновременно използване на мечове с прав и с наклонен предпазител през Втората българска държава наблюдаваме в образите на двама военни светци в църква № XIII.⁴³

Лъкове. В стенописите на Земенската манастирска църква с лък са въоръжени св. Прокопий и св. Димитър. И двете фигури са частично повредени. От лъка на св. Прокопий се вижда само половината. Под лявата ръка на св. Димитър се забелязва очертанието на лък. Тези два лъка имат еднакви по форма дъги. В средата те са извити навътре. Краят, към който се прикрепя тетивата, е по-тънък и извит навън. Лъкът на св. Прокопий е по-голям, по-груб и без украса. Дъгата му е от светлокафяво изгладено дърво. Тетивата е от дебела връв (или ремък).

³⁸ Жития святых чтимых православною церков ю; декабрь, Санкт-Петербург, 1900, указатель, стр. 505.

³⁹ Денисова, Портнов, Денисов, цит. съч., табл. I, № 2 дясно.

⁴⁰ Б. Филлов, Миниатюрите на Манасиевата хроника. . . , № 9, 12, 27, 44, 63 (с улей). Б. Филлов, Миниатюрите на Лондонското евангелие. . . , р. 21, № 50, 51, 102, 206.

⁴¹ Б. Филлов, Миниатюрите на Манасиевата хроника. . . , № 29.

⁴² Димов, Разкопките на Трапезица. . . , стр. 133, обр. 89 б, стр. 139, обр. 97 б, стр. 142, обр. 101, 102, стр. 150, обр. 110 а.

⁴³ Пак там, стр. 148, обр. 109.

Лъкът на св. Димитър е от малко по-тъмнокафяво дърво, с украса от заострени точки, нанесени вероятно с черна боя. Дъгата изобщо е по-тънка от лъка на св. Прокопий. Намерената в с. Бързица, Провадийско, костна апликация е от лък с такава форма. Костни апликации са намирани и в Мадара в могила Ш.⁴⁴

Патронът на църквата Св. Димитър в манастира над с. Бобошево, изписан на южната стена на наоса до иконостаса, носи лък, праметнат върху дясната ръка близо до рамото (обр. 9). Дъгата на лъка е от дебело обло дърво, извита в средата навътре, а двата края са извити навън. Украсени са с двойни тъгълчета на еднакво разстояние едни от други. Тетивата е от дебела връв. По форма лъкът на св. Димитър тук не се различава от лъка на св. Димитър в Земенската живопис. Сходна е и украсата му. Той има само по-малък радиус на дъгата, а по дебелина се приближава до лъка на св. Прокопий в Земен.

И св. Меркурий в наоса на църквата на Драгалевския манастир носи лъка си на рамо (обр. 13), както св. Димитър в Бобошевската манастирска църква. Дъгата му е тънка и в средата прави извивка навътре. Също такъв е лъкът на св. Никита в църквата Св. Никита до Скопие.⁴⁵ Лък, подобен на лъка на св. Меркурий, носи и св. Георги, на западната външна стена на църквата в Драгалевския манастир.

Във всички стенописни паметници формата на дъгата на лъка е еднаква. Разликата в украсата е незначителна. Лъковете, изобразени в Манасиевата хроника⁴⁶ и Лондонското евангелие,⁴⁷ имат същата форма на дъгата.

Стрели. Изображения на стрели са се запазили само у военните светци в стенописите на манастирските църкви Св. Димитър над с. Бобошево и Св. Богородица при с. Драгалевци. Върхът на стрелата, която държи в ръце св. Меркурий в църквата Св. Георги при Кремиковския манастир, е изтрит. В земенската църква, въпреки че са представени лъкове, по запазените изображения на военни светци не се виждат стрели.

Изображеният на южната стена на наоса на Бобошевската манастирска църква св. Димитър държи в лявата си ръка две стрели (обр. 9), а други има в колчана, който виси на десния му хълбок. На тънките дълги дървени дръжки са набити малки двукрили железни върхове. От този вид стрели са намирани в Плиска⁴⁸ и Преслав. Двукрили върхове на стрели, произхождащи от XIV—XV в., са намерени при с. Радювене, Врачанско, (инв. № 2259, 2193) и при с. Белослав, Варненско (инв. № 6) (обр. 16, I). Хампел определя тази форма като обичайна и предпочитана през XI до XIII в. и намира, че е преминала в Унгария по-скоро от Запад, отколкото от Изток.⁴⁹ В гробна находка от Бело бърдо е намерена двукрила стрела,⁵⁰ произхождаща от X—XII в.

Св. Меркурий, изобразен на северната стена на наоса в Драгалевската манастирска църква, държи в двете си ръце двата края на стрела с тънка, дълга дръжка (обр. 13). Железният ѝ връх има същата ромбовидна форма като копията на военните светци и като стрелите в колчана на св. Георги, изобразен като конник на западната външна стена. Еднакви са върховете и на стрелите в колчана на св. Меркурий. Ромбовидни като копието са и върховете на стрелите в колчана на св. Никита в църквата Св. Никита до Скопие.⁵¹ Също ромбовидна форма има и намереният във с. Царевец, Врачанско, връх на стрела (инв. № 2191, друга с инв. № 2363) (обр. 16, II_д), а така също и един връх на стрела от Ловешкия некропол.⁵² Ромбовиден връх заедно с друг двукрил са намерени в гробна находка от Бело бърдо, датирани от XI—XII в.⁵³

⁴⁴ Сборник Мадара, II, София, 1934, стр. 433, обр. 294.

⁴⁵ V. I. Petković, La peinture serbe du moyen age, Beograd, I, 1930, pl. 36 c.

⁴⁶ Б. Филлов, Миниатюрите на Манасиевата хроника . . . , № 20, 42, 63, 65.

⁴⁷ Б. Филлов, Миниатюрите на Лондонското евангелие . . . , pl. 57, № 154.

⁴⁸ Hampe, Alterthümer . . . I, стр. 177, обр. 426; Demmin, цит. съч., стр. 887.

⁴⁹ ИАИ, XX, стр. 205, обр. 22, 31.

⁵⁰ Slovenska archeologia, Bratislava, 1954, стр. 77, VIII, 6.

⁵¹ V. I. Petković, цит. съч., I, pl., 36c.

⁵² ИАИ, 1955, стр. 549, обр. 44.

⁵³ Slovenska archeologia, 1954, стр. 77, табл. VIII, 5.

В ръцете на св. Меркурий от наоса на Кремиковската манастирска църква Св. Георги стрелата е с тънка и дълга дръжка, както при св. Меркурий в Драгалевската живопис. Ромбовидните малки и тесни връхчета на стрели в колчана на св. Меркурий по форма са подобни на върховете на копията. От този вид стрели са намирани в Плиска и Преслав (инв. № 2363). Подобна е и стрела (инв. № 2365) от неизвестно местонахождение в Софийския археологически музей (обр. 16, II_в). Подобни по форма и по размери (2,9 см × 1,4 см) са стрели, намерени във Видин (инв. № 494) и при Клокотница (инв. № 2188 и 2189) (обр. 16, I₁ и 16, II₂). Представените в стенописите стрели имат тънки дълги дървени дръжки. Железните им върхове са с две разновидности: двукрили в Бобошевския манастир и ромбовидни с малък размер в Драгалевци и Кремиковци.

В миниатюрите железните върхове на стрели с тънки дървени дръжки са представени неясно. В Манасиевата хроника⁵⁴ са изобразени двукрили и тригълни върхове на стрели.

Колчани. Въоръжените с лък и стрели св. Димитър в църквата Св. Димитър при Бобошево, св. Меркурий, св. Димитър и св. Георги в църквата Св. Богородица в Драгалевския манастир и в църквата Св. Георги в Кремиковския манастир, носят окачен на десния си хълбок колчан със стрели (образът на св. Димитър на западната външна стена в църквата в Драгалевския манастир — на левия хълбок).

В Бобошевската манастирска църква колчанът на св. Димитър е цилиндрична, кутия (обр. 9), тясна, висока, с косо отрязано устие.

Колчанът на св. Меркурий в наоса на църквата в Драгалевския манастир е също цилиндричен и висок, но по-широк. Подобен е и колчанът на св. Меркурий в Кремиковските стенописи.

На западната външна стена на църквата в Драгалевския манастир колчаните на св. Георги и св. Димитър са сравнително по-големи (обр. 2г, 14). Те не са цилиндрични. Имат две прави и две дъговидни страни на основата. Устието пак е косо отрязано, но линията му се вдълбава в правите стени като две стъпала. Виненият цвят на колчана може да означава облицовка с кожа. Светложълтият объл ръб на устието ни подсеща за употреба и на метал (бронз?). Но дали целият колчан е от метал или само горният край на устието е обкован, не може да се определи. Представената форма и украса на колчана у нас е известна и от находки в СССР.⁵⁵

Представените в стенописите колчани имат форма на висока цилиндрична кутия или форма, близка до цилиндричната като двете страни са изправени и отворът удължен. Материалът, от който са били изработени, е вероятно дърво, облицовано с кожа. На устието личи обковка с тънък метален лист. Дълга цилиндрична форма, леко разширена в двата края, има колчанът на един от конниците в Манасиевата хроника, в сцената на нахлуването на русите в България.⁵⁶

В люнетата на западната външна стена на църквата Св. Димитър в Бобошевския манастир изпод гръдния ремък на коня на св. Димитър се подава боздуган. Дебелата му дървена дръжка се стеснява към края. Главата на боздугана е образувана от радиално прикрепени към цилиндрична втулка ромбовидни метални плочки със заострени външни ъгли. Той е изобразен твърде реалистично въпреки небрежното общо изпълнение. В сбирката на Народния археологически музей в София се съхраняват боздугани със същите белези (инв. № 1236 от с. Елшица, Софийско, и № 2839 от с. Делвино, Благоевградско) от края на XIV в. и от началния период на турското владичество.

През времето на Втората българска държава в страната се е произвеждало оръжие за войската. Такова се е изработвало в София дори при обсадата на града от турците.⁵⁷

Изработването на оръжия у нас се потвърждава преди всичко от находки, твърде сходни с изобразените в стенописите.

⁵⁴ Б. Филлов, Миниатюрите на Манасиевата хроника . . . , № 63 и 65.

⁵⁵ Денисова, Портнов, Денисов, цит. съч., табл. XX, № 127.

⁵⁶ Б. Филлов, Миниатюрите на Манасиевата хроника . . . , № 63.

⁵⁷ И. Иванов, София през турско време. Юбилейна книга на гр. София, София, 1928, стр. 42, 43.

⁵⁸ Известия на Археологическия и-т., т. XXIX

Вероятно стенописите не дават пълна картина на всички видове оръжия, които са били употребявани у нас през средновековието.

Почти всички видове оръжия, отразени в нашите стенописи, са известни от находки както у нас, така и в други страни. Мечове, копия и стрели, еднакви с изобразените у нас и произхождащи от XII до XV в., са намерени и в Русия.

При изписването на християнските храмове е имало определени изисквания от страна на църквата, които зографите са спазвали. Избрани епизоди от живота на Христос и Богородица и патроните на църквите са имали места, определени от иконографската традиция. Но и при тях, и при останалите изображения се забелязват отклонения от тази традиция. Едва след XII в. за някои светци има утвърдени иконографски типове. Сходствата на изобразените в стенописите оръжия с археологическите материали показват, че в религиозната живопис разните видове оръжия са представени реалистично.

В нашите стенописни паметници от преди XIII в. не са запазени изображения на военни светци. Поради това ние не можем да знаем дали и през тази по-ранна епоха въоръжението на българите се е представяло в неговите действителни видове и форми. Обаче между археологическите материали в нашите музеи се намират екземпляри, които имат много близко сходство с изобразените в стенописите от XIII—XV в. оръжия. Това ни дава основание да приемем, че тези изображения представят действително употребявани оръжия в нашата страна. Твърде сходни са също така видовете оръжия и в статията на Л. Бобчева за въоръжението от IX до XIV в.⁵⁸ Хронологическите рамки, които Л. Бобчева дава за съответните оръжия, потвърждават нашите изводи за реалистичното третиране на нашето въоръжение в стенописните изображения.

Значението на възпроизведеното в нашите средновековни стенописи въоръжение е голямо. Заедно с находките тези изображения ще помогнат да се изработи една по-пълна картина на въоръжението през времето на Втората българска държава.

DIE MITTELALTERLICHE BEWAFFNUNG NACH EINIGEN WANDMALEREIEN AUS SÜDWESTBULGARIEN VOM 13., 14. UND 15. JAHRHUNDERT

EK. MANOVA

(Zusammenfassung)

Die Studie behandelt die Darstellung von Waffen in einer bisher wenig benutzten Quelle, nämlich in Wandmalereien. Betrachtet werden jene Darstellungen, die mit den realen Gegenständen die meisten gemeinsamen Kennzeichen haben.

An den Wandmalereien in Bojana (1259), Zemen (zweite Hälfte des 14. Jhs.), Berende (14. Jh.) in der Kirche des Boboševo-Klosters Sveti Dimitar (1478), in der Sveti-Todor-Kirche in Boboševo (14.—15. Jh.), im Dragalevci-Kloster (1476) und Kremikovci-Kloster (1493) wird gezeigt, inwieweit die dargestellten Waffen reale Gegenstände wiedergeben. Zu Vergleichszwecken werden Waffen aus den Museen oder anderen Denkmälern der Malerei- und Bildhauerkunst angeführt. Für die Speerspitzen von Bojana und Zemen sowie für ein Schwert existieren genaue archäologische Parallelen (Abb. 15, 17a,b).

Die Pfeile in den Wandmalereien des Boboševo-Klosters (Abb. 9, 2e) und Dragalevci-Klosters (Abb. 13) haben ebenfalls ihre archäologischen Parallelen.

Auf ähnliche Parallelen wird auch in bezug auf die Bogen, Köcher und Schwertscheiden verwiesen. Die in den Wandmalereien dargestellten Waffen zeigen auch die Veränderungen in der Form und Größe, die man auch an den wirklichen Gegenständen beobachtet.

Die Studie berechtigt zu der Annahme, daß die verwendeten Waffen und die Veränderungen, die sie erfuhren, auch bei ihrer Darstellung in den Denkmälern der mittelalterlichen Wandmalereikunst eine Widerspiegelung gefunden haben.

⁵⁸ Л. Бобчева, Въоръжението на българската войска от втората половина на IX в. до падането на България под турско робство, Военно-исторически сборник, 1958, кн. 2, стр. 44—46, 51—53, 55, 56, 59, 60.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ЗАПАДНОМ СЕКТОРЕ НОВЕ В 1964 Г.

Ст. Парнишки-Пуделко, Ст. Колкувна, М. Новицка, Б. Рутковски, Я. Трынковски

Раскопочные работы археологической экспедиции Варшавского университета в Нове в 1964 г. продолжались с 24 августа по 2 октября. В связи с тем, что постоянный руководитель экспедиции проф. д-р Казимеж Маевский не прибыл в Болгарию, работами руководил доц. д-р Стефан Парнишки-Пуделко. В состав экспедиции вошли доц. д-р Стефан Парнишки-Пуделко, д-р Ежи Коллендо, магистр Станислава Колкувна, Януш Марчевски и Вальдемар Шуберт. Исследования V кампании проводились на территории античного города в двух пунктах, а именно:

1. На III участке для выяснения структуры северо-западного угла оборонительной стены и определения хронологии нескольких неповрежденных античных слоев на этом участке, относящихся к различным периодам истории города;

2. На южном отрезке городской стены, главным образом для точного определения южной границы города (рис. 1).¹

III участок. Исследования, проведенные в течение V раскопочной кампании на III участке позволили прежде всего установить линию городской стены в северо-западном ее углу. Благодаря открытию небольшого фрагмента стены (рис. 2), сохранившегося с западной стороны фрагментов, обнаруженных в предыдущие раскопочные кампании, установлено, что упомянутый угол был закруглен (рис. 2—3), как это обычно встречалось в углах оборонительных систем римских лагерей. Закругление имело форму плоской дуги около 20 м длины. Кроме того, установлено, что в этом углу оборонительная стена поворачивает в южном направлении точно по продолжению линии стены, открытой частично уже в первую кампанию на II участке. Новообнаруженный фрагмент содержит остатки стен двух периодов, к которым относятся также открытые уже раньше фрагменты стен в этом углу. В оба периода угловые стены тянулись вдоль той же самой линии. До сих пор не найдено никаких следов башни, входившей в состав стены более раннего периода. Так как стена была, по всей вероятности, возведена в первые века н. э., она вероятно имела башни с внутренней ее стороны, как следует судить по аналогии с другими римскими лагерями (castra).

Стена, относящаяся к более позднему периоду, имела с внешней стороны прямоугольную башню, обнаруженную уже в предыдущие раскопочные кампании (рис. 2). В ее близком соседстве с восточной стороны была построена другая внешняя башня в форме полукруга или близкой к полукругу. На это указывает сохранившийся небольшой фрагмент западной стены башни,

¹ Представленные в этом отчете результаты исследований на III участке обработал доц. д-р С. Парнишки-Пуделко, а результаты исследований южной оборонительной стены — магистр С. Колкувна. Др. Мария Новицка обработала и определила монеты, Богдан Рутковски — керамический материал, а магистр Ян Трынковски — клейменные кирпичи и черепицы. Фотоснимки находок изготовил Тадеуш Биневски, фотоснимки строительных памятников исполнил на месте доц. д-р С. Парнишки-Пуделко. Планы и профили на территории III участка, на основании рисунков Я. Марчевского и В. Шуберта, приготовили к печати магистр инж.-арх. Д. Трынковска и А. Вавжински. План зондажа у южной оборонительной стены обработала, на основании рисунков, магистр инж.-арх. Д. Трынковска.

Рис. 1. Схематический план западного сектора. Схематический план оборонительных стен Нове. План составлен на основании документации археологической экспедиции Варшавского университета в Нове (западный сектор) и документации восточного сектора болгарской археологической экспедиции Института археологии Болгарской академии наук, опубликованных в ИАИ, XXVII, 1964, рис. 1, стр. 218. План иллюстрирует положение раскопочных работ в западном секторе в 1964 г. и в восточном секторе в 1962 г.

открытый уже в 1961 г., а также углубление по выбранным камням из ее восточной стены. Ширина башни, считая с востока на запад, была около 5,5 м.

В последнюю кампанию был также открыт дальнейший отрезок канала длиной 3 м у северо-западного угла оборонительной стены и фрагмент меньшего канала, соединяющегося с „главным“ с южной стороны (рис. 4, 5). С восточной стороны меньшего канала сохранилась наземная водосточная канава с откосами, выложенными каменными плитами. Дно ее устлано керамическими плитами.

Над каналом лежало шесть античных слоев. (рис. 6, 7). Слой VI, находящийся непосредственно над каналом, содержал находки, относящиеся преимущественно к I и II вв. н. э. (рис. 8, 9а), хотя некоторые из них, кажется, могли бы быть датированы позднейшим периодом. Находки подтверждают гипотезу, что каналы были построены в первые века н. э., быть может, в начальный период истории города. Слои II—V содержали находки периода от II до IV в. н. э. (рис. 9б). Начато также исследование слоя VII.

Находки из этих слоев являются ценным материалом, между прочим для определения хронологии (табл. I—VI) и типологического развития сосудной керамики в Нове.

Зондаж у южной оборонительной стены. Во V раскопочную кампанию был выполнен зондаж вдоль южного отрезка оборонительной стены в западном секторе Нове у само-

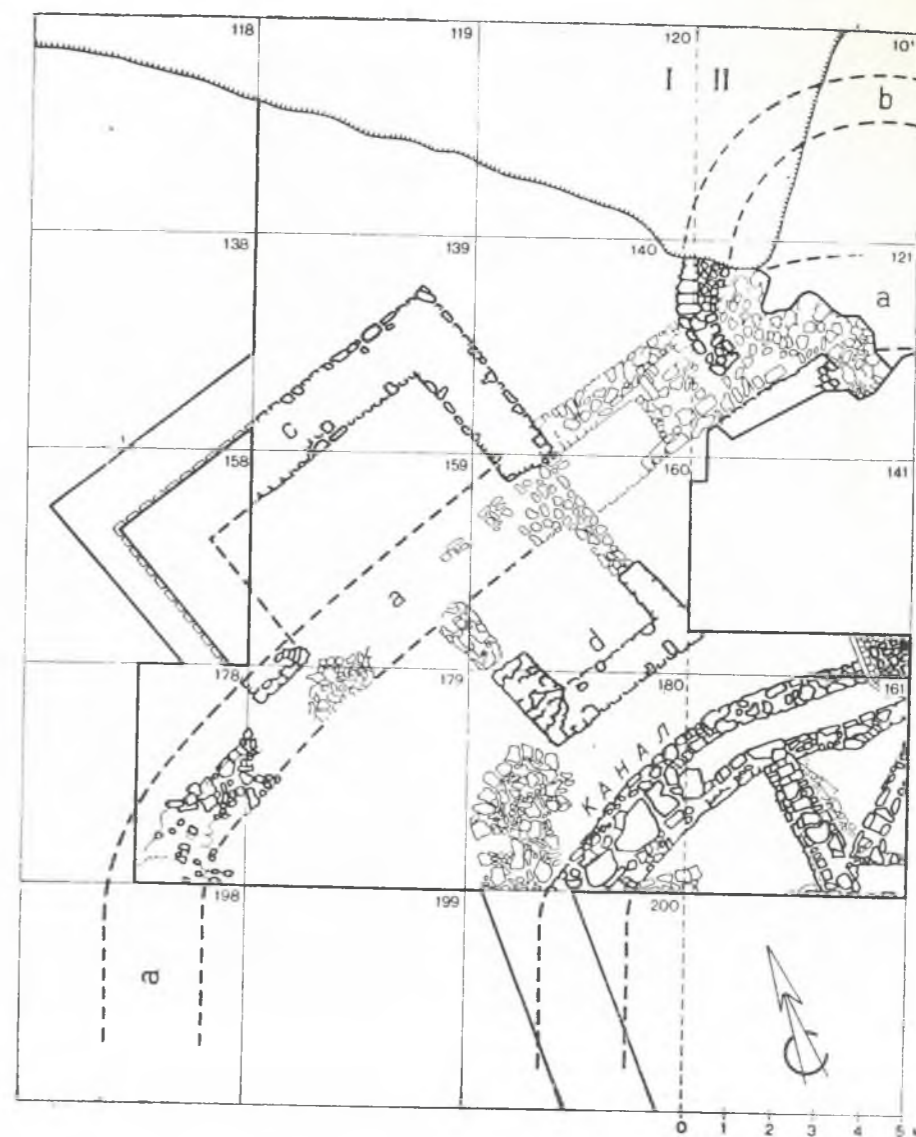

Рис. 2. Северо-западный угол городской стены. План состояния раскопок в 1964 г. III участок

границы, разделяющей территорию города на два сектора: восточный и западный. Целью работ было уловить линию южной оборонительной стены в западном секторе вместе с конструкциями при ней. Следует отметить, что в восточном секторе оборонительные стены с оборонительными сооружениями в виде башен были установлены уже болгарской археологической экспедицией в предыдущие кампании.² Зондаж был проведен через кварталы XXXVIII и XXXVII общей длиной 101,20 м вдоль внешнего края южной оборонительной стены (рис. 10, 11). Ширина зондажа была около 1 м, глубина от 0,40 до 2,60 м, в зависимости от глубины, на которой сохранились фрагменты лицевой стороны стены. У западной стороны зондажа, проведенного на квартале XXXVII, стена сохранилась фрагментарно на поверхности земли и послужила частично фундаментом под летний домик в частновладельческом винограднике. На исследованном отрезке оборонительная стена тянется почти по прямой линии.

На квадрате XXXVIII-114 была исследована при помощи небольшого зондажа вся ширина стены, равняющаяся 2,95 м. Конструкция стены подобна другим отрезкам, открытым экспедицией

² Д. П. Димитров, М. Чичикова, Б. Султов и А. Димитрова, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1963 году, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 43—62.

Рис. 3. Западный фрагмент стены в северо-западном углу городской оборонительной системы. Вид с севера. III участок

Рис. 4. „Главный“ канал у северо-западного угла городской стены. Вид с юго-востока. III участок

в прошлые годы, а именно: внешние стороны облицованы каменными блоками, а внутренняя часть выполнена будто из камня и кирпичей, перемешанных с известковым раствором. На квадрате XXXVIII-120 и на квадратах XXXVII-107/114 сохранился в верхних частях пояс кирпичей (четыре ряда), скрепленных известковым раствором. Это очень ценный случай, который, подтвержденный на большем пространстве, будет служить одним из элементов, определяющих время постройки стены.³ На квадрате XXXVIII-106 констатирован уже на глубине 1,80 м выступ бермы шириной 0,20 м.

Линия отрезка южной оборонительной стены, обнаруженного в текущем году, позволяет обозначить дальнейшее ее протяжение в западном направлении. Вместе с отрезками оборонительной стены, открытыми уже раньше на западной стороне,⁴ можно обозначить пределы города с запада и юга (см. рис. 1).

На квадратах XXXVIII-117/115 к южной оборонительной стене, с внешней стороны примыкает оборонительная конструкция следующих размеров: ширина боковых стен около 2,78 м,

³ Литературу по этому вопросу собирает, а также делает попытку датирования стен на основании их конструкции С. Н. Бобчев, Смешаната зидария в римските и ранновизантийските строежи, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 154—202.

⁴ Оборонительная стена по западной стороне Нове была открыта фрагментарно в 1960, 1961, 1963 гг.; см. *Archaeologia*, XII, 1961/1962, стр. 99—105; XIII, 1962/1963, стр. 66—75; XIV, 1963/1964, стр. 153—165.

ширина внутренней части 7 м. Ввиду того, что аналогичные размеры имеет башня в форме закругленной подковы, открытая в прошлые годы в восточном секторе (на расстоянии около 27 м к востоку), следует предполагать, что и эта частично открытая конструкция была башней аналогичной формы. Такого рода башни известны из античных стоянок, между прочим в Ятрусе⁵ и Абритусе.⁶ Профиль восточной стены этой башни, открытый на протяжении 4 м, сохранился в хорошем состоянии; наоборот, западная стена сильно разрушена до глубины около 2,60 м (рис. 12). Оборонительная стена на отрезке башни отступила к северу приблизительно на 0,30 м.

На расстоянии около 35 м от вышеописанной башни была обнаружена другая конструкция, от которой открыты восточная стена с юго-восточным углом на протяжении 3,04 м (рис. 13), (ширина этой стены равняется 2,10 м), а также фрагментарно южная и западная стены, шириной 1,80 м. Оборонительная стена, замыкавшая конструкцию с севера, а собственно говоря ее берму, обнаружена лишь на глубине 2,20 м. По отношению к стене с восточной стороны, эта конструкция отодвинута к северу приблизительно на 0,30 м и построена из песчаника.

Рис. 5. Каналы у юго-западного угла городской стены. Вид с юга. III участок

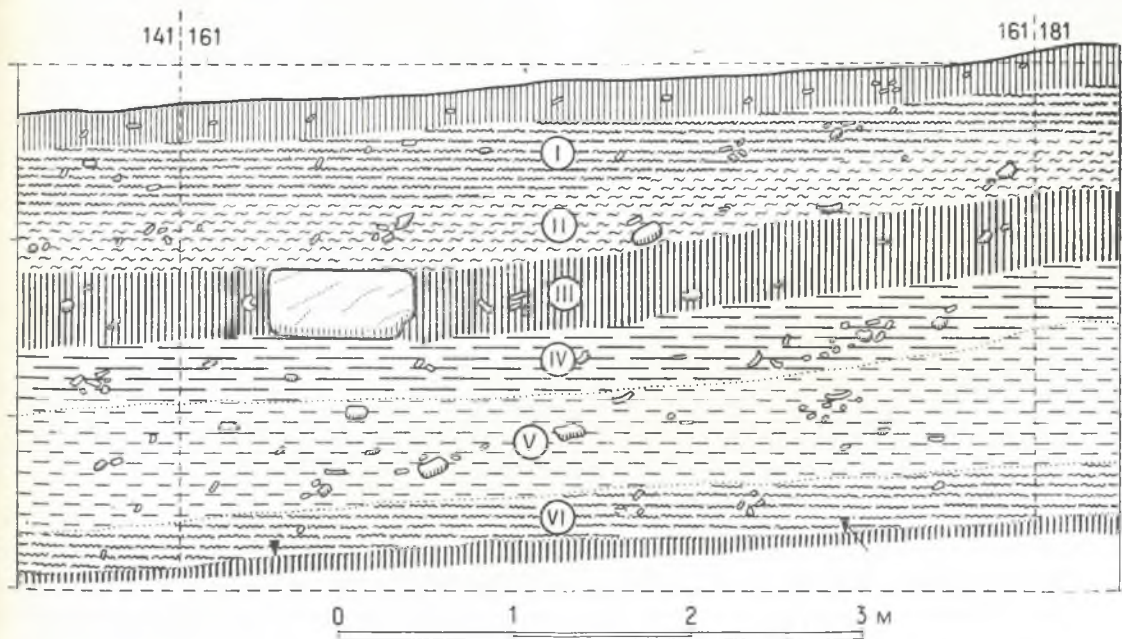

Рис. 6. Профиль восточного откоса выемки в районе северо-западного угла городской стены до начала исследования территории в 1964 г. III участок

⁵ План Ятрус (Кривина) см. Т. Иванов, Археологически проучвания в кастела Ятрус, Археология, III, 1961, кн. 3, стр. 19, обр. 1.

⁶ План города Абритус (Разград) см. Т. Иванов, Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944—1964), Археология, VI, 1964, кн. 3, стр. 38, обр. 3.

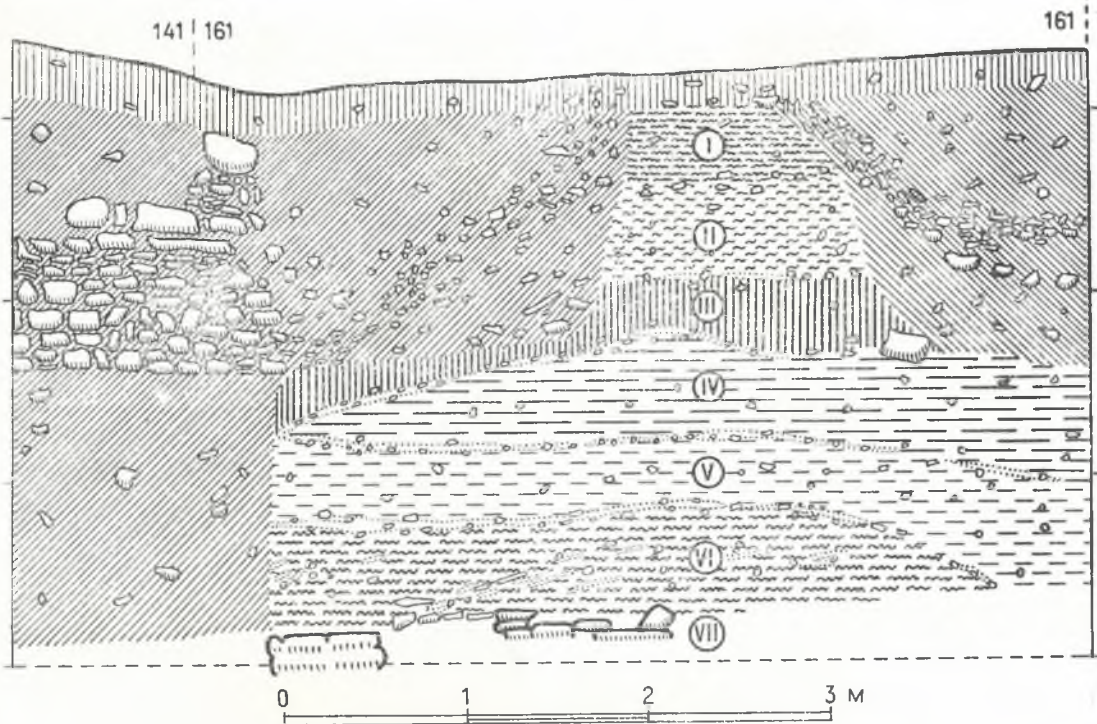

Рис. 7. Профиль восточного откоса выемки в районе северо-западного угла городской стены после окончания исследований территории в 1964 г. III участок

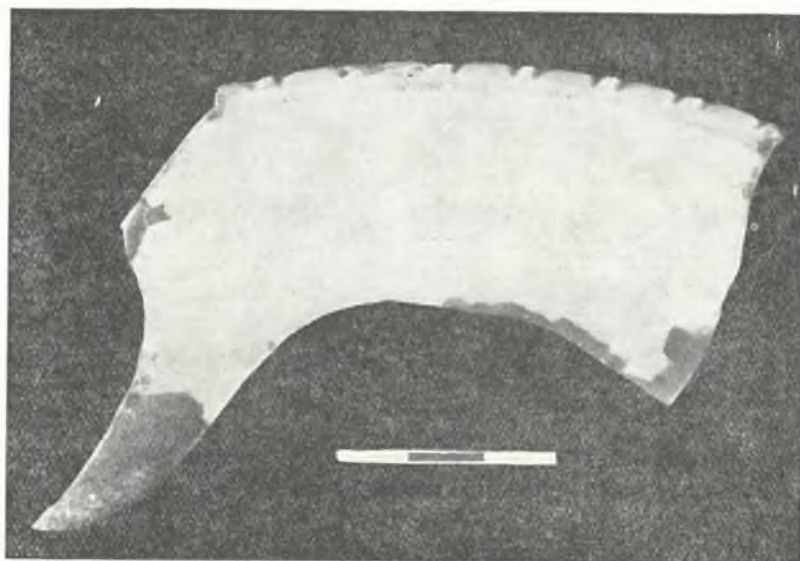

Рис. 8. Фрагмент стеклянной чашки I в. н. э. — начало II в. н. э. III участок

Кроме того, на квадрате XXXVIII-110 обнаружено на глубине 1,80 м дно ямы для смешивания строительной извести, размерами $1,70 \times 1,50$ м. На дне ямы находится очень густой слой известкового раствора толщиной несколько сантиметров; его бока подверглись раздроблению.

Среди находок в зондаже у южной оборонительной стены заслуживает особого внимания глиняная ручка большого сосуда. Ручка имеет спиральную форму и украшена женской головкой (рис. 14). Поверхность ручки покрыта зеленовато-желтой глазурью, характерной для сосудов VI в. н. э. Из других предметов следует перечислить: фрагменты кирпичей (обр. 15) и целые кирпичи с клеймом преимущественно Legio I Italica, фрагменты стеклянных предметов, фрагмент

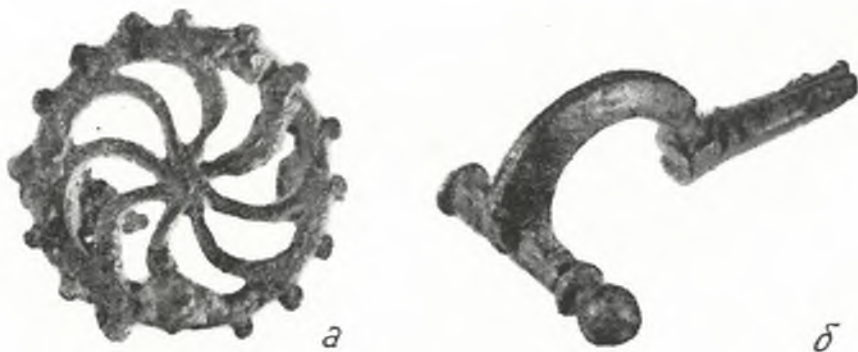

Рис. 9. *a* — бронзовая фибула со следами серебрения, II в. н. э.; *б* — бронзовая фибула крестообразного типа, IV в. н. э. III участок

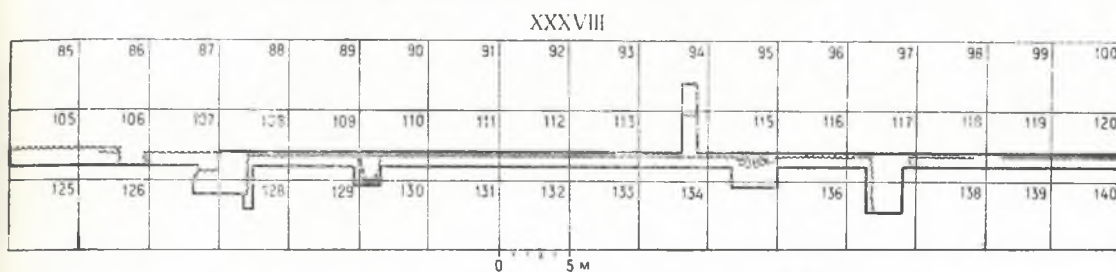

Рис. 10. Схематический план зондажа у южной оборонительной стены в квартале XXXVIII

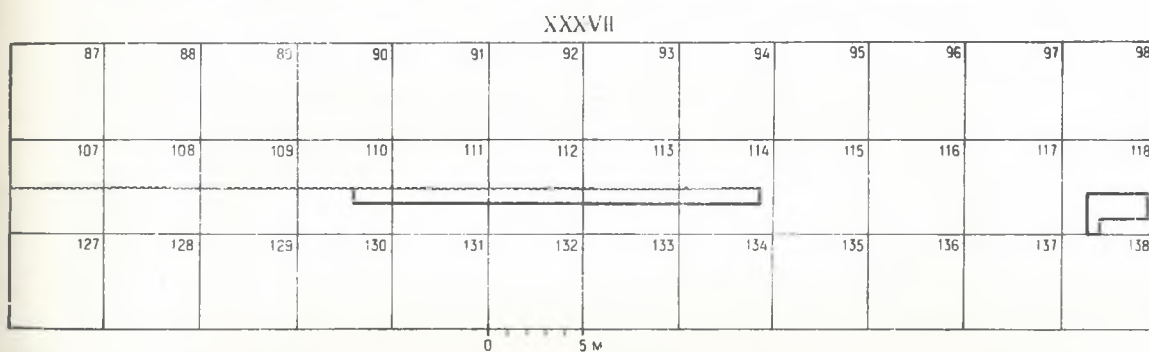

Рис. 11. Схематический план зондажа у южной оборонительной стены в квартале XXXVII

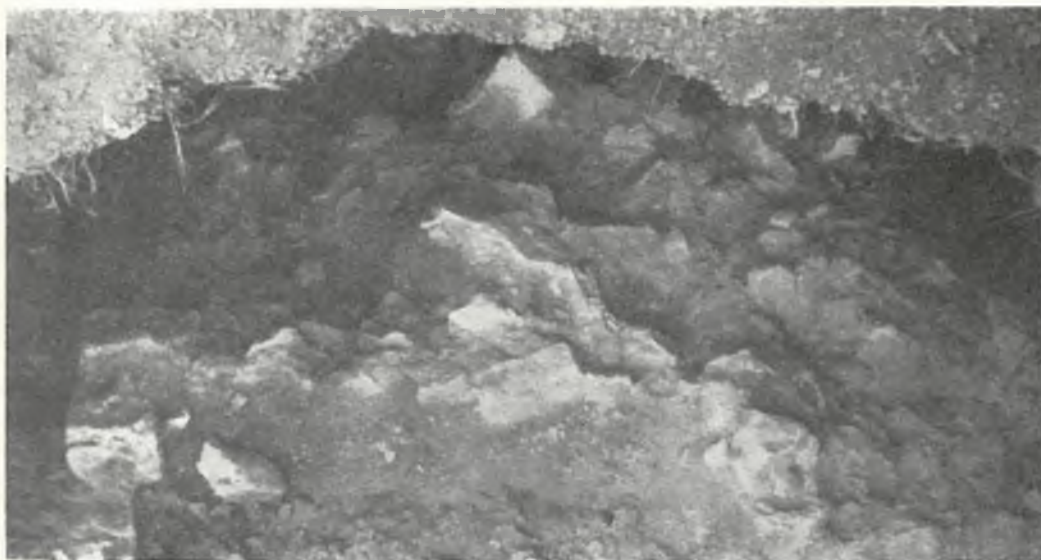

Рис. 12. Сохранившийся фрагмент западной стены башни. Зондаж у южной оборонительной стены. Квадрат XXXVIII-115

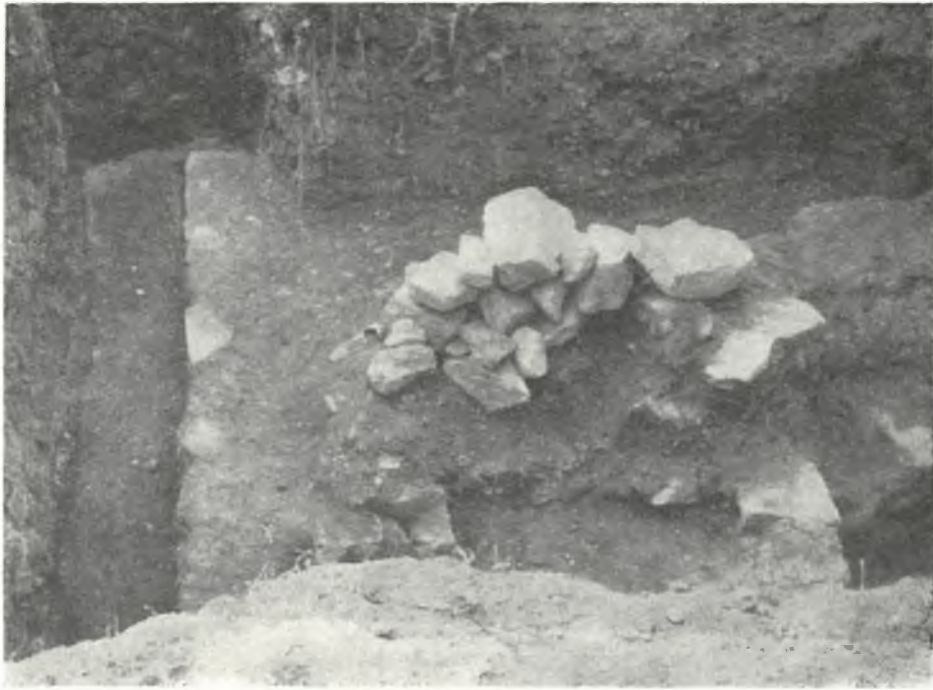

Рис. 13. Восточная стена конструкции вместе с юго-восточным углом. Зондаж у южной оборонительной стены, квадрат XXXVIII-108

Рис. 15. Клейменные кирпичи

Рис. 14. Глиняная ручка сосуда, украшенная женской головкой. Зондаж у южной оборонительной стены

керамического кружка, дно сосуда с небольшим отверстием, несколько больших гвоздей. Сосудная керамика довольно смешанная. Это объясняется тем, что слой, залегающий повыше стены, представляет собой бут, перемешанный вследствие выбирания камней для современных построек, а также вследствие обработки земли.

КЕРАМИКА

Керамика на III участке описана более подробно в связи с исследованием там чистых слоев. Следует помнить, что на этом участке, ввиду сложной структуры слоев, возможно проникновение в чистые слои примеси посторонних материалов.

III участок, квадрат I-178, глубина 1,10—2,50 м. В слое на глубине 1,10—1,50 м найдено много керамики с отчетливыми признаками V—VI вв. н. э., а также фрагмент сосуда XII—XIII вв. н. э. На глубине 1,50—1,80 м была сравнительно чистая керамика V—VI вв. н. э. Следует упомянуть о фрагменте светильника фракийского типа и об осколке сосуда так называемого восточно-римского производства. Лишь на глубине 2,25—2,40 м наткнулись на сравнительно чистый слой, в котором находились материалы, характерные для IV в. н. э., между прочим фибула крестообразного типа (рис. 9б и табл. I₈). На глубине 2,40—2,50 м найдены подобные материалы, а на 2,50 м залегает целина.

III участок, квадрат I-179/180, слой пережженной глины, глубина 1,65—2,40 м. В этом слое не констатировано фрагментов, которые можно с точностью датировать V—VI вв. н. э., зато обнаружена керамика I—IV в. н. э. К I или к началу II в. относится фрагмент амфоры; кроме того, найдены другие фрагменты амфор и кувшинов, а среди них обломок сосуда с надписью, расписанной красной краской, серая и черная полированная керамика и кухонная посуда.

III участок, квадраты II-161/141, слои II и III, глубина 0,50—1,80 м. Слои II и III нельзя было разделить, потому что в них обнаружены почти идентичные сосуды. Следует их датировать III—IV в. н. э., ввиду отсутствия материалов V—VI в.; керамика характерна для III—IV в., что подтверждается датировкой находок монет и клейменных кирпичей. Не исключена однако примесь более раннего или более позднего материала, а даже современного сосуда (один пример) Это объясняется сложной структурой выемки, в которой находятся рядом чистые слои и слои бута. Здесь найдены фрагмент пифоса, части амфор и кувшинов, неокрашенных и покрытых красной краской. Встречается часто кухонная, столовая и другая посуда.

III участок, квадрат II-161/141, слой IV, глубина 1,50—2,20 м. Материалы, обнаруженные в этом слое, напоминают находки из предыдущих слоев (II—III) и вероятно относятся к тому же времени, т. е. к III—IV в. н. э.

III участок, квадрат II-161/141, слой V, глубина 1,60—2,20 м. Этот слой содержит довольно однородный материал, который имеет большое сходство с керамикой предыдущих слоев, однако, очень правдоподобно присутствие сосудов II в. (сосуды, покрытые лаком). Встречаются и сосуды более позднего периода; один фрагмент, найденный на глубине 1,60—1,80 м, можно отнести к типу амфор с резко врезанными желобками V—VI в. н. э. Однако в общем керамика этого слоя относится к II—IV вв. н. э.; датировку подтверждают найденные здесь монеты. Среди находок в этом слое следует отметить: маленький светильник позднего типа („Firmalampen“ вероятно II или начала III в., табл. IV, 1), фрагменты амфор и кувшинов, белоокрашенных сосудов чашевидного типа, кухонная, столовая и другая посуда.

III участок, квадрат II-161/141, слой VI, глубина 1,90—3,10 м. В этом слое обнаружена сравнительно однородная столовая керамика, которую можно датировать I—II в. н. э., хотя встречаются фрагменты III—IV в. н. э. Эти примеси могли сюда попасть вследствие взаимного проникания чистых слоев в слои бута. Датировку подтверждают следующие находки: монета Клавдия, фрагмент стеклянного сосуда (рис. 8, табл. IV, 9) и фрагмент дискообразной бронзовой фибулы (рис. 9а, табл. IV, 8). Керамический материал разнообразен: столовая посуда, как, например, фрагмент сосуда арретинского или восточноримского происхождения, фрагмент сосуда восточного типа, покрытого оранжевой глазурью, другие сосуды, покрытые лаком и из кремового каолина, фраг-

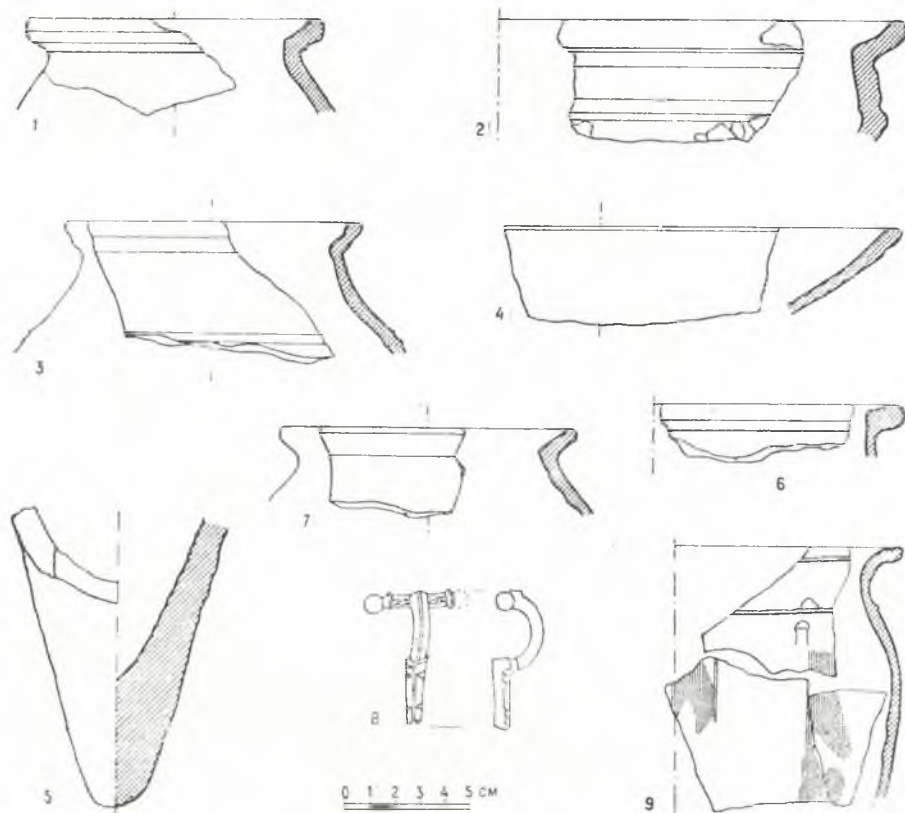

Табл. I. Фрагменты глиняных сосудов и др., III участок, квадрата I-178, № 1—5, глубина 1,10—1,80 м; № 6—8, глубина 2,10—2,40 м, № 9 квадрат I-179, глубина 1,65—2,10 м

менты белоокрашенных чашевидных сосудов (датированных II—IV в.), фрагменты амфор I—II в. н. э. из которых часть является восточноримским импортом. Интересен фрагмент сосуда, покрытого зеленой глазурью. Такие сосуды датируются V—VI в. и более поздними; однако Э. Томас (E. Thomas) убедительно доказала, что некоторые сосуды этого рода могут быть датированы I—II в. н. э.

III участок, квадрат II-161/141, слой VII. Начато исследование слоя, который следует датировать I—II в., хотя один фрагмент сосуда можно отнести к более позднему периоду. Среди столовой посуды находились *terra nigra*, фрагменты, покрытые оранжевым лаком, сосуды, покрытые бронзовым лаком, расписанные „под мрамор“, амфоры I и начала II в. н. э., кухонная и другая посуда.

В зондаже у южной оборонительной стены (западный сектор) найдено много керамики, походящей на ту из перемешанных слоев, среди которой можно различить преимущественно сосуды V—VI в.; встречаются, однако, и фрагменты сосудов более ранних (III—VI в.) и более поздних (VII—IX в.) периодов.

КЛЕЙМЕННЫЕ КИРПИЧИ И ЧЕРЕПИЦЫ

Во время раскопочной кампании 1964 г. найдено 24 клейменных кирпича и черепицы, как целых, так и сохранившихся фрагментарно. 19 кирпичей имеют отпечаток клейма *Legio I Italica*, 5 остальных — частновладельческого производства. Они исходят из участка III (13 экземпляров) и из зондажа у южной оборонительной стены (11 экземпляров). Удалось установить, что отпечатки, опубликованные под общими номерами — I a, b; 3 a, b; 4 a, b; 6 a, b, а также 17 a, b, c, были штампованы таким же клеймом, как и отпечатки кампании 1963 г., опубликованные в прошлогоднем отчете под общим номером I a, b, c⁷.

⁷ *Archeologia* XV, 1964 — в печати.

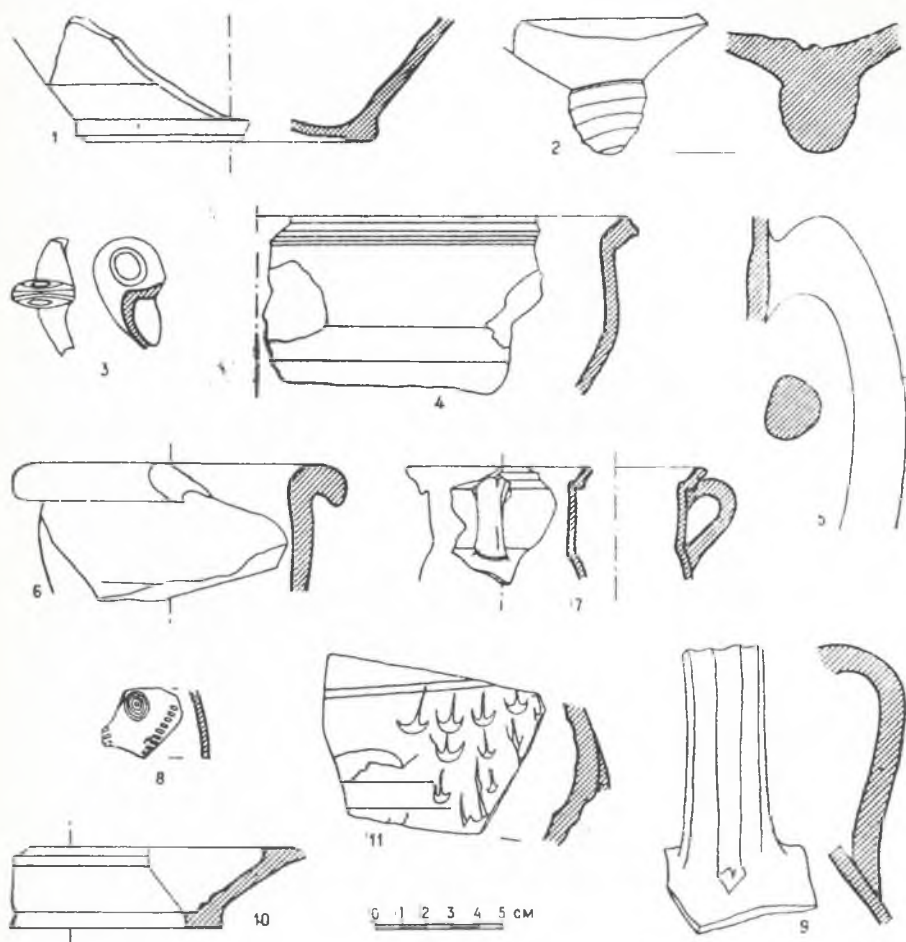

Табл. II. Фрагменты глиняных сосудов, III участок. № 1, 6 и 9, квадраты I-179/180, глубина 1,65—2,40; № 7, 8, 10, 11, квадраты II-161/141, глубина 0,80—1,60 м

1. а) Фрагмент черепицы (тегула). Размеры:⁸ [0,175]×[0,165]×[0,041] м, размеры клейма [0,073]×0,034 м. Место находки: III участок, квадрат II-161 — слой V (№ инв. 20с/64).

LEG(io) I [ITAL(ica)]

б) Фрагмент черепицы (тегула). Размеры: [0,22]×[0,193]×[0,025] м, размеры клейма: [0,085]×0,034 м. Место находки: III участок, квадрат II-161 — слой III (№ инв. 6с/64).

LEG(io) I [ITAL(ica)]

Оба выше опубликованные отпечатка были штампованы идентичным клеймом, как и отпечатки раскопочной кампании 1963 г., опубликованные в прошлогоднем отчете под общим номером 1а, б, с.⁹

2. а) Фрагмент черепицы (тегула). Размеры: [0,17]×[0,15]×[0,033] м; размеры клейма: 0,117×0,03 м. Место находки: II I участок, квадрат II-161, слой V (№ инв. 19с/64).

LEG(io) I ITALI(ca)

б) Фрагмент черепицы (тегула). Размеры: [0,24]×[0,165]×[0,035] м; размеры клейма: [0,05]×0,03 м. Место находки: III участок, квадрат II-161, слой V (№ инв. 9с/64).

[LEG(io) I]TALI(ca)

3. а) Фрагмент кирпича. Размеры: [0,325]×[0,11]×[0,34] м, размеры клейма: 0,128×0,041 м. Место находки: зондаж при южной оборонительной стене, квадрат XXXVIII-138, глубина 2,00—2,20 м (№ инв. 13с/64).

LEG(io) I ITALI(ca)

⁸ В квадратных скобках указаны размеры сохранившихся фрагментов надписей, а без скобок — полные их размеры.

⁹ Archeologia, XV, 1964 — в печати.

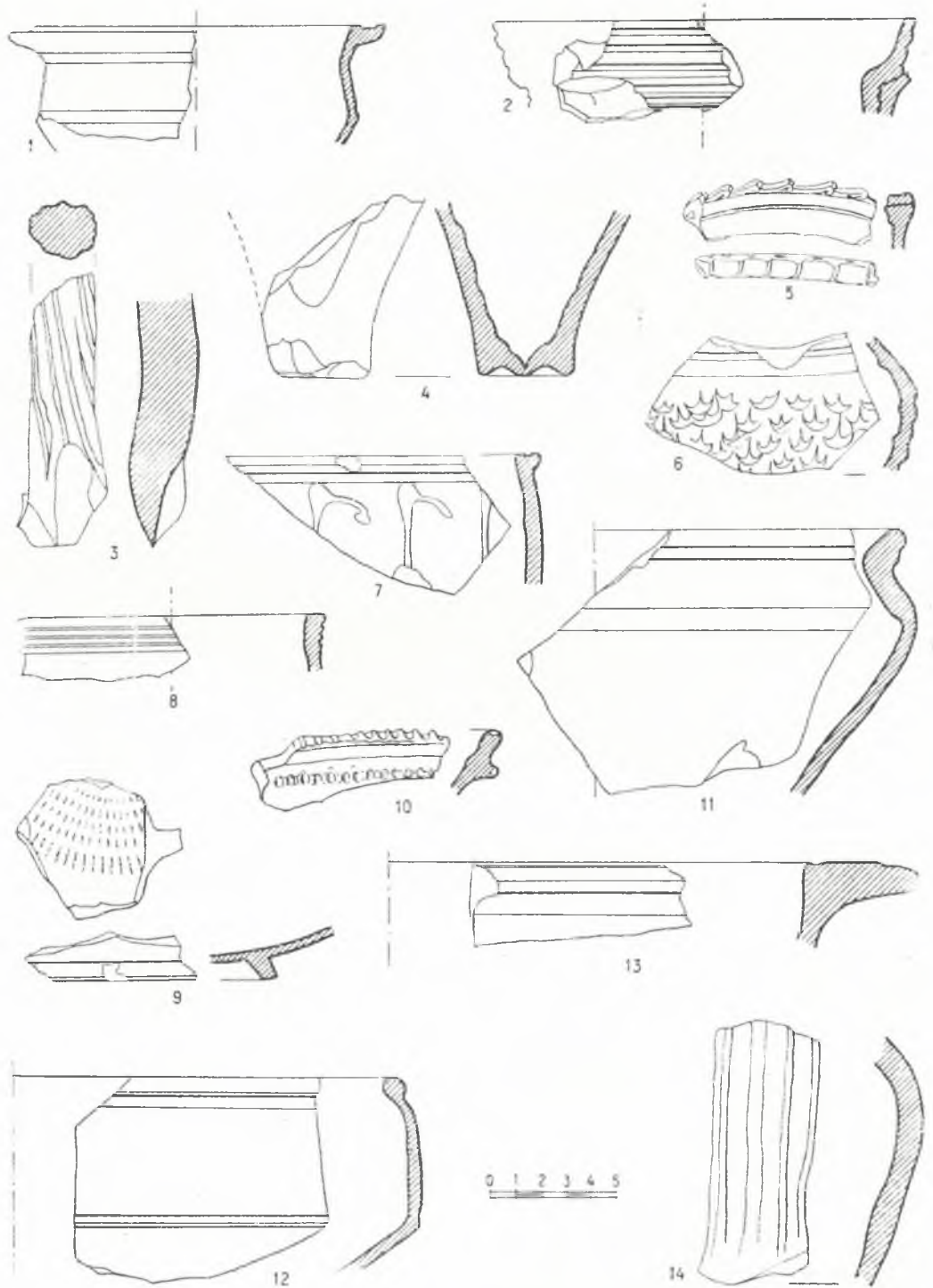

Табл. III. Фрагменты глиняных сосудов, III участок, квадраты II-161/141, № 1—5, глубина 0,50—1,80 м; № 6—14, глубина 1,50—2,20 м

б) Фрагмент кирпича. Размеры: $[0,223] \times [0,19] \times [0,028]$ м, размеры клейма: $0,128 \times [0,024]$ м. Место находки: III участок, квадрат II-161, слой VI (№ инв. 21с/64).

LEG(io) I ITALI(ca)

4. а) Фрагмент кирпича. Размеры: $[0,18] \times [0,15] \times [0,07]$ м; размеры клейма: $[0,06] \times 0,044$ м. Место находки: зондаж у южной оборонительной стены квадрат XXXVIII117, глубина около 1,60 м (№ инв. 4с/64).

Табл. IV. Фрагменты глиняных сосудов, III участок, квадраты II-161/141, № 1—7, глубина 1,60—2,60; № 8—13, глубина 2,20—3,10 м

LEG(io) [I ITAL(ica)?]

б) Фрагмент кирпича: размеры: $[0,27] \times [0,145] \times [0,07]$ м; размеры отпечатка клейма: $[0,06] \times 0,044$ м. Место находки: зондаж у южной оборонительной стены, квадрат XXXVIII-116, глубина 0,90—1,30 м (№ инв. 5с/64).

LE[G(io) I ITAL(ica)?]

5. Фрагмент кирпича. Размеры: $[0,145] \times [0,088] \times [0,052]$ м; размеры отпечатка клейма $[0,054] \times 0,028$ м. Отпечатком клейма формой *tabula ansata*. Место находки: III участок, квадрат II-161, слой II/III (№ инв. 18с/64).

[LEG(io) I] ITAL(ica)

6. а) Фрагмент кирпича. Размеры: $[0,375] \times [0,235] \times [0,027]$ м, размеры отпечатка клейма: $0,105 \times 0,027$ м, буквы между двумя горизонтальными линиями. Место находки: III участок, квадрат II-161, слой VI (№ инв. 22с/64).

LEG(io) I ITAL(ica)

б) Кирпич. Размеры: $[0,375] \times [0,235] \times [0,027]$ м, размеры отпечатка клейма: $0,105 \times 0,027$ м — буквы между двумя горизонтальными линиями. Место находки: III участок, квадрат II-161, слой VI. Кирпич был найден и оставлен *in situ* на дне канала.

LEG(io) I ITAL(ica)

7. Фрагмент кирпича. Размеры: $[0,175] \times [0,035] \times [0,045]$ м, размеры клейма: $0,085 \times 0,035$ м. Место находки: зондаж у южной оборонительной стены, квадрат XXXVI-112, глубина около 0,40 м (№ инв. 14с/64).

LEG(io) I [ITAL(ica)]

8. Фрагмент черепицы (тегула). Размеры: $[0,225] \times [0,185] \times [0,028]$ м; размеры клейма: $[0,115] \times 0,032$ м. Место находки: III участок, квадрат II-161, слой II/III (№ инв. 7с/64).

[L]EG(io) I ITAL(ica)

Табл. V. Фрагменты глиняных сосудов, III участок, квадраты II-161/141, № 1, 2, 4 и 10, глубина 1,90—2,80 м; № 3, 5, 7, 8, глубина 2,50—2,60 м; № 6, 9 и 11, глубина 2,70—3,00 м

9. Фрагмент кирпича. Размеры: $[0,31] \times [0,17] \times [0,029]$ м, размеры клейма: $[0,06] \times 0,035$ м. Местонахождения: III участок, квадрат II-161, слой VI (№ инв. 23с/64).

LEG(io I [ITAL(ica)])

10. Фрагмент черепицы (тегула). Размеры: $[0,248] \times [0,13] \times [0,033]$ м; размеры клейма: $[0,053] \times 0,035$ м. Место находки: III участок, квадрат II-161, слой II/III (№ инв. 8с/64).

LEG(io) [I ITAL(ica)]

11. Фрагмент кирпича. Размеры: $[0,145] \times [0,088] \times [0,027]$ м; размеры отпечатка клейма: $[0,08] \times 0,028$ м. Место находки: III участок, квадрат II-161, слой IV (№ инв. 11с/64).

LEG(io) I IT[AL(ica)]

12. Фрагмент кирпича. Размеры: $[0,19] \times [0,17] \times 0,081$ м, размеры отпечатка клейма: $[0,14] \times 0,036$ м. Место находки: зондаж у южной оборонительной стены, квадрат XXXVII-III — (у поверхности) (№ инв. 15с/64).

LEG(io) I ITA[L(ica)]

13. Фрагмент черепицы (тегула). Размеры: $[0,15] \times [0,125] \times [0,03]$ м, размеры клейма: $[0,09] \times 0,035$ м. Место находки: III участок, квадрат II-161, слой IV (№ инв. 10с/64).

[LE] G(io) I ITA[L(ica)]

14. Фрагмент кирпича. Размеры: $[0,214] \times [0,086] \times [0,053]$ м, размеры клейма: $[0,061] \times 0,046$ м. Место находки: зондаж у южной оборонительной стены, квадрат XXXVIII-107, глубина 0,60—1,10 м (№ инв. 17с/64).

LE[G(io) I ITAL(ica)?]

Табл. VI. Фрагменты глиняных сосудов, III участок, квадраты II-161/141, № 1—7, глубина 2,40—3,50 м; № 8—12, зондаж у южной оборонительной стены, глубина 0—1,30 м

15. Фрагмент черепицы (тегула). Размеры: $[0,113] \times [0,061] \times [0,029]$ м, размеры клейма: $0,06 \times 0,045$ м. Место находки: зондаж у южной оборонительной стены, квадрат XXVIII-120, глубина 0—0,60 м (№ инв. 16с/64).

...?] GOR (as?)

16. Фрагмент черепицы (тегула). Размеры: $[0,072] \times [0,08] \times [0,011]$ м, размеры клейма: $[0,065] \times 0,045$ м. Место находки: зондаж у южной оборонительной стены, квадрат XXXVIII-119, у поверхности (№ инв. 12с/64).

...EP....?

Оба вышеопубликованные отпечатка являются фрагментами отпечатков клейм вероятно одной частновладельческой мастерской. Отпечатки других клейм той же мастерской находили в Нове в предыдущие раскопочные кампании.¹⁰

17. а) Кирпич. Размеры: $0,42 \times 0,28 \times 0,083$ м, размеры клейма: $0,202 \times 0,05$ м. Место находки: зондаж у южной оборонительной стены, квадрат XXXVIII-114, глубина 0,09 м (№ инв. 1с/64).

б) Фрагмент кирпича. Размеры: $[0,20] \times [0,21] \times 0,075$ м, размеры отпечатка клейма: $0,187 \times 0,05$ м. Место находки: зондаж у южной оборонительной стены, квадрат XXVIII-117, глубина около 1,20 м (№ инв. 2с/64).

¹⁰ Archaeologia, XXX, 1962—1963, стр. 74, рис. 26, стр. 81, рис. 46; 1963—1964, стр. 162, рис. 27, стр. 183, рис. 68.

¹³ Известия на Археологическия и-т, т. XXIX

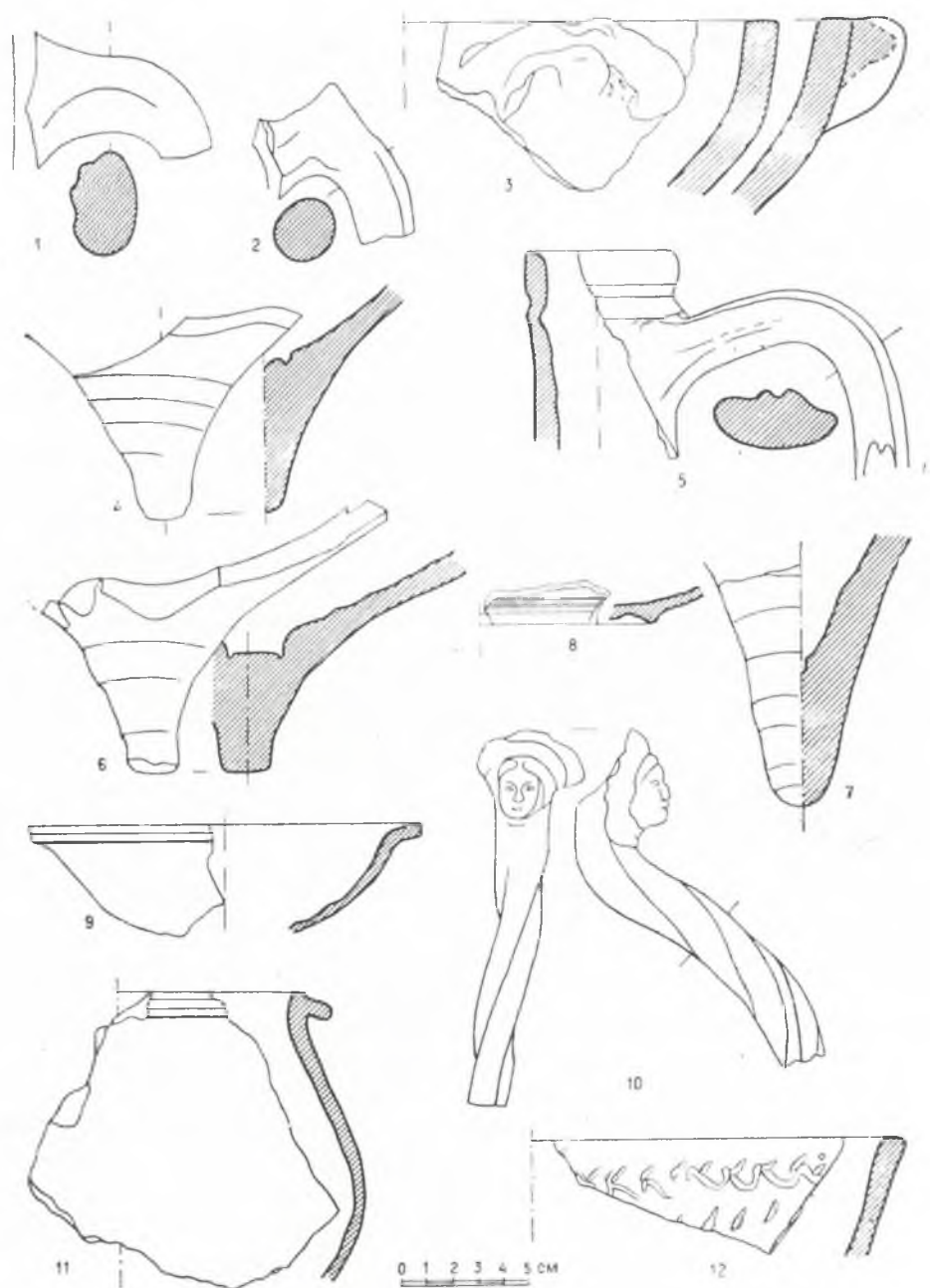

Табл. VII. Фрагменты глиняных сосудов, III участок

с) Фрагмент кирпича. Размеры: $[0,24] \times [0,17] \times [0,078]$ м, размеры отпечатка клейма: $[0,16] \times 0,05$ м. Место находки: зондаж у южной оборонительной стены, квадрат XXXVIII-116, глубина около 0,90—1,30 м (№ инв. Зс/64). Все три вышеопубликованные отпечатка были штампованы вероятно тем же клеймом, надпись которого не удалось расшифровать. По всей вероятности это было клеймо той же самой частновладельческой мастерской.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ВОСТОЧНОМ СЕКТОРЕ НОВЕ В 1964 Г.

Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, Б. Султов и В. Найденова

В предыдущие две кампании исследования восточного сектора Нове были сосредоточены на раскрытии крепостных стен с целью установить план и точные границы города и изучить устройство крепостных сооружений.¹ В результате раскрыты большая часть восточной крепостной стены и та часть южной, которая входит в восточный сектор. Узкими траншеями вдоль стен обведены контуры семи башен и одной башни-ворот в южной стене. Еще с 1963 г. началось систематическое исследование внутренних пространств башен, причем были расчищены насыпи внутри башен № 4 и 7.² В 1964 г. главной задачей исследований в восточном секторе оставалась расчистка насыпей внутри башен и доведение до конца раскопок некоторых невыясненных участков крепостных стен.³ Раскопками южной крепостной стены у полукруглого сооружения и между ним и башней № 7 руководили Б. Султов и А. Димитрова, а расчисткой башен № 2 и 3 и двойной восточной стены руководила М. Чичикова. Вышеупомянутые сотрудники являются составителями отчетов работ на соответствующих участках.

Полукруглое сооружение (рис. 1). Важным еще не выясненным участком южной крепостной стены является дуга в 59 м к западу от южных ворот. Здесь крепостная стена тянется вдоль края высокой террасы, полого спускающейся к югу. После разрушения крепостной стены она не давала образоваться осыпям, вследствие чего возникла высокая насыпь из обломков разрушения и прочих материалов, которую и предстояло расчистить. До глубины 0,40 м здесь не обнаружено никаких находок, а раскрыта лишь сильно поврежденная каменная кладка на глиняном растворе, которая не могла быть увязана с никаким планом и которая по всей вероятности принадлежала позднеантичным постройкам. В последующих пластах от 0,40 до 1,50 м глубины в изобилии находились обломки позднеантичной керамики, уже известной из верхних пластов в других секторах Нове. Это фрагменты тонкостенных сосудов из хорошо отмученной обожженной глины светло-красного или бледно-желтого цвета, главным образом амфоры с высокими узкими⁴ горлами и цилиндрическими или конусообразными днищами и с неглубокими широкими желобками вдоль стенок, затем сосудов с кручеными ручками и т. п. Найдены также и фрагменты сосудов серого цвета

¹ Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов, Раскопки в восточном секторе Нове в 1961 г., ИАИ, XXVI, 1963, стр. 133 и посл.; Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1962 г., ИАИ, XXVII, 1964, стр. 217 и посл.

² Д. П. Димитров, М. Чичикова, Б. Султов и А. Димитрова, Археологические раскопки в восточном секторе Нове 1963 г., ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 43—62.

³ В 1964 г. раскопки в восточном секторе Нове проводились с 16 августа по 5 октября под главным руководством чл.-кор. БАН проф. Д. П. Димитрова совместно с коллективом сотрудников, в который входили М. Чичикова и А. Димитрова от Археологического института с музеем Болгарской академии наук, Б. Султов, заведующий античным отделом Окружного музея в г. Велико-Тырново, В. Найденова, специалист Археологического музея в Софии, и В. Витски, заведующий отделом археологии Народного музея в г. Свиштов. Планы сняты арх. Д. Джидровым и чертежником Т. Никовой, а фотоснимки сделаны Розой Станевой от Археологического музея в Софии.

⁴ Н. Ангелов, Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. Археология, IV, 1962, кн. 4, стр. 26, обр. 9, да-тирует найденные здесь амфоры V—VI в.

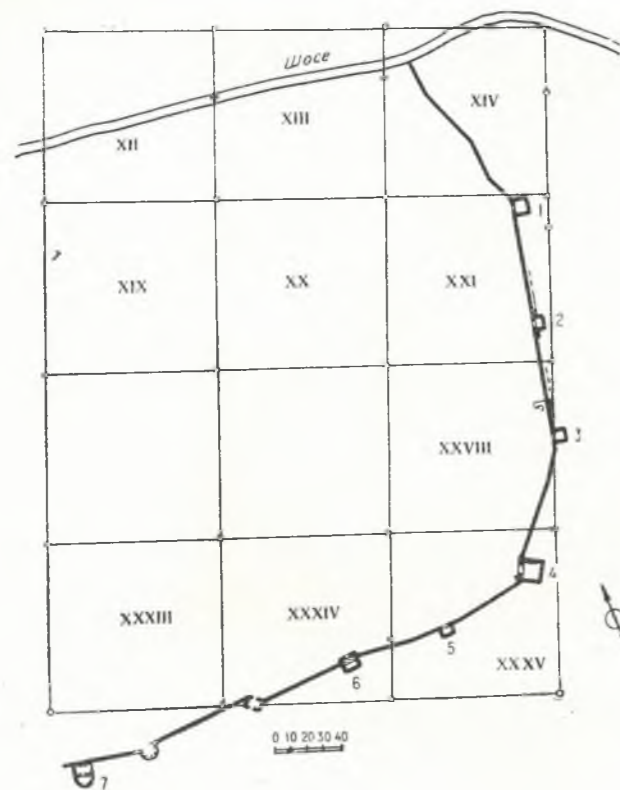

Рис. 1. План раскопок г. Нове (восточный сектор)

Рис. 3. Фрагменты керамики

Рис. 2. Фрагменты серой керамики с лощеными-орнаментами

на которых часто встречаются украшения из лощеных полос (рис. 2). В то время как при раскопках в других секторах Нове фрагменты керамики этого типа довольно немногочисленны, на этом участке они в большем количестве. Значительно число обломков кухонной керамики из серо-черной глины с примесью песка (рис. 3). Помимо керамических фрагментов, в той же насыпи найдены обломки строительных материалов, среди которых около 25 штук кирпича с клеймом LEG(io) I ITAL(ica), архитектурные фрагменты и прочие бытовые материалы.

Пласт на глубине от 1,50 до 2,50 м содержал большие куски белого известкового раствора, кирпичей, бутового камня и обломков черепицы. Эта часть насыпи образовалась при разрушении крепостной стены, торец которой появляется на глубине 2,50 м от наиболее возвышенной точки ската. Здесь толщина стены 1,90 м, и сложена она из бутового камня средних размеров, скрепленного

Рис. 4. Северо-восточный внешний угол полукруглого сооружения

раствором белой извести с примесью мелких кусочков толченого кирпича. С внутренней фазды стены камни обмазаны известковым раствором, причем фуги выступают рельефно. В фазды стены были использованы также и кирпичи, из которых сохранился двухрядный пояс фазды в середине стены. Из скольких рядов состоял кирпичный пояс, не было возможности точно установить. При расчистке восточного внешнего угла полукруглого сооружения, которое могло быть и башней, выяснилось, что на этом месте связь между ним и куртиной крепостной стены нарушена. От торца крепостной стены, совпадающего с банкетом полукруглого сооружения, вдоль внешней стороны дуги, раскоп был углублен еще на 1,40 м и не достиг основания кладки. Установлено только, что в промежутке шириной 0,80 м между полукруглым сооружением и крепостной стеной с восточной стороны проступает лессовая почва. Выше лесса связь между полукруглым сооружением и крепостной стеной осуществляется небольшой стеной из бутового камня и кирпича, высота которой находится на той же линии, что и кирпичного пояса полукруглого сооружения (рис. 4). К северу от полукруглого сооружения в квадратах XXXIX-70, XXXIX-71, XXXIX-80 и XXXIX-81 на глубине 0,60 м от поверхности обнажилась часть стены из бутового камня на известковом растворе (рис. 5). Вблизи их найдено много фрагментов глиняных сосудов, металлические предметы — ключи, бронзовые пластинки, костяные аппликации и небольшая мраморная головка Геракла.

В отчетный период началась расчистка и внутренней части полукруглого сооружения. В то время как грунт с северной стороны представляет собой высокий суг, как уже отмечалось, дугообразная часть расположена на более низком уровне и находится в обрабатываемой площади. Кладка полукруглого сооружения подвергалась разрушению и в более новое время, причем по всей вероятности вынутые камни использовались как строительный материал. Сама кладка сложена из бутового камня средних размеров на известковом растворе со слабой примесью кусочков толченого кирпича. При расчистке внутренней части установлено следующее: до глубины 0,60 м не было никаких находок, от 0,60 до 1,20 м в пласте много камней из разрушенной крепостной стены и кусков известкового раствора, обломков кирпича, среди которых 14 штук с клеймами LEG(io) I ITAL(ica) и LEPFIGOR.

Глубже, от 1,20 до 2,00 м, продолжали попадаться в беспорядке разбросанные камни в толще серо-пепельной земли со следами гари и многочисленные фрагменты керамики, состоящей главным образом из амфор, горшков и тарелок из хорошо отмученной глины светло-коричневого или розового цвета (рис. 6). На той же глубине найдены части медного сосуда, бронзовая ручка, железные

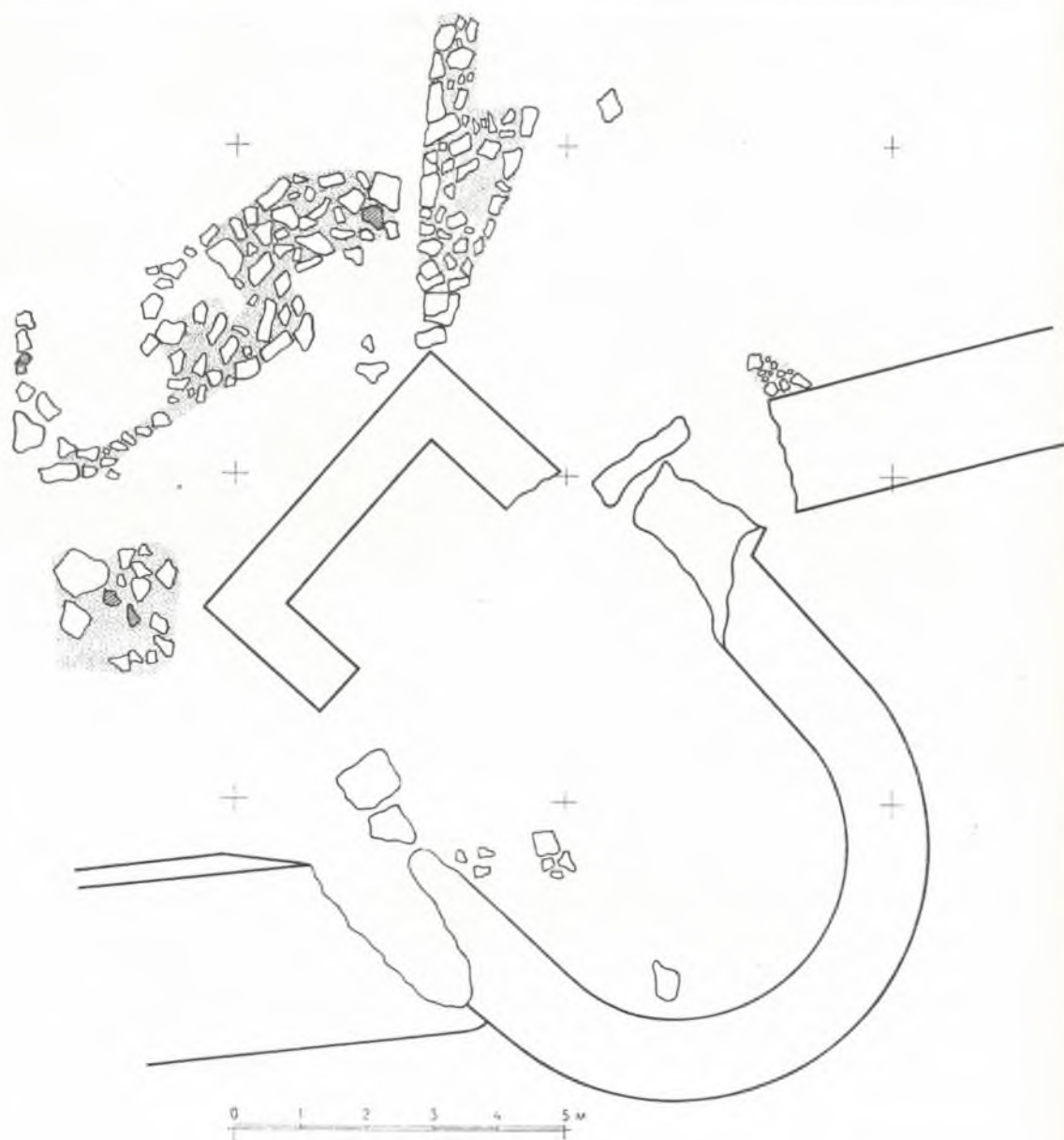

Рис. 5. План полукруглого сооружения

кольца, гвозди и пр. Ниже 2,00 м продолжали попадаться остатки разрушения, главным образом кирпичи с клеймом LEG(io) I ITAL(ica) и более ранние материалы. Среди находок в этом пласте можно упомянуть фрагменты разложившегося бронзового сосуда, от которого хорошо сохранилась круглая аппликация с головой Медузы. Здесь фрагменты были преимущественно тонкой римской керамики, включительно и terra sigillata. На некоторых фрагментах имеются украшения в виде шишковидного орнамента, выполненного техникой барботина. Такой род украшений известен из различных частей Римской империи.⁵ В том же пласте обнаружен фрагмент глиняного светильника с рельефным изображением кабана, который относится к I или началу II в. н. э., и много фрагментов стеклянных сосудов, преимущественно ножек от рюмок.

⁵ E. Thomas, Die römische Villa von Tač-Fovenypuszta, Acta Arch. Hung., VI, 1955, таб. L₁, 6; L. Bar-kóczy—E. Bónis, Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina), Acta Arch. Hung., IV, 1954, таб. XLIV_{2, 3, 4}; R. J. Charleston, Roman Pottery, London, стр. 34, рис. 54; Т. Иванов, Разкопки в Nicopolis ad Istrum през 1945 г., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 235.

В западном направлении к башне №7, в квадрате XXXIX-91, полукруглое сооружение — башня — соединяется с крепостной стеной. При расчистке ее торца установлено, что она разрушена до высоты кирпичного пояса, причем от кирпичей сохранились одни лишь выемки, давшие возможность определить, что как и в башне №7, их размеры были 43×28 см. Вдоль банкета крепостной стены, который с внешней стороны выступает на около 28 см, были сделаны различные находки, например, бронзовая экзагия, бронзовая крестообразная фибула, бронзовый предмет в виде фаллуса, часть глиняного светильника с изображением Амура на диске, относящегося к I до начала II в. Банкет крепостной стены проходит выше банкета полукруглого сооружения. Кроме того, заслуживает внимания обстоятельство, что крепостная стена к западу от полукруглого сооружения, так же как и стены башни №7, имеет толщину от 2,85 до 3,00 м, тогда как к востоку от дуги толщина крепостной стены 1,90 м, а самой дуги лишь 1,20 м. Эти различия в толщине наводят на мысль, что эти стены не возводились одновременно. Первоначально Нове вероятно занимал площадь поменьше и, может быть, к северу от полукруглого сооружения следует искать более древнюю крепостную стену. Впоследствии город разросся к востоку и новой крепостной стеной стали защищаться новые территории. То же самое явление известно и по другим римским городам в Болгарии.⁶

Башня №3. В 1964 г. расчищена насыпь внутри башни, находящейся на восточной крепостной стене (рис. 7). Раскоп дошел до глубины 2,30 м, на которой в сущности находят

основы стены. Лучшей сохранилась южная стена башни, торец которой начинается почти у самой поверхности. Северная стена сохранилась лучше в своем восточном конце, тогда как с западного ее конца осталось лишь несколько камней из самого нижнего ряда. В таком же положении находится и западная стена башни. Северная ее часть разрушена полностью, вследствие чего не оказалось возможным установить место и уровень входа. В насыпи внутри ее не открылся пласт из материалов разрушения — черепица, камни, известь, — по которому можно было бы определить какой-нибудь уровень. Лишь на пространстве в 0,80 на 0,80 м в южной части башни на глубине около 1,50—1,70 м обнаружено несколько каменных плит, на которых и около

⁶ Т. Иванов, Ескус в светлината на последните проучвания, сб. Археологически открития в България, София, 1957, стр. 120 и сл.

Рис. 6. Фрагменты керамики

Рис. 7. План башни №3

Рис. 8. Ручки сосудов найденные внутри башни № 3

которых была обмазка из светло-желтой глины, что можно было бы истолковать как пол башни. На приблизительно 0,30 м выше обнаружено шесть глиняных шестигранных призм, вероятно из мощения пола башни. На той же глубине вблизи глиняных призм найдена верхняя часть каменной мельницы с ручным приводом и база каменной колонны, обращенной основанием вверх и использованной вторично. Невдалеке от нее найдены два каменных бруса. В юго-западном углу башни на глубине 1,20 м раскрыто поле красной обожженной глины, размерами 0,80 на 0,80 м, по всей вероятности очага, находившегося в углу между западной и южной стенами башни. Вдоль южной стены земля была очень мягкой, с примесью углей, небольших кусочков железного шлака, фрагментов сосудов, из которых некоторые подвергались обжигу до степени остекления. В насыпи, выполнявшей внутренность башни от поверхности до предполагаемого пола, найдено много фрагментов керамики с преобладанием черепков сосудов небольших размеров и черного цвета. Некоторые из них покрыты красным или блестящим коричневым лаком. Гораздо меньше число фрагментов серо-черной глины с примесью песка и амфор с гребенчатым узором. Несколько фрагментов было серого цвета⁷ (рис. 8), из них два с лощеным орнаментом и резной, волнообразной линией. Найдено также два фрагмента с желтой глазурью. Более разнообразные предметы найдены в пласте между 1,20 и 1,40 м: железный наконечник для стрелы листовидной формы, часть бронзового замка, хорошо сохранившийся глиняный светильник III—IV вв. и большая разбитая амфора из тонко отмученной глины розового цвета. На глубине 0,80 м найдена бронзовая серьга, заканчивающаяся с одного конца шестигранной призмой с усеченными концами которая является характерной для V—VI вв.

В южной половине башни на глубине 1,80 м открылся торец стены в направлении с востока на запад из бутового камня на глиняном растворе (рис. 9). Между камнями кладки и ниже ее найдены фрагменты керамики и обломки черепиц. Стена эта длиной 3,50 м и толщиной 0,80 м не имеет гладко оформленной лицевой стороны. Основы ее находятся на одном уровне с основами самой башни. Между южной стеной башни и стеной, о которой идет речь, земля была мягкой с примесью углей, так же как и в более высоком пласте, тогда как с северной стороны этого простенка глина была светло-желтой и плотно слежавшейся. В мягкой земле у самих основ южной стены башни найдена монета Лициния, но она не может послужить в целях датирования, будучи найдена в нарушенном культурном слое.

⁷ Среди фрагментов серой керамики преобладают ручки с продольными глубокими желобками. В отношении таких желобков см. В. Антонова, Новооткрыти обекти от римската епоха в Мадара, ИНМК, II, 1963, стр. 55, табл. III.

Рис. 9. Остатки стен башни № 3

В северной половине башни на глубине 2,30 м открыт водопровод из глиняных труб (рис. 10). *In situ* сохранилось пять труб длиной 68 см каждая, или в общей сложности 3,40 м. Трубы соединены между собой так, что западный конец каждой трубы входит в восточный конец следующей, откуда ясно, что вода протекала с востока к западу или же извне во внутрь города. В нижнем пласте на глубине от 1,80 до 2,30 м были преимущественно раннеримские материалы — бронзовая аппликация с изображением волчицы, кормящей Ромула и Рема, глиняная фигурка орла и ручка светильника, много костяных игл, часть бронзового запора и т. д. В этом же пласте заметно увеличение числа фрагментов раннеримской художественной керамики, главным образом фрагментов тарелок с выгнутом наружу краем, на котором нанесены барботиновой техникой растительные мотивы⁸ (рис. 11), затем фрагменты небольших тарелок

Рис. 10. Остатки водопровода, пересеченного башней № 3

⁸ Тарелки такой формы и с таким узором были широко распространены в I—III в., срв. R. Charleston, *Roman Pottery*, London, стр. 21, рис. 24-B; R. Majurel et H. Prades, *Le domaine de Sarnelly au premier et deuxième siècles de l'ère chrétienne*, Ogam, XVI, 1964, стр. 338, табл. 7, рис. 6, No. 4; L. Barkóczy—E. Bónis, *Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina)*, Acta Arch. Hung., IV, 1954, табл. XLVI₃; Gh. Ștefan, *Le camp romain de Drajna-de-Sus, Dacia*, XI—XII, 1945—1947, стр. 127, рис. 10₅.

Рис. 11. Terra sigillata из башни № 3

Рис. 12. Днища амфор из башни № 3

с отвесными стенками, к которым приделаны небольшие ручки, фрагменты сосудов с орнаментом из отвесных насечек (*Rädchenverzierung*), нанесенных при помощи зубчатого колеса,⁹ одна большая неглубокая и вымазанная красным лаком тарелка с украшениями по внутренним стенкам и дну из трех кругов насечек.¹⁰ Вместе с краснолаковой керамикой попадают также фрагменты из супесной глины светлого цвета, преимущественно небольших сосудиков с плоским дном, на котором

⁹ H. Robinson, *Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora*, V, 1959, табл. I, рис. F₂₂; E. Thomas, *Die römische Villa von Tâc-Fövenypuszta*, Acta Arch. Hung., VI, 1955, табл. XLIV_{2, 16}; табл. XLII_{2, 3}.

¹⁰ E. Thomas, цит. соч., табл. XLIV₁₈; Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов, Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1962 году, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 231, рис. 19.

заметны следы нитки, посредством которой сосуд был отделен от гончарного круга. Найдено также много днищ амфор (рис. 12). Особый интерес представляет один сосуд в виде так называемых „дакийских чаш“ (рис. 13), которые были широко распространены во II—I в. до н. э. в низовьях Дуная¹¹ и которые бытовали в Дакии в первые века римского владычества.

В заключение можно сказать, что при возведении восточной крепостной стены Нове и в особенности башни № 3 был пересечен один из городских водопроводов. В пределы крепостных стен была включена территория, которая была обитаема еще до их возведения, как об этом можно судить по обнаруженной внутри этой башни стены и по другим раннеримским материалам. Мельница и прочие орудия труда свидетельствуют о том, что после разрушения башни известное время ею продолжали пользоваться как жилищем или мастерской.

Башня № 2. В отчетном году началась расчистка внутренней части башни № 2, где работы были доведены до 1,0 м глубины. По всему пространству в пласте до 0,80 м глубины попадались лишь камни, зола, угли и обломки черепицы. На глубине 0,50 м было много пятен черной обожженной земли, золы, угля и даже целые куски недогоревших балок. Среди остатков разрушения находили очень мало фрагментов керамики, численность которых увеличилась в следующем пласте от 0,80 до 1,0 м, где уже не было следов разрушения. Здесь наряду с фрагментами черносерой глины с примесью песка и амфор найдено много обломков краснолаковой керамики. Дальнейшая расчистка этой башни будет продолжена в 1965 г.

Вторая крепостная стена. Другой важной задачей было выяснение вопроса, докуда тянется вторая крепостная стена, обнаруженная в предыдущую кампанию перед внешним лицом восточной крепостной стены. По этой причине была прослежена вторая стена непрерывными узкими траншеями вдоль наружной ее стороны, в результате чего выяснилось, что в секторе между башнями № 2 и 3 она идет по всему протяжению восточной крепостной стены. У башни № 3 она соединяется с северной стеной.

В пространстве между башнями № 1 и 2 удалось проследить эту вторую стену до 30,0 м к северу от башни № 2, после чего она исчезала, несмотря на то, что ископ был углублен значительно. В грунте, однако, ясно видно ложе этой стены, заметное по оставшемуся известковому раствору после того, как были вынуты камни кладки, тогда как грунт вне линии стены совсем другого цвета и состава. Становится ясно, что вторая стена протягивалась без перебоев также и в секторе между башнями № 1 и 2, но что часть ее разрушена полностью.

ПЕРЕЧЕНЬ НАЙДЕННЫХ ПРИ РАСКОПКАХ В 1964 Г. ПРЕДМЕТОВ

1. Голова мраморной статуэтки мужчины. Высота 6,5 см. Мужественное лицо обрамлено буйными волосами, переданными несколькими прядями, которые представлены суммарно, с короткой бородой и усами. С затылка голова осталась гладкой, вероятно неоконченной. Крепкая массивная шея и выражение лица дают основание толковать находку как Геракла. На основании некоторых стилистических особенностей относится ко второй половине II в. Найдена в квадрате XXXIX—72 на глубине 1,20 м (рис. 14а, б).

2. Фрагмент ионийской капители из известняка. Сохранился угол одной из волют. Длина 18 см, высота 14 см. Найдена к северу от башни № 2 у наружной стороны второй крепостной стены на глубине 0,20 м.

3. Известняковая база колонны. Высота 12,5 см, длина стороны 31,5 см, диаметр колонны 28,0 см. Найдена внутри башни № 3 на глубине 1,30 м.

¹¹ I. Crișan, *Ceașca dacica, contribuție la cunoașterea culturii materiale și a istoriei dacilor*, Studii și cercetări științifice, сер. III, кн. 3—4, 1955, стр. 128, рис. 1, 2.

Рис. 13. Чаша „дакийского типа“ из башни № 3

Рис. 14. Мраморная голова Геракла

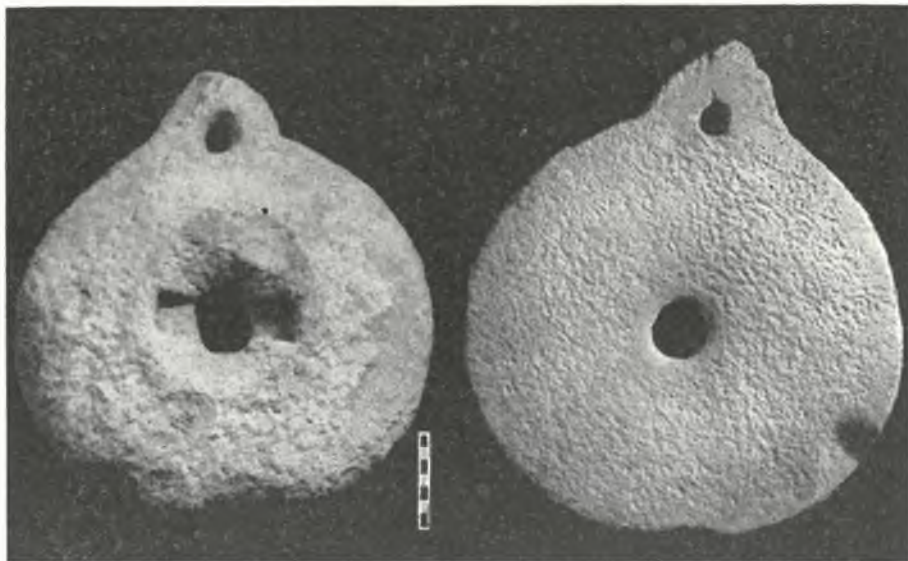

Рис. 15. Ручная мельница — верхняя сторона, нижняя сторона

4. Верхняя часть ручной мельницы с ушком¹² из известняка. На внешней стороне посередине имеется отверстие и два прямоугольных желобка для металлической скобы.¹³ Диаметр 33,5 см, длина желобков 3,5 и 3,0 см. Найдена в башне № 3 на глубине 1,30 м. Этот тип ручных мельниц встречается реже, а более распространены мельницы без ушка и с вогнутой верхней частью¹⁴ (рис. 15).

¹² Такая же ручная мельница с ушком найдена в раскопках центра г. София перед гостиницей „Рила“. Находка не опубликована, и сведениями мы обязаны М. Станчевой, н. сотр. Музея истории города София.

¹³ Б. Султов, Антична ръчна мелница, Археология, II, 1960, кн. 4, стр. 34—35.

¹⁴ Н. Müller-Beck, Die Enghalbinsel bei Bern, ihre Topographie und ihre wichtigsten vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler, Jahrbuch des Bernischen historischen Museums in Bern, 1959—1960, XXXIX—XL, стр. 402—406, рис. 23—28

Рис. 16. Бронзовая аппликация с горгонеёном

Рис. 17. Бронзовые предметы

5. Круглая бронзовая аппликация с горгонеёном. Медуза изображена анфас, с буйными волосами, с двумя крылышками над лбом и с двумя завязанными узлом под подбородком змеями. Лицо спокойное и красивое. Аппликация покрыта патиной плохого качества. Вместе с ней найдены также сильно пострадавшие и распавшиеся части сосуда, к которому она была прикреплена. Диаметр 4,8 см. Найдена при расчистке полукруглого сооружения в квадрате XXXIX—112 на глубине 2,40—2,60 м. Аппликации с изображением головы Медузы встречаются часто в виде изображения на ручках бронзовых сосудов¹⁵ (рис. 16).

6. Бронзовая аппликация овальной формы с изображением capitoлийской волчицы, кормящей Ромула и Рема. Сильно пострадавшая патина плохого качества. Высота 4,0 см, ширина 3,2 см. Найдена в башне № 3 на глубине 2,10—2,30 м (рис. 17а).

7. Круглая бронзовая вогнутая аппликация, покрытая патиной плохого качества. Диаметр 4,4 см. Найдена в квадрате XXXIX—92 на глубине 1,40—1,60 м.

8. Фрагмент бронзовой ручки сосуда, заканчивающейся с одного конца утиной головой. Длина 5,5 см. Найдена в башне № 3 на глубине 0,80 м. Такие же ручки сосудов с изображениями птичьих голов попадались и в Паннонии¹⁶ (рис. 17б).

9. Бронзовый фаллус, состоящий из массивной цилиндрической части, посередине которой имеются два крылышка, а между ними обрывок бронзовой цепочки. С нижней стороны прикреплены три колечка. Вероятно представляет собой часть канделябра. Длина 10,2 см, высота 4,5 см. Найден в башне № 7 в квадрате XXXIX—89 на глубине 0,80 м (рис. 18).

10. Бронзовая экзагия биконической формы. На верхней части вырезаны буквы $\epsilon\lambda$, означающие вес одной унции $\epsilon\upsilon\chi\mu\acute{\iota}\alpha$ А.¹⁷ Диаметр 1,9 см, высота 1,6 см, вес 27 г. Найдена в башне № 7 в квадрате XXXIX—87 на глубине 0,80 м (рис. 17в).

11. Бронзовая игла с отломанным верхом и ушком. Длина 10 см. Найдена в башне № 3 на глубине 0,20—0,40 м.

12. Фрагмент бронзовой пластинки с высоко профилированной ручкой. Длина 4,1 см, высота 1,5 см. Найдена в квадрате XXXIX—93 на глубине 2,0 м.

¹⁵ А. Radnóti, Die römischen Bronzegefäße von Pannonien, Budapest, 1938, табл. XL, рис. 3а, табл. XLII, рис. 2, 5, табл. XLIV, рис. 3, табл. XLVII, рис. 1с.

¹⁶ А. Radnóti, Там же, табл. XXXVIII, рис. 2, табл. XVIII, рис. 3, 4а.

¹⁷ Т. Герасимов, ИАИ, XIV, 1940/1942, стр. 231, рис. 327.

Рис. 18. Бронзовый предмет

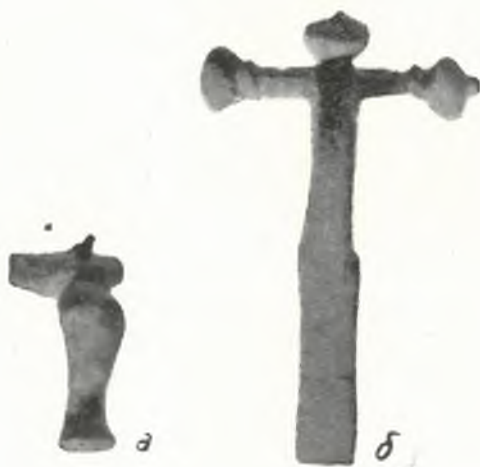

Рис. 19. Бронзовые фибулы

13. Эллипсовидное бронзовое колечко. Диаметры 3,8 и 3,1 см, толщина 0,5 см. Найдена в квадрате XXXIX—92 на глубине 1,20—1,40 м.

14. Фрагмент бронзового замка. Пере двяя часть состоит из прямоугольной пластинки с пятью отверстиями. Длина 5,8 см, ширина 1,0 см. Найдена в башне № 3 на глубине 1,90—2,10 м (рис. 17 г).

15. Бронзовая серьга, один из концов кольца заострен, а другой заканчивается шестигранной призмой с усеченными концами. Диаметры 3,3 и 2,3 см. Найдена в башне № 3 на глубине 0,80 м. Этот тип серег характерен для V—VI в.¹⁸ (рис. 17 д).

16. Фрагмент железной фибулы, игла и часть дуги утрачены. Иглодержатель удлинен. Фибула сильно пострадала от ржавчины. Длина 7,6 см. Найдена к северу от башни № 2 в траншее вдоль восточного фасада второй

крепостной стены. Этот тип фибул относится к первой половине II в.¹⁹ (рис. 17 е).

17. Бронзовая фибула с угловатой дужкой, иглодержатель опускается в виде перпендикулярной прямоугольной пластинки, вырезанной в нижнем конце для прохода иглы. Игла не сохранилась. Длина 3,5 см, высота 2,0 см. Найдена у южных ворот в квадрате XXXIV—325 на глубине 0,60 м. Такие фибулы небольших размеров попадают в римских пограничных лагерях (castra) конца II в. вплоть до конца III в.²⁰ (рис. 19 а).

18. Крестообразная бронзовая фибула, очень хорошо сохранившаяся; нет только конца иглы. Иглодержатель украшен двойным рядом двойных кружков.²¹ Длина 7,2 см, высота 4,5 см. Найдена к востоку от башни № 7 в квадрате XXXIV—89 на глубине 0,80 м (рис. 19 б).

¹⁸ K. Horedt, Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens, Bucarest, 1958, стр. 75 и сл., рис. 22; B. Magušić, Ranosrednjovjekovna palazišta sapadno od Pazina, Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 8—9, I, инвентарь гробница № 8.

¹⁹ I. Kovrig, Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, Budapest, 1937, стр. 129, табл. XII, рис. 132.

²⁰ D. Popescu, Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in București, Dacia, IX—X, 1941/1944, стр. 492—493, рис. 5, Nr. 49 и 50; I. Kovrig, Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, табл. X—98, табл. XI—118; E. Patek, Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien, Budapest, 1942, табл. XXII—13.

²¹ М. Станчева, За произхода на един вид български средновековни гривни, Музеи и паметници на културата, 1964, кн. 1, стр. 3—4 и указанная там литература; D. Popescu, Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in București, Dacia, IX—X, 1941/1944, стр. 496—498, Nr. 81, рис. 7; I. Szilágyi, Aquincum, Budapest, 1956, табл. XLIV, рис. 5; I. Kovrig, Die Haupttypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, табл. XXXVI—3; A. Kloiber, Die Gräberfelder von Lauriacum, Das Espelmayrfeld, Linz, 1962, табл. XV, рис. 1; E. Thomas, Die römische Villa von Tăc-Fövenypuszta, Acta Arch. Hung., VI, 1955, табл. XXXVII, рис. 15, 16.

Рис. 20 Железная киркомотыга

19. Фрагмент бронзовой крестообразной фибулы. Сохранились части дужки и иглодержателя. По иглодержателю видно два ряда кружков. Сильно патинированная. Длина 6,0 см. Найдена в квадрате XXXIX—93 на глубине 2,20—2,40 м. Этот тип фибул попадает как в Болгарии, так и в Венгрии и Румынии и относится к IV в.

20. Железный наконечник стрелы с трехгранной передней частью и заостренной втулкой. Длина 6,5 см. Найден у южных ворот в квадрате XXXIX—303 на глубине 0,20 м.

21. Железный наконечник стрелы с листовидной передней частью, сильно заржавелый. Длина 8,5 см. Найден в башне № 3 на глубине 1,30—1,50 м.

22. Железный наконечник стрелы с листовидным концом и пустой втулкой. Длина 11,0 см. Найден у южных ворот в квадрате XXXIV—325 на глубине 0,60 м.

23. Железная киркомотыга.²² Часть мотыги отломана. Сильно заржавелая. Длина 21,0 см. Найдена в башне № 3 на глубине 0,80 м (рис. 20).

24. Фрагмент костяной шпильки для волос. Конец отломан, верхний край заканчивается удлиненным шариком. Длина 6,0 см. Найден в квартале XXVIII—201 на глубине 0,70 м (рис. 21).

25. Фрагмент костяной шпильки для волос. Конец отломан, верхний край заканчивается круглым шариком. Длина 7,7 см. Найден в башне № 3 на глубине 0,80 м (рис. 21).

26. Фрагмент костяной иглы, верхний конец отломан. Длина 6,0 см. Найден в башне № 3 на глубине 0,80 м.

27. Круглая костяная игла, хорошо отполирована, с острым концом, ушко отломано. Длина 9,0 см. Найдена в башне № 3 на глубине 1,90—2,10 м.

28. Плоская костяная игла, ушко отломано. Длина 10,5 см. Найдена в башне № 3 на глубине 1,70—1,90 м.

29. Костяная шпилька для волос. Длина 12,0 см. Найдена в траншее вдоль внешнего фасада восточной стены башни № 3.

30. Костяная игла для шитья, конец и ушко отломаны. Длина 13,2 см. Найдена в башне № 3 на глубине 2,10—2,30 м.

31. Костяная аппликация, с одного конца заостренная, на другом конце пробита и срезана наискось. Поверхность украшена двумя рядами центрированных врезанных кружочков. Длина 10,5 см, ширина 2,5 см. Найдена в квадрате XXXIX—92 на глубине 1,60 м (рис. 21).

32. Костяная цилиндрическая рукоятка для ножа, с одного конца с продольным пазом для укрепления металлического лезвия. Длина 9,0 см, ширина 2,5 см. Найдена у южных ворот в квадрате XXXIV—346 на глубине 0,80—1,0 м.

33. Костяная ручка, в верхнем конце пробита, украшена двумя врезанными кружками, с нижнего конца закруглена. Длина 6,5 см. Найдена в квадрате XXXIX—92 на глубине 1,20—1,40 м (рис. 21).

34. Однофитильный светильник из отмученной глины, круглой формы, покрытый красно-коричневым лаком. Двойной окружностью описан диск с рельефным изображением Амура во весь рост, смотрящим налево, с прутиком в правой руке. Диаметр 6,6 см, длина 7,7 см. Найден в башне № 7 в квадрате XXXIX—84 на глубине 1,20—1,40 м. Этот светильник относится ко II типу по D. Iványi с который датируется. I до II в.²³ (рис. 22a).

²² J. Szilágyi, Aquincum, Budapest, 1956, табл. XVIII.

²³ D. Iványi, Die Pannonischen Lampen, Budapest, 1935, стр. 11; стр. 40, Nr. 51, табл. XLII₁₈; стр. 40, Nr. 52, табл. XLII₁₆; стр. 110, Nr. 1053, табл. XLII₁₃.

Рис. 21. Костяные предметы

Рис. 22. Глиняные светильники

35. Фрагмент однофитильного глиняного светильника, покрытого красным лаком. На диске, описанном двумя окружностями, рельефно изображен бегущий вправо кабан. Диаметр 6,3 см. Найден в квадрате XXXIX—91 на глубине 1,20 м. Такое же изображение было и на нескольких других светильниках, обнаруженных в Паннонии²⁴ и Италии²⁵ относящихся к I до начала II в. н. э. (рис. 22б).

36. Фрагмент однофитильного глиняного светильника с массивной ручкой. Длина 5,5 см. Найден у южных ворот в квадрате XXXIV—303 на глубине 0,80—1,0 м.

37. Однофитильный глиняный светильник грушевидной формы с плотной ручкой, на которой рельефно изображена стилизованная пальмета. Фитильник отломан. Длина 9,5 см. Найден у южных ворот в квадрате XXXIV—303 на глубине 0,20 м (рис. 23а).

²⁴ D. Iványi, там же, стр. 113, Nr. 1108, табл. XLIV₁₃, стр. 113, Nr. 1107.

²⁵ M. L. Bernhard, Lampki starożytne, Warszawa, 1955, стр. 308, табл. X, Nr. 251.

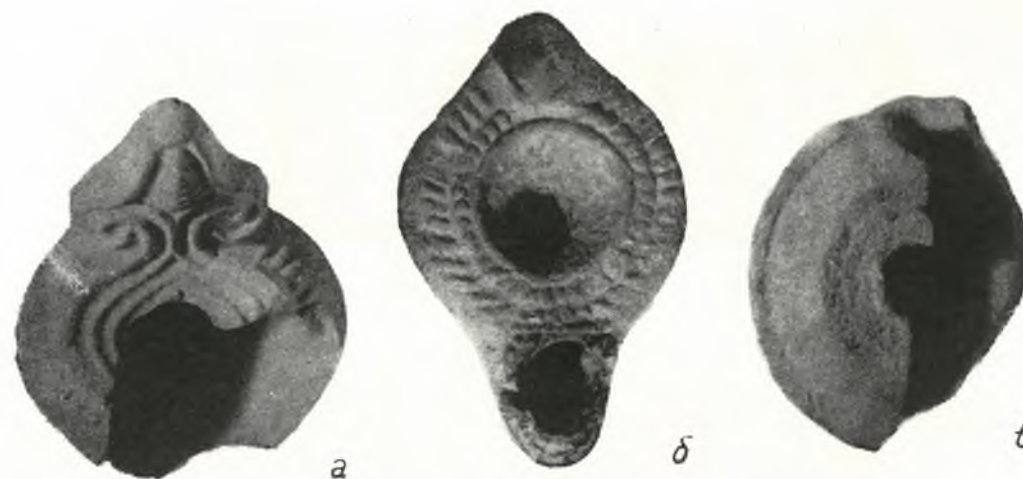

Рис. 23. Глиняные светильники

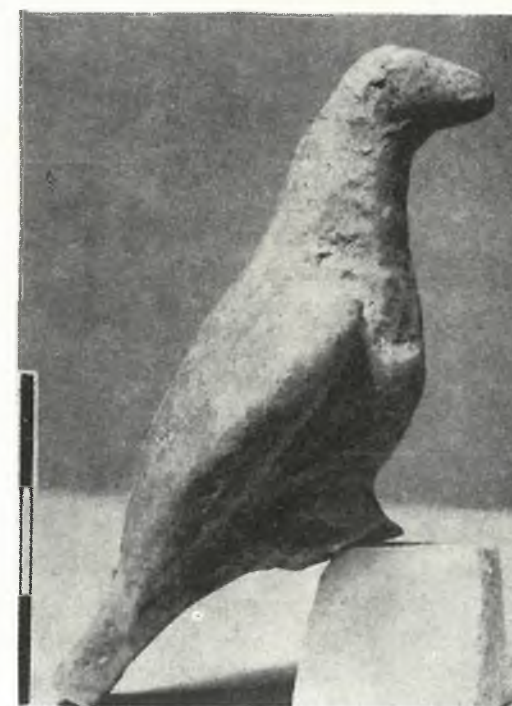

Рис. 24. Глиняная фигурка орла

38. Глиняный светильник серо-коричневого цвета, с небольшой массивной ручкой, которая отломана. Вогнутый диск обведен кругом рельефно выступающих бугорков, а на плечиках имеются рельефные косые линии. Фитильник слегка поврежден. Длина 7,0 см, диаметр 4,2 см (рис. 23б). Найден в башне № 3 на глубине 1,30 м. Такой же светильник был найден и в Мадаре в „П“-образном здании, существовавшем со II по V в.²⁶ Этот тип светильников характерен для второй половины III в. и начала IV в.²⁷

39. Глиняная статуэтка орла с распростертыми крыльями,²⁸ изображенного схематически. Вероятно это была ручка светильника. Покрывается оранжево-красным лаком, сильно стерт.

²⁶ В. Антонова, Новоткрити обекти от римската епоха в Мадара, ИНМК, 1963, II, стр. 49, обр. 39.

²⁷ M. L. Bernhard, ук. соч., 329, № 331 и 332, табл. XCIII—331, 332.

²⁸ H. Walters, Catalogue of the greek and roman Lamps in the British Museum, London, 1914, стр. 135, No. 886, рис. 177.

Рис. 25. Глиняные шестигранные призмы

Высота 7,0 см, ширина 4,0 см. Найдена в башне № 3 на глубине 1,90—2,10 м. Такие же ручки светильников в виде округлой скульптуры находились в Сисции²⁹ и Аквинкуме³⁰ (рис. 24).

40. Однофитильный круглый глиняный светильник с вогнутым диском. Отломаны фитильник и задняя часть. Сверху покрыт светло-желтым ангобом. Длина 7,1 см, диаметр 6,6 см. Найдены у южных ворот в квадрате XXXIV—306 на глубине 0,60 м (рис. 23в).

41. Глиняный сегмент мозаики пола в виде восьмерки из тонко отмученной глины. Длина 6,7 см. Найдены у южных ворот в квадрате XXXIV—246 на глубине 1,00 м. Аналогичные сегменты для настилки пола находили в постройках в Сармизегетузе³¹ и Сучидаве³² римской эпохи, почти таких же размеров — от 5,0 до 7,0 см.

42. Восемь шестигранных призм, вероятно для настилки пола, грани неодинаковых размеров, одно из оснований гладкое, другое неровное. Сделаны из отмученной и хорошо обожженной глины светло-розового цвета. Высота от 5,0 до 7,0 см, диаметры нижних оснований от 5,2 до 6,0 см, диаметры верхних оснований от 4,3 до 6,0 см. Из них семь штук найдены в башне № 3 на глубине 1,20 м, а одна штука — в башне № 2 на глубине 0,60—0,80 м (рис. 25).

43. Фрагмент круглой глиняной подставки с цилиндрическим стволом, украшенной резным листовидным орнаментом. Высота 4,5 см, диаметр 8,5 см. Найдены к северу от полукруглого сооружения на глубине 1,20 м.

44. Пряслице из дна глиняного сосуда. Высота 0,8 см, диаметр 3,8 см. Найдено у южных ворот в квадрате XXXIV—303 на глубине 0,80—1,00 м.

45. Глиняное пряслице для веретена цилиндрической формы с закругленными краями и украшенное врезанными концентрическими линиями. Диаметр 2,2 см. Найдено у южных ворот в квартале XXXIV—325 на глубине 0,60 м.

²⁹ D. Iványi, Там же, стр. 119, Nr. 1210, табл. XLVII—1.

³⁰ D. Iványi, Там же, стр. 119, Nr. 1211, табл. XLVII—3.

³¹ C. Daicoviciu, Fouilles de Sarmizegetusa, 1925—1928, Dacia, III—IV, 1927/1932, стр. 527 и сл., рис. 6, 10, 12

³² D. Tudor, Sucidava I, Dacia, V—VI, 1935/1936, стр. 421, рис. 14.

СРЕБЪРНО СЪКРОВИЩЕ ОТ С. ВЛАДИНЯ, ЛОВЕШКО

Александра Димитрова

През 1964 г. в Археологическия музей в София постъпи едно случайно открито сребърно съкровище от с. Владиня, Ловешко, което се състои от две сребърни фибули тип „Букьовци“, една масивна сребърна гривна, сребърно фиале и 36 златни мъниста от накит, намерени заедно. Находката съдържа интересни по тип, рядко срещащи се накити. У нас досега са известни такива 19 фибули и 6 гривни, разпръснати в различни музеи на страната. По-голямата част обаче са непубликувани и са останали неизвестни за науката. Ето защо много чужди учени, които в последните години се занимават с този вид накити, дават неточни сведения за българския материал и правят погрешни заключения относно появата и разпространението на фибулите тип „Букьовци“ в българските земи.¹

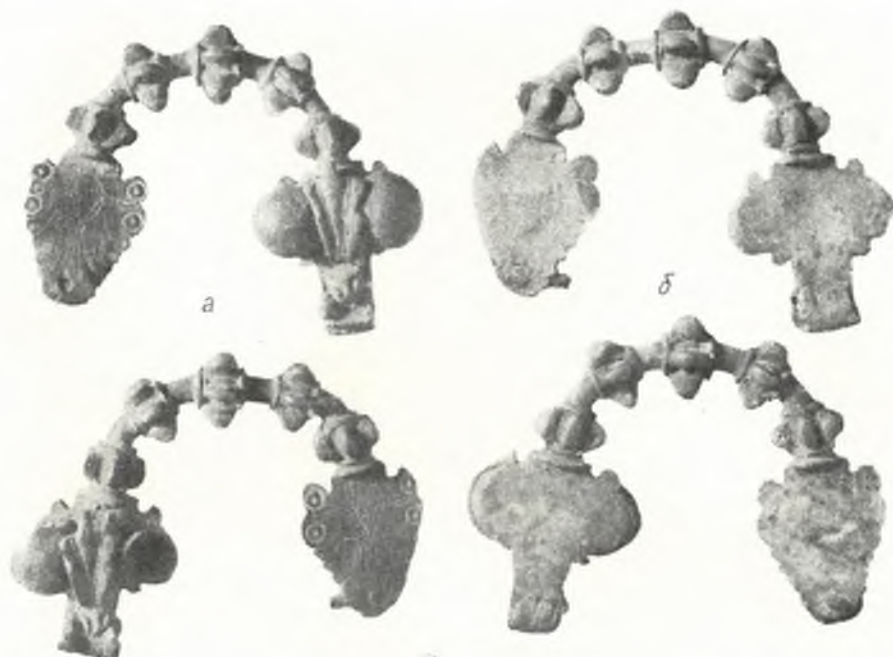
Налага се заедно с новата находка от с. Владиня да съберем и обнародваме и останалите фибули и гривни, непубликувани досега.²

1. Сребърна фибула от Владиня (инв. № 8148) с дъговидно извит лък, ограничена от двете страни с профиливан пръстен. Лъкът е украсен с шестлистни плътни розети. Размери: дължина 4,7 см, височина 6,6 см (обр. 2 а). Лицевата страна е с богата украса. Челната плочка на фибулата има листовидна форма. Плочката е отсечена в права линия в горния край с размери 3,7 и ширина 3,2 см. Под края на лъка е украсена с три малки топчета. Върху тях е легнало едно по-голямо топче. Те са поставени между раменете на един остър ъгъл, чийто връх е обърнат надолу. Освен с тези елементи плочката е украсена с още 7 симетрично разположени топчета, две от които са по-големи и са поставени в права линия. От раменете на триъгълника излизат 22 радиално разположени линейки към периферията. 26 топчета с еднаква големина оформят ръба на плочката.

Ножната плочка има форма на буква Т със заоблени рамене, между които има 4 израстъчета, покрити от лицевата страна със съответно толкова топчета. Удължената долна част на плочката завива назад, като образува жлеб за закрепване върха на иглата. Краят е изрязан така, че образува три зъбци. Лицевата страна е украсена от едно щитче във форма на дълбоко изрязан лист, през средата на който минава пунктирана линия, а извитият му горен край е украсен с 4 кръгчета, поставени едно до друго. От двете страни на щитчето, върху раменете на ножната плочка има две цилиндрични поставки, високи 6 мм, завършващи с полусфери (диаметър на полусферите 1 см). Поставката и полусферата са изковани поотделно, след което са споени заедно. Върху долния край на продълговатата пластинка е закрепена цилиндрична поставка с околоръстни вдлъбнати пояси, върху която е закрепена розета със сребърно топче в средата. От него

¹ F. Maier, Zu einigen bosnisch-herzegowinischen Bronzen in Griechenland, Germania, I—2, 1956, стр. 63—75.

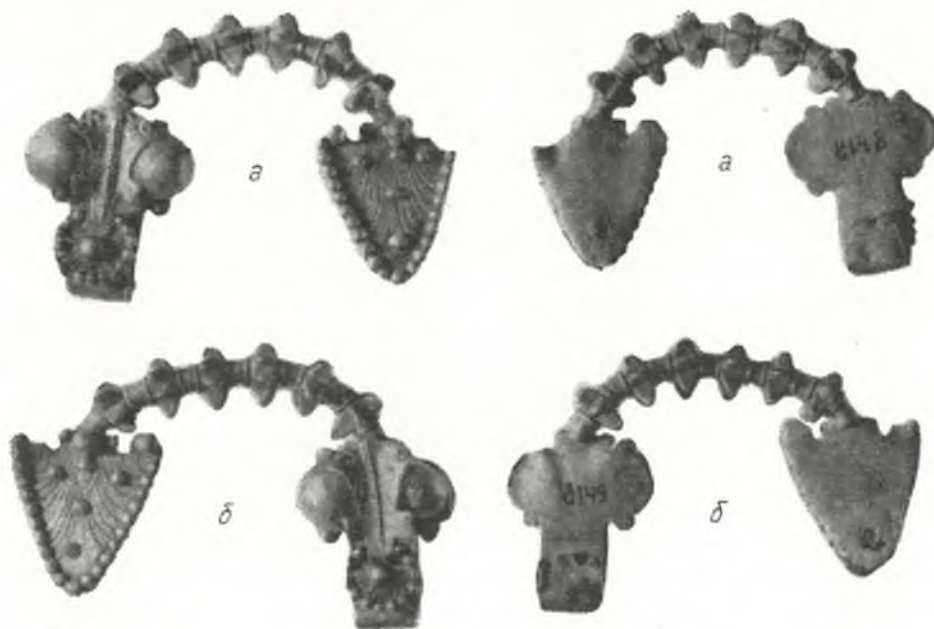
² Дължа да изкажа благодарност на другарите ст. н. сътрудници В. Миков и Т. Иванов от Археологическия институт и музей при БАН — София, Л. Русева-Слокоска — ст. уредник от музея в Кюстендил и Тр. Филипов — уредник на музея в Лом, които ми предоставиха свои материали за публикация.

Обр. 1. Сребърни фибули от Кюстендилско

a — лице ; *b* — опako

Abb. 1. Silberne Fibel aus der Gegend von Kjustendil

a — Vorderansicht, *b* — Hinteransicht

Обр. 2. Сребърни фибули от с. Владиня, Ловешко

a — лице ; *b* — опako

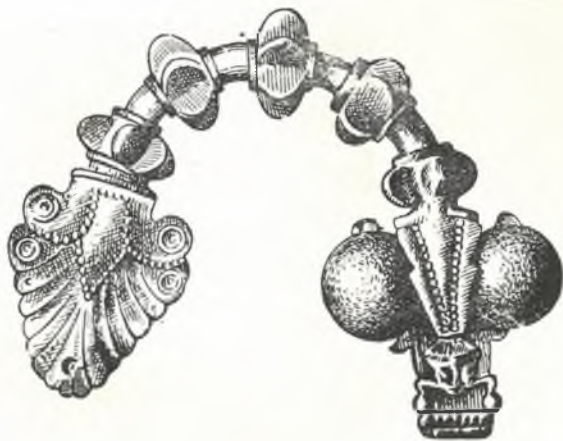
Abb. 2. Silberne Fibel aus Vladinja, Bezirk Loveč

a — Vorderansicht, *b* — Hinteransicht

към периферията излизат лъчеобразно сребърни нишки, които завършват с 15 малки топчета. Диаметър на розетата — 2 см. Гръбната страна е съвсем гладка (обр. 1 б).

2. Сребърна фибула от с. Владиня (инв. № 8149) — съвсем идентична на по-гореописаната (обр. 3 б). Дължина 8 см, вис. 6 см. Едната полусфера и кръгчето под нея отлепени. Щитчето е също отлепено. Върховете на розетата са доста изтрети и затъпени вследствие на търкането при употребата им. Отличава се с хубав цвят и блясък на среброто.

3. Две сребърни фибули с неизвестно местонахождение. Пазят се в Народния музей — Кюстендил (инв. № 173). През май 1934 г. музеят в Кюстендил откупил две сребърни патинирани фибули със сивосребърен цвят, намерени в Кюстендилско, произхождащи от гроб на жена. Едната фибула е лява, а другата дясна (обр. 1). Високият дъговиден лък е украсен с 5 шестолистни розети със заоблени краища, които са ограничени от двете си страни с релефни пръстенчета. Лицевата страна на фибулата е богато украсена. Украсата се състои от две плътно съединени пластинки във форма на палмета с гравирани орнаменти. От основата в горния край на плочката излизат две симетрично разположени дъги, изпълнени с пунктир, които завършват в двата края на палметата.

Обр. 3. Фибула от Кюстендилско
Abb. 3. Fibel aus dem Gebiet von Kjustendil

Двете дъги са съединени чрез един остър ъгъл, достигащ до средата на палметата. От линията на дъгите и на затворения между тях остър ъгъл се спускат надолу радиални линийки, които са заоблени така, че оформят самата палмета. В горната страна на плочката срещуположно са гравирани едно под друго релефни пръстенчета, а по-надолу между извивките на линиите — по една вдлъбната точка. Гръбната страна на палметата е гладка. В долната ѝ част е била прикрепена бронзова игла, която сега липсва, но със запазени следи от нея. Ножната част на фибулата се отличава с по-сложна украса. Тя представлява плочка със заоблени рамене и удължена долна част, която завива назад във форма на шарнир, през който е минавал върхът на иглата. Между раменете са изрязани 4 дъговидни израстъчета, които от лицевата страна са били покрити с малки топчета, но тук те липсват. В средата на плочката е прикрепено щитчето, което представлява спираловидно нагъната сребърна тел, завършваща във форма на продълговат лист, гравирани по дължината си с две набраздени линии, които в долния си край се съединяват. От двете страни на щитчето две полусфери с диаметър 1 см са закрепени върху къси цилиндрични поставки, украсени с перлов орнамент. Пред тях върху удължената част на плочката лежи стилизирана жаба с ясно разграничени предни крака, завършващи с топчета (обр. 3). Втората фибула е съвсем идентична на тази.

4. Сребърна фибула от с. Сталийска махала, Ломско (в музея Лом, инв. № 2190) със слабо извит дъговиден лък, дълга 12 см, вис. 6,5 см, украсена с 12 петлистни съвършено опростени розети. Челната плочка на фибулата има листовидна форма и размери 3,2 на 4,2 см. Лицевата страна е украсена с изображение на букракий. Пет диаметрално разположени дъги се затварят към периферията така, че последната образува изрязан кръг от точици във вид на око. Покрая плочката е украсена с гравирани точици. Над очите минават две дъги, изпълнени с напречни чертици, които създават илюзията за вежди. В долния край на плочката със сребърно гвоздейче е закрепена здраво игла. Гръбната ѝ страна е съвършено гладка. Ножната плочка има форма на буква Т и завива в долния си край във вид на иглодържател. На лицевата страна върху раменете са закрепени две профилирани цилиндрични поставки, високи 1 см, завършващи с полусфери, сега смачкани, които са изковани поотделно, а после споени помежду си. Между тях е закрепено щитче във форма на продълговат лист, украсен с два реда вертикални S-видни чертици, които се затварят в долния си край около едно кръгло топче. Между тях минава една релефна пластинка, която в горния си край завива под прав ъгъл и се свързва с ножната плочка. Останалите три фибули са съвършено идентични на описаната, различават се само по дължината на лъка³ (обр. 4,5).

³ Б. Николов, Тракийски паметници във Врачанско, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 179, обр. 19а, публикува четвъртата от фибулите, намерена заедно с останалите три в с. Сталийска махала, Ломско.

Обр. 4. Сребърни фибули от Сталийска махала, Ломско
Abb. 4. Silberne Fibel aus Stalijska mahala, Bezirk Lom

Обр. 5. Сребърни фибули от Сталийска махала, Ломско
Abb. 5. Silberne Fibel aus Stalijska mahala, Bezirk Lom

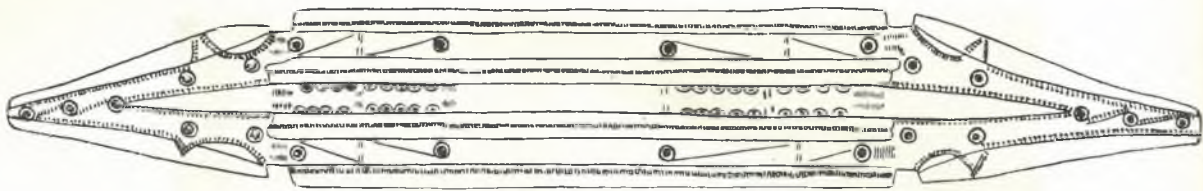
5. Сребърна гривна с отворени разминаващи се краища от с. Владиня, Ловешко (инв. № 8151). Дължина 28,5 см, шир. 4,5 см. Запазена е добре. Има хубав метален блясък. Гривната е изработена от сребърен лист, дебел около 1 мм, покрит с три хоризонтални релефни пояса и гравирани орнаменти. Средният пояс е най-дълъг и с изострени краища. Двата края на гривната чрез едно връзване на широката лента приемат триъгълна форма с отсечени върхове и висок масивен бордюр. Четири хоризонтални линии от напречни чертици преминават през средата на

Обр. 6. Сребърна гривна от с. Владиня
Abb. 6. Silbernes Armband aus Vladinja

жлебовете. Двете средни линии са плътно долепени до краищата на средния релефен пояс и продължават като лъжлива спирала с три концентрични кръгчета, а крайните преминават в полудъги. Страничните релефни пояса са украсени с по две концентрични кръгчета, разположени в двата края на широката част на гривната. Те са свързани помежду си посредством спирала, дълга 4 см, която в средата е заменена от 18 полукръгчета, центрирани с точка, разположени от двете страни на релефния пояс. Три напречни чертици ги разделят на две групи. Четири концентрични кръга в два срещуположни реда около продължението на средния релефен пояс украсяват краищата на гривната (обр. 6 и 7).

6. Сребърна отворена гривна със силно стеснени и разминаващи се краища от с. Гривитово, Белоградчишко (Археологически музей, София). Ширина 4,5 см. Единият край е отчупен и лепен. На няколко места пропукана, липсват малки части, Лош състав на среброто, вследствие на което е доста потъмняла. Изкована е от един сребърен лист, дебел 1 мм. С едно прищипване на широката лента от двете страни се прави преходът към едно постепенно стесняване на двата края на гривната. Лицевата страна е украсена с три широки хоризонтални ребра, които я разделят на четири тесни пояса. От опъковата страна мястото на изпъкналите части е вдлъбнато. Средното ребро е по-дълго. И трите ребра са заострени в краищата си. Украсата на гривната е връзана, подчинена на една строга симетрия (както гривна № 5), и обхваща цялата ѝ плоскост. Върху стеснените краища на ребрата е гавиран по един равнобедрен триъгълник, обърнат с върха навън. Двете бедра на триъгълника са очертани с по два реда успоредни точки, а основата с връзани прави линии. Върхът на триъгълника се опира до едно кръгче. Вътре в три-

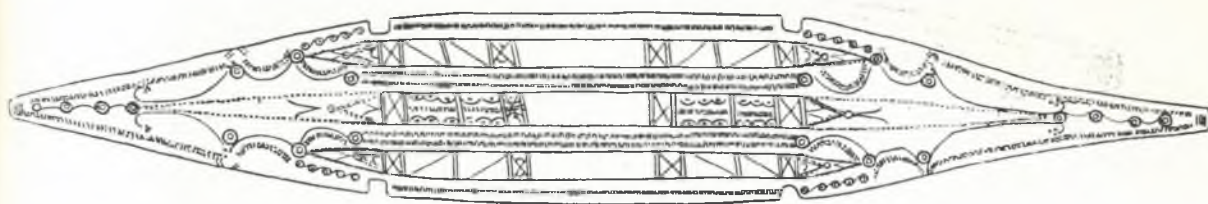
Обр. 7. Сребърна гривна от с. Владиня
Abb. 7. Silbernes Armband aus Vladinja

Обр. 8. Сребърни гривни от Гравитово, Белградчишко
Abb. 8. Silberne Armbänder aus Granitovo, Bezirk Belogradčik

тъгълника са вписани две дъги, които се събират в средата на основата и завършват в средата на бедрата. Същите дъги се повтарят още веднъж във от кръгчето. До триъгълника следва правоъгълник, в който са вписани два пресичащи се диагонала. Докато в останалите правоъгълници и върху трите ребра декорацията е еднаква, тук в средния релефен пояс тя е по-сложна. Два реда точки разделят релефното поле на две еднакви половини, орнаментирани с пояс от скачени помежду си дъги, опиращи се в дългите страни на правоъгълника. Във всяка дъга е вписана по една точка. Две напречни чертици ги разделят на две групи от 6 дъгички. Същата украса се повтаря и от другата страна на гривната. Прави впечатление известна небрежност при нанасяне на орнамента. Единият край на гривната е по-несполучлив. Средният релефен пояс е по-къс и фигурите около него — разкривени.

Украсата на жлебовете е по-проста и еднообразна — два непрекъснати хоризонтални реда от точки, ограничени във всеки край с по две вписани едно в друго кръгчета. Така хоризонталните релефни пояси и съответните им редове от пунктир подчертават още по-силно и без това издължената линия на този вид гривни. Умелото съчетаване на кръгчетата и линиите придава една раздвиженост на орнамента. При завършека на средния пояс докрая полето е запълнено от 4 кръга, свързани помежду си с дъги и ограничени със снопчета от напречни чертици. В три от кръговете е вписана по една концентрична окръжност. Страните на триъгълния край са профилирани с един невисок бордюро (обр. 8).

Обр. 9. Сребърна гривна от Гранитово
Abb. 9. Silbernes Armband aus Granitovo

Обр. 10. Сребърна гривна от Сталийска
махала, Ломско
Abb. 10. Silbernes Armband aus Stalijska
mahala, Bezirk Lom

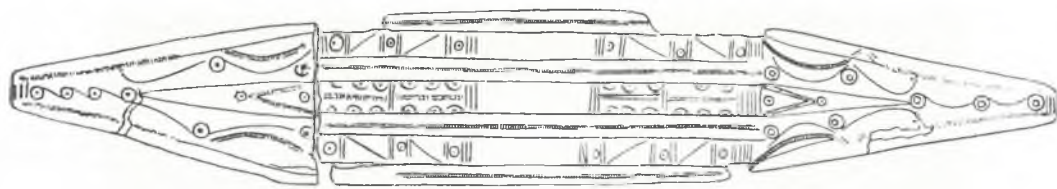

Обр. 11. Сребърна гривна от Сталийска
мэхала, Ломско
Abb. 11. Silbernes Armband aus Stalijska
mahala, Bezirk Lom

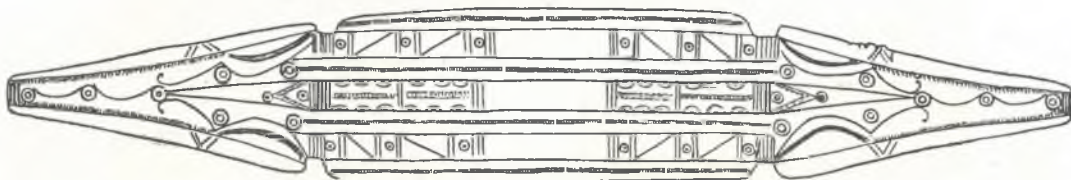
7. Сребърна отворена гривна, намерена заедно с горната, от с. Гранитово (Археологически музей, София). Ширина 4,5 см. Доста потъмняла. Състояние добро. По техника и начин на украса съвършено еднаква с горната ⁴ (обр. 8б и 9).

8. Сребърна отворена гривна с разминаващи се краища от с. Сталийска махала, Ломско (Народен музей — Лом, инв. № 178) (обр. 11 и 13), шир. 3,5. Изработена от дебел сребърен лист. Чрез едно прищипване на двете страни са оформени двата триъгълни края на гривната. По начин на изработка и орнаментация не се различава от досега описаните гривни. Върху лицевата ѝ страна преминават три релефни хоризонтални изпъкналости, средната от които е най-издължена. Четири пунктирни линии по дължината на гривната обграждат релефни пояси, и завършват с двойни концентрични кръгчета. Снопчета от 5 връзани напречни чертици ограничават крайните пояси. И тук главните елементи в украсата са геометрични: кръгчета, линии спирали в най-различни съчетания. Тя започва от стеснените краища на средния релефен пояс с един триъгълник, обърнат с върха навън, опиращ се до едно кръгче. Кръгче с точка в средата виждаме и в основата на този триъгълник, след което следва сноп от напречно връзани лийки,

⁴ Двете гривни произхождат от гроб със скелет, при който е имало и сребърни фибули.

Обр. 12. Сребърна гривна от Сталийска махала
Abb. 12. Silbernes Armband aus Stalijska mahala, Bezirk Lom

Обр. 13. Сребърна гривна от Сталийска махала
Abb. 13. Silbernes Armband aus Stalijska mahala, Bezirk Lom

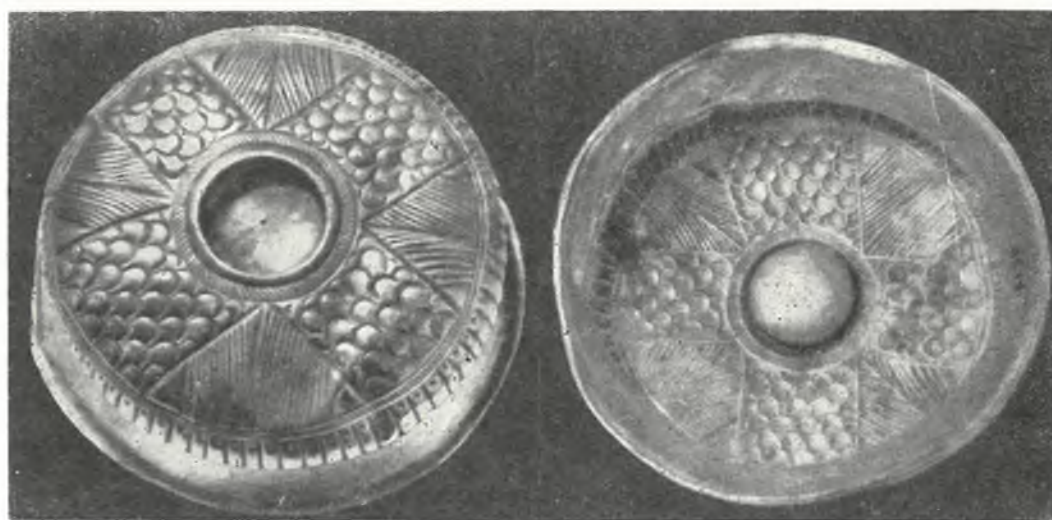
Обр. 14. Фрагмент от сребърна гривна с неизвестно местонахождение
Abb. 14. Fragment eines silbernes Armbandes unbekannter Herkunft

затварящи едно правоъгълно поле, изпълнено от 12 полудъги. Те са срещуположно поставени по дългата страна на правоъгълника. В крайните релефни пояси същото място е заето от 3 концентрични кръгчета, от двете страни на които има по две или три вертикални врязани линийки. И трите групички са съединени помежду си посредством спирала. Две широки дъги, свързани помежду си с двойни концентрични кръгове, допълват украсата в краищата на гривната. Тя става още по-завършена чрез останалите три концентрични двойни кръгчета, които са свързани с една вълнообразна линия, която се явява продължение на средния релефен пояс. Невисок бордюро, украсен в основата си с плътен есовиден орнамент, прави украсата още по-стилна. Вътрешната страна на гривната е гладка и плътна (обр. 13).

9. Сребърна гривна с отворени разминаващи се краища, намърена заедно с по-горната. Диам. 3,8 см (обр. 10 и 12). Единият край при врязването отчупен и съединен с олово. По форма и орнамент съвсем еднаква с другата гривна. Допълнително залепеният край на гривната се различава от останалата част по групирането на орнамента. Той е украсен с 4 кръгчета, които имат точка в средата и са свързани помежду си с тангента от права линия. Начинът на групирането на декорацията показва, че това е част от друга гривна, допълнително залепена към нашата след счупването. Различията, които съществуват, се отнасят само до подробности (обр. 10).

Обр. 15. Сребърно тасче (фиале) от с. Владиня
Abb. 15. Silberne Phiale aus Vladinja

Обр. 16. Сребърното тасче от с. Владиня, гледано отвътре и отвън
Abb. 16. Silberne Phiale aus Vladinja, Innen- und Außenansicht

10. Част от масивна сребърна гривна от неизвестно местонахождение (инв. № 7993а на Археологическия музей, София), шир. 4,9 (обр. 14). Украсата е релефна и чрез гравирание. Макар и малък фрагмент, тя дава представа и позволява да се възстанови орнамента върху цялата гривна. Изработена е от дебел сребърен лист. При мястото на отчупването се вижда, че гривната е съставена от три пласта, което я прави още по-масивна. Три релефни хоризонтални изпъкналости със стеснени и заострени краища са запълвали цялото поле. Между тях в жлебовете и по краищата има линии от гравирани есовидни орнаменти, които вървят плътно долепени до удължените краища на релефните пояси. Врязани напречни чертички и кръгчета в различни комбинации украсяват нейната повърхност. По двата бордюра се проследяват кръгчета с точка в средата, които са свързани посредством дъгички.

11. Сребърно тасче от Владиня (инв. № 8150 на Археологическия музей, София), с диаметър 10,5 и 10 см, вис. 3,5 см (обр. 15). Вследствие на удар едната половина е доста деформирана. Долната част на съда има полусферична форма с омфалос в средата. Широкото устие на съда завършва с обърнат навън ръб. По своята украса тасчето коренно се различава от извест-

Обр. 17. Златни розети от огърлица от с. Владиня
Abb. 17. Goldene geriffelte Perlen einer Halskette aus
Vladinja

ните подобни съдове, намерени досега в България. Омфалосът е обграден с пръстен, широк 1,5 мм, изпълнен с косо врязани чертички. Дъното е украсено с един кръст, чиито широки рамене са малко разкривени и се различават по своите размери: 3,1 и 2,3 см. Те са изпълнени от хоризонтални линии с люсповиден орнамент така, че всяка следваща дъгичка се вмъква с удължения си край между фигурите на предхождащата. Междурамията са прорязани от една дълбока линия, от двете страни на която вървят скосени вдлъбнати линейки, изпълващи почти цялото пространство. Така се получила формата на петогълник, върхът на който се опира до кръга. По периферията минава втори по-тесен пръстен от врязани напречни чертички. Горната част на тасчето е декорирана с едва очертаващи се релефни изпъкналости, които имат дъги в горния край, несъвпадащи с линията на канелюра. В двата си края има по една вдлъбната точка (обр. 16)

12. 36 кухи златни мъниста от Владиня (инв. № 8152) от огърлица във форма на 15-листна розета. Всяко от тях е изработено от две части, споени в средата. Диаметър 11 мм. По-голямата част от тях са сплескани. Към същия накит е имало едно кухо цилиндрично стълбче, дълго 3,5 см, украсено със спираловидно нагъната филигранова нишка (обр. 17)

ФИБУЛИ ТИП „БУКЪОВЦИ“⁵

Звездообразните фибули, известни в литературата като тип „Щрбци“, а у нас като тип „Букъовци“, представляват една обособена група, чието разпространение обхваща определени географски области в Гърция,⁶ България,⁷ Босна и Херцеговина,⁸ Македония⁹ и Румъния¹⁰. Относно техния тип, датировка и производителни центрове е създадена значителна литература, особено след откриването на богатите халчатски находища в Босна в края на миналия и началото на нашия век. Интересът към тяхното проучване не е намалял и до днес. Що се отнася до прототипа на тези фибули, всички автори са единни и приемат, че той е създаден в Гърция. По-сложен е въпросът с фибулите, намерени в Югославия, България и Румъния, чиито произход и датировка предизвиква немалки разногласия сред изследвачите. Хърнес¹¹ смята фибулите, намерени в Щрбци,

⁵ В чуждата литература те са познати като тип „Щрбци“. Някои особености в украсата обаче са характерни само за фибулите от Тракия и значително ги отличават от типа „Щрбци“. Затова ние приемаме наименованието „Букъовци“.

⁶ С. B l i n k e n b e r g, *Fibules grecques et orientales*, København, 1926; D. M. R o b i n s o n, *Excavations of Olupthus*, X, 1941, стр. 106—107, табл. X, XI; Трудът на Р. A m a n d r y, *Collection Hélène Stathatus*, II, Athènes, 1962, не ми бе достъпен и не можах да го използвам в настоящата работа.

⁷ Р. П о п о в, *Сребърно съкровище от с. Букъовци*, ГНМ, 1922—1925, стр. 11; същият, *Новооткрити предисторически материали в България*, ГНМ, VI, 1932—1934, стр. 34.

⁸ F. F i a l a, *Untersuchung prähistorischer grabhügel auf dem Glasinac*, WMBH, IV, 1896, Wien, стр. 1, 8, обр. 38, 39; V. C u r č i č, *Alter und Herkunft einiger Fibeln und Tongefäße aus Bosnien und der Hercegovina*, *Jahrbuch für Altertumskunde*, II, 1908, с. II; B e n a c u C o v i č, *Glasinac*, II, 1957, стр. 53.

⁹ Н. В у л и ћ, *Један нов гроб код Требеништа*, *Гласник Скопског научног друштва*, XI, стр. 11 и 32, обр. 25.

¹⁰ D. B e r c i u, *Arheologia preistorica a Olteniei*, 1939, стр. 179, Craiova, и цитираната там литература.

¹¹ M. H o r n e s, *Glasnik*, XIII, стр. 528.

Обр. 18. Карта на разпространението на звездообразните фибули и гривни в България
 Abb. 18. Karte über die Verbreitung der Scharnier-Bogenfibeln und der Armbänder in Bulgarien

за местни варваризирани типове на гръцки образци. М. Попович-Пешикан¹² вижда в тях произведения на гръцки майстори за вътрешните области на Балкана и крайдунавските земи. Според Бенац и Чович¹³ те са вносни изделия на гръцката художествена промишленост. Р. Попов¹⁴ от своя страна вижда в тях гръцката форма от Олимпия и Додона, възприета и пречупена през вкуса на майсторите от Илирия и Тракия.

Фибулите, които са предмет на настоящата публикация, не са изолирано явление за Тракия. Макар да се срещат по-рядко и главно като част в състава на някое съкровище, те показват наличието на този вид и в нашите земи (обр. 18). По типа и начина на украсата фибулите, намечени в България, следват напълно гръцките образци и в същото време вмъкването на някои нови елементи в украсата съществено ги отличава от тях. Тук липсва изящната форма на малката по размер фибула на Олимпия и Олинт¹⁵ и художествената изработка на фибулите от Дервени и Солун.¹⁶ Те не намират и точен паралел сред многобройните варианти на Гласинацкия некропол.¹⁷ Близостта с тях се дължи по-скоро на общите елементи, характерни за цялата група, без да са специфични само за тип „Щрбци“. Явно художествените ателиета е трябвало да се съобразяват с вкусовете на своите купувачи. Може би с предпочитанията на местното население ще трябва да се обясни фактът, че фибулите от Владиня намират своите най-близки паралели във фибулите от сребърното съкровище при Букьовци. Различията между тях са толкова незна-

¹² М. Попович-Пешикан, О характеру грчког материјала на Гласинцу и путевима његовог продиранја, Старинар, Нова серия, кн. XI, 1960, стр. 80.

¹³ А. Вепас и В. Џовић, Glasinac, II, 1957, стр. 53.

¹⁴ Р. Попов, Материали за проучването на халцатската и латенската култура в България и Македония, ГНМ, 1922/1925, стр. 161.

¹⁵ D. M. Robinson, Olynthus, X, 1941, стр. 106—107.

¹⁶ N. Kotzias 'O парá τò ἀπορρόμιον τῆς Θεσσαλονίκης (Σελίδες) Γ' τάφος, Ἀρχαιολογικὴ ἑφημερίς — за 1937, т. 100, 1956, стр. 879, обр. 11 и 12.

¹⁷ C. Truhelka, Dva prehistorijska nalaza iz Gorice, Glasnik, XI, 1899, стр. 339—395; F. Fiala, Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac, Wiss. Mitt. aus Bosnien, IV, 1896, стр. 1, 8, обр. 38, 39.

чителни, че без едно по-сериозно вглеждане остават незабелязани. Тези различия се изразяват в следното. Челната плочка на фибулите от Букьовци е по-закръглена, с по-овална форма и щитчето върху ножната плочка е украсено с два реда ситни точки. Лъкът има 5 шестолистни розети,¹⁸ а при фибулите от Владия техият брой е шест. Главното, което отличава фибулите от Букьовци и Владия, е големият брой топчета, използвани в украсата. При тези фибули, както при останалите екземпляри, челната плочка има формата на палмета или букраний, елементи, заимствувани от гръцкото изкуство, чийто традиции и влияния са засвидетелствувани върху многобройни паметници от нашите земи. Макар и твърде сложна, украсата на тези фибули издава определен художествен усет и предпочитание към геометрични пропорции. При тях, както вече отбелязахме, а така също и върху една от фибулите с неизвестно местонахождение от България¹⁹ и върху два екземпляра от Острувул Маре²⁰ в Румъния палметата е ограничена с две еднакви по големина сребърни топчета. Същите по големина топчета обграждат и розетата върху ножната плочка. Майсторът ги е използвал и при декорацията на лицевата страна на плочката. Този начин на орнаментация не е свойствен за фибулите от Гърция и Югославия. Засега той се среща само у нас и е характерен белег за фибулите от Букьовци. Двете фибули от Острувул Маре вероятно са проникнали тук от Тракия. Традицията да се украсяват с топчета откриваме в един малко по-стар тип фибули, известни в литературата като тесалийски тип. В различни варианти те са широко разпространени в трако-илирийските области и се датират в края на халцатската епоха.²¹ Особено значение за нас има една фибула от Националният музей в Букурещ,²² чийто орнамент искаме да сравним. Фибулата е с дъговиден лък. Челната плочка е с форма на палмета, по ръба на която има 14 малки топчета. Иглодържателят е четириъгълна плочка, която в горния си край леко се разширява. Лицевата ѝ страна е украсена с 6 топчета, разпределени в два реда. Съвсем точен паралел на тази фибула е намерен в Олгения.²³ Практиката да се украсяват фибулите с топчета продължила и по-късно, като се използвала много по-широко при изработването на фибулите тип „Букьовци“ и се превръща в техен съществен белег. Следователно фибулите тип „Букьовци“ са най-ранните от този тип фибули и се датират в V в. пр. н. е.

Сходството между находките от Тракия и тези, намерени на територията на Румъния, сочат, че те произхождат или пък са произведени под влиянието на някой център, където традициите на гръцката художествена промишленост са много живи. Р. Вулпе, като изхожда от големия брой фибули, намерени в Босна и Херцеговина, приписва българските екземпляри на илирите. Ние не можем да се съгласим с него, понеже цялата халцатска култура там има по-особен характер.²⁴

Към втората група спадат фибулите от Кюстендилско и Трънско.²⁵ В типологично отношение те следват напълно фибулите от Букьовци, но изработката и някои нови варианти в украсата ги отделят от тях. Преди всичко прави впечатление по-грубата форма. Розетите на лъка са по-масивни, челната плочка е по-плътна. Познатите ни сребърни топчета от фибулите в Букьовци и Владия тук липсват. Кръглата розета върху ножната плочка е заменена с пластично изображение на жаба. Аналогични примери са ни известни от Темпе,²⁶ Солун, Кожане,²⁷ Требенище.²⁸ Въпреки това нашите фибули се отличават от посочените аналогии по това, че на ножната

¹⁸ Р. Попов, Сребърно съкровище от с. Букьовци, стр. 2, обр. 2.

¹⁹ Р. Попов, Халцатски и латенски фибули от разни находища, в България, Сп. БАН, кн. 6, 1913, стр. 153, обр. 12.

²⁰ D. Berciu, *Arheologia preistorica a Olteniei*, 1939, стр. 179, обр. 223/1,4.

²¹ В. Миков, Принос към предисторическата епоха у нас, ИАИ, XII, 1938, стр. 384—396.

²² D. Popescu, *Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in Bucarest, Dacia IX—X, 1941—1944*, стр. 487, обр. 1/5.

²³ D. Berciu, цит. съч., стр. 178, обр. 223/2.

²⁴ R. Vulpe, *L'âge du fer dans les régions Thraces de la Péninsule Balcanique*, Paris, 1930, стр. 56, 57.

²⁵ Р. Попов, Новооткрити предисторически материали от България, ГНМ, VI, 1932—1934, стр. 34—37, обр. 12 и 13.

²⁶ F. Marshall, *Catalogue of the jewellery, Greek Etruscan and Roman*, London, 1911, LVII, обр. 2842, 2843.

²⁷ N. Kotziac, цит. съч., стр. 879, обр. 11, 12.

²⁸ Н. Вулић, цит. съч., стр. 18, обр. 25; В. Лахтов, Годишен сборник на народният музей во Охрид, Охрид, 1957, II, стр. 1—3.

плочка, както вече споменахме, е поставена една пластична жаба. Близостта с тях се изразява по-скоро в лъка и палметата.

Фибули с изображение на жаба са ни известни: две от Гърбино (Гърбан), Кюстендилско, две от Пенкьовци,²⁹ Трънско, две други също от Кюстендилско и една с неизвестно местонахождение, но вероятно от този край или всички произхождат от Югозападна България. Към същата група принадлежи и една фибула от Търнава, Белослатинско,³⁰ на която обаче липсва изображение на жаба. Като орнамент изображението на жаба е чуждо на паметниците от халщатската и латенската епоха.³¹ Въпреки това между тези фибули и „Букьовските“ едва ли може да има съществена разлика по време. Поради особеностите на този вид фибула налага се от само себе си мисълта за един местен тип, чийто производителен център трябва да се търси по горното течение на Струма. Не е изключено този център да е бил някъде около Солун. Кодзия присма, че фибулите, намерени в Солун и Кожане, са произведени в Македония и ги датира в средата на IV в. пр. н. е.³² Като имаме пред вид особеностите на тази група фибули, ние не бихме могли да ги поставим по-късно от втората половина на V в. пр. н. е.³³

Към третата група принадлежат четирите сребърни фибули от Сталийска махала. По своята големина, техника и орнаментация те се отличават от първите групи. Преди всичко прави впечатление съвършено опростената декорация. С много пестеливи средства майсторът е успял да достигне един нелишен от художествени достойнства накит. Издължената линия на лъка придава още по-голяма лекота и елегантност на формата. Тези фибули се отличават и с големия брой розети по лъка. При находката от Чуруг (Войводина) техният брой достига до 27.³⁴ В Словения са намерени три фибули, на лъка на които са изброени по 15 розети.³⁵ Челната плочка има формата не вече на палмета, а на букраний — един от най-често срещаните орнаменти в античната скулптура. Майсторът не ги е пренесъл механично върху накита, а ги е видоизменил и приспособил към вкуса на купувача.

Фибулите от Сталийска махала намират точни успоредици в сребърното съкровище от Чуруг и находката от Славония. Находката от Чуруг представлява особен интерес за нас и ще се спрем по-подробно на нея. През 1927 г. при копане на дворно място в Чуруг на брега на р. Тиса била открита находка от сребърни накити. Тя се състои от четири сребърни фибули, шест сребърни гривни, фрагмент от бронзова фибула, от бронзови колани, янтарни и гранатови мъниста. Заслужава внимание фактът, че намерените тук фибули и гривни поразително повтарят почти с всички подробности накитите от Владиня и Сталийска махала. Голямата прилика във формата и украсата доказва тяхната едновременност. Няма съмнение, че не може да има никаква разлика нито по време, нито пък да се мисли за различни производителни центрове. Останалите предмети от находката в Чуруг и особено бронзовата фибула спомагат за датирането на този вид фибули, които могат да се отнесат към края на V до средата на IV в. пр. н. е., т. е. фибулите с най-опростена декорация са най-късни.

Очевидно е, че те произхождат от един и същ център, за който трудно бихме могли да кажем къде се намира, дали е на територията на Тракия или на Илирия. Но едно е ясно, където и да се е намирал, той е бил под силното влияние на гръцката торевтика. Откритите досега фибули от този тип произхождат от Северозападна и Югозападна България (обр. 18). Всички без изключение са изработени от сребро. Връзката на орнаменталните им изображения —

²⁹ У Р. Попов погрешно дадено като Денкьовци.

³⁰ Б. Николов, цит. съч., стр. 179, обр. 192.

³¹ Р. Попов, Халщатски и латенски фибули от разни находища от България, стр. 155.

³² N. Kotzias, цит. съч., стр. 880.

³³ H. Vepas и V. Sović, Glasinac, II, 1957, стр. 53—55.

³⁴ М. Гробић, Сребърна остава из Чуруга на Тиси, Гласник историског друштва у Новом Саду, I, св. I, стр.

1—13, табл. I₁₄.

³⁵ J. V. G. Schmid, Vjesnik VI(1902), стр. 82, обр. 1—4; V. Surčić, Alter und Herkunft einiger Fibeln und Tongefäße aus Bosnien und Herzegovina, Jahrbuch für Altertumskunde, II, 1908, стр. 12, обр. 33, L. Marton, Die Frühlatenzeit in Ungarn, Archeologia Hungarica, XI, 1933, Обр. 22.

палмета, лотосов цвят или животинска глава — поставят въпроса за живите традиции, които траки и илири са изпитали в процеса на своето развитие от гръцката култура.³⁶

Особеностите, техническото изпълнение на втора и трета група фибули ни дават основание да говорим за един местен трако-илирийски тип фибула, който бележи едно по-нататъшно развитие на първообраза.

СРЕБЪРНИ ГРИВНИ

Сребърни гривни с широка лента и гравирана украса от предримската епоха са рядко явление за Тракия. Откритите шест екземпляра на различни места в Северозападна България имат случаен характер. Поразителна е връзката между тях както по форма, така и по орнамент. Украсата на всичките се състои от едни и същи елементи, врязани кръгчета и полукръгчета, скосени чертици, прави и вълнообразни линии, съчетани в най-разнообразни мотиви, които запълват цялата плоскост на гривната в един сложен геометричен орнамент. Те дават интересни данни за тяхното изготвяне. В случая имаме възможност да наблюдаваме дейността на различни ателиета. Гривните от Гранитово показват една твърде опростена техника. Върху един предварително изработен модел майсторът е получил чрез притискане на сребърната пластинка, дебела 1 мм исканата форма. След това с тъп инструмент е доформил жлебовете откъм лицевата страна. Хоризонталните изпъкналости от лицевата страна са вдлъбнати от opakото. Със свободна ръка чрез изчукване е нанесена украсата върху лицевата страна на гривната (обр. 7).

Малкият фрагмент от гривна е съвсем близък по украса на гранитовските, но показва друг начин на работа. Профилът, който се е получил от счупването на гривната, дава възможност за по-точни наблюдения. Първоначално е била изчукана една плътна сребърна пластинка по калъп, която придобила формата на желанния вид гривна. След това тя била „облечена“ в сребърна „риза“, която плътно е прилепвала към нея. От обратната страна жлебовете са вдлъбнати. Декорацията е извършена с изчукване. От профила на гривната се вижда, че тя е съставена от три пластинки.

Същата техника се наблюдава и при гривните от Сталийска махала (обр. 13) и Владиня. За по-голямо удобство при носене на ръката и от естетична гледна точка гръбната страна на гривните е равна сребърна подложка.

Съществен момент в художествената характеристика на този вид гривни съставляват хоризонталните релефни пояси. В същност обаче този декоративен елемент ние познаваме още от бронзовата епоха. Много често при разкопки на селища³⁷ и некрополи³⁸ се срещат отворени гривни с леко разширени краища, чиято единствена декорация се състои от хоризонтални релефни изпъкналости. Те могат да бъдат 2, 3, 4, 5 и пр. Между лицевата и гръбната страна на гривните няма разлика. Възниква въпросът за приемствеността в изкуството и голямата консервативност на художествените форми. Тук имаме един конкретен случай на запазване и възраждане на един декоративен елемент в две твърде отдалечени по време епохи — бронзовата и латенската. Аналогичен е случаят с гробничната архитектура в Тракия.³⁹ Впрочем това явление се наблюдава и в други области на човешката дейност.

Вторият характерен елемент в украсата са линиите и кръгчетата, нанесени чрез изчукване върху лицевата повърхност на гривната. Въпреки техните общи черти по форма и орнамент те все пак притежават някои особености, които ги правят различни една от друга. Тези различия са особено ясни при гривните от Гранитово (обр. 9), където изображенията имат по-завършен

³⁶ Ив. Венедиков, Находката от Старо село, Сливенско, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 89—108.

³⁷ J. Říhovský, Pačatky velaticke kultury na Morave, Slovenska Archeologia, Bratislava, 1961, т. 1—2, стр. 123, обр. 1—4 и цитираната там литература.

³⁸ Р. Радшић, Бронзани налази из Сечња, Рад В. М. 7, 1958, стр. 115, т. II, 1—4; T. Dechelette, Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine, Paris, II, fig. 119/2.6.

³⁹ В. Миков, Произходът на куполните гробници в Тракия, ИАИ, XIX, 1955, стр. 15—16.

характер. Отделните елементи са изпълнени с лекота и явен стремеж към закръгляне на формите. Това впечатление се засилва още повече с удвояването на средните линии и полудъгите. Майсторът е имал желание да запълни цялата повърхност на гривната с украса. В двата срещуположни края, където декорацията е най-сложна, преобладават начупените вълнообразни линии. Ние ще видим, че същите елементи при другите екземпляри са трактувани по друг начин. В противоположност на тях гривните от Сталийска махала и Владиня заедно с фрагмента с неизвестното местонахождение се отличават с по-сурови форми. Линиите са прави и отсечени. Орнаментът е освободен от подробности. Композицията е замислена строго и симетрично.

Притежаването на такъв накит е струвало безспорно скъпо, затова той се е пазел грижливо. Две от гривните имат по няколко поправки, които са направени още в античността. На една от гривните от Сталийска махала краят е подменен с част от друга подобна гривна. Между орнамента на двете части от гривната има значителни различия (обр. 12).

При разглеждането на украсата на нашите гривни ние се натъкваме на една поразителна близост в декорацията между тях и т. нар. тесалийски фибули, тип, широко разпространен по целия Балкански полуостров през халщатската и латенската епоха. Трапецовидната ножна плочка е украсена с единични или с двойни пунктирани линии, които ограждат различен брой кръгчета. Многобройните примери от Босна и Херцеговина, Далмация,⁴⁰ Румъния,⁴¹ Тракия⁴² показват едно изключително разнообразие на орнамента. Връзката на орнаменталните изображения между тях и този вид гривни поставя въпроса за тяхната синхронност.

Гривни повече или по-малко аналогични на нашите се срещат в западната половина на Балканския полуостров. В познатото ни находище от Чуруг са открити 6 гривни от този вид, които имат чисто местен характер. Те са направени от недебела пластинка, широка 3 см и дълга 20 см. Три хоризонтални ребра преминават по цялата плоскост. Дълбоките жлеbove между тях са прорязани с двойни бразди. Краищата на гривната постепенно се стесняват във форма на трапец и завършват с по две диаметрално поставени змийски глави. Лицевата повърхност е гравирани с кръгчета и пунктирани линии. Вторият вид гривни представлява само една разновидност на тях. Краищата, които се разминават, са стеснени и удължени, като завършват с тъпи върхове. Един висок бордюру, в основата на който са изчукани 5 пунктирани линии, ни служи като рамка. Гравирани кръгчета и линии, подредени в стройна система, изпълват крайните полета.

В некропола при Богдановац, Сремско,⁴³ в едно богато женско погребение са открити две сребърни гривни, широки 4,5 см. Жлебовете между четирите ребра на гривната са запълнени с линии, чийто орнамент има формата на рибена кост и изпъкнали топчета. Очите на змиите са изрязани посредством изпъкнали кръгове. Далечен вариант по техника и орнаменти показва една златна гривна от Мраморац,⁴⁴ чиито краища завършват пак във формата на змийски глави. Близки по тип на нашите гривни са намерени в Албания.⁴⁵ Споменатите дотук находки от Тракия и Илирия имат една обща характеристика, която се състои в това, че гривните, изработени от широка лента, са профилирани от 3 или 4 ребра. Основният декоративен елемент са кръгчетата и линиите в геометричен ред. Голямата прилика във формата и повтарянето на целия ред на украсата поставя въпроса за тяхната етническа принадлежност. В същото време еднообразието в орнамента върху украшения и оръжия, характерни за периода на късния халщат и латен, затруднява извънредно много определянето на културните групи.⁴⁶ И все пак редица интересни подробности в стила и декорацията говорят недвусмислено за съществуването на един

⁴⁰ V. Surčić, цит съч, стр. 11, 12, обр. 33.

⁴¹ D. Vegić, цит. съч., стр. 176.

⁴² P. Попов, Халщатски и латенски фибули от разни находища в България, стр. 146, 147, обр. 4—6.

⁴³ J. Brunšmid, Prehistorijski predmeti iz Srijemske Županije, Vjesnik, X, Zagreb, 1908/1909, стр. 232, обр. 23, 3 и 4.

⁴⁴ М. Гарашанин, Налаз првог гвозденог доба у Мраморцу и проблем илира у Србији. Museji, Београд, кн. 2, 1949, стр. 126, обр. 2.

⁴⁵ Прехисторички налази из Албанје, Glasnik, XIV, 1902, стр. 550, 551.

⁴⁶ A. Vulpe, Traci și iliri la sfârșitul halstatului în Oltenia, Studii și cercetări de istorie veche, т. XIII, 1962, кн. 2, 321.

тип, свързан с определена обществена среда и производствени навици. Следователно както фибулите, така и гривните, с които те са намерени заедно, са свързани етнически с илирите.⁴⁷

Съвсем друго е впечатлението от находките в Тракия. Известните досега гривни от този вид се отличават не само от илирийските, но образуват една самостоятелна културна група сред паметниците от този род, открити в България. Въпреки че при тяхното изработване майсторът е използвал твърде еднообразни мотиви, той ги свързва в една оригинална система, която става неотменен елемент на този вид накити.

Както се вижда, тези гривни се срещат само в Югославия и у нас. В Гърция и Румъния подобни гривни не са намерени и се датират в края на V и първата половина на IV в. пр. н. е.

Обстоятелството, че публикуваните у нас фибули и гривни имат случаен характер, не ни дава възможност да направим по-определени заключения. Подобно на Букьовци и на сребърното съкровище от Чуруг находката от Владиня се състои също от сребърни предмети, които имат изключително значение. Тук трябва да се изтъкне, че изобщо всички фибули от този вид, открити досега в България, а също така и гривните са изработени от сребро. Както беше отбелязано, те произхождат от Северозападна и Югозападна България, което идва в подкрепа на изказаното вече мнение, че в края на VI—V в. пр. н. е. в тази област са били обработвани сребърни руди.⁴⁸ Най-после те отразяват тесния контакт с ателиетата на гръцките художествени занаяти и особените постижения на варварския свят.⁴⁹

СРЕБЪРНО ФИАЛЕ

Най-интересният предмет в цялата находка от Владиня е безспорно сребърното фиале. Сребърни тасчета с подобна форма са ни познати от инвентара на богатите могилни погребения при Дуванли,⁵⁰ Панагюрище,⁵¹ Радюване (Стояново),⁵² Александрово,⁵³ Брезово,⁵⁴ Букьовци,⁵⁵ Градница,⁵⁶ Браничево,⁵⁷ Тетевен,⁵⁸ Луковит⁵⁹ и др. По-голямата част от тях имат в средата изпъкнал кръг (омфалос), от който излизат радиално разположени канелюри. При други те липсват и цялата повърхност е гладка. По своята изящна, високохудожествена изработка те принадлежат на работилниците на някой отдалечен северногръцки център.⁶⁰ Особено място между тях заема едно сребърно фиале от с. Градница, Севлиево. Според автора по своя характер и варварски стил то е произведение на местната тракийска промишленост.⁶¹

Фиалето от с. Владиня не намира точен паралел сред нито една от изброените находки. По своя стил и начин на украса то е изолирано явление сред многобройните подобни съдове, намерени досега у нас. Кръст с широки рамене, изпълнен с люсповиден орнамент като деко-

⁴⁷ М. Гарашанин, цит. съч., стр. 129.

⁴⁸ O. Davies, Roman mines in Europe, Oxford, 1935, стр. 222—224; В. Миков, Предисторически селища и находки от България, София, 1933, стр. 113.

⁴⁹ E. Maier, Germania, 1—2, 1956, стр. 113.

⁵⁰ Ив. Велков, Могилни гробни находки от Дуванлий, ИАИ, VI, 1930, стр. 31, обр. 27; Б. Филов, Нови находки от античната гробница при Дунавлий, ИАИ, IV, 1926/1927, обр. 26, 27; ИАИ, VII, 1932/1933, стр. 260, обр. 4.

⁵¹ Същият, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, 1916, стр. 22.

⁵² Същият, ИАД, VI, 1916, стр. 31 и сл., обр. 29, 30.

⁵³ В. Добруски, Материали по археологията на България, СбНУ, XVIII, 1901, стр. 769.

⁵⁴ Б. Филов, ИАД, VI, стр. 10, обр. 9, 10.

⁵⁵ Ив. Велков и Хр. Данов, ИАИ, XII, 1938, стр. 438, обр. 225, 226.

⁵⁶ Д. П. Димитров, Тракийска гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско, РП, IV, 1949, стр. 228, обр. 27, 28.

⁵⁷ Цв. Дремсизова, Надгробна могила при с. Браничево, Изследвания в чест на акад. Дечев, София, 1954, стр. 450, обр. 6.

⁵⁸ Т. Герасимов, Тракийско могилно погребение в Тетевенския балкан, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 272, обр. 2.

⁵⁹ Д. П. Димитров, Материална култура и изкуство на траките през ранната елинистическа епоха, Археологически открития в България, 1957, стр. 64.

⁶⁰ H. Lushey, Die Phiale, цит. по Д. П. Димитров, РП, IV, 1949, стр. 227.

⁶¹ Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 229.

ративен елемент, срещаме за първи път върху фиале. Начинът на третирането на орнамента е чужд на стила на гръцкото изкуство. По-скоро ние се сблъскваме с едно произведение на местната промишленост, в което чертите на суровия тракийски стил имат пълно господство. Люсповидният орнамент ни е познат и от един друг паметник на тракийското изкуство — сребърното съкровище от с. Летница, Ловешко,⁶² където ризниците на конниците са изпълнени по този начин. Безспорно тук орнаментът е продиктуван от характера и предназначението на предмета, но начинът на изпълнение е един и същ.

Фиалето от Владиня намира най-близки паралели в трите сребърни съдчета от Луковитското съкровище⁶³ и се датира във средата на IV в. пр. н. е. По вида на среброто и техниката на изработване то се отличава от останалите предмети на находката. За нас няма съмнение, че предметите от сребърното съкровище при Владиня имат сборен характер и не са еднакви по време. Мястото и значението на сребърното фиале като произведение на тракийската торевтика може да бъде напълно изяснено едва след цялостното проучване и публикуване на тракийските съкровища от Луковит и Летница.

МЪНИСТА ОТ ЗЛАТО

Златни мъниста от типа на нашите са ни известни от богатите тракийски некрополи. Подобно на тях мънистата са изработени от две половини и после слепени. По форма те са съвсем еднообразни и без украса. Единствено тръбичката за закопчаване е декорирана с филигранова нишка. Съпоставяйки ги с останалите предмети в находката, за нас остава безспорен техният гръцки произход. Вероятно те са произведение на някое от гръцките художествени ателиета от края на V в. пр. н. е.,⁶⁴ чиито скъпи изделия са намерили добър пазар сред тракийските знатни.

* * *

От направения преглед на материалите се вижда, че те сочат една дата от края на V до средата на IV в. пр. н. е. Относно техният произход е трудно да се каже нещо съвсем определено. Откритите вече 19 фибули от България застъпват всички разновидности на този тип и са свидетелство за тяхното разпространение в нашите земи. Що се касае до гривните, няма съмнение, че те са изделени на местното занаятчийство. Засега те са засвидетелствувани само в Илирия и Тракия и носят етническите белези на културата, към която принадлежат.

Сребърното фиале е лишено от всякакъв шаблон в украсата и принадлежи на тракийската торевтика, докато златните розети са изделени на гръцката художествена промишленост.

SILBERSCHATZ AUS DEM DORFE VLADINJA, BEZIRK LOVEČ

AL. DIMITROVA

(Zusammenfassung)

In der Umgebung des Dorfes Vladinja, Bezirk Loveč, wurde ein Silberschatz gefunden, der jetzt im Archäologischen Museum in Sofia aufbewahrt wird. Er besteht aus zwei Fibeln vom Typ „Bukjovci“ (Abb. 2), einem massiven silbernen, aus einem Stück gearbeiteten Armband mit langen zugespitzten Enden (Abb. 6), einer silbernen Phiale (Abb. 15 u. 16) und 36 goldenen geriffelten Perlen von einer Halskette (Abb. 17). Die obigen Gegenstände stellen bisher selten vorkommende und interessante Schmucktypen dar. In Bulgarien sind bisher 19 Fibeln und 6 Armbänder bekannt, die sich

⁶² Ив. Венедиков и П. Павлов, Новооткритото тракийско съкровище от Летница, сп. Изкуство, IV, 1963, стр. 20.

⁶³ Д. П. Димитров, Материална култура на траките през ранната елинистическа епоха (IV—III в. пр. н. е., стр. 67). За фиалетата само се споменава, без да се обнародват.

⁶⁴ Б. Филлов, Новооткрити тракийски гробници от Дуванлий, ИАИ, V, 1932/1933, стр. 260, 261.

in verschiedenen Museen im Lande befinden. Der größere Teil ist jedoch nicht veröffentlicht und somit der Wissenschaft unbekannt geblieben.

Mit dem Fund aus Vladinja werden 2 Fibeln aus der Gegend von Kjustendil (Abb. 1), einige Fibeln (Abb. 4 u. 5) und Armbänder (Abb. 10 u. 11) aus Stalijska mahala, Bezirk Lom, und zwei Armbänder (Abb. 8) aus dem Dorfe Granitovo, Bezirk Belogradčik, veröffentlicht.

Die Fibeln, die Gegenstand der vorliegenden Untersuchung sind, kommen in Thrakien seltener vor (Abb. 18). Wenn sie auch in ihrem Typ und ihrer Verzierung den griechischen Vorbildern folgen, unterscheiden sie sich doch durch einige neue Elemente wesentlich von ihnen. Sie haben keine genaue Parallele unter den zahlreichen Varianten der Nekropole von Glasinac. Ihre Ähnlichkeit mit ihnen ist hauptsächlich auf die gemeinsamen Elemente zurückzuführen, die die ganze Gruppe kennzeichnen, nicht aber nur für den Typ „Štrpci“ charakteristisch sind.

Zur ersten Gruppe der veröffentlichten Fibeln zählen die Fibeln aus Bukjovci und Vladinja. Das Hauptunterscheidungsmerkmal dieser Gruppe ist die reichhaltige Perlenornamentik. Ähnliche Fibeln sind aus Ostruvul Mare, Rumänien, bekannt, die wahrscheinlich aus Thrakien dorthin gekommen sein dürften. Das Perlenornament ist in den Fibeln vom sogenannten „thessalischen“ Typ feststellbar, deren verschiedene Varianten in den thrakisch-illyrischen Gebieten weit verbreitet sind und ins Ende der Hallstattzeit datiert werden. Nach ihren besonderen Merkmalen werden die Fibeln vom Typ „Bukjovci“ am Ende des 5. Jh. v. u. Z. datiert.

Zur zweiten Gruppe gehören die Fibeln aus dem Gebiet von Kjustendil und Trán. Typologisch folgen sie durchaus den Fibeln von Bukjovci, unterscheiden sich aber von ihnen in ihrer Ausführung und in bezug auf einige neue Elemente in der Verzierung. Die runde Rosette auf der Fußplatte ist hier durch die plastische Darstellung einer Protome ersetzt. Bisher sind aus Bulgarien sieben Fibeln mit Froschbild (Protome) bekannt. Sie stammen alle aus Südwestbulgarien. Zwischen diesen und den Bukjovci-Fibeln dürfte es zeitlich kaum einen Unterschied geben. Die Besonderheiten dieser Art von Fibeln lassen den Gedanken an einen einheimischen Fibeltyp aufkommen, dessen Herstellungszentrum am oberen Flußlauf der Struma zu suchen wäre.

Der dritten Gruppe gehören die vier silbernen Fibeln aus Stalijska mahala, Bezirk Lom, an. Nach der Größe, Technik und Ornamentierung unterscheiden sie sich erheblich von den Fibeln der ersten beiden Gruppen. Hier liegt eine vollkommen vereinfachte Verzierung vor. Auf dem langen Bogen befinden sich 11 bis 13 schaufelradförmige Figuren. Die Kopfplatte ist durch ein Bukranion ersetzt. Die Fibeln aus dem Gebiet von Lom haben ihre genauen Parallelen im Silberschatz aus Čurug und in den Funden aus Slawonien (Jugoslawien). Sie werden in die Mitte des 4. Jh. v. u. Z. datiert. Sie stammen wahrscheinlich aus ein und demselben Herstellungszentrum. Wo sich dieses aber genau befindet, ob auf thrakischem oder auf illyrischem Territorium, läßt sich schwierig sagen. Eines steht jedoch fest, daß dieses Zentrum unter dem starken Einfluß der griechischen Toreutik gestanden hat.

Silberne Armbänder. Die veröffentlichten sechs Armbänder stammen aus verschiedenen Teilen des Landes. Sie sind aus einem breiten silbernen Band gearbeitet und haben lange zugespitzte Enden. Ihre Verzierung besteht aus eingravierten Kreisen und Halbkreisen, schragen Strichen, geraden und wellenartigen Linien in Kombination mit verschiedenartigsten Motiven. Ein wesentliches Moment in der künstlerischen Ausführung dieser Arten von Armreifen bilden die horizontalen Relieffeife. Sie werden in die Mitte des 4. Jh. v. u. Z. datiert.

Die silberne Phiale ist der interessanteste Gegenstand des ganzen Fundes aus Vladinja. Sie findet in keinem einzigen der zahlreichen ähnlichen Funde aus Bulgarien eine genaue Parallele. Den Boden ziert ein Kreuz. Horizontale Linien mit schuppenartigem Ornament füllen die breiten Kreuzarme aus. Der Körperteil der Phiale ist kanneliert. Es handelt sich hier um ein Erzeugnis des einheimischen Kunstgewerbes aus der Mitte des 4. Jh. v. u. Z., in dem die Züge des strengen thrakischen Stils dominieren. Dieses Kunstwerk entbehrt jeglicher Schablonisierung und gehört der thrakischen Toreutik an, während die goldenen Rosetten ein Erzeugnis des griechischen Kunstgewerbes sind.

КЕЛТСКИ СЕЛИЩА ПО ГОРНОТО ТЕЧЕНИЕ НА Р. ТОПОЛНИЦА

Тодор Герасимов

На около 4 км северно от бившото село Мухово, Пазарджишки окръг, там, където сега е стената на язовир Тополница, двата бряга на реката се издигат и образуват две тераси на височина към 10 м над нивото на реката. Тези тераси са познати под имената Дреновска лъка (на левия бряг на Тополница) (обр. 1) и Белосията (на десния) (обр. 2). От незапомнени времена тези места са обработвани и засявани с жито.

Обр. 1. Изглед на терасата Дреновска лъка (на левия бряг на Тополница)

Fig. 1. Vue de la terrasse de Drenovska laka (la rive gauche de la Topolnica)

През 1936 г. при дълбокото преобръщане на почвата за лозя на двете тераси били разкрити основи на сгради, строени от ломен камък и кал, късове от керемиди, късове от глинени съдове и др. Изкопаните материали били натрупани в долния край на терасите (обр. 3). Те представляваха един насип от десетки кубични камъни и керемиди. В няколко от риголваните места и в двете тераси били открити фигури от талкошист с глава на овен.¹

¹ Т. Герасимов, Келтски култови фигури от България, ИАИ, XXII, 1960, стр. 186, обр. 32, 43, 44, 45.

Обр. 2. Изглед на терасата в м. Белосията (на десния бряг на Тополница)
 Fig. 2. Vue de la terrasse du Heudit Belosijata (rive droite de la Topolnica)

Обр. 3. Материали, извадени в лозята в Дреновска лъка *
 Fig. 3. Matériaux recueillis dans les vignes de Drenovska laka

Споменатите останки от основи на сгради, късовете от глинени съдове, както и въпросните култови фигури (обр. 4) показват, че на възвишенията от двете страни на Тополница е имало селища. Проучването на останките от тези сгради можа да се осъществи едва през април 1960 г., когато Археологическият институт и музей при БАН проведе спасителни разкопки в Дреновска лъка и Белосията, преди да се залее от водите на язовира.³ Най-напред бе изследван теренът

на терасата на левия бряг на р. Тополница. Разкопките започнаха в лозето на бившия учител Ал. Стайков от с. Мухово (обр. 34, А и Б), където при риголването през 1936 г. работниците изровили един голям култов образ с две срещуположно стоящи глави на овен (обр. 4). Разкопаното пространство не даде никакви находки, тъй като, както се оказа и на други места, почвата е била много внимателно изчистена от разрушените материали от постройките. Само в долния край на лозето, където мястото е наклонено и там натрупаната почва образува по-дебел пласт, работниците не са засегнали зидовете от постройките. Единият зид (А) е изграден от ломени камъни. Дебел е 50 см и дълъг 6,50 м. Северният му край е с равно лице. До него откъм изток бе разкрито едно култово глинено огнище с диаметър 65 см. В средата то има дупка, силно изпечена от огъня, с диаметър 25 см и дълбочина 13 см (обр. 5 и 6). На почвата до огнището бяха намерени на едно място десетина плоски речни камъчета с форми, наподобяващи секира, ножче, стъргалка и др. (обр. 7). Между огнището и зида се намираха късове от долиум.

На 2,90 м източно от описания зид бе разкрита част от друг зид (Б) с посока изток—запад. И той е граден от ломени камъни. Дълъг е 1,70 м и дебел 50 см. Недалеч от него (откъм юг) имаше следи от огнище. Разкритите зидове бяха запазени в почвата на височина 60—70 см. На 8 м източно от по-големия зид бяха изровени късове от долната половина на втори долиум, който в най-широката си част имал диаметър 1 м. В пространството между двата описани зида бяха намерени железен косер, железен гвоздей с широка глава, железно ножче, дъно от глинена кана от латенската епоха, къс от керемидата, широка 40 см, малко късове от тънкостенна керамика, похлупак на долиум, издялан от пясъчник с диаметър 44 см, глинена тежест за стан и един антонириан от Филип баща.

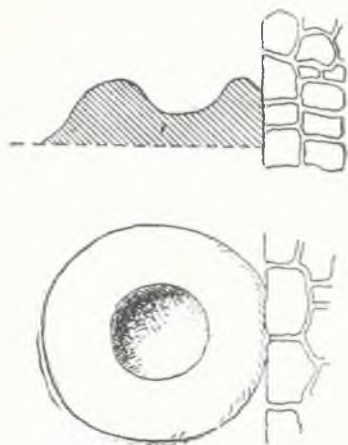

Обр. 4. Келтска култова фигура от Дреновска лъка
Fig. 4. Figure celte du culte de Drenovska lăka

Обр. 5. Култово огнище
Fig. 5. Foyer du culte

² За организирането на тия разкопки бях подпомогнат от Н. Гиздова, директор на музея в Пазарджик. На нея дължа и част от фотодокументацията на разкопките. Използвам случая да ѝ изкажа още веднъж моята благодарност. Намерените при разкопките находки бяха прибрани в музея в Пазарджик.

Обр. 6. Култовото огнище (разрез)
Fig. 6. Foyer du culte (coupe)

Обр. 7. Речни камъчета във вид на секира, ножчета и др.
Fig. 7. Petites pierres de carrière en forme de hache, couteaux etc.

След това изпитване на почвата започнахме разкопаването на северния край на терасата, където се намираше една нива от два декара. Предварително трябва да споменем, че дългогодишното преораване на почвата е нарушило стратиграфията на пластове. При разкопките се оказаха на едно и също ниво късове от глинени съдове от различни епохи. Ето защо и датирането на находките се затруднява до голяма степен. Нивата се огражда от изток с отвесно издигаща се скала, от юг — с дол, през който р. Дреновска се влива в Тополница, и от запад с наклон, спускащ се към реката. В южния край на посоченото пространство разкрихме основите на правоъгълна сграда, градени от ломен камък. Те са с дебелина 80 см. Бяха запазени на височина 60 см. Тази сграда е ориентирана с лице към изток и има правоъгълна форма (обр. 35, В). Западната ѝ стена е дълга 9,80 м, северната — 9 м, а южната — само 7 м. На 3 м разстояние успоредно от западната стена е изградена втора стена със същата дебелина — 80 см. Северната стена завършва с равно лице. Непосредствено до него се намери вкопан в земята долиум с диаметър на тялото 1 м. Отвън пред източния край на южната стена е изградена успоредно втора стена, дълга 2 м и дебела 40 см. Не е ясно предназначението на този придатък. Отвътре при източния край на северната стена бе вкопан в земята друг долиум с диаметър на тялото 1 м.

Височината на запазените стени не позволи да се установят врата и други отвори за проникване на светлина в правоъгълната сграда. Можем само да предполагаем, че вратата се е намирала откъм изток. В пространството между стените и непосредствено до тях из пръстта бяха намерени незначителен брой късове от тънкостенна керамика, от долиуми, една глинена призма от тъкачен стан, две железни скоби (?). До северозападния ъгъл на постройката се допира една стена (Г), дълга 7,10 м. И тя е изградена от ломен камък с кал и е дебела 80 см. На 4 м разстояние северно от описаната постройка бяха разкрити основите на втора сграда с по-малки размери (Д). Тя е с правоъгълен план и е ориентирана в посока изток—запад (обр. 8). Основите са градени от ломен камък и кал. Северната ѝ страна е дълга 7 м и дебела 90 см, южната — 5,20 м, а западната — 4 м. Последните две стени са дебели по 80 см. Стената откъм изток е разрушена. Несъмнено там е бил входът. При разчистване на насипа във вътрешността на това помещение до северната стена бяха открити пепел и въглени и при тях късчета от обгорели тънки кости от животни, малко късове от глинени тънкостенни съдове, едно желязно ножче и една медна монета от 40 нумии от Анастасий I (491—518).

На 12,80 м северно от описаната сграда бяха разкрити основите на една стена, дебела 80 см, с посока изток—запад. Тя е дълга 15,70 м. Градена е от ломени камъни и кал. Стената е леко

извита (към север) в средата (Ж). Източният ѝ край опира до скалата. Западният завършва със стена с посока север—юг, дълга 4 м. Отвън до ъгъла имаше долиум. На 6,30 м от този край на зида излиза под остър ъгъл друг зид (Е), дълъг 6,50 м. Краят му е с равно отсечено лице. Между двата зида намерихме късове от огнище, направено от глина, с ръб, висок 12 см. Тук имаше въглени, пепел, късове от тънкостенна керамика, два предмета от камък с форма на призма. Единият от тях е висок 13 см, а другият 12 см (обр. 19). Едно старо огнище установихме до стената от юг. Тук намерихме само пепел и въглени. При горния край на големия зид отвън (север) открихме прислонени до него два железни пръстена от главината на колело (обр. 26). Непосредствено до тези предмети бяха разкрити следи от трето огнище.

От южната страна на горния край на дългия зид бе намерена забита в земята до самата стена плоча от пясъчник, дълга 33 см и широка 20 см, която наподобява фигура на човек с глава и тяло (обр. 32). Пред тази плоча в почвата бяха изкопани частици от силно разложени от влагата тънки кости от човешки скелет. Плочата навярно представлява надгробен знак, следователно трябва да допуснем, че в случая имаме едно погребение. Тази находка е важна, тъй като, както ще видим по-нататък, тя е едно указание за етническият произход на обитателите на селището и за техните обичаи. При разчистване на насипа бяха намерени от двете страни на зида ломени камъни, пръснати из пръстта. Те са от горните части на зида.

До гърба на дългия зид (от север) опира единият край на перпендикулярно разположена стена (И), дълга 5,50 м и дебела 70 см. Северният край на стенага опира до друга стена (К), успоредна на дългата, дебела 80 см. Западният ѝ край е разрушен напълно и не може да се определи общата ѝ дължина. При разкриването ѝ тя бе дълга 10 м. В пространството, оградено от двете описани и дългата (Ж) стени, бяха открити останки от две огнища — обгоряла пръст и пепел.

От средата на последната стена (успоредна на дългата) излиза зид (Л) с посока СЗ, дълъг 7,50 м. Той се чупи под прав ъгъл и продължава към запад. Тази част е дълга 6 м. При ъгъла отвън е долепена втора стена, дебела 70 см и дълга 2,50 м.

До стената с посока север—запад към ъгъла отвън бяха разкрити части от долиум, вкопан в земята. Един втори долиум лежеше на 1,20 м от втория зид, долепен до първия. Тук наоколо бяха намерени малко късове от глинени съдове, правени на колело, глинена тежест за стан, къс от блюдо с черен фирнис (обр. 16,7) от типа на т. нар. рибни блюда, дебелостенен съд, украсен по издутата му част с наклонени нарязи, рога от говедо.

По протежение на около 16 м северно от описания комплекс от основи на зидове не се намериха никакви останки от основи на сгради или други дребни находки. Това ни дава основание да предполагаме, че посоченото пространство не е било застроявано. След него, малко по-на запад от оста на описаните по-горе основи от сгради, бе разкрит ъгъл (М) от една постройка със стени, дебели 60 см (обр. 34). Едната стена в посока към север е дълга 2,50 м и краят ѝ е с равно лице, през което непосредствено е вкопан в почвата един долиум. Другата стена на разстояние 3 м от ъгъла бе прекъсната.

На разстояние 15 м северозападно от споменатия по-горе ъгъл от сграда бе разкрит ъгъл от друга сграда (Н), разположена по-близо до скалата, ограждаща терасата от изток (обр. 34).

Обр. 8. Основи от сграда
Fig. 8. Fondations d'édifices

Обр. 9. Основи от култова сграда
Fig. 9. Fondations d'un édifice du culte

тия развалини ние допускаме, че на двете места са се издигали кули, които са бранили селището на терасата откъм сушата от изток и юг.

След като изследвахме терена на левия бряг на Тополница, започнахме да разкопаваме и терасата на отсрещната страна на реката. Най-напред проверихме чрез шест успоредни изкопа, широки по 2,5 м, почвата на лозето на муховския свещеник Тодор Ст. Вълков, граничещо от изток с отвесния бряг на Тополница и на запад с нива. И тук при риголването земята е била много грижливо очистена. Намериха се само незначителни късове от латенска керамика (каничка със столче), прешлен за вретено, изработен от талкошист (диам. 13 мм) и основата на голям долиум.

Почвата на споменатата нива, която е била по-плитко обработвана, даде повече материали. Тук бяха открити основи от няколко постройки с различен план и размери.

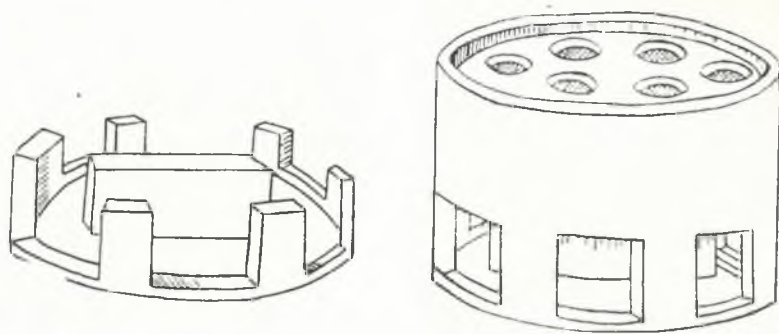
Най-напред направихме един контролен изкоп с размери 6×4 м в югоизточния край на нивата в съседство с дълбокия дол, ограждащ терасата от юг. Тук още на 35 см дълбочина попаднахме на червеникава пръст, която образуваше насип, дебел 30 см. При разчистването на тази пръст се натъкнахме на 7 стълбчета (обр. 36 А) от изпечена глина с форма на паралелепипед (обр. 9 и 10). Шестте стълбчета са разположени около едно централно, дълго 1,40 м и широко 47 см. Шестте са с размери средно 40×60 см. Между тях има разстояние от 45 до 50 см. Всяко от стълбчетата отстои с едната си (вътрешна страна) от централното по на 50 см. Стълбчетата са високи 40—45 см. От северната страна кръгът или по-скоро овалът от глинени стълбчета се затваря от два дългнести необработени камъни. От източната страна на тази група от глинени подпори имаше разсипани ломени камъни, произхождащи от някаква малка стена. До тях бе изкопано дъно от долиум.

В насипа между стълбчетата бе намерена долна челюст от свиня. Непосредствено до групата стълбчета бяха изкопани в натрупаната почва една медна детска гривна и две глинени тежести от стан с крушовидна форма (обр. 11), високи по 9,5 см, конски зъб, дъно от глинен съд, правен на ръка, една медна монета от Константин I (от дребен номинал), кости и рог от говедо, едно глинено съдче, правено на ръка. Непосредствено до групата от глинени стълбчета

Едната стена с посока югозапад е запазена на дължина 1,70 м, а срещуположната на нея е дълга 8 м. Стените са дебели 60 см. При тези основи се намери едно глинено мънисто. В насипа тук се срещаша незначителни късове от керамика, правена на колело.

Югозападно от терасата с откритите при разкопките основи от постройки между коритото на р. Тополница и дола на Дряновска река се издига един невисок връх. На темето на това възвишение имаше следи от зидове, градени от ломен камък и кал. Не можахме да установим плана на издигалата се някога на това място постройка, тъй като иманяри са ровили многократно и са унищожили основите ѝ в земята. Сега по склоновете се търкаляха материали от тия постройки, както и късове от долиуми и кермиди.

На запад от тоя връх върху едната малка равнина на скалата, издигаща се над Дряновска река и ограждаща от изток изследваната от нас тераса, имаше купчини от ломени камъни — материали от постройка, унищожена също от иманярите. Въз основа на положението на

Обр. 10. Графична реконструкция на куловата сграда
Fig. 10. Reconstruction graphique d'un édifice du culte

Обр. 11. Глинени тежести за стан
Fig. 11. Poids en argile de métier à tisser

вляво и вдясно бяха открити основите на две постройките, зидани от ломени камъни и кал. Тази вляво (Б) представлява помещение с квадратен план и размери 8×7 м. Ориентирано е юг—запад. Стените му са дебели 60 см. Тази от юг е малко извита навън. В средата бяха разкрити множество камъни, произхождащи от горните части на тия зидове. Те са били постепенно разрушавани от острието на оралото при всяко преораване на нивата. В югоизточния край на постройката бе намерен прислонен до зида един кулов образ с правоъгълно тяло и глава, наподобяваща един трапецовиден израстък (обр. 27). Фигурата е дълга 62 см, главата с тялото е висока 41,5 см, отгоре с дупка. Изработена е от талкошист. Повърхността на тази примитивно изработена фигура е гладка. Няма украса.

В средата на постройката бе намерен предмет, изработен също от талкошист. Той наподобява женски бюст с гърди и шия (обр. 12 и 13). Отзад и отдолу повърхността на тоя образ е гладка.

На разстояние три метра от южната стена на описаната квадратна постройка бяха разчистени основи от зид, пречупен в средата под ъгъл (В). Едната му част бе запазена на дължина 1,20 м, а другата — 2,10 м. Пред него от запад бяха натрупани ломени камъни от разрушената му горна част.

Вдясно и непосредствено до куловото помещение със 7 стълбчета от глина бяха разкрити основите на сграда (Г) с план, наподобяващ главна латинска буква F. Южната ѝ стена е дълга 8,40 м. От западния ѝ край излиза перпендикулярно стена, дълга 4 м. На разстояние 5,60 м от нея излиза втора успоредна стена с дължина 2,80 м. Лицата на краищата на трите стени са равни, което показва, че стените са завършили така, както ги открихме. Стените на тази постройка са дебели 60 см. В пространството между южната стена и късата перпендикулярна към нея стена имаме в насипа късове керемиди върху слой от въглени. Това се останки от изгорелия покрив на тази сграда. До въпросната къса перпендикулярна стена лежеше примитивно изработен кулов образ от талкошист (обр. 16). Тялото му е дълго 33 см, а главата

Обр. 12. Фигура от талкошист (бюст на жена, гледан отпред)

Fig. 12. Représentation en talcoschiste (buste de femme, de face)

Обр. 13. Фигура от талкошист (бюст на жена, гледан от долу)

Fig. 13. Représentation en talcoschiste (buste de femme de bas)

Обр. 14. Култова фигура на животно
Fig. 14. Représentation animale du culte

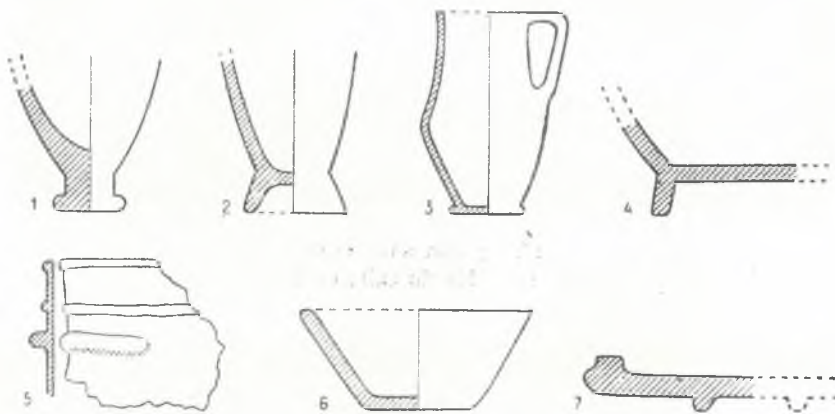
висока 37 см. Между дългата и двете перпендикулярни стени в насипа бе намерен един значителен къс от съд с дупки по стените (обр. 15). В пространството, включено между западния край на дългата стена и късата перпендикулярна стена, се намери вкопан в почвата долиум с търбух с диаметър 80 см. Тук бе изкопана и глинена тежест за стан. И тук имаше много въглени от изгорелия покрив.

На 14 м западно от описаната сграда бяха изкопани основите на друга (Д). Нейният план е по-прост; състои се от две срещаци се под ъгъл стени. Едната е по-дълга — 6,10 м. Тя е успоредна на главната стена на постройката, в която бе намерен култовият стол. Срещуположната ѝ стена е дълга отвътре 4 м. От нея има издатък, дълъг 50 см. Лицата на краищата на стените са гладки. Това показва, че зидовете не са продължавали и не са били скачени с други. Те са дебели 60 см. Градени са, както останалите зидове, с ломен камък и кал. До зида, успореден на споменатата постройка, имаше следи от огнище — пепел и въглени.

Южно от описания комплекс от постройки бяха разкрити основите на друга сграда с големи размери (Е). И тя е с прост план; състои се от една дълга 19,50 м стена с посока югозапад. От средата ѝ излиза перпендикулярно втора стена, дълга 12,70 м (Ж). В източния ѝ край зидът се чупи под прав ъгъл към юг. Той е дълъг 2,50 м. Описаните стени са дебели по 60 см. До перпендикулярната стена (Ж) откъм юг е долепена втора (З). Тя е дълга 7,60 м и дебела също така 60 см. Засега не може да се определи предназначението ѝ. Вижда се, че тя е одси лвала до средата първата.

Обр. 15. Глинени съдчета
Fig. 15. Petits vases en argile

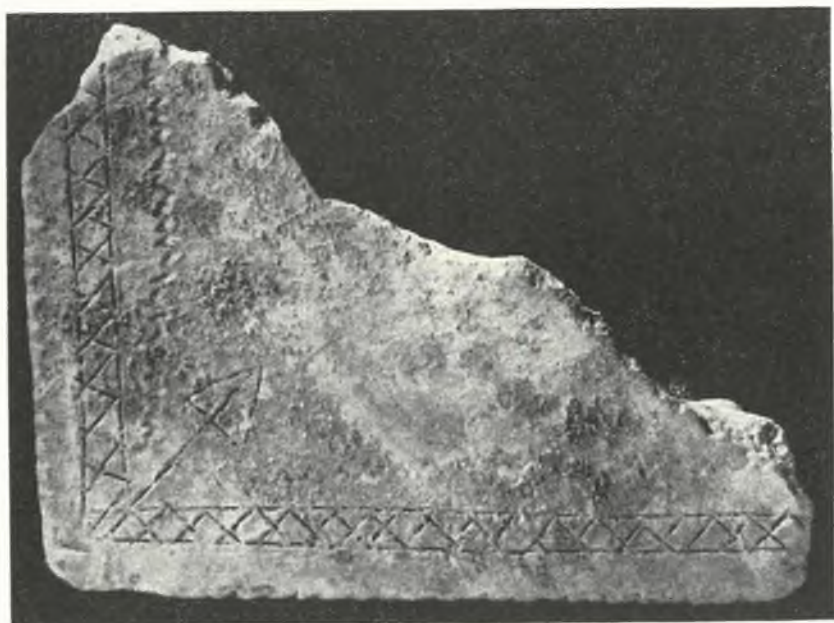

Обр. 16. Профили на глинени съдове
Fig. 16. Profils de vases en argile

До самия северен край на дългата стена лежаха два дълги необработени камъка. Непосредствено до тях бе вкопан в земята долиум с търбух с диаметър 1 м. В пространството между перпендикулярния зид и северния край на дългия бяха намерени два хромела с кръгла форма изработена от едрозърнест пясъчник. Те са с диаметър 36 и 32 см. От външната страна (запад) на дългия зид (Е) точно, където се включва перпендикулярно на него вторият (Ж), бе намерен още един култов образ с отчупена глава.

В пространството между зидовете на постройката бяха изкопани в насипа дъна от кани с висок крак (обр. 16,2), един предмет от добре изпечена глина във вид на паралелепипед (обр. 32, дясно), висок 14 см, със страни $6,5 \times 6$ см, къс от глинена култова масичка (размери 26×19 см) с врязан орнамент по периферията (обр. 17 и 18), къс от тухла с размери $10 \times 5,5 \times 4,5$ см, множество късове от керемиди, полегнали върху зида, късове от долиум; каменен похлупак от долиум с диам. 50 см, глинени тежести от стан, две от камък (обр. 19), глинени прешлен, медни монети от римските императори Крисп и Константин Велики и една от гр. Филипопол, сечена при Елагабал, дебели кости от говедо и пр.

До източния край на успоредния зид, долепен до зида с посока изток—запад, бяха изкопани късове от глинени съд, потулен между няколко големи камъка. Върху късовете му се намери глинени похлупак с дръжка. Похлупакът е с диаметър 17 см (обр. 20). Дръжката е украсена с врязан преди изпичането геометричен орнамент. Върху повърхността от двете страни на дръжката е начертан по един кръст с отвесно дълго рамо (?). Може би пред нас имаме едно късно погребение. Под късовете от счупения съд, употребен като урна, не се намериха кости. В споменатото пространство имаше пепел и въглини, а също и стопени кварцови късове, което показва, че тук е имало голям пожар. Вън от обсега на споменатата голяма постройка (Е, Ж, З) на разстояние 18,50 м източно от дългата ѝ стена бе изкопан един долиум с търбух с 1 м в диаметър.

Обр. 17. Култова масичка от глина
Fig. 17. Table du culte en argile

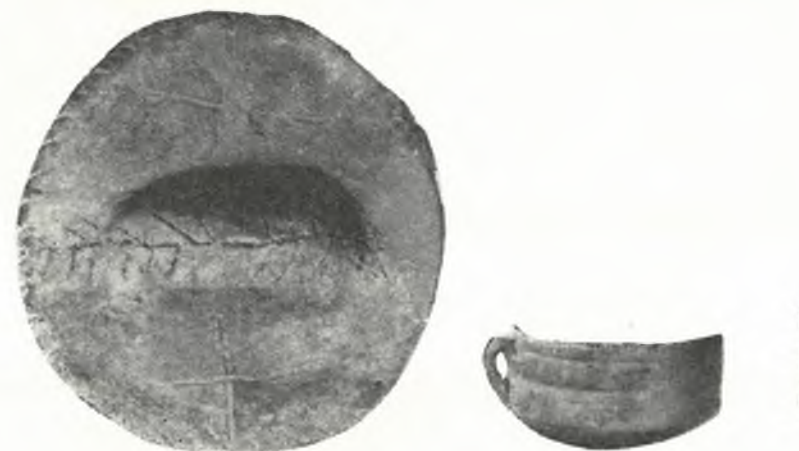
Обр. 18. Масичката, гледана от страни
Fig. 18. La table vue de côté

На 4,20 м от южния край на дългата стена бе открит един срещуположно разположен зид (И), дълъг 3 м и дебел 60 см. Лицата на краищата му бяха разбити и сега не можеше да се определи дължината му и дали е бил свързан с други стени. На 4 м южно от него се намериха в насипа разпиляни камъни от друга стена. При тия два зида бе изкопан долиум с търбух с диаметър 1 м.

Все в посока към юг, наблизко до склона на издигания се връх, бе изкопана една група от десет долиума (К), отстояща на 17 м от последния дълъг 3 м зид. Долиумите са с диаметър на тялото 1 м. Те са отдалечени помежду си средно от 1,50 до 2,50 м. На разстояние 1,50 м южно от групата долиуми бяха разкрити основите на стена, дълга 5 м и дебела 60 см. Тя е с посока юг—север (Л). До южния ѝ край бе намерен друг долиум със същите размери. На 2,50 м западно от него открийме друга група от 3 долиума, разположени по на 2,50 м един от друг. Теренът източно от групата долиуми до самия дол бе изследван с няколко широки окопа. Почвата тук се оказа стерилна. С това бе приключено изследването и на второто селище. Накрая можахме да изследваме и останките от строежи, намиращи се западно от дола, наречен Белосията. Тук терасата край реката е значително по-висока от тази на селището отвън дола, но по тясна. Тя е оградена от юг със стръмно издигаща се скалиста височина, а от север — със стръмно спускащия се бряг към реката. Това място не е обработвано в миналото. То е

Обр. 19. Тежести за стан от талкошист
Fig. 19. Poids de métier à tisser en talcoschiste

Обр. 20. Глинен похлупак и съдче
Fig. 20. Couvercle en argile et petite vase

обрасло с церовата гора. Откъм брега на дола Белосията се разкри полукръгъл зид (обр. 37 А) с диаметър 4 м. На дълбочина 3 м от издадената към дола извивка на зида има напречен зид (Б), дълъг 2 м. От този напречен зид стената продължава успоредно до самия бряг на Тополница (В). Основата ѝ е запазена на дължина 6 м. Има и втори успореден зид (Г), дълъг 14 м, чийто край се чупи под прав ъгъл към реката. Сега е запазен до 2 м. Този южен зид е запазен сега на височина 1,50 м. Разрушените горни части се търкалят във вътрешността на постройката. Над един втори тесен и дълбок дол откъм запад има втора стена (Д), дълга 3,80 м; останалата ѝ част към юг е разрушена и поради гъстата гора не можа да се проследи протежението ѝ към склона и да се установи дали има връзка с другата спомената стена. С нея се среща под прав ъгъл друга стена, която върви успоредно до самия отвесен бряг на реката. Тези две стени са изградени на по-ниско ниво. Между описаните основи от зидове бяха намерени в насипа разпиляни камъни от стените. Стените са дебели 80 см и са строени по същия начин — от ломени камъни, споени с кал.

В пространството между стените не се намериха никакви съдове или други домашни уреди. В полукръглото помещение, което според нас представлява кула, имаше само късове от керемиди от срутения някога покрив. Такива намерихме и вън от южната стена на постройката.

Още в началото на нашето изследване изтъкнахме, че при риголването на нивите на двата бряга на р. Тополница са били разкрити и напълно унищожени основите на сградите от двете селища. И сега не сме в състояние да кажем нещо за техния брой и план. Основи от постройки разкрийме и проучихме само на местата, дето почвата бе дълбоко преобръщана. Едни от откритите постройки представляват жилища, други — култови сгради и трети — укрепени строежи. В следващите редове ще разгледаме поотделно характерните особености на трите вида градежи.

I. ЖИЛИЩА

Постройките за живеене са два типа. Едните са със затворен план, а другите с отворен. В селището на левия бряг на Тополница бяха намерени единични жилища и такива, групирани около общи стени. При разкопките на отсрещното селище бяха намерени само единични жилища, но може би в останалата площ да е имало и съединени. Едното от самостоятелните жилища, разположено в южния край на терасата, е с правоъгълен план и е ориентирано към изток. Страничните му стени имат продължения като анти; лявата е по дълга. Тия издадени напред стени несъмнено са поддържали широка стряха. Поради това, че основите на жилището бяха много ниско запазени, не можа да се установи мястото на входа и прозорците.

Вероятно вратата е била откъм източната страна. От западната стена жилището има друга стена. Пред нея на разстояние 3,70 м се намира второ жилище. То има също правоъгълен план и е ориентирано към изток. Това жилище е с по-малки размери 5,20×4 м. И при него по същите причини не можах да се установят вратата и прозорците. Вратата вероятно е била на източната стена, а прозорецът на южната.

Вътрешността бе запълнена от почерняла пръст и въглени от опожарения покрив. Тук се намираха тънки кости от животни, късове от тънкостенни глинени съдове, едно желязно ножче и една медна монета от Анастасий.

Разкритите на разстояние 9 м северно от двете жилища основи имат по друг план. Тук, жилищата са с незатворен план. Пространството е заградено със стени само от три страни. Пред нас е комплекс от няколко жилища, групирани и свързани с по една обща стена. Че това са жилища за по едно семейство, свидетелствуват намерените огнища във всяко едно от тях. В тези групирани жилища едни са с отвор към юг, а други — към запад. Поставя се въпрос, дали четвъртата страна е била съвсем открита или е била затворена с някакъв плет или обкова от дъски. На този въпрос е мъчно да се отговори.

В селището на десния бряг на Тополница откритите при разкопките основи принадлежат на жилища с незатворен план. И при тях отворите са с различни посоки. Откритите основи на постройки са изградени от ломен камък, споен с кал. Дебелината на зидовете варира между 60 и 80 см. Основите представляват субструкции, върху които е била изградена стената. Тия основи са били високи не повече от 60 см. Тази височина установихме от следните наблюдения. Върху основата на едната от стените на голямото жилище в селището на десния бряг на Тополница бяха натрупани няколко цели и късове от керемиди. По този начин установихме, че керемидите са паднали веднага след разрушаването на паянтовата стена от кирпичи. Тази основа, както и останалите, бе висока 60 см. Същия начин на градеж наблюдаваме и в жилищата от наше време. Основите са от камък, а стената нагоре е от кирпич, плет или дъски. Жилищата и останалите видове сгради в проучваните селища на двата срещуположни бряга на реката са били със стрехи. Едни от тях са били с покрив от слама или дъски, а други с керемиди, късове от каквито се намериха на повечето места при разкопките. Една запазена цяла керемиди с размери 40×72 см показва, че керемидите са били с големи размери, горните с плосък гръбнак и две слабо наклонени страни, всички правени от глина с примес от едрозърнест пясък. Поради обстоятелството, че керемидите по своята голяма дължина (72 см) са мъчно преносими от далечно разстояние, налагало се е те да бъдат изработвани на самото място от пътуващи майстори или местни занаятчии.

Изобилният камък и дървета в горите на Средна гора са били подходящ материал за строеж. Тухла не е употребявана. Тя е замествана от кирпичи. Намереният ъгъл (18×15 см) от плоча от изпечена глина с дебелина 4 см представлява по-скоро някаква подложка или предмет с неясно засега предназначение, но не и тухла.

По начало жилищните постройки са били едноетажни. В едно от жилищата на левия бряг на реката виждаме втори зид, долепен до основата отвън, като по този начин се образува платформа на дървена или каменна стълба от външната страна. В жилището от другото селище (на плана Л) допълнителната стена е дълга няколко метра и е долепена от вътрешната страна на основата. Несъмнено тия подпори са указание за наличието на втори етаж в споменатите две жилища.

помещения. Засега е трудно да се даде друго обяснение за предназначението на долепените допълнително стени. Споменахме, че всяко от жилищата е имало отделно огнище. То е съвсем примитивно, до стената; направо на земята се е кладял огънят за готвене и в студени дни за затопляне. В едно от групираниите жилища по изключение мястото на огнището е оградено със стеничка от глина, широка в основата 7 см и висока 14 см. Каква е била формата на тази околоръстна глинена рамка, не можа да се установи, тъй като късовете бяха много натрошени и разнесени.

II. КУЛТОВИ ПОСТРОЙКИ

А. Храм

В селището на десния бряг на р. Тополница бяха разкрити основите на една правоъгълна постройка (8×8 м), ориентирана юг — север. Характерното в нея е, че обърнатата към юг стена е извита навън и представлява нещо като апсида. Тази постройка ние обясняваме като храм, тъй като в нея бяха намерени само култови предмети — една стилизирана фигура на животно подобна на другите образи, и един бюст на жена без глава, на който ще се спрем по-нататък. Тук липсваше неизбежното домашно огнище. Не се намериха никакви останки от животни, каквито имаше във всяко от жилищата, нито късове от глинени съдове или каквито и да било оръдия и предмети за домашна употреба. Освен това тази постройка е в съседство с друга една с овална форма и по-малки размери, свързана с религиозните представи на обитателите на това селище.

Планът, от една страна, във вид на апсида е познат у нас още от бронзовата епоха.³ Тоя план се е задържал и до латенската епоха в Югоизточна Европа. Намираме го на о. Самотраки в Бяло море. Засвидетелствуван е и в Дакия през същата епоха.⁴ Основите на храма са изградени също тъй от ломен камък и кал. Те са с дебелина, както в жилищните постройки — 60 см. Във вътрешността и непосредствено до основите отвън бяха изровени голям брой камъни, които произхождаха от стените на храма. За разлика от жилищата той е бил изцяло изграден от камък. Отворът за влизане във вътрешността на постройката несъмнено се е намирал на северната срецуположна на апсидата стена. Не можа да се установи дали тази сграда е имала и прозорци.

Б. Култова постройка (жертвеник)

Между развалините на храма и жилището, западно от него, бяха разкрити останки от една постройка с овална форма (А) с размери 3,50×2,50 м. Тя за разлика от останалите строежи е била изградена изцяло от глина. Намериха се шест стълбчета с правоъгълно сечение, разположени около едно по-голямо с дължина 1,40 м, ориентирано в посока юг — север (обр. 9 и 10). Отначало при разкопаване на това място се появи един пласт от набита тухлена прах, която в първия миг взехме за някакъв под. След разчистването на това напластяване се разкриха въпросните стълбчета от добре опечена глина. Това глинено съоръжение наподобяваше пещите за изпичане на глинени съдове. Тук обаче липсваше околоръстната стена, която е предназначена да запазва горещия въздух. Не се намери също тъй нито къс от скарата, върху която се поставят предназначенията за изпичане съдове. Тук не се откри нито едно късче от бракувани съдове, каквито се намират във и около пещите. Между стълбчетата под дебелия слой от разрушената горна част на занимаващата ни култова постройка открихме една долна челюст от дива свиня и тънък слой сива пепел. Вън, около стълбчетата, се намериха въглени и пепел. Те про-

³ Жилища с апсида са открити в най-горните културни слоеве на селищната могила при с. Караново, Старозагорско и Дипсиската могила при Нова Загора.

⁴ R. V u l p e, Costruzioni daciche ad abside nell'età preromana. Atti del settimo congresso interni di archeologia classica, III, Roma, 1961, стр. 341 и сл.

изхождат несъмнено от дървения покрив над глинената постройка, който я е пазел от разрушителното действие на дъждовете и снеговете. Против обяснението на тази постройка като пещ за изпичане на глинени предмети говори и обстоятелството, че тя е изградена в съседство с храма и буквално се опира до жилището.

Близостта с храма ни кара да свържем тази необичайна постройка с други познати култови съоръжения, които позволяват да направим и една графична реконструкция на изгледа ѝ (обр. 10). По овалната си форма нашата постройка се приближава до една друга, която долу има големи полукръгли отвори, а на горния си край под с висок ръб. Подът има няколко дупки. Този култов предмет е направен от глина и е със значително по-малки размери. Изкопан е в развалините на един келтски некропол от III в. пр. н. е. до Пула в Далмация.⁵ Според разкопвача на този обект това е жертвеник, върху който са изгаряли жертвени животни. Също тъй с кръгла форма е познат още един жертвеник, открит в Босна.⁶ И той е направен от глина.

Пепелта между стълбчетата на нашата постройка и попадналата там челюст от свиня показват, че отгоре и тя е имала един под с дупки, върху който са принасяни в жертва разни животни. Този тип жертвеници са представлявали от себе си един вид жилище на духовете за крилници, които според суеверните келти обитават в съседство с техните жилища. Една аналогия на този дом на духовете за крилници виждаме в култовите предмети от една много по-далечна епоха. Това са глинени модели на жилище с големи кръгли дупки по четирите им страни, намерени в развалините на неолитното селище в Коджадерменската могила.⁷

III. УКРЕПЛЕНИЯ

Освен жилища и постройки, свързани с религиозните представи на обитателите на изследваните от нас селища, бяха открити и останки от сгради, които поради особеностите на терена, върху който били издигнати, и някои други признаци ние обясняваме като укрепени пунктове при двете селища край бреговете на Тополница.

Едно от тези укрепления се е намирало върху конусовидното възвишение между завоя на р. Тополница и вливащата се в нея Дреновска река. Това възвишение доминира над околните места и селището. Тук на сравнително тясното теме на върха е била издигната кула. Оттук селището е могло лесно да се отбранява откъм низините край реката. За съжаление основите и стените на кулата са съвършено унищожени. Сега по полегатия склон се търкалят голямо количество камъни, късове от керемиди и долиуми. Ето защо ние сме затруднени да кажем нещо определено за плана на тази кула. Доколкото се вижда от мястото на изкопаните основи, тя ще да е била кръгла или полигонална с диаметър около 4,50 м. Стените на кулата са били изградени от ломени камъни и кал. Не може с положителност да се определи и дебелината на стените ѝ. Късовете от керемиди показват, че кулата е била с покрив. Извадените от иманярите късове от долиуми, от глинени съдове подсказват, че във вътрешността ѝ е имало отделение за съхраняване на вода и храни.

Едно друго укрепление се е намирало в съседство със селището на десния бряг на Тополница. Разположено е на една по-висока тераса до дола Белосията. Това укрепление е с по-значителни размери и в основата представлява правоъгълник. То заема една тясна и дълга тераса под издигащото се непосредствено скалисто възвишение. Укреплението е дълго 18 м и широко 5 м. На югоизточния му фронт има полукръгла кула. Стените са дебели 80 см. Кулата е имала покрив от керемиди. Те са били изградени изцяло от ломени камъни и кал. За това свидетелствува запазената сега част от южната стена на височина 1,40 м. Голямото множество камъни разсипани във вътрешността на укреплението, свидетелствуват, че стените са били само от камък.

⁵ Al. Pusch, La necropoli di Nesazio, Relazioni degli scavi, 1901/1903, Parenzo, 1905, стр. 20; B. Gavela, Keltski oppidum Židovar, Beograd, 1952, стр. 39.

⁶ С. Трухелка, Гласник земаљског музеја у Босни i Herzogowini, т. XVI, 1904, стр. 227 и сл.

⁷ Р. Попов, ИБАД, VI, 1916/1918, стр. 134, обр. 13 в и табл. VI_a.

При изкопите във вътрешността на постройката не бяха открити никакви основи от помещения. Не се намериха и късове от глинени съдове, нито останки от кости на животни.

Всичко това ни дава основание да твърдим, че пред нас имаме едно укрепление с челна кула, която се е извисявала над дола Белосията. На втората тераса под укреплението, лежаща 5 м по-ниско, до самия бряг на р. Тополница има останки от основи на постройка, зидани с камък, дебели също 80 см. Запазен е северозападният ъгъл, разположен до склона на един тесен и дълбок дол и реката. Западната стена е запазена на дължина 3,80 м, а северната само на 2 м. Другите части на тази постройка са разрушени. Не е изключено това да е била ограда на укреплението откъм реката и втория дол от запад.

БИТ И КУЛТУРА

Разкопките на двата терена дадоха сравнително малоброен материал. Все пак той дава възможност да се добие известна представа за материалната култура и бита на обитателите на двете селища. Намерени бяха повече останки от глинени съдове и други предмети от печена глина. По-малко на брой бяха предметите от метал и камък.

I. Съдове и предмети от глина

С изключение на три-четири случая цели съдове не се намериха. Керамичният материал се състои от по-малки и по-големи късове от съдове за домашна употреба с различна форма и големина. Въз основа на по-големи късове с устия, дръжки и дъна можа да се установи изгледът и формата на няколко типа съдове, употребявани във всекидневния живот. Намерената керамика е от две епохи. Както изтъкнахме в началото, тя е размесена поради разбъркване на пластове. Едната част, която е по-малобройна, датира от елинистическата (латен) епоха, а останалата — от римската. По-старите съдове са били два вида: едни местни, правени на ръка и колело, а други — внесени. Същото се отнася и до съдовете от римската епоха. Това е едно указание, че населението си е набавяло за всекидневни нужди и внасяни по търговски път от търговските центрове в Тракия съдове с по-фина изработка. Такова е например рибното блюдо с черен фирнис и др.

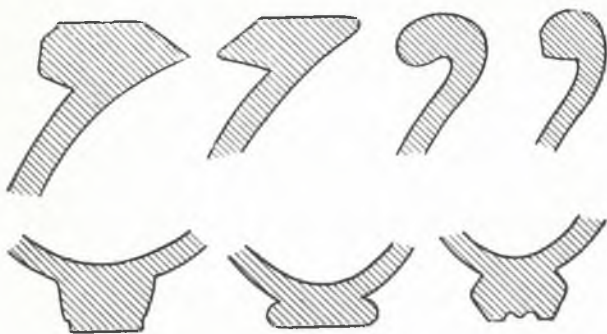
Керамиката, намерена и в двете селища, не се отличава по форма и украса от керамиката, намирана и на други места в Тракиа. Това показва, че келтското население тук не е могло да запази още в началото на заселването си характерните форми на керамика в местата (Средни Дунав), откъдето то се е изселило. Съприкосновението му с материалната култура на съседните траки е допринесло за бързото възприемане и на местната керамика.

A. Съдове от елинистическата епоха

На първо място ще опишем долиумите, които представяха по-многочислен керамичен материал. Те, както е известно, са служили за съхраняване на големи количества храни и вода за по-дълго време. При разкопките бяха изкопани множество цели и късове от долиуми. Те бяха вкопани в земята пред лицето на свободния край на стени на жилището или отвън до една от стените му. Освен единични долиуми в селището на десния бряг на Тополница бяха разкрити и две групи от по 7 и 6 долиума. Те вероятно представляваха складове на по-големи количества храни. Откритите долиуми са три вида по големина на тялото. Едни са с диаметър 60 см, други — 80 см (те са най-много) и трети — с 1 м. Тялото им е с традиционната яйцевидна форма. Дебелината на стените им зависи от големината; тя варира между 3,5 и 9,5 см (долиумът е висок 1,50 м). Правени са от глина, примесена с пясък. Не всички са добре изпечени. Откритите долиуми са от две различни епохи. По-старите датират от елинистическата епоха. В тях ръбът на

устието е източен късо навътре (обр. 21), а дъното завършва с цилиндричен крак (обр. 21). Тези особености намираме и в долиумите от същата епоха, намерени при разкопките на Севтополис.⁸

В долиумите от римската епоха ръбът на гърлото е извит навън и дъната завършват с една дебела приплескана пъпка, широка 12—15 см (обр. 21). Други са със завършък, представляващ два слепени с основата си пресечени конуса (обр. 21).⁹ Всички долиуми бяха празни. На дъното на един се намериха въглени. Те са попаднали тук от горелия покрив на жилището.

Обр. 21. Профили на устия и дъна на долиуми
Fig. 21. Profils d'embouchures et fonds de dolium

2. Амфори. Цели амфори или по-значителна част от този вид съдове не се откриха. Намерена бе част от дръжка и фрагмент от долната част на амфора. Дъното е късо и завършва с един пръстен с диаметър 23 мм и дебелина 1 см (обр. 16). Аналогично дъно има една от амфорите, намерена в некропола на Аполония на Черно море.¹⁰ Тя е датирана в началото на III в. пр. н. е.

3. Кани. Долната част от кана с конически кух крак, висок 2 см (обр. 16,2). Тялото на каната се е разширявало нагоре с прави стени. Това ни кара да приемем, че тя е имала форма, аналогична на съда от латенската епоха, намерен при разкопките в Голямата пещера при с. Микре, Ловешко.¹¹

Намерен бе къс от друга кана с подобна форма, но с дъно с нисък крак, представляващ пръстен (обр. 16,2 и 33). Каната е била висока 18 см. Устието ѝ е с диаметър 10 см, а дъното — 7 см. Този съд е аналогичен на каната, намерена в надгробна могила при с. Николаево, Казанлъшко.¹²

Къс от трета кана, висок 10 см. Дъното е с диаметър 3,5 см.

Разлат съд с висок крак (обр. 16,4). Запазена е малка част от дъното и стените. По всичко личи, че съдът е бил със значителни размери.

Разлати съдове с пъпковидна дръжка. 1. Горна част от глинен съд със сив цвят. Ръбът на гърлото е извит навън. Върху нея е запазена пъпковидна дръжка. 2. Къс от съд с дръжка, наподобяваща език. Стената е дебела 5 мм (обр. 16,5). 3. Къс от глинен съд с подобна езичеста дръжка. Стената му е дебела 2 см. Това показва, че съдът е бил със значителни размери. Дръжката е дебела 3 см и се издава от основата (стената) 6 см. Аналогични дръжки намираме по съдове от латенската епоха. 4. Къс от съд с объл ръб, по рамената украсен с наклонени врязани черти. Ръбът на устието е извит под прав ъгъл навън. 5. Паница (?). Къс от съд с плоско дъно с диаметър 8 см. Изработен е от пречистена глина със сив цвят (обр. 16,6). 6. Съдче с неопределимо предназначение (обр. 23 долу). Представлява кръгла плитка паничка върху висок крак с триъгълно сечение. Съдът е висок 2,5 см. Отворът му е с диаметър 5,5 см. 7. Съдче с цилиндрично разширяващо се нагоре тяло, високо 10,5 см (обр. 23). Няма гърло. Рамената му се свиват навътре с отвор, широк 2,7 см. Основата на съдчето е с диаметър 7 см. Правено е на ръка от сива глина, примесена с пясък. Засега не може да се обясни предназначението му. Може би е представлявало масленица за осветление. 8. Рибно блюдо (обр. 16,7). Къс от рибно блюдо 8×5 см. Повърхността му е покрита с черен фирнис. То е с плосък ръб отдолу, който е служил като крак.

⁸ М. Чичикова, Сб. Дечев, София, 1958, стр. 475 и сл.

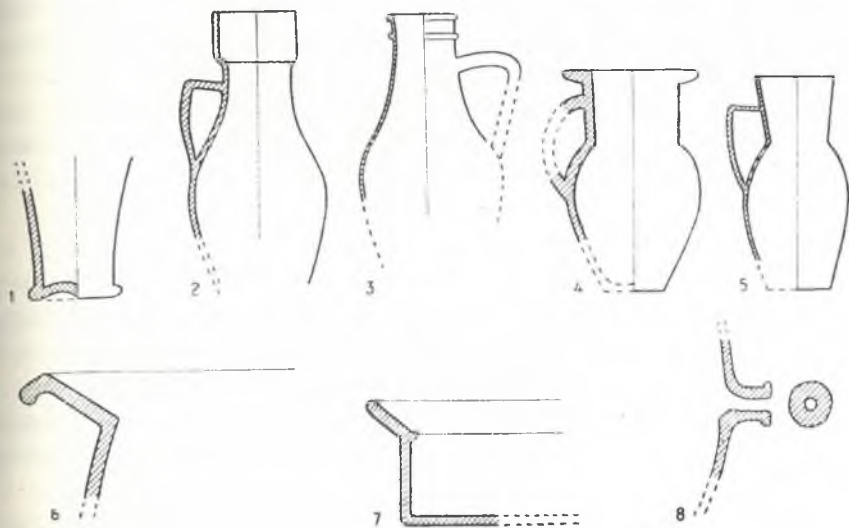
⁹ Цв. Дремсизова и В. Антонова, Склад за храни в Мадара, Археология, VI, 1964, кн. 4, стр. 34, обр. 6.

¹⁰ Т. Иванов, в сб. Аполония, I, 1963, стр. 259, № 752 и табл. 130.

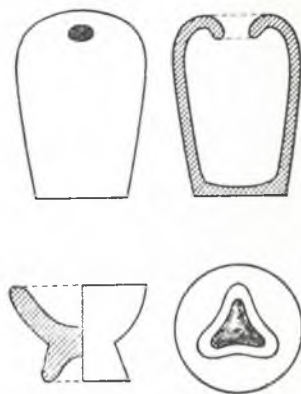
¹¹ Н. Джамбазов, Разкопки в Голямата пещера при с. Микре, Ловешко, Археология, II, 1960, кн. 3, стр. 60, обр. 7.

¹² Г. Табакова-Цанова, Антична керамика от Казанлъшкия музей, Археология, III, 1961, кн. 1, стр. 53, обр. 46.

Към описаните късове от керамични съдове трябва да причислим и три предмета от печена глина, ако и да не са свързани с битовия инвентар. Първият представлява къс от правоъгълна плоча с размери 26×19 см, дебела е 2 см. Долната ѝ страна е снабдена с един ръб, дебел 2 см и висок 4 см. Този предмет е изработен от пречистена глина и е много добре изпечен. Повърхността му е украсена с рамка от две успоредни линии, запълнена с допрени една до друга

Обр. 22. Профили на глинени съдове
Fig. 22. Profils de vases en argile

Обр. 23. Глинени съдчета
Fig. 23. Petits vases en argile

кръстосани чертички (обр. 17 и 18). От ъгъла на рамката към средата излиза линия с триъгълник. Успоредно с рамката има лъкатушни вдлъбнатини, надраскани с някакво плоско оръдие. Фрагментът не позволява да се установят формата и размерите на предмета. Според нас той не е имал практическо предназначение във всекидневния живот. Ние сме наклонни да виждаме в него една култова масичка. Вторият глинени предмет има форма на паралелепипед, висок 14 см, със страни $6,5 \times 6$ см (обр. 13 дясно). И за него е трудно да се даде правдоподобно обяснение за какво е служил. Третият предмет представлява ъгъл от дебела 4 см глинена плоча с правоъгълна форма. Размери 18×15 см. Не е ясно за какво е служила.

Б. Глинени съдове от римската епоха

1. Амфора. Запазено е само дъното (обр. 22,1). Височина 10,2 см, диаметър на основата му 10 см. Амфората е изработена от червена глина на грънчарско колело.

2. Стомни. Къс от горната част на стомна (обр. 22,2). Устието ѝ е с диаметър 14 см. От дръжката ѝ е запазена частта, излизаща от шията, която е с диаметър 10 см. Къс от друга стомна с дръжка (обр. 22,3). Устието с шията е високо 9 см. Отворът на устието е с диаметър 18 см. Дръжката излиза от горната част на шията и опира върху рамената на съда.

3. Кани. Къс от кана (обр. 22,4). Ръбът на гърлото е извит навън под прав ъгъл. Каната е висока 16 см. Дръжката ѝ излиза непосредствено под ръба на устието и се опира върху рамото на съда. Друг къс от кана с дръжка. Устието започва направо от рамената. Стените са дебели 7 мм.

4. Гърнета. Къс от гърне. Ръбът на устието е широк и наклонен навън. Краят му се чупи под прав ъгъл (обр. 22,5). Гърлото е с диаметър 22 см. Работено е от глина с малко примес от пясък. Втори къс от гърне. Ръбът на устата е извит навътре. Стените са дебели 1 см. Друг къс от гърне. Ръбът на устието се пречупва навън под прав ъгъл.

5. Купа (обр. 22,6). Височина 5,5 см. Устието е с диаметър 14,2 см. Ръбът му е извит навън. Изработена е от пречистена глина. Къс от друга купа с дръжка. Устието е цилиндрично с височина 2 см. Ръбът му е с диаметър 9 см.

6. Съд с чучурка (обр. 22,8). Къс от тяло на съд с чучурка, висок 8 см и широк 9 см. Вероятно съдът е имал форма, аналогична на познатите и от други места съдове с чучурка.¹³

7. Делва (обр. 33). Висока 22 см. Устието с диаметър 18 см е с извит навън ръб. Дъното е с диаметър 6 см. Върху рамената има една линия, врязана с тънко оръдие. Стените са дебели 5 мм. Правена е на колело. Делвата бе покрита с кръгъл похлупак, правен на ръка, който е с диаметър 17 см и дебел 2 см. Отгоре има извита дръжка (обр. 20). Отстрани на дръжката има по един знак във вид на кръст с дълго отвесно рамо, врязан преди изпичането на похлупака.

8. Къс от кадилница във вид на чаша (обр. 15, дясно). Устието е с диаметър 12 см. Съдът е висок 10 см. Стените му са дебели 12 мм. По тях има дупки, широки 4 мм.¹⁴

9. Къс от блюдо (?) с плоско дъно. Размери 4×4 см. Дебелина 4 мм. Изработено е от пречистена сива глина. Отгоре в средата има печат със срещуположно поставени бръшлянови листа, фланкирани от по едно клонче с остри (борови?) листа. Това е вероятно знак на някаква керамична работилница за по-фини съдове. Присъствието на този откъслек свидетелствува, че и през римската епоха тук са се набавяли и по-скъпи керамични произведения.

Освен гореописаните късове от съдове бяха намерени множество късове от стени, дръжки и дъна, но толкова надробени, че не можеше да се определи видът или формата на съдовете, към които са принадлежали.

Тежести за стан. На разни места в останките от жилища и в двете селища бяха намерени множество цели и фрагментирани тежести за стан от печена глина, а в едно жилище от селището на десния бряг на Тополница редом с тях се откриха и две от талкошист. Едни от тежестите са с форма на паралелепипед, а други приличат на круша. Едната от каменните тежести е с овална форма, а втората — пирамидална.

а) Тежести от талкошист. 1. С овална форма (обр. 19,3). В горния ѝ край е провъртяна дупка за окачване към нишките. Размери 15×11 см. Дебелина 3 см.

2. С пирамидална форма (обр. 19,1,2). Височина 13 см. Едната от страните на основата ѝ е дълга 9 см, а другата — 8. Няма дупка.

Първата тежест с овалната си форма е сходна с глинените тежести за стан, намерени при разкопките на Севтополис, които се датират от края на елинистическата епоха. Към същото време трябва да се отнесат и нашите тежести от талкошист.

б) Тежести от глина. 1. С крушовидна форма (обр. 11). Те са направени от пречистена глина и са добре изпечени. Размери: а) вис. 10 см, шир. в основата 7 см, дебелина 4,5 см; б) вис. 9,5 см, шир. 7, деб. 4,5 см; в) с отчупен връх, вис. 9 см, шир. 6 см; г) с отчупен връх, вис. 8 см, шир. 7,5 см и деб. 4,5 см.

Тези четири тежести по формата си са аналогични на една глинена тежест за стан от античната Месемврия на Черно море, намерена с теракоти от елинистическата епоха.¹⁵ Ето защо и нашите тежести с тази оригинална форма трябва да се датират в същото време — III в пр. н. е.

2. Тежести с пирамидална форма (обр. 24): а) вис. 12 см, шир. на едната страна на основата 7 и 3 см на другата; б) вис. 11 см, шир. на едната страна на основата 7 и 5 см на другата; в) вис. 10 см. Основата е със страни, широки 7×7 см; г) с отчупен връх, вис. 9 см. Основата е със страни, широки 7×7 см. Върху едната ѝ страна има две резки, успоредни на ръбовете. Освен описаните тежести имаше и няколко по-дребни къса от подобни предмети. Въпреки че едни от тежестите с пирамидална форма са намерени в едно и също жилище с тях с

¹³ Г. Табакова-Цанова, Археология, VI, 1964, кн. 4, стр. 49, обр. 5.

¹⁴ Подобни кадилници са намерени при разкопките при Кадин мост (срв. И. Иванов, Отчет за разкопките при Кадин мост, Кюстендилско, ИАД, I, 1910, стр. 187, обр. 52 и 53) и при вилата при с. Присово, Великотърновско (срв. Б. Султов, Една villa rustica край с. Присово, ИОМТ, II, 1964, стр. 55, обр. 9).

¹⁵ Ив. Велков, Новооткрити старини, ИАИ, VI, 1930/1931, стр. 311, обр. 237,1.

Обр. 24. Тежести за стан от глина
Fig. 24. Poids de métier à tisser en argile

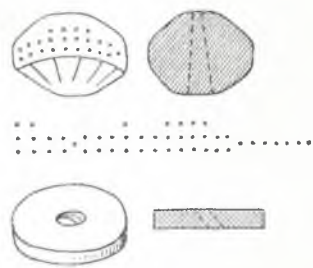
крушовидна форма, ние не се решаваме да ги датираме заедно с тях в III в. пр. н. е, тъй като тежести за стан със същата форма и направа има и през римската епоха.

Прешлени за вретена. При разкопките бяха намерени два прешлена от печена глина и един от талкошист. Единият от глинени прешлени (обр. 25) е с многостенна форма. Размери $2,7 \times 2,2$ см. Цялата му повърхност е украсена с врязани преди изпичането му чертички и групи от дупчици. Вторият прешлен представлява проста плочка с диаметър 3 см и дебелина 1,3 см. Прешленът от талкошист е кръгла плочка с диаметър 3 см и дебелина 7 мм. В средата има дупка с наклонена ос (обр. 25 долу).

Похлупаци за долиуми. Намерени бяха при долиумите или захвърлени на страна няколко цели и фрагментирани похлупаци. Едни от тях бяха от глина с примес от пясък и с добре изпечена повърхност. Те са с кръгла форма и диаметърът им варираше между 40 и 44 см, а дебелината — между 4 и 8 см. Освен от глина похлупаци са правени и от едрозърнест пясъчник. Един такъв бе намерен с диаметър 44 см и дебелина 8 см. Друг бе издялан от шист. Той е с диаметър 60 см и дебелина 5 см.

Керемиди. На много места бяха намерени различни късове от керемиди, повечето опушени от опожарените покриви на сградите. Заедно с тях бе открита и една цяла. Тя дава възможност да се види каква е била формата и големината на покриващите керемиди (*imbrices*). Керемидата е триплоскостна, т. е. има плосък гръбнак, широк 20 см, фланкиран от слабонаклонени страни, широки по 10 см. Дебела е 2 см. Близко до ръба двете наклонени страни отдолу имат по един жлеб, широк 1 см и дълбок 5—7 мм. С тези жлеbove те са прикрепяни към перпендикулярно стърчащите ръбове на плоските керемиди (*tegulae*), лежащи върху дървената скара на покрива.

Хромели. За стриване на болгур в селищата през римската епоха са си служили с ръчни мелнички (хромели). Тук бяха намерени откъслечи от два такива хромела. Единият представлява горната част и има диаметър 32 см. Формата му е аналогична на познати от други места хромели от римската епоха.¹⁶ Издялан е от едрозърнест пясъчник. Вторият екземпляр е долната плоча от хромел, издялана също от едрозърнест пясъчник и има диаметър 36 см и дебелина 3,5 см.

Обр. 25. Прешлени за вретена
Fig. 25. Fusaioles

¹⁶ И. Иванов, ИАИ, I, 1910, стр. 186, обр. 45; Б. Султов, Антична ръчна мелница, Археология, II, 1960, кн. 4, стр. 34.

Сечива и други предмети от метал

В сравнение с предметите от глина и камък при разкопките бяха намерени малък брой сечива и други предмети от метал. Поради ръждата железните оръдия бяха в доста лошо състояние.

1. Косер от желязо (обр. 26). Запазена е само предната половина от острието му, дълго 14 см и широко 4 см. Косерът е имал обикновената форма, срещана в древността.

2. Ножчета от желязо (обр. 26). Намериха се на различни места 4 ножчета. С изключение на едно останалите са с пречупени върхове и сега не може да се установи общата им дължина.

Обр. 26. Предмети от желязо
Fig. 26. Objets de fer

Дръжките им вероятно са били от рог или твърдо дърво. Ножчетата имат следните размери: а) дължина 10,5, широчина на острието 1,5 см; б) 8,5×1,5 см; в) 8×1,8 см; г) 7×1,5 см.

3. Гвоздеи от желязо (обр. 26). Те са с четиристранно тяло. Само един бе със запазена глава; тя е кръгла със диаметър 6 см. Тялото му е превито към острието под прав ъгъл. Дълъг е бил 15 см. Втори гвоздей с отчупена глава е дълъг 16 см. Останалите два са по-тънки и имат обща дължина без главите 15,5 см.

4. Пръстени от желязо за главина на колело от кола (обр. 26). По-големият е широк 4 см. Той е със слабо конусовидно сечение. Единият му диаметър е 13,5, а другият 12 см. Вторият пръстен е широк също 4 см. По-големият му диаметър е 7 см, а по малкият — 5,5 см. Двата пръстена бяха намерени до външната страна на едно от жилищата, един в друг. Принадлежали са на дървено колело от кола.

5. Пръстен от желязо (обр. 26). И той е със слабо коническо сечение. Пластинката му е широка 2 см. По-големият диаметър е 3,5 см, а малкият 3,2 см. Той е стягал главината на колело с малки размери.

6. Предмети от желязо с неопределимо предназначение (обр. 26). Те са изковани от желязна пластинка, широка 1 см и дебела 2 мм. По средата са извити във вид на буква П; краищата им са свити към тялото. И двата са с обща дължина 10 см. Разстоянието между двете отвесни рамена е 4 см.

7. Предмет от желязо с четириъгълно сечение (обр. 26). Вътре наполовина е кух. В единия край има издатък като два рога, извити нагоре. Дълъг е 10,5 см. Сега не може да се определи за какво е служил. Може би представлява някаква заключалка.

8. Гривна от бронз (обр. 26). Направена е от объл тел, дебел 2 мм. Единият ѝ край е отчупен. Запазеният край завършва с плоска триделна плочка. Гривната е била с диаметър 4,5 см

Монети

Намерените монети са от римската епоха. С изключение на една останалите са от мед. Монети може би са били намерени и в риголваните места на двете селища. Но очевидците работници не можаха да ни кажат нищо положително. Хронологически монетите се подреждат така: Елагабал (218—222), сечена в гр. Филипопол — 1, антониниан от Филип баща (224—249) — 1, Константин Велики (305—337) — 2, Крисп (317—326) — 1, Констанс (337—350) — 1.

Медните монети са от дребен номинал. Повърхността им е полуизтрита, което показва, че те са били дълго време в употреба. Присъствието им в селището показва, че населението през римската епоха си е служило в своите стопански връзки с другите селища в равнината и с металически пари. То ги е приемало срещу доставените стоки и е купувало там занаятчийски произведения. Намереният при разкопките фолис от византийския император Анастасий I (491—518) има случаен характер. Той не може да служи като датировъчен елемент, тъй като не се намериха никакви други находки от VI в. След унищожението на двете селища през IV в. животът тук, изглежда, не е възобновен. Ето описанието на монетите:

1. Филипопол, Елагабал.

Лице: MAVP/AN . . . Бюст на Елагабал с лавров венец, ризница и наметало, надясно.

Опако: ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙ . . . Аргемида в къс хитон, тича, надясно.

Бронз, диаметър 16 мм.

2. Филип баща.

Лице: IMP MIVL PHILIPPVS AVG. Бюст на Филип с лъчест венец, надясно.

Опако: ANNONA/AVGG. Авона със симпулум и рог на изобилието, права наляво.

Сребро, диам. 22 мм.

3. Константин Велики.

а) Лице: DN CONSTAN·TINVS PP AVG. Бюст на Константин с диадема и наметало, надясно.

Опако: GLORIA EXER/. . . Двама войника и между тях две военни знамена. В отреза: CON.

Мед, диам. 15 мм.

б) Лице: . . . IVALCONSTANTINVS FEL AVG. Бюст на Константин с диадема и наметало, надясно.

Опако: Много развалена повърхност.

Мед, 20 мм.

4. Крисп.

Лице: IVL CRIS/PVS AVG. Бюст на Крисп с диадема и наметало, надясно.

Опако: CAESARVM NOSTRORVM, в отреза I и лъчеста диадема (?). Лавров венец и надпис в средата VOTX.

Мед, диам. 16 мм.

5. Констанс I.

Лице: CONSTANS PF AVG. Бюст на Констанс с диадема и наметало, надясно.

Опако: VICTORIAE DDAVGQNN, в отреза: SMTES. Две Виктории прави една срещу друга.
Мед, диам. 15 мм.

6. Анастасий I.

Лице: DNANASTASIVS PP AVG. Бюст на Анастасий с диадема и наметало, надясно.

Опако: $\frac{*M*}{CON}$

Мед, диам. 39 мм.

Всички монети заедно с другите дребни находки постъпиха на съхранение в музея в Пазарджик.

КОСТИ ОТ ЖИВОТНИ

Разкопките дадоха сравнително оскъден материал. Това се дължи, от една страна, на изгарянето на костите и, от друга, — на голямата влага, която е разрушила повечето от попадналите в насипите кости от животни. Но и това, което се намери, подсказва донякъде жителите на двете селища какви видове животни са развъждали или употребявали за храна. Бяха намерени отделни дебели кости и рог от говедо, резци от кон, долна челюст от свиня, рог от коза. Едни от тези кости бяха изкопани в жилища край огнището, а долната челюст от свиня — в пепелта на дъното на култовата постройка от глина. Развъждали са не само кози, свине, но и овце. Келтите като добри коневъди са отглеждали и коне.

В околните гори са се въдели и стада диви свине. Естествено е да се допусне, че в селищата са били отглеждани и домашни птици.

ПОМИНЪК

Свободните от гори места са използвани за засяване на житни растения. Косвено свидетелство за това са откритите в селището на десния бряг на Тополница множество долиуми, групирани при едно от жилищата. Тия долиуми представляват именно склад за излишъците на един заможен жител. Тук е изключено да се касае за склад на търговец в едно малко планинско селище.

Жителите са отглеждали и лозя, за които от дълбока древност е имало условия по слънчевите тераси. Едно косвено свидетелство за лозарството е намереният косер от желязо.

Освен споменатия поминък скотовъдство и земеделие във всяко домакинство са преработвали добитата от овцете вълна. Прешлените и тежестите за стан са свидетелство за това домашно занимание. Вековните гори са давали възможност на жителите на тия планински селища да упражняват и още едно важно занимание. Те са изработвали греди, шинди и други.

Несъмнено освен натуралната размяна тези планинци са познавали и са си служили, както видяхме, и с металически пари през III и IV в. С получаваните в близките търговски емпории парите са купували манифактурни стоки, по-фини керамични съдове, ножове и др.

РЕЛИГИЯ И КУЛТ

Някои от откритите при разкопките постройки от камък и глина, както и редица предмети дават възможност да се надникне и във вярванията и религиозния култ на населението в двете селища. Тези материали се допълват от намерените при риголване на същите места каменни фигури, съхранявани сега в музея в Пазарджик.¹⁷

¹⁷ Т. Герасимов, цит. съч., стр. 186 и сл.

А. Култови фигури

1. Фигура от талкошист с две гърбом стоящи глави на овен (обр. 6). Намерена е в лозето (на левия бряг на Тополница) на Ал. Стайков от бившото село Мухово. Фигурата се състои от две отделни половини, съединяващи се посредством израстък, пъхан в нарочен жлеб. Главите са силно стилизирани. Обща дължина 91 см.

2. Единична фигура от талкошист (обр. 34). Намерена е при риголване за лозе в м. Белосията (на дясния бряг на р. Тополница). Тя представлява едната половина на култов образ с две глави на овен. Тялото ѝ завършва с правоъгълен израстък, дълъг 5 и дебел 3 см. Дължина на фигурата 60 см. Височината с главата 44 см. По шията на животното има стилизиран орнамент.

3. Фигура от талкошист с глава на овен. Намерена е в м. Белосията. И тя е едната половина на култов образ с две глави, обърнати гърбом. Тялото е с израстък, пъхан в сега загубена част. Тялото е плоско и без украса. Дълго е 60 см и високо с главата 44 см.

4. Фигура на овен от талкошист (обр. 28). Намерена е в м. Дряновска лъка. Главата е силно стилизирана. По двете страни на тялото има по три кръгчета и два реда орнамент, наподобяващ редица букви Δ , окачени на хоризонтални линии. По този начин майсторът е предал дългите влакна на вълната. Дължината 42,5 см, височина с главата 39 см.

5. Фигура на овен от талкошист (обр. 29). Намерена е в лозето на Ив. Стайков от с. Мухово. Имало е още една аналогична по форма и украса фигура, но собственикът на лозето я вградил в стената на воденицата на десния бряг на Тополница. При едно голямо наводнение реката отнесла воденицата и този паметник изчезнал под дебелия нанос от пясък. Дължина 45 см, височина 25 см.

Двете страни на тялото са украсени с по три двойни кръга, връзани с пергел. По форма и украса тази фигура е аналогична на фигурата от с. Лесичево, Пазарджишко.¹⁸ Изглежда, че нашата фигура е работена от същия каменоделец.

6. Фигура на овен от талкошист (обр. 30). Намерена е при риголване в едно от лозята на левия бряг на Тополница (м. Дряновска лъка). Тялото е украсено с няколко кръгчета, гравирани с пергел. Между тях се извива образ на змия с връзани контури.¹⁹

Обр. 28. Култова фигура от Белосията
Fig. 28. Figure du culte de Belosijata

Обр. 27. Култова фигура от Белосията
Fig. 27. Figure du culte de Belosijata

7. Стилизирана фигура на животно (кон ?) от талкошист (обр. 14). Намерена до зида на жилището в съседство с култовото помещение от глина. Главата представлява израстък в предния край на правоъгълното тяло. Дължина 33 см. Височина с главата 58 см. Тялото в основата е широко 15 см, а горе 7 см.

8. Фигура на животно от талкошист (обр. 31). Намерена до основата на храма. Главата е силно стилизирана и представлява паралелепипед. Не може

¹⁸ Т. Герасимов, цит. съч., стр. 197, обр. VII, 4.

¹⁹ Пак там, табл. VII₃.

Обр. 29. Култова фигура от Дреновска лъка
Fig. 29. Figure du culte de Drenovska laka

Обр. 30. Култова фигура от Дреновска лъка
Fig. 30. Figure du culte de Drenovska laka

Обр. 31. Култова фигура на животно (с дупка на главата)
Fig. 31. Figure animale du culte (avec un trou dans la tête)

да се определи видът на животното. Дължина 62 см. Височина с главата 41,5 см. Главата отгоре има дупка с диаметър 12 см и дълбочина 10 мм.

Дупката върху темето на стилизираната глава е направена нарочно. Тя е била свързана с някакво вярване на населението. Аналогично предназначение несъмнено е имала дълбоката дупка в тялото на един глинен идол с глава на овен от Галия²⁰ и друг, намерен в България.²¹

9. Фигура на животно от талкошист (обр. 16). Изкопана бе от външната страна на дългия зид с посока юг—север на голямата жилищна постройка в селището на десния бряг на р. Тополница. Главата ѝ е отчупена и сега не може да се определи дали е бил представен кон или овен. Повърхността на тялото е без украса. Дължина 50 см, височина 20 см и дебелина 20 см.

10. Бюст на женски гръдни мускули и шия без глава от талкошист (обр. 12 и 13). Намерен бе на пода във вътрешността на храма. Дължина 18 см, височина 9 см. Отдолу и откъм гърба фигурата е гладка. Пред нас имаме култов образ на женско божество, в който то е изтъкнато като кърмачка. Главата и шията представят силно стилизиран израстък, както във фигурата на животно, намерено в основите на жилището до култовата постройка от глина.

²⁰ Т. Герасимов, цит. съч., стр. 180, обр. 20.

²¹ Пак там, стр. 180, табл. XII.

Описаните фигури с изключение на последната са познати и от други места в Южна България. Те са издялани от същия материал — талкошист, намиран в Родопите при Асеновград.

Намерените култови фигури на животно в двете селища са два вида. Повечето с глава на овен, две със силно стилизирана до неузнаваемост глава, в която ние не можем да разпознаем дали е представен овен или кон. Последните две фигури са много схематични. В тях тялото представлява правоъгълна тясна плоча. За тях ние бихме приели, че са работени от местни каменоделци. Останалите са работени в някоя специализирана каменоделска работилница, която е приготвяла култови образи. Това показва обстоятелството, че едната фигура, намерена в лозето на Дряновска лъка при с. Мухово, е със същата форма и украса на тялото, както в тази, намерена при с. Лесичево, Пазарджишко.

Ние видяхме, че в останките от жилища в двете селища са намерени единични и двойни фигури, т. е. две обърнати гърбом глави на овен. Последните са с големи размери (обща дължина 1,20 м) и представят две отделни части, съединяващи се с нарочно издялани приспособления. Единичните култови фигури са представлявали винаги двойки образи, поставяни успоредно от двете страни на семейното огнище в жилището. Двойните са стояли само от едната страна до зида. Така е била намерена фигурата в лозето на бившия учител Ал. Стайков в негово присъствие. Пред нея според разказа му имало пепел, части от кости, късове от глинени съдове и др.

На друго място показахме, че фигурите с глава на овен или на кон, издялани от талкошист или от печена глина, представляват култови образи, свързани с вярванията на келтите, настанени в Югозападна и Южна България след прогонването им от Гърция и Македония.²²

Келтите, които според Цезар са били един от най-суеверните народи, са поставяли тия образи при огнището, където е протичала по-голямата част от живота на семейството, с цел да предпазват от беди всички членове на фамилията или да ги даряват с благополучие. Под тия зооморфни образи келтите са представляли отрано своите божества.²³ В намерения на пода в храма бюст с женски гърди трябва да виждаме опит на несръчен каменоделец да представи едно от тачените от жителите женски божества с антропоморфни форми. В него той се е постарал да предаде най-типичното от същността му — богиня-хранителка.²⁴

Във връзка с религиозните представи и култ към върховните същества стои и намереното до един зид на жилище в селото на левия бряг на р. Тополница култово огнище (обр. 5 и 6), направено от глина. То е с кръгла форма с диаметър 65 см. Височина на ръба 16 см.

В средата има дупка с диаметър 15 см и дълбочина 13 см. Дупката бе почерняла от огън. Непосредствено до огнището бяха намерени на земята 13 плоски речни камъчета с обща дължина 10—12 см. Те имаха форми, наподобяващи в общи черти оръжия и сечива (обр. 7). Така едната от плочките много прилича на острие на секира, друга — на тесла, трети — на ножчета с дръжки и т. н. Според нас тези нарочно избрани плоски речни камъни представляват амулети. Амулетите, както е известно, са играли голяма роля във вярванията на суеверните келти, които ги правели в различна големина от метал, глина, янтър и други полублагородни камъни. Амулетите служели като апотропейски знаци, отблъскващи всяка злина. Тия амулети са представлявали именно брадви, върхове на копия, тесли, ножове, колело със спици (символ на слъцето) и др. Подобни образи със същото предназначение гравирани и по оръжието си.²⁵

Присъствието на въпросните камъчета-амулети до култовото огнище, върху което се е извършвало жертвоприношение, трябва да се свърже с някакви заклинания при принасянето на жертвения дар.

Все във връзка с религиозния култ стои и намереният при едно от жилищата в селището на десния бряг на реката къс от предмет, направен от пречистена и добре изпечена глина (обр. 17 и 19). Той е представлявал правоъгълна плоча, дебела 2 см, която отдолу на разстояние от ръба и

²² Т. Герасимов, цит. съч., стр. 181.

²³ Пак там, стр. 179.

²⁴ В римската епоха под влияние на римското изкуство в Галия богинята майка-кърмачка се представя като матрона, държаща на колене пеленаче.

²⁵ Т. Герасимов, цит. съч., стр. 178 и сл.

Обр. 32. Плоска култова фигура от талкошист
Fig. 32. Figure plate du culte en talco-schiste

има нисък крак, обикалящ от четирите страни. Описаният предмет, чийто размер сега не може да се определи поради много ниския крак отдолу, надали е служил като маса за хранене или подобна цел. Ние предполагаме, че това е масичка (?), свързана пак с някой култов обред.

Освен семейните олтари при огнището жителите в двете селища са притежавали и обществен храм, издигнат приблизително в средата на селището. Той, както може да се заключи от количеството ломени камъни и изпазените на височина 40—50 см основи, е бил за разлика от жилищните постройки изграден изцяло от камък, спояван с кал. Вътре в него, както вече споменахме, бе намерен култовият образ на женско божество и вторият образ до стената във вид на стилизирано животно. Планът на храма, както другите келтски храмове, е квадратен. От писмени извори се знае, че тези култови постройки са били обслужвани от нарочни жреци-друиди. Друидите са играли важна роля не само в религиозния, но и в обществения живот на едно селище. Дали и в тия малки планински селища на Тополница е имало такива нарочни жреци или тяхната роля е изпълнявал някой от старейшините, е трудно да се отгатне.

Една любопитна постройка, свързана също с религиозните представи на жителите, е тази от глина, намираща се непосредствено до каменния храм. Тя е аналогична по форма и устройство с една подобна пак от глина, открита в Далмация. За нея изследвачът ѝ обяснява, че е служила като жертвеник. Второ глинено съоръжение с по-малки размери е намерено в Босна. Не е изключено и нашата постройка да е служела именно като олтар. Обяснихме, че отворите по стената ѝ стоят във връзка със силно развития анимизъм у келтите. Те вярвали, че духовете на починалите прадеди и боговете закрилници обитават наоколо, затова тоя олтар е същевременно и жилище на тия духове и те влизат през отворите, както в самите жилища на суевърните келти. Накрая към разглежданите паметници, свързани с религията и култа, ще трябва да причислим и една плоча от талкошист (обр. 32), която представлява схематичен образ на човек с глава и тяло. Намерихме я забучена плътно до стената на едно от жилищата от селището на лявия бряг на Тополница. Тя е висока 33 см и има обща ширина 20 см.

В пръстта пред плочата бяха изровени късчета от човешки кости, разложени от влагата, просмукваща се от издигания се непосредствено над жилището склон. Като имаме пред вид, че у келтите е съществувал обичай да погребват в самото жилище родоначалника или друг почитан в рода, за да ги пази от враждебни духове, ние сме склонни да виждаме именно едно подобно погребение.

ЕТНОГРАФСКА ПРИНАДЛЕЖНОСТ НА ЖИТЕЛИТЕ НА ДВЕТЕ СЕЛИЩА

На горния въпрос отговор дават разглежданите по-горе паметници на религиозния култ. Ние вече споменахме, че те са характерни за вярванията на келтите. Следователно населението и в двете планински селища е било от келтски произход. То се е запазило хомогенно до разрушаването на тези селища. Тези келти несъмнено са били част от оная група келти, минали през Южна България след отблъскването им от Гърция и Македония.²⁶ По-големи или по-малки части от групата се разселили в Софийското поле, в Средна гора, днешно Пазарджишко, и т. н. Пътят и местата на разселването на келтите отбелязват намираните култови образи и отделни харак-

²⁶ Г. Кацаров, Келтите в Тракия и Македония, СпБАН, XVIII, 1918, стр. 55; И. Венедиков, Келтското нашествие в нашите земи и пр., ИПр, XI, 1955, стр. 77 и сл.

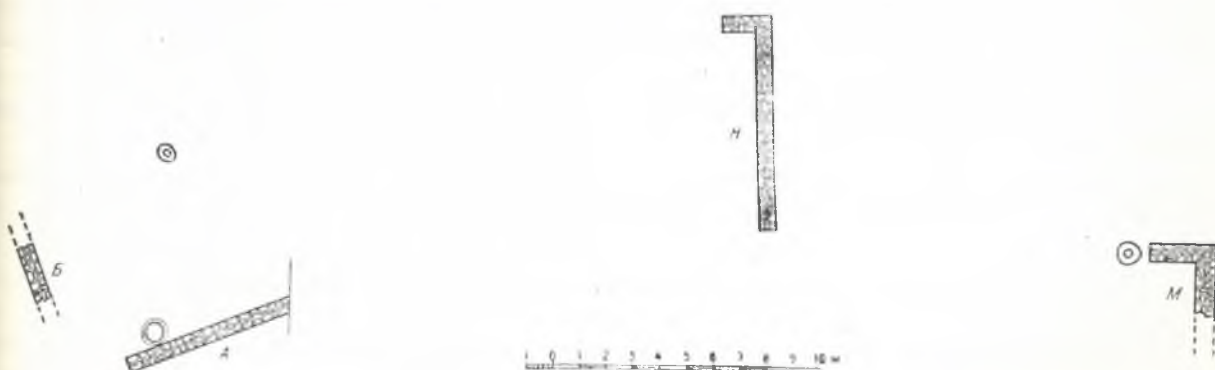
Обр. 33. Глинени съдове
Fig. 33. Vases en argile

терни за келтската култура предмети. Докато в равнината и подбалканските селища келтите са се смесили със заварените траки, то в селищата по горното и средното течение на р. Тополница те са били еднородно население.

ДАТА НА СЕЛИЩАТА

Накрая следва да се кажат няколко думи и за относителната хронология на изследваните селища — кога са изникнали и до кое време са просъществували? От еднаквите по време находки трябва да приемем, че те са заселени едновременно. Кога горе-долу е станало това? До известна степен отговор можем да получим от съгласуване на писмените данни за настаняването на келтите в Южна България и намерените предмети при разкопките.

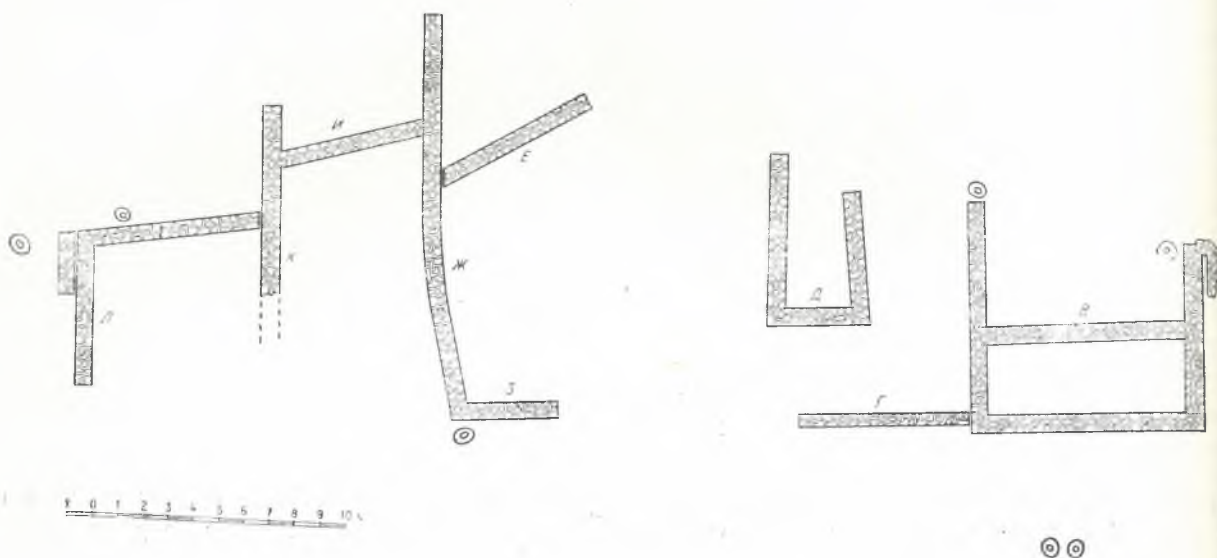
Античните автори разказват, че няколко големи групи келти след отблъскването им от Гърция и Македония се отправили по долината на Вардар и от Скопско по течението на Струма

Обр. 34. План на основи от сгради в Дреновска лъка
Fig. 34. Plan de fondations d'édifices de Drenovska laka

се прехвърлили в днешна Южна България. Едната от тези групи се изтеглила в Мала Азия. Втора под водачеството на Кертерий останала в Тракия. Тия келти основали под Хемус своя държава със столица Тиле. Несъмнено малки части от келтите се разселили между траките

или си създали свои селища в Стара планина, Средна гора и Родопите. Именно и нашите две планински селища ще да са заселени тогава, в края на III в. пр. н. е. На ранния произход на двете поселения по средното течение на р. Тополница отговарят и някои от намерените съдове и предмети, както и култовите образи от талкошист. Видяхме по-горе, че керамиката е два вида.

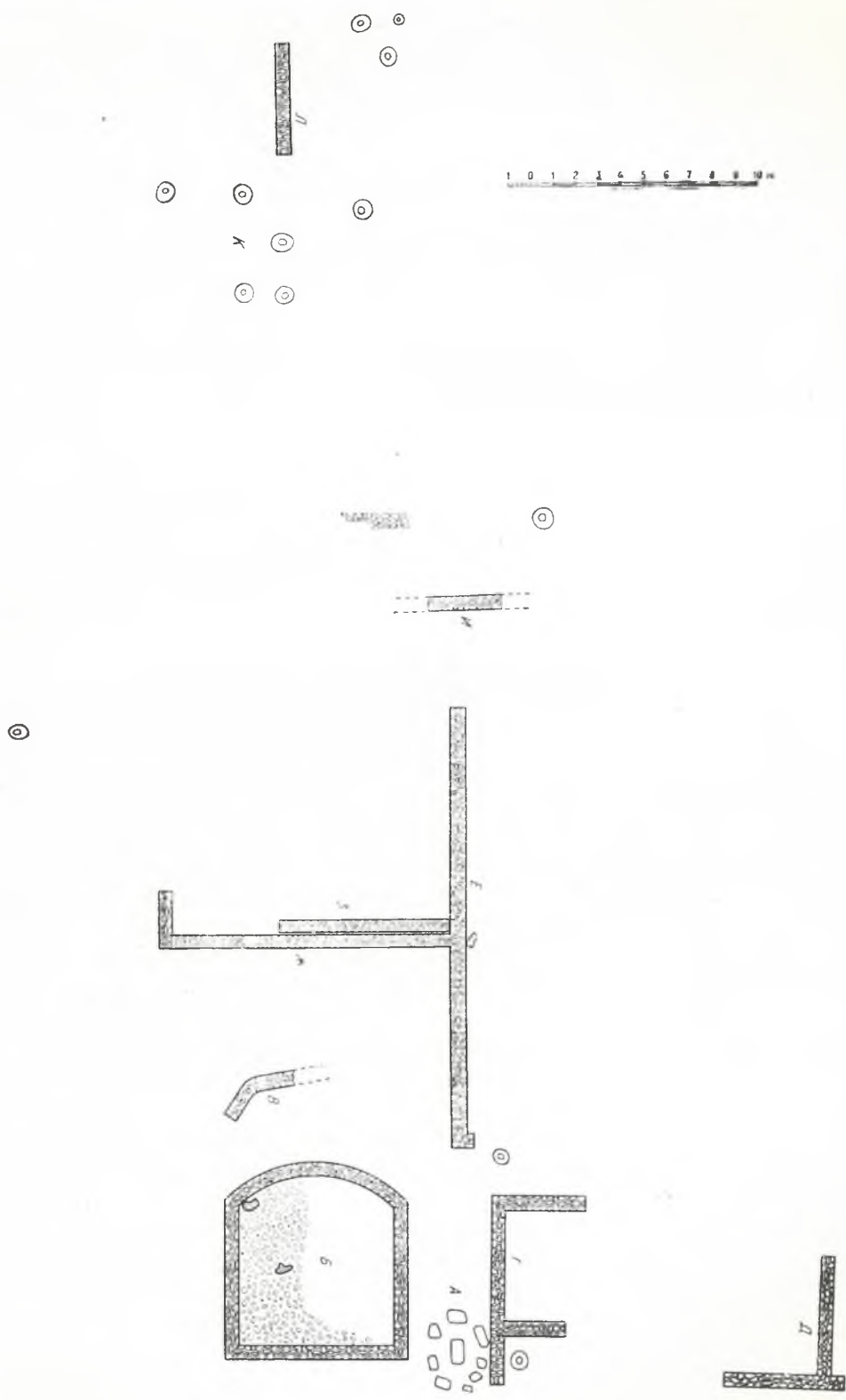
Обр. 35. План на основи от сгради в Дреновска лъка
Fig. 35. Plan de fondations d'édifices de Drenovska laka

Една по-ранна, датираща от латенската епоха, и, друга — от римската епоха. Също тъй и една част от тежестите за стан, долиумите и пр. датират по същото време — III в. пр. н. е.

До кога са просъществували селищата край двата бряга на Тополница? Известен отговор на този въпрос дават римските монети от средата на IV в. Селищата са загинали едновременно. Били са опожарени и жителите им са ги напуснали окончателно. По-късно животът тук не е бил възстановен. За загиването на тези две келтски селища в Средна гора можем да допуснем две версии. Едната е, че те подобно на много селища са станали жертва на голямото готско нашествие в Тракия в последната четвърт на IV в. Не е изключено те да са били опожарени поради религиозния фанатизъм на християнски мисионери. На тази мисъл ни навеждат намерените и в двете селища келтски култови фигури с отчупени глави. Мисионерите в ожесточението си към държащите за отческата си вяра келти са ги наказали с опожаряване на жилищата и разрушение на идолите им.²⁷

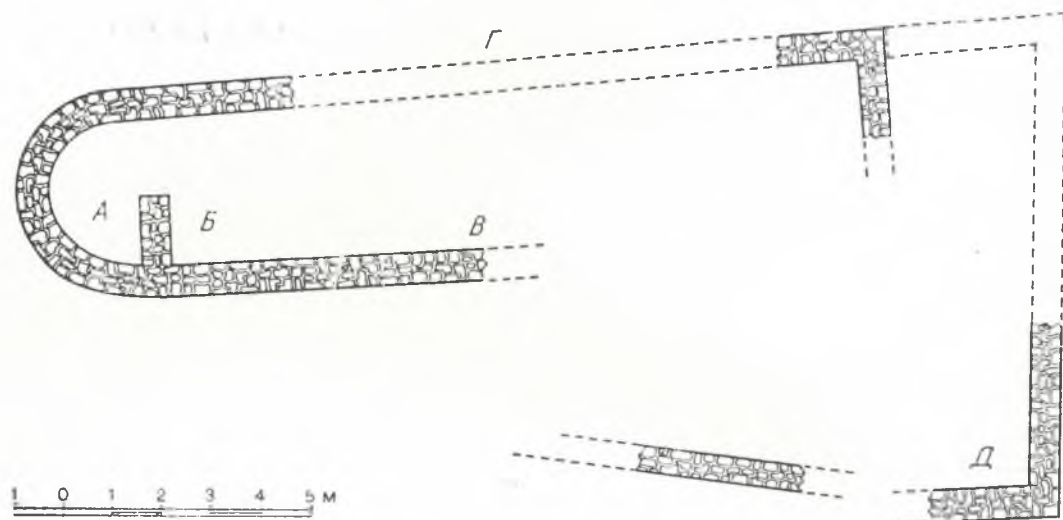
Битът и културата на келтите в днешна България са малко или никак познати. Не знаем точното място и устройството дори на техния главен град Тиле, който според сведения на антични автори се е намирал нейде под склоновете на Хемус. Сега разкопките на останките от двете планински селища край Тополница ни дават доста данни за характера на две келтски поселения и бита и културата на тяхното население. Въз основа на добитите материали можем да имаме представа за устройството на тези планински селища, плана на къщите и пр. Едното от селищата (на десния бряг на реката, а вероятно и това срещу него) е било с незначителни размери. То се е състояло от не повече от 10—15 къщи, разположени около двете култови по-

²⁷ Много от портретните статуи и статуарни образи на антични божества от II и III в. у нас са с отчупени глави. Това се дължи пак на посегателство от страна на християнски мисионери в първата половина на IV в. Един по-късен пример (XI в.) имаме в Солунско, дето християнски деятел разрушил с чук мраморния идол на българските славяни (срв. Т. Герасимов, Сведения за един мраморен идол у българските славяни в Солунско, Сб. Романски, стр. 561.

Обр. 36. План на основи от сгради в Белосията
 Fig. 36. Plan de fondations d'édifices de Belosijata

стройки — храма на глинения жертвеник. Къщите, както видяхме, са еднотипни. Всяка е с отворен план, т. е. с две масивни основи, а останалото пространство е било открито или при студено време е затваряно с дървена преграда. В селището на левия бряг на Тополница имаше само две постройки със затворен от 4 стени план. Във всяко жилищно помещение е имало

Обр. 37. План на основи от сграда в Белосията
Fig. 37. Plan de fondations d'edifices de Belosijata

огнище. Освен изолирани къщи за по едно семейство бе открито в едното селище и жилище с няколко отделения, всяко с отделно огнище. Това несъмнено представлява дом за членовете на една задруга. И в този, бихме казали, жилищен блок отделните помещения, скачени с обща стена, имат същия план — две масивни стени, срещащи се под прав или остър ъгъл. Всяко жилище е имало един вид склад за съхраняване на храни и вода. Това са големите долиуми, не повече от 2—3, вкопани винаги непосредствено срещу свободния край на един от зидовете на помещението. Изключение прави по-големият брой долиуми в съседство с едно жилище с големи размери. Това са жилище и склад за храни на един забогатял жител на селището. Посоченият пример показва, че тук е имало вече имуществено неравенство и класово разслоение.

Планинският характер на тези селища е обуславял и поминъкът на жителите им. Основното занимание е било скотовъдството. Във всяко домакинство са се извършвали редица ръкоделни занимания, като предене, тъкане, правили са някои от съдовете за всекидневно хранене. Интересно е да отбележим, че жителите са си служили и с купени от пазара в равнината по-фини стоки, като съдове от глина (рибни блюда и пр.), железарски произведения и т. н. Към III—IV в. от н. е. те употребяват и монети.

Големият склад от долиуми подсказва, че тия планинци са засявали и житни растения. Намерените при разкопките паметници дадоха възможност да се направят наблюдения и изводи върху вярванията на преселените тук келти, които са запазили религията и култа до самото разорение на техните семейни огнища. Жителите са били принудени внезапно да напуснат селищата и не са могли да спасят своите идоли.

На въпроса, дали селищата в равнината, където са намерени келтски култови фигури, са били с еднородно келтско население или е било още от началото на преселението му тук смесено с траките, които са били исконни жители в тракийската равнина, ще се даде отговор само когато се направят допълнителни разкопки.

На всеки случай спасителните разкопки в чашата на язовир Тополница дадоха въпреки ограничението си размер достатъчно материал за изясняване бита и културата на един нов етнически

елемент в Тракия — келтите. Те дошли в значителни групи в края на III в. пр. н. е. Бъдещите проучвания ще дадат и редица други материали, които ще осветлят и други страни от живота на тия пришълци в нашите земи.

ÉTABLISSEMENTS CELTES SUR LE COURS SUPÉRIEUR DE LA TOPOLNICA

T. GERASSIMOV

(Résumé)

On a mis au jour en 1936 lors des travaux de rigolage au lieu dit Drenovska lāka sur la rive gauche de la Topolnica et du lieu dit Belosijata de la rive opposée, à 4 km au nord de l'ancien village Muhovo et du mur du barrage, des fondations d'édifices, ainsi que certaines représentations en talcoschistes (fig. 4, 27, 28, 29, 30 et 31). Ces trouvailles témoignent que dans l'antiquité il y avait à cet endroit des établissements humains. Les vignes plantées n'ont pas permis d'étudier alors plus en détail ces vestiges. Et c'est à peine en 1960, lors des travaux de construction du barrage que l'on a pu y effectuer des fouilles. On a constaté que la majeure partie des restes des anciens murs ont été littéralement rasés pendant les travaux de rigolage. Nous avons découvert au cours de nos travaux hors des terrains plantés de vignes, des fondations d'édifices en pierre de carrière d'une épaisseur de 80 cm.

Sur les deux rives les édifices avaient un plan identique (voir plan 1 et 2). C'étaient des habitations comprenant un four au ras du sol. Dans leur plan le quatrième mur manque. Les fondations en pierres étaient surmontées de murs en briques ou en claires, enduites de boue. Devant l'un des murs, ou à proximité, à l'extérieur, il y avait dans la terre un à deux doliums. On en a compté 10 dans l'une des habitations au lieu dit Belosijata.

On a découvert à l'endroit dit „Drenovska lāka“ une espèce de complexe composé de plusieurs pièces ayant un mur commun (plan 2). Près du mur de l'une des habitations on a mis au jour un four destiné au culte, bâti en argile (fig. 5 et 6). Sur le sol, tout près, se trouvaient 13 pierres plates dont la forme ressemble à une hache, de petits couteaux à manche, etc. (fig. 7). Ces pierres qui avaient été choisies tout spécialement s'y trouvaient en relation avec ce four. Sur la terrasse, sur la rive droite de la rivière on a découvert, outre les fondations d'édifices, des murs d'un temple à plan carré de 8×8 m. La partie sud affecte la courbure d'une abside. On a recueilli entre les murs une représentation animale dont les formes sont très stylisées, et apparemment destinée au culte (fig. 14). Tout près se trouvait une figurine en talcoschiste ressemblant à un buste de femme sans tête (fig. 12 et 13).

On a mis au jour à l'ouest du temple, et à proximité immédiate de l'un des édifices, des fondations et des murs d'un édifice de culte en argile (autel). Nous proposons, par analogie avec les autels découverts dans les établissements celtiques de Serbie et de Dalmatie, une reconstruction graphique de ce monument (fig. 24). Près des habitations de „Belosijata“ on a trouvé deux autres représentations animales exécutées en talcoschiste. Leurs formes sont également très stylisées. On a déterré du remblai des tessons de vases en argile, des poids de métier, des fusaioles, etc. Une partie de ces objets date de la Tène, et la seconde de l'époque romaine. On y a recueilli, en outre, certains objets en fer (une serpette, de petits couteaux, des couteaux à manche, deux cercles de moyeux de roue de différentes dimensions, des clous, etc.), ainsi qu'un bracelet d'enfant en fil de cuivre, enfin aussi des monnaies de cuivre des empereurs romains, Elagabal, Constantin le Grand, Crispus et Constance.

On a découvert au Nord-Ouest de l'établissement de la rive droite de la rivière, au-dessus d'un ravin assez profond, les fondations d'un édifice rectangulaire (voir plan 4) construit également en pierres de carrière. Elle était précédée d'une tour semi-ronde. On n'y a trouvé aucunes traces de fours et de céramique. Sa situation stratégique montre qu'il y avait à cet endroit une fortification.

Il existait un ouvrage fortifié similaire, mais de dimensions plus réduites d'une forme ronde ou polygonale sur la rive gauche du fleuve. Il était situé sur une hauteur en forme de cône entre la Topolnica et son affluent la „Drenovska reka“. Ses fondations ont été complètement détruites par les chercheurs de trésors. Les représentations animales du culte (bélier) que nous avons indiquées comme caractéristiques des coutumes religieuses des Celtes, nous autorisent de supposer que ces deux habitats de la „Sredna Gora“ étaient peuplés de Celtes établis à la fin du IIIe siècle av. n. ère.

Ces habitants appartenaient à ce groupe de Celtes qui étaient restés dans les terres de la Bulgarie du Sud-Ouest et du Sud d'aujourd'hui, après avoir été refoulés lors de leur attaque contre le sanctuaire d'Apollon à Delphes. On sait qu'ils avaient formé un royaume dont la capitale était Tyle, aux pieds de l'Hémus. Ces deux établissements de la Topolnica ont survécu sans interruption jusqu'à la fin du IVe siècle, lorsqu'elle furent ravagées par l'incendie, et abandonnées définitivement.

ТЕХНИКА НА КЕРАМИЧНОТО ПРОИЗВОДСТВО ПРЕЗ ПРАИСТОРИЧЕСКАТА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ

Васил Миков

За историческото развитие на керамиката и на нейната техника съществува обширна литература.¹ Много отделни трудове и студии ни дават изследвания върху технологията на керамиката през праисторическата епоха изцяло или само за отделни области.² По този въпрос обаче за толкова разнообразната и богата керамика в България не е писано нищо. Само в някои публикации за отделни епохи въпросът за керамичната техника е слабо засегнат.³ Разкритият през последните години обилен материал в селищните могили до Караново, Стара Загора, Пловдив, Деветашката пещера и др., както и в някои некрополи ни дава възможност да поставим и въпроса за техниката на керамиката в нашите земи през епохата на докласовото и раннокласовото общество. Никъде в Европа и в Близкия Изток няма друго праисторическо селище, като разкритото в могилата до Караново, в което да са намерени толкова много и така разнообразни материали, въз основа на които става възможно почти напълно да се изследва техниката на производството на керамиката. В седемте културни пласта на могилата,⁴ които обхващат всички етапи на културното развитие на първобитното селище — среден и късен неолит, ранен и късен енеолит и раннобронзова епоха, са разкрити и следи от работилници, глинени съдове и фрагменти от съдове, буци от омесена глина, приготвени за правене на съдове, недовършени съдове глинени пити, модели за правене на съдове, късове със следи от формуване на съдове, отпечатъци от плетки на кошници и рогозки, глинени ръчни кръгове, графитни конусчета и червена охра, приготвени за рисуване върху съдове, съдчета с разтвор от бяла варовита глина за инкрустиране, костени гладилки и лопатки, камъчета за изглаждане на съдове и пр. Материали са разкрити и в някои други селища — Пловдив, Кап. Димитриево, Нова Загора, Биково, Стара

¹ L. Franchet, *Céramique primitive*, Paris, 1912; H. Frankfort, *Studies in the Early Pottery of the Near East I, II*, London, 1927; L. Scoot, *Pottery. A History of Technology*, I, Oxford, 1954, стр. 376—409 и цит. там литература; Б. А. Богаевский, *История техники*, 1936, стр. 212—215 и 439—445; Дж. Кларк, *Доисторическая Европа*, Москва, 1953, стр. 207—209; G. Childe, *Rotary Motion, A History of Technology*, I, 1954, стр. 181—212; Ю. Липс, *Произхождение вещей*, Москва, 1954, стр. 142—147.

² А. А. Бобринский, *К изучению гончарного круга на территории СССР*, СА, кн. 2, 1961, стр. 21—36; А. Лукас, *Материалы и ремесленне производства древнего Египта*, Москва, 1958, стр. 454—582; J. Kostrzewski, *Contribution à la connaissance de la technologie de la céramique préhistorique en Pologne*, ИАИ, XVI, стр. 223—227; V. I. Dumitrescu, *Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cirna*, București, 1961; D. A. Garašanin, *Starčevačka kultura*, Ljubljana, 1954, стр. 62 и 73; V. I. Hotubowicz, *Technica obróbki gliny w eneolitycznej osadzie ceramiki malowanej w Szypenicach na Bucowinie*, *Przegląd Archeologiczny*, VII, стр. 131—158; М. Гробић, *Прекласична грнчарија Средњег Балкана*, *Старинар*, 1954—1955, стр. 1—23.

³ Р. Попов, *Предисторическа Денева могила при Салманово*, ИАД, IV, 1914, стр. 158; В. Миков и Н. Джембазов, *Деветашката пещера*, София, 1961, стр. 38 и сл., 64 и сл., 106 и сл., 120 и сл.

⁴ G. I. Georgiev, *Kulturgruppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thracien*. *Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen*, Praha, 1961, стр. 49 и сл.

Загора, Гълъбовци и др. Разкритите досега материали са достатъчни за изясняване на много въпроси, свързани с техниката на керамиката. По-голямата част от тези материали произхождат от опожарени жилища-работилници. В една работилница на 2,70 м от Карановската могила се намери омесена глина, червена охра, костена лопатка, в друга работилница от 3,60 м — глина, камъчета за изглаждане, графитни конусчета, червена охра, дъно от започнат съд и др.

В тази публикация се изнасят за пръв път данни, които осветляват проблема за производството на съдове, еднакво важни както за нашите земи, така и за праисторическата керамика изобщо. Тук се поставя на разглеждане и един твърде дискутиран въпрос — дали жената или мъжът се е занимавал с грънчарското производство преди въвеждането на крачния грънчарски кръг.

Огънят, земеделието, скотовъдството и металообработването са изиграли първостепенна роля в историята на първобитното общество. Грънчарството, макар и на последно място, е спомогнало също за по-нататъшното развитие на първобитното общество. Без керамиката земеделието и скотовъдството не бяха се развили в Близкия Изток и Европа. Керамиката за първобитното общество има същото значение, както монетата за робовладелското и феодалното общество. С появата на глинени съдове се поставя и началото на неолита.

По въпроса, къде и кога са се появили глинени съдове, са изказани най-различни мнения. Приема се, че глинени съдове са се появили най-напред там, където за пръв път се е почувствувала нужда от запазване на храна за по-дълго време. Това без съмнение не може да бъде при скитническите племена, които не са имали време, нито възможност да носят със себе си чупливите глинени съдове.⁵ Както тъкачният стан, така и грънчарското производство най-напред са се появили при тези племена, които вече са усвоили земеделието.⁶ Глинени съдове са се появили при първите земеделско-скотовъдни племена в Египет или нейде в Месопотамия,⁷ откъдето заедно със земеделието и скотовъдството са проникнали на югоизток, север и северозапад. Предполагането, че грънчарството стои в тясна зависимост със земеделието, е напълно приемливо. Добитото при обработване на земята зърно може да се запази за по-дълго време само в глинени съдове. Ясен пример за това ни дават глинени късове, разкрити заедно с овъглено жито и ечемик в многобройните селища на първите земеделско-скотовъдни племена в Египет, Месопотамия, Палестина и др.⁸ В най-долния културен пласт в могилата до Караново паралелно с класове от овъглена пшеница са намерени и глинени късове от съдове.⁹ В много от опожарените жилища на почти всички разкопани селища от неолита, енеолита и бронзовата епоха са открити глинени съдове с горяла и овъглена храна — пшеница, ечемик, уров, грах, орехи и пр.

Разпространението на керамиката е изиграло огромна роля в историята на човечеството; тя помогнала на първобитния човек преди всичко в борбата му за съществуване. В съдовете той е приготвял и запазвал храната си. Съдовете му дали възможност да разнообрази продуктите. Грънчарството е оказало значителен прогрес в развитието на производителните сили.

Керамиката е най-отличителният белег за праисторическите, античните и средновековните селища. Късовете от глинени съдове са най-разпространените, най-важните и единствените най-сигурни материали, които определят с положителност времето на съществуване на едно селище. Това особено важи за праисторическите и ранносредновековните селища.

В керамиката се включват изделия от природна глина, както и изделия от глина, смесена с минерални и органически вещества, изпечени на огън до вкаменяване.

⁵ Ю. Липс, цит. съч., стр. 142. Има и мнение, че не всички земеделско-скотовъдни племена са имали глинени съдове (Кларк, цит. съч., стр. 207).

⁶ В буклуните насипи покрай бреговете на Дания заедно с раковините и др. остатъци са намерени и късове от съдове, а това говори, че много преди разпространението на земеделската икономика били правени съдове (Дж. Кларк, цит. съч., стр. 207).

⁷ L. Scoot, цит. съч., стр. 396. В Иерихон керамиката се е появила най-рано в среднеолитните пластове (L. Scoot, цит. съч., стр. 376).

⁸ G. Child, New Light in the Most Ancient East, London, 1952, стр. 163.

⁹ В. Миков, Селищната могила до Караново, ИГД, V, 1937, стр. 172.

Глина. За изработване на съдове първобитният човек е избирал подходяща глина с по-голяма пластичност, която да поема вода и да не съдържа много пясък и органически вещества. В съседство с почти всички праисторически селища у нас (Караново, Кап. Димитриево, Коджадермен, Салманово, Русе, Криводол, Деветашката пещера, Биково, Нова Загора, Михалич и др.)¹⁰ най-често се среща червеникава или жълтеникава глина, годна за правене на съдове.

Изкопаната глина се изчиствала от по-едрите камъчета, за да стане по-еднородна, и се оставяла да престои известно време. В зависимост от качеството на глината — мазност, от предназначението на съда и епохата, през която е работен съдът, към нея са прибавяни — за големите и по-груби съдове — дребни пясъчинки, дребно нарязани растителни остатъци — трева или слама, а за по-малките груби съдове — дребни пясъчинки. В глината на по-добре моделираните големи съдове са прибавяни само пясъчинки, а за тънкостенните съдове от неолита и енеолита — пясъчинки или дребно начукани късчета от глинени съдове. Към глината на тънкостенните съдове от бронзовата и по-късните епохи са прибавяни и ситно начукани въглени или ситно начукани късчета от съдове, или глината предварително е опушвана, начин, практикуван у всички народи в Европа.¹¹ През бронзовата и желязната епоха често глината е свършено почиствана. Към мазната глина винаги са прибавяни дребни пясъчинки, което улеснява моделирането и се избягвала чупливостта на съдовете.¹²

Разбърканата с вода глина се е омесвала добре и в зависимост от размерите на съда са се приготвявали по-големи или по-малки буци. За да се запазят влажни, буците са обвивани в мокра кожа. Освен в къснонеолитния и късноенеолитния културен пласт от Карановската могила глинени буци и питки, дъна, приготвени за правене на съдове, са намерени и в могилното селище до Салманово,¹³ Деветашката пещера¹⁴ и др.

От разкритите в праисторическите селища и некрополи у нас и съседните страни материали е ясно, че мнението на някои изследвачи, че грънчарството при първобитните племена в Европа е било домашно производство¹⁵, е несъстоятелно. Без съмнение тези автори имат пред вид Западна и Североизточна Европа, където глинени съдове се отличават по техника, форма и украса от тези на Югоизточна Европа. От разкритите материали се вижда, и то специално за Балканите и отчасти за южните предели на Централна Европа, че едновременно с примитивното домашно производство много отрано се е появило и развило и „занаятчийското“ производство на глинени съдове. От намерените до днес на Балканите най-разновидни по техника, форма и украса съдове се вижда, че домашното производство е съществувало през всички епохи — от началото на неолита до края на латена, но се забелязва, че още през средния неолит има наченки на занаятчийско производство на глинени съдове, с което са се занимавали майстори-грънчари, и че изнамирането на най-простия грънчарски кръг е спомогнало за произвеждане на съдове за широкия пазар.¹⁶

В нашите праисторически селища и некрополи — Салманово, Коджадермен, Русе, Караново, Веселиново, Кап. Димитриево, Деветашката пещера, Равна и пр., както и в съседните страни¹⁷ са разкрити три групи съдове: 1) груби дебелостенни малки и големи съдове с изравнена по-

¹⁰ Съдовете от Коджадермен са от глина от близката околност, богата на железен хидрат, затова и добре изпечените съдове имат червен цвят (Р. Попов, цит. съч., стр. 104). Бледочервеният цвят на съдовете от Караново се дължи на жълтеникавата глина около селото.

¹¹ L. Franchet, Céramique primitive, стр. 44.

¹² Пак там, стр. 44.

¹³ Р. Попов, Праисторическата Денева могила, стр. 136.

¹⁴ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 66.

¹⁵ Дж. Кларк, Доисторическая Европа, стр. 207; Б. А. Богаевский, История техники, стр. 293; Разликата в съдовете Р. Попов (Предисторическата Денева могила, стр. 158) обяснява с нееднаквата им служба.

¹⁶ Нищо не свидетелства, че керамиката е приготвявана за широкия пазар, както твърди Дж. Кларк, цит. съч., стр. 207.

¹⁷ R. Vulpe, Izvoare, București, 1957, стр. 213; D. A. Garašanin, Straževačka kultura, стр. 62. Дори при появата на грънчарското колело в умерената зона на Европа, което се отнася от среднолатенския период до края на праисторическата епоха, са били работени груби съдове на ръка (Дж. Кларк, цит. съч., стр. 207).

Обр. 1. Глинени съдове домашно производство

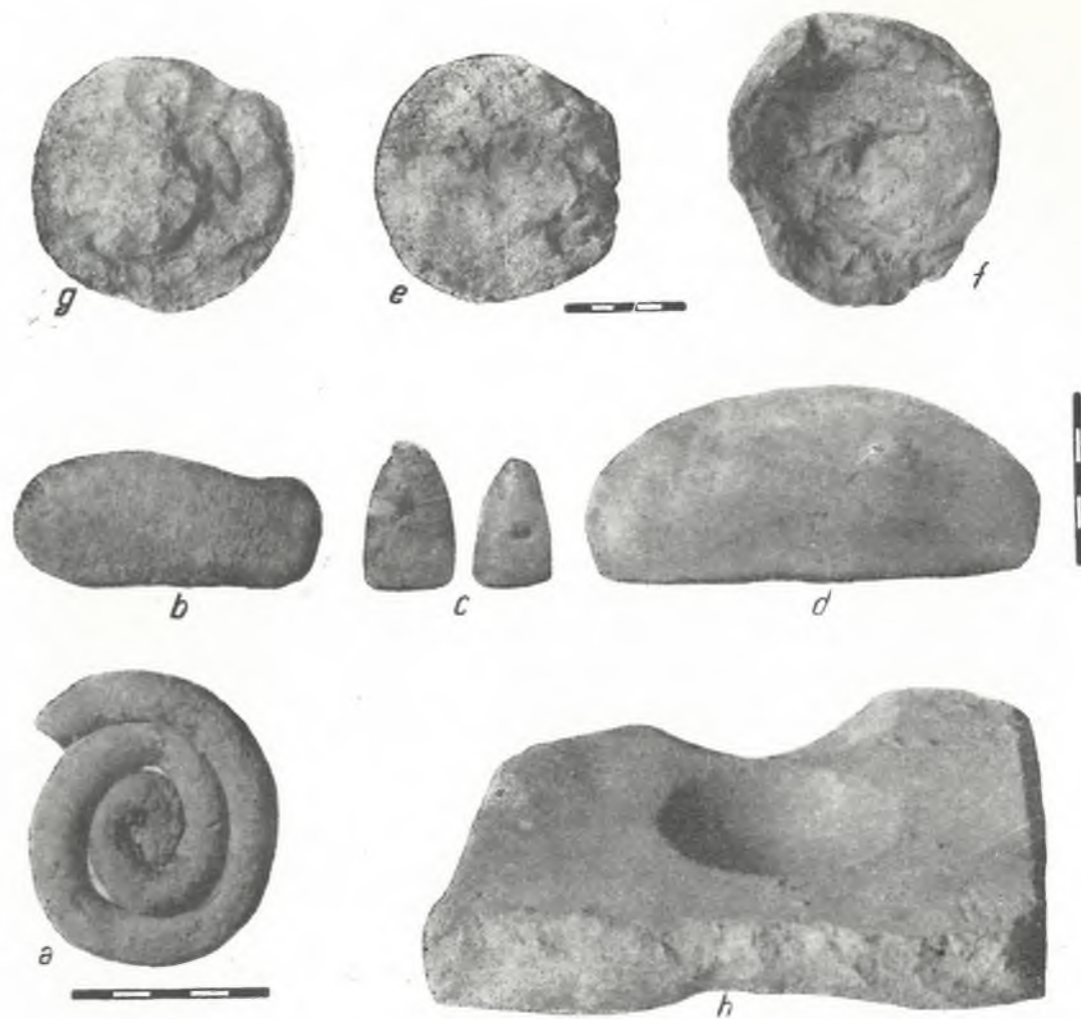
a, b — неолит — Караново; *c* — неолит — Стара Загора; *d* — енеолит — Деветашката пещера; *e* — бронзова епоха — Нова Загора; *f, g* — латен — Деветашката пещера и М. Преславец

Fig. 1. Vases d'argile fabrication domestique

a, b — Néolithique (Karanovo); *c* — Néolithique (Stara Zagora); *d* — Énéolithique (Devetaška peštera); *e* — Age du bronze (Nova Zagora); *f, g* — La Tène (Devetaška peštera et M. Preslavac)

върхност; 2) тънкостенни и дебелостенни малки и големи съдове с изгладена повърхност и 3) малки тънкостенни съдове с излъскана или полирана фина повърхност. Първата група съдове са домашно производство, а втората и третата — занаятчийско производство.

Домашно производство. Съдовете домашно производство се отличават по грубия си външен вид, по еднообразната си форма, грапава или слабо изравнена, бледочервеникава, бледокафява или тъмносива повърхност, по своята масивност, не добре пречистена и не добре обработена глина и бедна украса от релефни ръбове, пъпки, нарязи и вдлъбнатини (обр. 1) Много от съдовете имат външна грапава и вътрешна по-загладена повърхност. Домашно производство са и погребалните урни от началото на бронзовата епоха от Карановската и Дипсизката могила и някои некрополи от латена. Те имат по-тънки стени с долна грапава и горна загладена повърхност. Съдовете с по-дебелите стени са предназначени за запазване на храна, а тези с по-тън-

Обр. 2. *a* — глинени „маркуч“, приготвен за правене на съд — Караново;

b, c, d — червена охра и графитни конусчета; *e, f, g* — дъна, приготвени за съдове — Караново; *d* — червена охра — Коджадермен; *h* — камък за размиване на червена охра — Завет

Fig. 2. *a* — rouleau d'argile pour la fabrication de vases — (Karanovo);

b, c, d — ocre rouge et de petits cônes en graphite; *e, f, g* — fonds de vases préparés à être posés (Karanovo); *d* — ocre rouge (Kodjadermen); *h* — pierre à délayer l'ocre rouge (Zavet)

ките стени — за погребални урни. Съдовете домашно производство са формувани по няколко начина, и то на ръка, без помощта на спомагателни средства и главно без въртене.

Най-простият и разпространен начин за правене на съдове с малки размери — плитки чаши или дълбоки блюда, — прилаган от началото на неолита дори до края на латена, е чрез издълбаване.¹⁸ Къс от буца се поставя върху равен камък или плоча, върху която е поръсен ситен пяск, за да не прилепва глината, вдлъбава се в средата, постепенно се разширява и издига периферията, като се моделират и изравняват стените отвън и отвътре. Като пример ще посочим чашите без дръжки или с една дръжка от енеолита от Деветашката пещера,¹⁹ чашите от края на бронзовата епоха от Пловдив,²⁰ една чаша от латена от Горна Малина²¹ и обърнато конусовидните чаши от латена от Деветашката пещера и други места от земите на Долнодунавския басейн.²²

¹⁸ L. Scoot, Pottery, стр. 384.

¹⁹ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 69 и 71.

²⁰ П. Дегев, Археология, год. VI, кн. 4.

²¹ В. Миков, Могилни некрополи от Горна Малина, ГПНБМ, 1931/1934, стр. 76.

²² В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 157 и цит. там литература.

Друг начин за моделиране на съдове, практикуван най-често, и то през всички епохи, е чрез налепване. По този начин са правени не само малки и по-големи, но и по-плитки и по-дълбоки съдове. Периферията на вече приготвеното дъно се извива нагоре. Върху изградената основа се налепват и наддават нагоре малки късове глина, които плътно се прилепват един над друг. Стените се изравняват и грубо заглаждат. В много наши селища и некрополи са намерени съдове и дъна от съдове, направени по този начин. От енеолитния пласт на Карановската могила произхожда изпечена при пожар долна част от започнат съд с налепване на късове глина (обр. 2g). Повечето от грубите съдове от неолитните пластове (Караново, Пловдив,²³ Веселиново²⁴ и др.) са работени чрез налепване. Много от грубите съдове от селищата на бронзовата епоха (Караново, Дипсизката могила²⁵) и особено грубите и по-дълбоки съдове от латена (М. Преславец,²⁶ Деветашката пещера (обр. 1f, g)²⁷ и пр.), които са отличителен белег на местната латенска култура, също са работени чрез налепване.

И в нашите земи е бил разпространен известният на много племена и народи начин на моделиране на съдове чрез навиване на глинени „въжета“. Глината се разточва във вид на тънък маркуч, който започва да се навива спирално и образува дъно. В периферията на вече изготвеното дъно се навива „маркучът“ и едновременно с това се притиска с пръсти отвън и отвътре и се прилепва към по-долния навој. Този начин е практикуван, ако съдим по материалите от Ясътепе до Пловдив, Караново, Салманово,²⁸ в края на неолита, енеолита и бронзовата епоха (обр. 2a). От енеолитния пласт на Карановската могила произхождат късове от различни съдове с недобре изгладена повърхност с канали върху ръбовете, образувани от облата част на глинени „маркуч“ и късове от долната половина на неголям съд с груба повърхност с вдлъбнатина в периферията, където е лежал горният глинени „маркуч“ (обр. 3).²⁹ В енеолитния пласт на могилата Ясътепе е намерено дъно от съд с навита спирала (обр. 2f).³⁰ Подобни дъна със спирала са открити и в могилата до Салманово. В пласта от бронзовата епоха на могилата до Караново се намери глинена спирала, приготвена за дъно на съд (обр. 2a).³¹ Докога у нас е прилагана тази техника, нямаме данни. По всяка вероятност тя се е задържала до латена, а може би и по-късно. Този примитивен начин и днес е известен на селянките от някои райони в Трансилвания³² (обр. 4).³³

Един от начините, практикуван както при домашното, така и при занаятчийското производство, известен на много примитивни племена в Европа и Близкия Изток, е моделиране на съдове чрез плоски глинени пръстени — рула.³⁴ Прави се дъното, в периферията на което се прилепва ръбът на долната по-тъсна част на глинени пръстен. Горният ръб на пръстена се изрязва косо от ляво на дясно или обратно. Към така нарязания ръб се пасва и здраво прилепва вторият пръстен, долният ръб на който е косо изрязан от дясно на ляво или обратно. Нагоре се наставят и прилепват с косо изрязаните долни и горни ръбове нови пръстени, докато се оформи желаният съд. При прилепването на всеки пръстен стените се изравняват и грубо заглаждат. Този начин, както се вижда от находките от Караново и Дипсизката могила, е прилаган при правене

²³ П. Детеv, Разкопки на селищната могила Ясътепе в Пловдив през 1959 г., ГНАМП.

²⁴ Непубликувани материали в Археологическия музей в София и Народния музей в Нова Загора.

²⁵ Непубликувани материали в Народния музей в Нова Загора.

²⁶ С. Георгиев а, Разкопки на обект S в Горно Градище при Кадъкьой, ИАИ, XVII, стр. 270.

²⁷ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 159.

²⁸ Р. Попов, Праисторическата Денева могила, стр. 188.

²⁹ Такъв канал се забелязва върху ръба на голям съд.

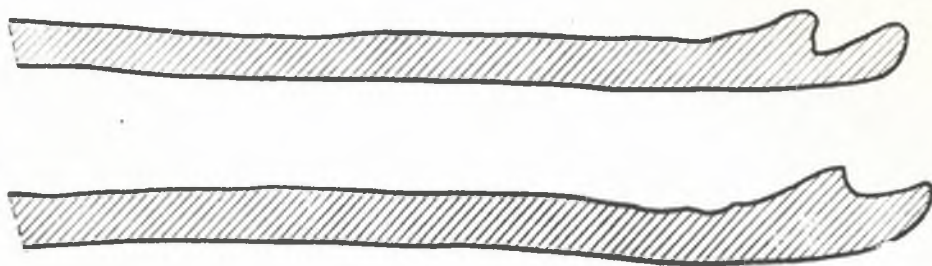
³⁰ П. Детеv, Разкопки на селищната могила Ясътепе, обр. 13.

³¹ Непубликувана спирала в Археологическия музей в София.

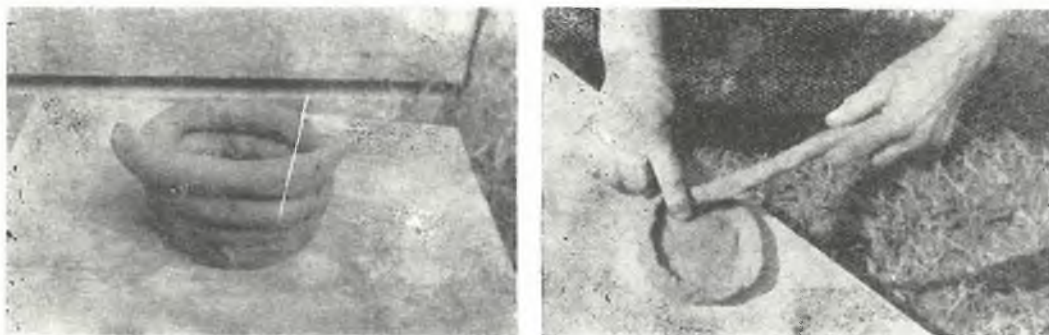
³² Снимката ми беше предадена от Ф. Б. Флореску от Букурещ, автор на посочената по-долу статия, комуто изказвам сърдечна благодарност.

³³ Florea Bobu Floreas cu, Sur l'histoire des techniques dans la céramique rustique roumaine, R. R. d'N A, I, № 2, 1964, стр. 380.

³⁴ L. Franchet, Céramique primitive, стр. 50; Б. А. Богаевский, История техники, стр. 273.

Обр. 3. Късове от съдове със следи от легла на „маркуч“ — Караново
Fig. 3. Fragments de vases avec traces de rainures pour „rouleau“ d'argile (Karapovo)

Обр. 4. Правене на глинени съдове с глинени „маркучи“ в Трансилвания
Fig. 4. Confection de vases d'argile avec rouleaux d'argile en Transylvanie

на по-малки и особено при правене на погребални урни през бронзовата и желязната епоха. Те имат неправилно закръглена форма, загладена неравна горна и грапава долна повърхност и неравен устен ръб.

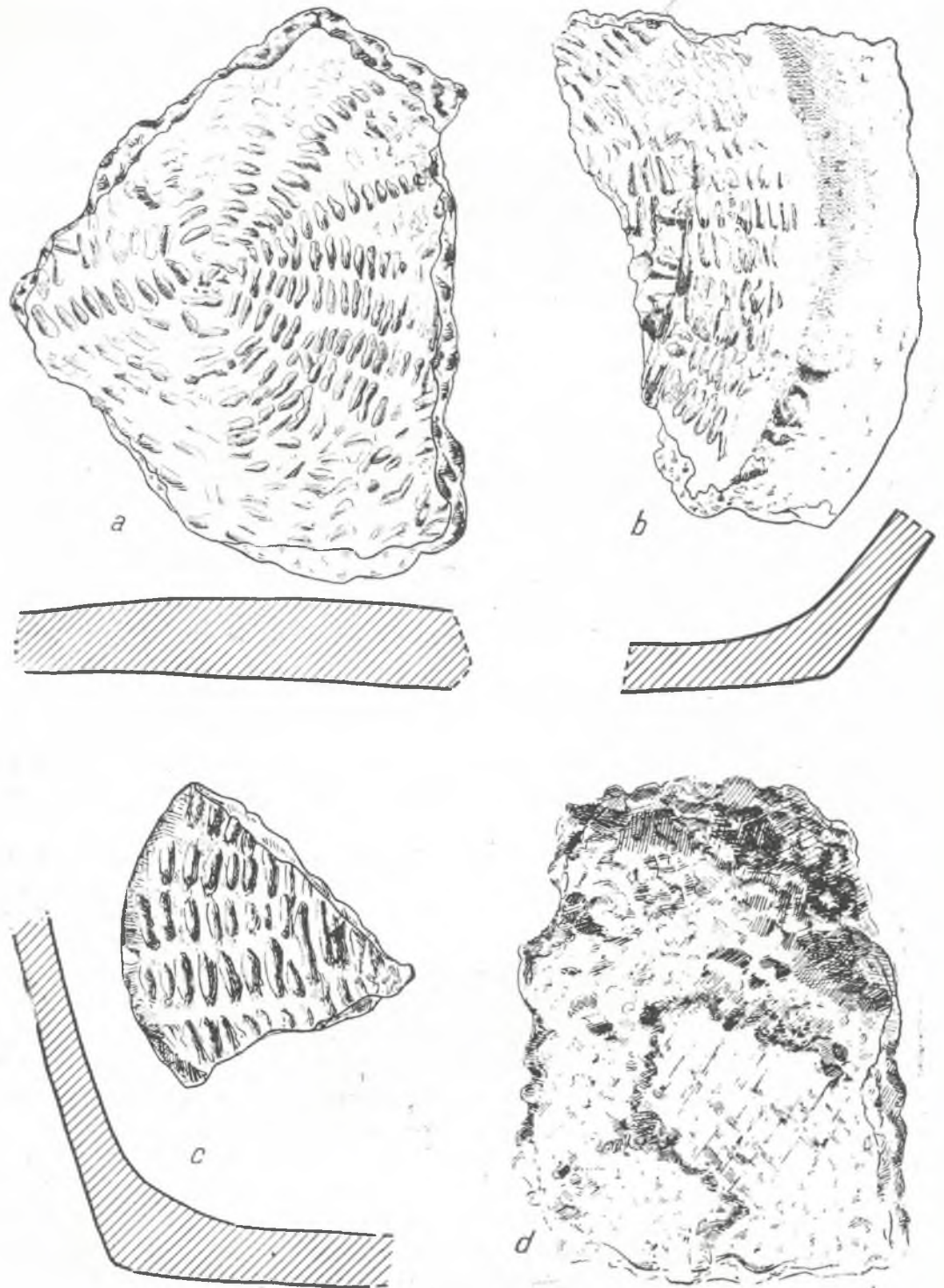
Към домашното производство ще прибавим и правенето на съдове с помощта на кошница. Кошничарството се смята за начало на формуването и начало на украсата на някои съдове.³⁵ У нас този начин е засвидетелствуван с три дъна с отпечатъци от дъно на кошница от Карановската могила. Работенето на съдове чрез кошница е малко практикувано, и то само през неолита и енеолита. Кошницата се е изплитала от тънки пръчки на раката (*Salix viminalis*). Дъното е с радиално свързани в един център пръчки,³⁶ които са преплетени спирално или концентрично със също такива пръчки, докато се изплете кошницата, чийто отвор трябва да бъде по-широк. Във вътрешността на готовата кошница се моделира съдът, който след изсушаването му лесно се изважда от модела. Изваденият от кошницата съд повторно се намазва отвън с тънък слой глина, за да се запълнят трапчинките, образувани от пръчките, след което грубо се изравнява. В кошници са работени по-малки съдове. От горните нива на среднеолитния пласт от Караново произхожда дъно от малък съд, стените на който са добре загладени (обр. 5 а). В къснонеолитния ѝ пласт пък е намерена част от дъно на малък съд, който бил разделен на две половини, с груба външна и неравна вътрешна повърхност, изравнени с пръсти, с отпечатък на дъно от кошница. В глината има примес от пясъчинки и растителни остатъци. Също от къснонеолитния пласт на това селище произхожда дъно с отпечатък от кошница на съд с груба повърхност (обр. 5 с).

Домашно производство са и големите неподвижни груби съдове, останки от които са открити в много жилища от средния и късния неолит, енеолита и бронзовата епоха в Караново, Криводол, Дипсизката могила, могилата Ясътепе и пр.³⁷ Тези съдове са работени чрез налепване

³⁵ L. Scoot, Pottery, стр. 376.

³⁶ За съдове, работени чрез облепване на кошници, вж. Б. А. Богаевски й, История техники, стр. 295.

³⁷ В едно жилище от основния пласт на могилата Ясътепе са открити два съда с цилиндрична форма, правени на място (П. Детев, цит. съч., стр. 3).

Обр. 5. *a, b, c* — късове от дъна на съдове с отпечатыци на дъна от кошници; *d* — отпечатык от плетка върху глинена буца — Караново
 Fig. 5. *a, b, c* — fragments de fonds de vases avec impressions de fonds de paniers; *d* — impression de dessin tressé sur boule d'argile (Karavano)

и обмазване. За изграждането на такъв съд предварително е приготвяван от горивен материал (слама, трева, тънки пръчки) някакъв модел, около който е налепвана и измазвана на пластове глина.

Домашно производство е и малкото съдче от неолитния пласт на Азмашката могила, украсено със схематично човешко изображение и релефна назъбена украса (обр. 1 с)³⁸. Също така домашно производство, т. е. без въртене и на отделни рула, е изработен и тритръбестият съд от Караново. Стените му не са еднакво дебели, повърхността е изгладена, но неравна, а тръбите са слабо разкривени.

Занаятчийско производство. Късовете от съдове и целите съдове, разкрити в най-старите неолитни селища (Магула Аргиса, Старчево, Црвена стіена, Криш, Кремиксви, Слатина Кап. Димитриево, Караново, Стара Загора, Деветашката пещера, Винча), както и в много селища от по-късните епохи (Коджадермен, Русе, Криводол, Дипсизката могила, в някои некрополи и пр.), показват по най-убедителен начин, че паралелно с домашното ръчно производство на съдове е цѣфтяло и занаятчийското производство. Занаятчийското производство е дело на опитни майстори грънчари, които са работили съдовете с някакъв уред (и най-важното чрез въртене).

Съдовете занаятчийско производство са работени от добре пречистена глина, примесена с дребни песъчинки или ситно счукани късчета от съдове. По-големите и по-дебелостенни съдове са с примес от песъчинки или растителни остатъци. Те са изработени грижливо с по-правилна форма и кръгло сечение. Имат еднакво дебели стени, добре изгладена външна и вътрешна повърхност. Срещат се и съдове, и то измежду по-големите, с изгладена вътрешна и грапава външна повърхност. Много от тънкостенните съдове са с излъскана, полирана повърхност, а повечето от откритите в среднонеолитните селища са покрити с тъмнокафява или червеникава ангоба. Съдовете занаятчийско производство са използвани за най-различни нужди — за запазване на храна и течности, за готвене и хранене, за загребване, пиене, за погребални урни и пр.

До неотдавна се приемаше, че всички съдове преди въвеждането на крачния грънчарски кръг са работени на ръка без никакво помощно средство (уред). Правилно закръглената форма, равномерно дебелите или по-тънки стени са обърнали внимание на изследвачите, за да изкажат съмнение върху ръчното производство на голяма част от праисторическите съдове. Ето какво пише един от изследвачите на праисторическата керамика: „Може да се предположи, че много ако не всички съдове от Винча са работени с помощта на някакво примитивно средство (уред), което е замествало грънчарския кръг.“³⁹

Правилна форма и кръгло сечение на съда може да се постигне само ако при моделирането съдът се привежда в движение, ако се върти, поставен върху някакъв предмет — дървен или каменен диск.⁴⁰

Майсторът грънчар през праисторическата епоха у нас е познавал същите помощни средства, каквито са използвали и неговите „колеги“ от съседните области. Като вземем под внимание намерените досега в нашите земи материали, праисторическият грънчар е употребявал няколко уреда (средства) — плосък камък, рогозка или мрежа, ръчен грънчарски кръг и калъп модел.

Най-простият и примитивен начин за правене на съдове от майсторите грънчари е моделирането чрез въртене върху равен камък, поставен върху друг, но неподвижен камък, така че горният камък да може да се върти свободно. Чрез въртене върху камък са изработвани малки и големи съдове.

³⁸ Г. Георгиев, Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961 г., ИАИ, XXVI 1963, стр. 169.

³⁹ М. Васић, Праисторическа Винча, IV, Београд, 1936, стр. XV.

⁴⁰ Най-старите образци на грънчарско колело в Египет и Месопотамия представляват обикновено голям дървен или каменен диск (G. Child, Rotary, стр. 197). Грънчарският кръг в най-ранната и проста форма представлява от себе си малка кръгла площ за поддържане на глината при формуване с бавно въртяща се ръка върху колче или ос (А. Лукас, цит. съч., стр. 556).

Върху горния камък от къс глина се моделира плоското или кухо дъно на съда. В зависимост от формата на съда в периферията на изготвеното дъно, както при съдовете от домашно производство, се прилепва глинен пръстен, разширен в горната си част, камъкът се върти, а заедно с него и съдът. Върху добре прилепналия изравнен и косо изрязан долен пръстен се прилепва по-тясната или по-широка част с косо изрязан долен ръб втори пръстен. Шията се моделира отделно и се прилепва към готовия гърбук. По този начин се стига до пълното оформяване на съда. Почти по същия начин се постъпва при правенето на характерните за средния неолит съдове с високи кухи дъна, съдовете с ниските столчета от преходния от неолита към енеолита период с тази разлика, че върху кухото столче се прилепва равното дъно на съда, в периферията на което нагоре се изграждат стените. Моделирането на съдове върху въртяща се каменна плоча или дъска е съществувало през неолита и енеолита, а може би и по-късно.

Добре моделираните големи съдове — складове за запазване на храна от неолитните пластове на Караново,⁴¹ Кап. Димитриево,⁴² от ранноеолитните селища в Деветашката пещера,⁴³ Дуванли,⁴⁴ Г. Пасарел,⁴⁵ от късноенеолитните селища при Салманово,⁴⁶ Коджадермен⁴⁷ и от раннобронзовото селище на Дипсизката могила⁴⁸ и пр. са работени от големи глинени пръстени, също така с косо изрязани ръбове, поставени един над друг, за да прилепнат още по-добре и да придобият кръгла форма. Те са въртяни, поставени на каменен кръг. Малките и големите съдове имат добре изравнена, често изгладена външна и вътрешна повърхност. От енеолитния пласт на Карановската могила произхожда по-голямата част от голям съд, работен от отделни пръстени и същевременно въртян върху каменен или дървен диск (обр. 6).⁴⁹ Горната половина на големите съдове зърнохранилища е добре изгладена, а долната, която е била закопавана в земята, е грапава

Един от разпространените начини за моделиране на съдове в Европа и Близкия Изток, практикуван, както изглежда, само през неолита и енеолита, е чрез въртене на рогозка, плетка или мрежа. В Лионоклади в Тесалия⁵⁰, Арадац в Сърбия,⁵¹ Тордош в Унгария⁵² и много други селища на Балканите са намерени дъна от съдове с отпечатъци на рогозки и плетки. От почти всички неолитни и енеолитни селища у нас произхождат по един, два и повече къса,⁵³ както и здрави съдове с отпечатъци на рогозки, плетки и мрежи.⁵⁴

За изплитане на рогозки били използвани широколистната *Typha latifolia* и теснолистната *Typha angustifolia*, както и други блатни растения. За плетки са използвани освен някои теснолистни блатни растения и сламките на житни растения, а за мрежи—влакната от лена или конопа. Рогозката, както се вижда от множество дъна с отпечатъци, намерени в селищата при

⁴¹ Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

⁴² П. Детеv, Селищната могила Банята при Кап. Димитриево, ГНМПл, II, 1958, стр. 6.

⁴³ В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, стр. 48 и сл.

⁴⁴ Б. Филоv, Надгробните могили при Дуванли, София, 1934, стр. 21 и сл.

⁴⁵ Н. Петков, Предисторически материали от разкопките при Г. Пасарел, ИАИ, XX, 1955, стр. 43.

⁴⁶ Р. Попов, Предисторическата Денева могила, стр. 163 и сл.

⁴⁷ Р. Попов, Коджадерменската могила, при гр. Шумен, стр. 109.

⁴⁸ Непубликувани материали в Народния музей в Нова Загора.

⁴⁹ Много съдове от Полша, Украйна, Германия и др. са работени на рула (J. Kostrzewski, Contribution стр. 223.) Съдовете и на Лужичката култура са работени чрез поставяне на пръстени един върху друг с тази разлика, че горният ръб е малко изпъкнал, а долният малко вдлъбнат. Това гарантира едно по-добро слепване (J. Kostrzewski Contribution, стр. 224). В известното селище Шипениц някои съдове са работени на ръка (W. Halubowicz, Technica obrobki glinenu eneolitycznej osadzie ceramiki malowanej w Szypenicach na Bucowina. Przegląd Archeologiczny, VII, стр. 142). С глинени пръстени са работени много от съдовете от Красний Кутор, близо до Киев (W. Gimbutas, The Prehistory of Eastern Europe, ASRR, No 20, 1956, стр. 1, 110).

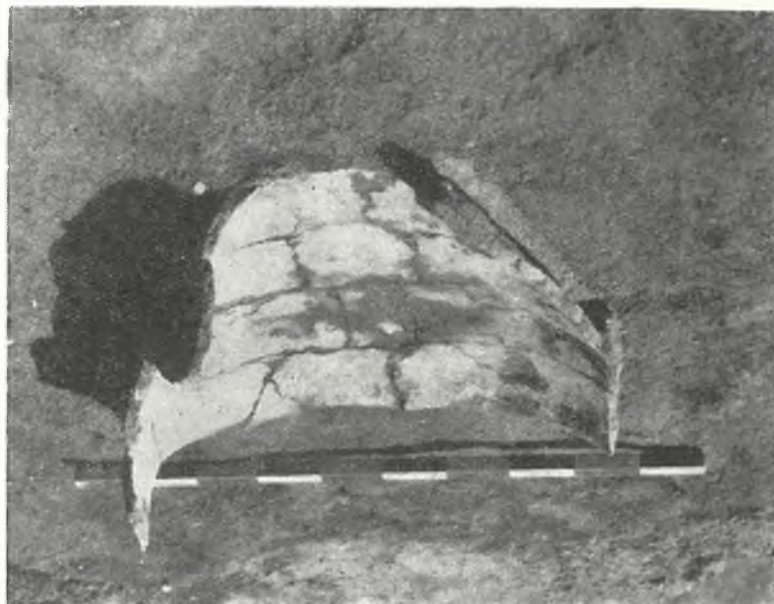
⁵⁰ A. J. Wace and Thompson, Prehistoric Thessaly, Cambridge, 1912, стр. 188.

⁵¹ N. Vulic et M. Grbič, Corpus vasorum antiquorum, Yugoslavia, Belgrad, 1938, табл. 8.

⁵² A. Jirku, Die ältere Kupferzeit Palestinas und die Bandkeramische Kulturkreis, Berlin, 1941, стр. 14.

⁵³ От селищната могила Ясътепе произхождат около 100 къса с отпечатъци на дъна на съдове (П. Детеv, цит. съч., стр. 46).

⁵⁴ От могилата до Кап. Димитриево (П. Детеv, цит. съч., стр. 7) и могилата до Караново произхождат по един здрав съд с отпечатък на плетка.

Обр. 6. Част от голям съд, работен на рула — късен енеолит — Караново
Fig. 6. Fragment d'un grand vase confectionné de rouleaux — énéolithique tardif (Karanovo)

Г. Богров,⁵⁵ Челопечене, Волюяк, Гниляне, Кремиковци, Саранци, Яна,⁵⁶ Челопеч,⁵⁷ Г. Пасарел,⁵⁸ Пловдив,⁵⁹ Биково,⁶⁰ Сава,⁶¹ Кирилметодиево,⁶² Караново и др., се употребявала през енеолита, и то за правене на големи и по-рядко по-малки съдове. В ранно- и късноенеолитните пластове на Караново са намерени един голям и множество други по-малки къса от дъна на различни по размери съдове с отпечатъци на рогозка (обр. 7).⁶³ Малки съдове през неолита и по-рядко през енеолита, както се вижда от отпечатъците върху дъна от Челопек,⁶⁴ Кап. Димитриево, Пловдив, Караново, някои праисторически селища в Софийско⁶⁵ и др. са правени върху плетки от житни или теснолистни блатни растения (обр. 8 и 9).⁶⁶ През енеолита по-малки съдове, както виждаме от дъна от Караново, са моделирани и върху мрежи, плетени от влакна (обр. 5d).⁶⁷ През енео-

⁵⁵ Н. Петков, Отпечатъци от плетки, намерени в праисторическото селище Обреща при с. Г. Богров, ГНМ, 1912, стр. 217.

⁵⁶ Н. Петков, Селищната Гинова могила до Челопеч, ГНАМПл, I, 1948, стр. 165.

⁵⁷ Н. Петков, Гинова могила при Челопеч, РП, I, стр. 77.

⁵⁸ Н. Петков, Предисторически материали от разкопките при Г. Пасарел, ИАИ, XXII, 1959, стр. 513.

⁵⁹ П. Детев, Разкопки на селищната могила Ясътепе, стр. 50.

⁶⁰ П. Детев, Селищната могила при Биково, ГМПлО, I, 1954, стр. 187.

⁶¹ М. Мирчев и Д. Златарски, Селищната могила при с. Сава, ИВАД, XI, стр. 25.

⁶² Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

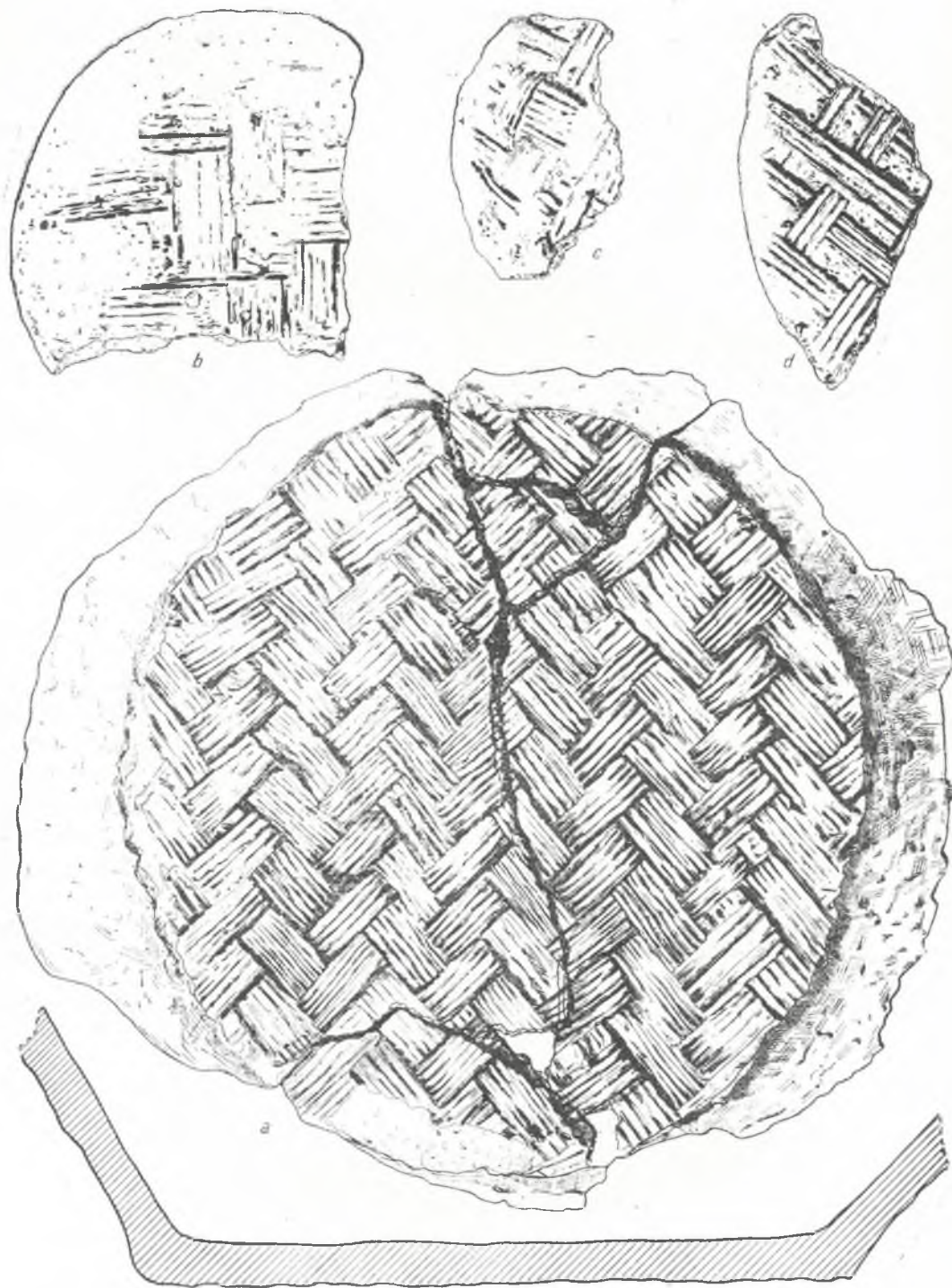
⁶³ От енеолитния пласт произхожда голямо дъно от дебелостенен съд отвън с грапава, а отвътре с гладка повърхност. Има диаметър 27,3 см. Върху дъното много добре е отпечатана рогозка от широколистно блатно растение. Върху много късове от дъна на по-малки съдове също от енеолитния пласт се виждат отпечатъци от рогозки от широколистни растения. Голямо дъно от съд произхожда и от могилата Ясътепе с отпечатък на плетка от широколистно растение.

⁶⁴ Н. Петков, Селищната Гинова могила до Челопеч, стр. 165.

⁶⁵ Н. Петков, Праисторически плетки и тъкани от Софийското поле и близката му околност, Археология, VII, кн. 1, стр. 46.

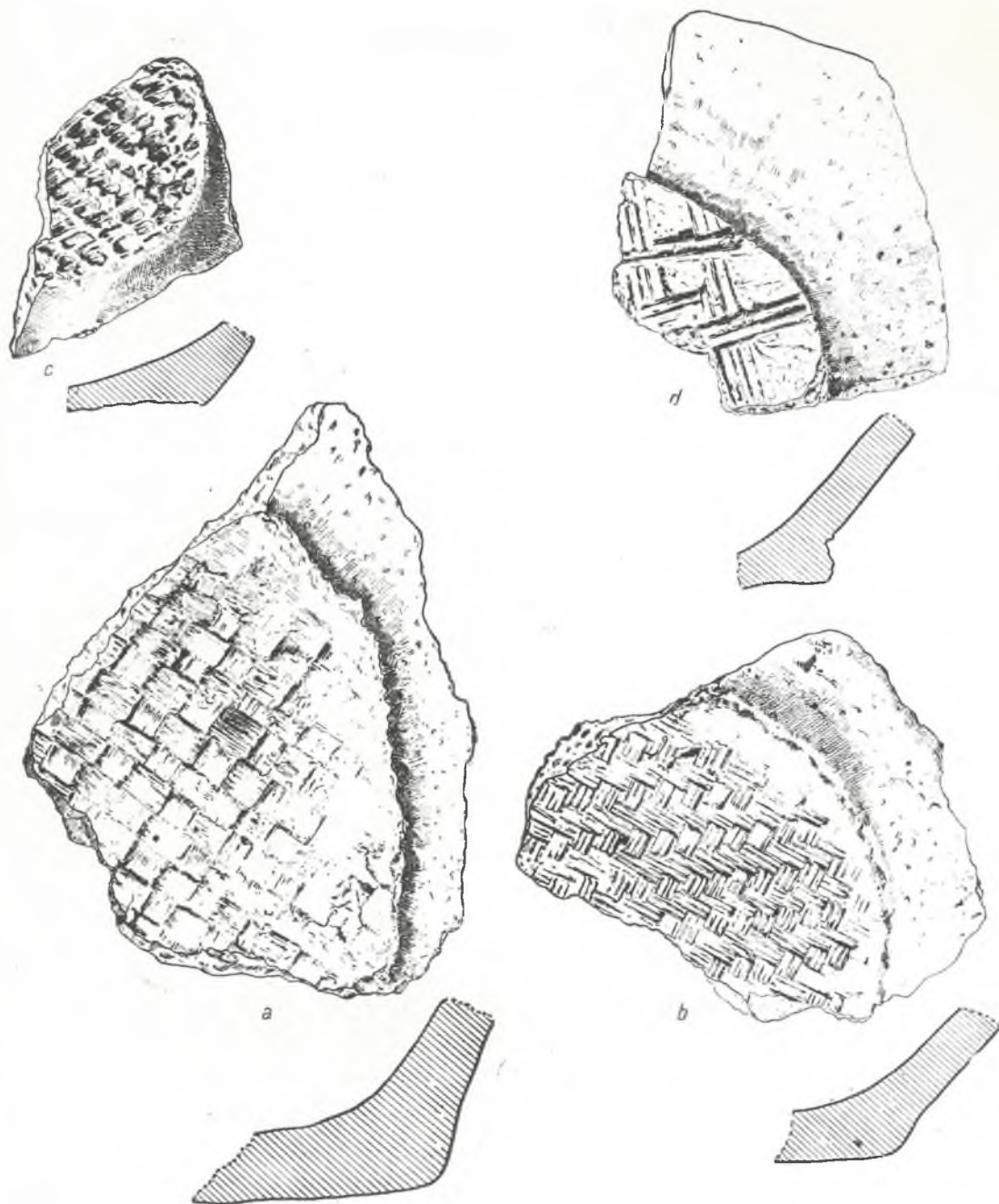
⁶⁶ В неолитния пласт Караново II бе намерено дъно от малък съд с гладка повърхност с канелюри отвън и с отпечатък от плетка от сламки, а в късноенеолитния пласт в могилата до Кап. Димитриево — малък съд с дръжка с изпъкнал отгоре с гладка черна повърхност с отпечатък на дъното от теснолистно блатно растение. (П. Детев, Селищната могила Банята, стр. 6 и 7).

⁶⁷ Късове с отпечатъци на мрежа произхождат от ранноенеолитния пласт.

Обр. 7. Дъно от голям съд и късове от дъна на съдове с отпечатьци на плетки от широколистни блатни растения — Караново

Fig. 7. Fond d'un grand vase et fragments de fonds de vases avec impressions tressées de feuilles larges de plantes aquatiques (Karanovo)

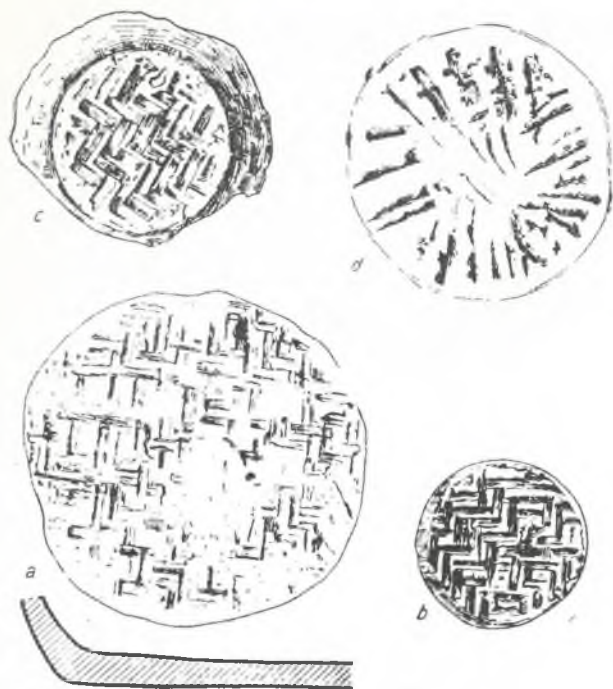

Обр. 8. Късове от дъна на съдове с отпечатъци на рогозки, плетени от теснолистни блатни растения — Караново
 Fig. 8. Fragments de fonds de vases avec impression de nattes tressées de feuilles étroites de plantes aquatiques (Karapovo)

лита плетки, както личи от отпечатъци върху дъна от Пеклюк⁶⁸ и Караново (обр. 9 *d*)⁶⁹, са правени и от тънки пръчки. От могилата при Кап. Димитриево произхожда глинен съд от късния неолит с отпечатък на плетка, а в ранноенеолитния пласт на Караново е намерен съд също с отпечатък на плетка (обр. 16 *d*).

⁶⁸ Дъното с диаметър 22 см е от дебелостенен голям съд с отпечатък на плетка с концентрични вдлъбнатинки. Повърхността му е с бразди и ръбове, получени чрез провличане на ръката (Н. Петков, Археология, VI, стр. 55 и 57).

⁶⁹ От енеолитния пласт произхожда къс от дъно на дебелостенен голям съд отвън с гравава, а отвътре с гладка повърхност с отпечатък от тънки, успоредно преплетени пръчки.

Обр. 9. Дъна от съдове с отпечатъци на плетки, плетени от сламки (a, b, c) и пръчки (d) — Караново
 Fig. 9. Fonds de vases avec impressions de tresses de paille (a, b, c) et de baguettes (d) (Karapovo)

опровергано от археолозите.⁷³ За глинени кръгове доскоро не се знаеше нищо.⁷⁴ Откриването на повече места на фрагменти или запазени кръгове в Ур, Сумер, Гърция, както и в Крит⁷⁵ показва, че те са били използвани при моделирането на съдове и че тези кръгове са предшествували крачния гърнчарски кръг.⁷⁶ Намерените в Крит глинени кръгове са били смятани за подставки.⁷⁷ В известното праисторическо селище от бронзовата епоха Töszeg в Унгария са намерени късове от глинени кръгове за правене на съдове, които авторите също така смятали за подставки на съдове.⁷⁸ От могилата до Веселиново II произхожда един къс от кръг, който не е отбелязан в публикацията.⁷⁹ По-добре запазен кръг е намерен в селището до Михалич, за което е казано само „глинен предмет с кухо дъно“⁸⁰. Такива късове от кръгове и един цял кръг са открити и в могилата до Караново (пласт V—7,50 м и пласт VI—6,15 м) и в Дипсизката могила до Нова Загора.⁸¹

⁷⁰ П. Детев, Разкопки на селищната могила Ясътепе, стр. 50, П. Детев в Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край, Пловдив 1966, стр. 16.

⁷¹ А. А. Бобринский, К изучению гончарного круга на территории СССР, СА, кн. 2, 1961, стр. 22.

⁷² Най-старите образци на гърнчарско колело в Египет и Месопотамия представляват обикновено голям дървен или каменен кръг (G. Childe, Rotary Motion, стр. 190).

⁷³ А. А. Бобринский, цит. съч., стр. 32.

⁷⁴ Пак там

⁷⁵ G. Childe, Rotary Motion, стр. 202.

⁷⁶ J. Banner, J. Vona, L. Marton, Die Ausgrabungen von L. Marton in Töszeg, ААН, X, Budapest, 1957 стр. 190, табл. 9, № 6, 7 и 9.

⁷⁷ А. А. Бобринский, цит. съч., стр. 32 и цит. там литература.

⁷⁸ G. Childe, Rotary Motion, стр. 202.

⁷⁹ Непубликуван екземпляр в Праисторическия отдел на Археологическия музей, София.

⁸⁰ В. Миков, Праисторическото селище при Михалич, РП, I, стр. 9.

⁸¹ Непубликувани материали в музеите в София и Нова Загора. Напоследък при разчистването на езерото до с. Езерово, Варненско, покрай изобилния материал от бронзовата епоха е изваден и един голям глинени кръг за правене на съдове.

Моделирането на съдове върху рогозки, плетки и мрежи не се отличава от това с каменните плочи. Върху рогозка, поставена върху каменна плоча, се прави дъното. Големите съдове и при рогозките са моделирани с големи пръстени — рула, а малките — чрез налепване. Стените на съдовете при въртенето на рогозката имат загладена, а често и много гладка повърхност.

Дълго време се смяташе, а и сега се смята, че отпечатъците върху дъната са се получили при поставянето на влажни съдове върху рогозки и плетки, за да съхнат.⁷⁰ Невъзможно е един влажен съд да се пренесе на рогозка, за да съхне, без да се смачка. Ако се вгледаме по-внимателно върху отпечатъците, ще забележим, че на места периферията им е заглаждана повторно.

Друго средство за производство на съдове, използвано най-дълго време, дори до X—XII в.,⁷¹ от майстори гърнчари, е глиненият ръчен гърнчарски кръг. С него старите гърнчари са произвеждали съдове не само в по-голямо количество, но и прекрасно издържани във всяко отношение. До неотдавна се смяташе, че основният, почти единствен материал за правене на гърнчарски кръг в древността е дървото,⁷² но в първите десетилетия на XX в. това мнение било

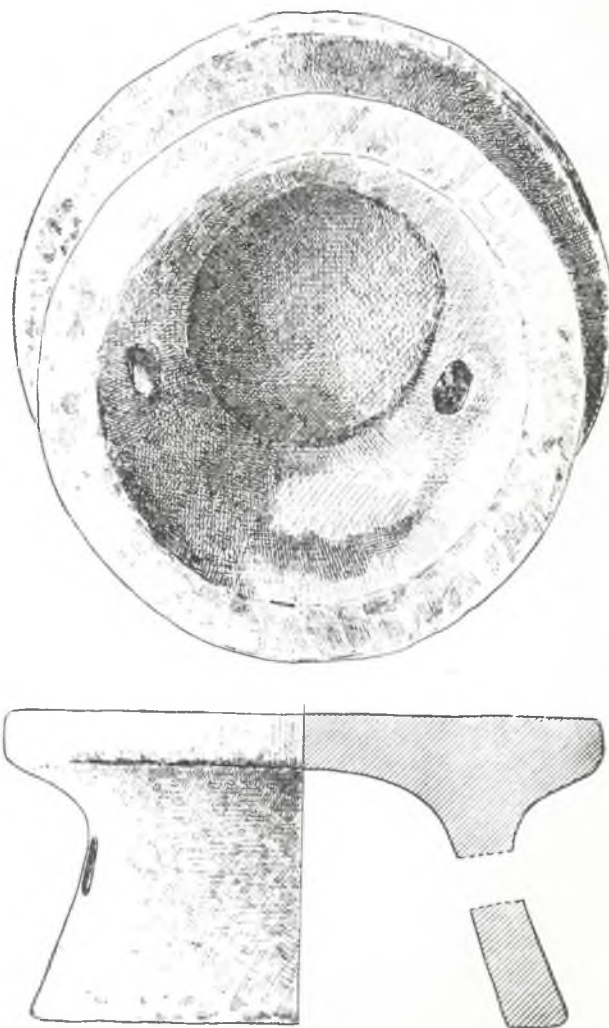

Обр. 10. Глинени ръчни грънчарски кръгове; *a* — Караново; *b* — Михалич
Fig. 10. Tours de potiers en argile; *a* — Karanovo; *b* — Mihalič

Ръчният грънчарски кръг представлява кръгъл диск с равна, гладка повърхност с диаметър от 14 до 27 см, при дебелина 1,2—1,7 см и вис. от 5,5 до 9,5 см, снабден отдолу с невисоко кухо столче със слабо разширена основа. При някои кръгове, например този от Михалич и Езерово, кухото столче е пробито с два срещуположни отвора, през които е била прокарвана дебела пръчка за по-удобно въртене при моделирането на съда. При работа кръгът се е поставял върху равна плоча или глинена подложка, в центъра на която е имало конусовиден или цилиндричен израстък, голям толкова, колкото да влиза свободно кухината на столчето и при въртене да не се измества. Периферията на кръга е добре изравнена, а основата на ръба на столчето при въртенето е загладена (обр. 10 и 11).

Освен кръгове с равен диск е имало и кръгове, както се вижда от един масивен къс от ранния енеолит, с по-особена форма, със слабо завита нагоре периферия. Има гладка тъмнокафява повърхност. Столчето е отчупено. Дъната на всички съдове, работени на грънчарски кръг, са равни. Има обаче и съдове тип Коджадермен от Караново, Салманово,⁸² дъната на които са слабо вдлъбнати навътре и с неправилни „радиални“ канелюри. А това показва, че тези съдове са моделирани с грънчарски кръг, с нисък конусовиден израстък в центъра, върху който по-здраво са се прикрепвали.

Моделирането на съдове върху тези кръгове е ставало по-лесно. Самото моделиране и при този „уред“ се е извършвало, както и при формуването върху рогозка и плетка, на части.

Обр. 11. Глинен ръчен грънчарски кръг — Михалич
Fig. 11. Tour à main de potier en argile (Mihalič)

⁸² Р. Попов, Предисторическата Денева могила, стр. 158.

По-големите съдове са работени от три и повече части; дъното с част от стените до най-разширеното място, след това останалата част на тялото до гърлото и накрая отделно шията. Още по-големите съдове са правени от повече части — пръстени, съединявани заедно със слой глина, след слабото им засъхване. Това се е правило, за да не се счупи съдът от собствената си тежест, и още повече това се е налагало и от невъзможността на работника да си мушне ръката в дълбокия съд. При правене на чаша или паница с отвесни стени дъното и част от стената се формува от един къс и след това се прибавя въжеста спирала, като същевременно дискът се върти. На части, както се вижда от намерените късове от Караново, са правени и плитките паници. Върху слабо изпъкналия ръб се е прилепвала лента, която се оформява — моделира — нагоре.

Кога в нашите земи се е появил глиненият ръчен кръг — през средния или късния неолит, — с положителност не можем да кажем, но през ранния енеолит той широко е употребяван. През цялата бронзова, през старата и късната желязна епоха местните майстори грънчари са работили единствено с ръчния грънчарски кръг, който едва през латена е бил заменен с крачния грънчарски кръг.

Всички съдове, работени на грънчарски кръг, са добивали по-правилна, по-изящна форма, кръгло сечение и главно тънки и в редки случаи по-дебели стени. Много от по-малките съдове от енеолита и особено от бронзовата епоха имат тънки, а някои много тънки стени. Съдовете са с гладка, често с лъскава повърхност.

Тук трябва да отбележим, че глиненият ръчен грънчарски кръг твърде много напомня на кухото столче, пробито или не, взето заедно с дъното на високите съдове от средния неолит от Караново, Стара Загора, Кап. Димитриево и др. Възможно е грънчарският глинен кръг да произхожда от долната част на тази форма съдове, която изчезва през края на средния неолит.

На много племена от най-дълбока древност е бил познат начинът на правене съдове чрез калъп — модел, различен от този с кошница. Калъпът е приготвян от глина или друг материал, чиято форма е трябвало да се възпроизведе.⁸³ На местните майстори грънчари вече през енеолита, а може би и по-рано, е бил познат глиненият калъп. В едно жилище от късноенеолитния пласт (2,70—IV) в могилата до Караново заедно с костена лопатка за изглаждане на съдове, буца глина, приготвена за правене на съд, каменни гладилки, някои форми съдове и похлупаци, е намерен и един глинен съд калъп (обр. 12). Досега никъде другаде в Югоизточна Европа и Елизкия Изток не е намерен съд със запазен в него калъп. Този съд, който има почти двойно конусовидно пресечена форма, с четири слабо изпъкнали срещуположни пъпчици (букели), съдържа глинена маса с изпъкнала, внимателно заравнена отгоре повърхност. Съдът е слабо изпечен, за сегнат от огъня само при опожаряване на жилището. Оказа се, че това е модел, приготвен от глина с примес от слама и тук-таме късчета въгленни с прилепвана глина от тънки слоеве, за да се формува тънкостенен съд. Има гладка светлокафява повърхност, на места повредена, а видимата горна повърхност на модела е с червеникав цвят. Вис. 6,1 см, диам. на средата 13,5 см, на устието 10,3 см. Приготвените по този начин съдове с калъпи са изпичани заедно с модела, който се е изваждал на малки части. За всеки съд е изготвян отделен модел, който след изпичането и изваждането му втори път не е използван. По всяка вероятност малките тънкостенни съдове са правени с помощта на глинени калъпи-модели.

Плитките разлати съдове-паници, известни от почти всички късноенеолитни селища — Русе, Криводол, Деветашката пещера, Кирилметодиево, Караново и пр., — са моделирани чрез глинени калъпи, правени от глина с примес от растителни остатъци. Имали са форма на пресечен конус с широка основа и гладка повърхност. Някои от тях са имали в центъра на горната тясна част вдлъбнатинка. Моделът е бил поставян върху камък, който се е движил върху подставка. Съдът се е формирал обратно — започвало се с устието откъм основата на модела и се отивало нагоре. Дъното се прилепвало най-последно. Ниските пъпки в центъра на някои съдове от Криводол, Караново, Деветашката пещера и др. са получени през вдлъбнатинките на горната тясна част на

⁸³ Подробности за правене на съдове чрез калъпи у L. Franchet, цит. съч., стр. 51.

модела. След изсушаването съдът се изваждал от модела, дообработвал се по-нататък и се изпичал без него. Такива модели са използвани по няколко пъти. Паниците от по-късните епохи (Караново, Дипсизката могила) с извит навътре ръб са правени на ръчен гърнчарски кръг.

Похлупаците, особено големите, каквито намираме от много късно енеолитни селища (Коджадермен, Салманово, Русе, Караново и др.), също така са моделирани на глинени калъпи. Те са имали ниско цилиндрична форма с изпъкнала горна повърхност. Похлупаците са моделирани, както плитките съдове, от основата нагоре. При моделирането калъпът, поставен върху камък, е въртан. И те са изпичани отделно от моделите.

Освен глинени калъпи твърде възможно е местните гърнчари преди ръчния кръг да са използвали и други материали — калъп, изготвен от дърво, катуна, тиква. При изпичането на така приготвени съдове калъпът е изгарян.

Дръжки, чучурчета и улейчета. В процеса на моделирането или след приготвянето съдовете са снабдявани с дръжки, чучурчета, улейчета, крачета, столчета, пъпки и пр. Голяма част от съдовете през неолита и енеолита са без дръжки. Дръжките, особено ниските пъпки и по-рядко конусовидните пъпчици при съдове домашно производство от неолита до края на латена са прилепвани върху най-изпъкналата част на съда или в горната му половина. В редки случаи цилиндричните дръжчици са пробити отвесно. Прилепвани са и двете малки отвесни дръжчици, които виждаме върху устния ръб на високите, почти цилиндрични съдове урни от началото на бронзовата епоха. Повечето от чашите домашно производство са снабдени с по една отвесна дръжка, която излиза от устния ръб. При някои чаши от латена тя излиза под ръба на устието и е прилепена върху най-изпъкналата част на стените или към основата. Дръжките при съдовете домашно производство независимо от тяхната форма са прилепвани.

Разнообразните дръжки на съдовете занаятчийско производство са прикрепвани чрез прилепване, чрез пробиване на стените, едновременно чрез прилепване и пробиване на стените и моделиране при правене на съда.

Четири отвесно пробити пъпчести „въжести“ дръжчици при неолитните съдове, разположени върху най-издутата част или в долната половина, са прилепвани. Прилепвани са и ниските конусовидни пъпчести или езичести дръжки върху някои съдове от енеолита до края на латена. Хоризонтално прикрепените върху ръба на разширената навън периферия на плитките паници, рибните блюда от бронзовата и желязната епоха също така са прилепвани. Омега форма дръжки върху някои съдове от бронзовата епоха са прилепвани.

Отвесните единични дръжки на съдовете от края на средния неолит, както и дръжките с цилиндричния израстък или разширена пъпка на съдовете тип Веселиново I, Караново III, Кап. Димитриево и пр., двете срещуположни отвесни дръжки при съдовете от енеолита (Криводол, Деветашката пещера, Русе, Караново и пр.) и особено отвесните дръжки при съдовете от бронзовата и желязната епоха са прикрепвани чрез пробиване на две дупки във влажните стени на съда. В дупките са втиквани двата края на предварително изтънените краища на дръжката и много добре са замазвани отвън и отвътре. Чрез пробиване на стените са прикрепвани и макаровидните дръжки на съдовете от бронзовата епоха. Все чрез пробиване на стените са прибавяни и двойните хоризонтални или косо наведени дръжки върху горната половина на стените при някои дълбоки и плиткни съдове от енеолита, края на бронзовата и желязната епоха. По този начин са прикрепвани и дръжките на някои форми чаши от бронзовата и желязната епоха

Обр. 12. Глинен модел с моделиран около него съд — Караново

Fig. 12. Modèle d'argile avec vase modelé dessus (Karano-
novo)

Обр. 13. Костена гладилка — нож — Караново
Fig. 13. Polissoir en os — couteau (Karapovo)

Конусовидните, езичестиге и нискоцилиндричните дръжки, характерни за късния енеолит, за бронзовата и желязната епоха, в повечето случаи са моделирани при оформяването на съда.

Четирите пробити пълчести дръжчици на съдовете от средния неолит и двете пробити дръжчици на тези от енеолита са служили за прокарване на връв за закачване и носене на съдовете. Същото назначение са имали и единичните пробити пълчести дръжчици на разлатите плитки или по-дълбоки паници от енеолита. Някои плитки разлати съдове и похлупаци от енеолита са пробити с по две, наблизко една до друга, дупчици, през които е прокарвана връв за закачването им. Другите единични или двойни малки дръжки на различните форми съдове са използвани за по-удобното им пренасяне. Чашите с високи или с по-ниски дръжки и със заоблени или равни и изострени дъна са служили за загребване или пиене на течности (вода, мляко). Дръжките служат и за закачване на съдовете, за да не се замърсяват.

Чучурчетата, с които са снабдени някои малки съдове от енеолита и бронзовата епоха, са прилепвани около предварително пробита дупчица. Улейчетата под ръба или върху ръба на устието от енеолита и бронзовата епоха са моделирани в процеса на изработване на съда. Преди пълното завършване на разлатите паници от ранния период на бронзовата епоха на ръба на устието им са моделирани два един срещу друг ниски, дълги, слабо вдлъбнати израстъка, които образуват по-широк улей, използван за преливане на течност.

Характерни за първия период на бронзовата епоха са и по-големите съдове с околоръстен кръг от тесни дупчици под ръба на устието.

В края на халщата, особено през латена, се забелязва голяма разлика в техниката на производството на глинени съдове. Тази разлика е резултат на постепенното заместване на ръчния грънчарски кръг с крачното грънчарско колело,⁸⁵ на непосредствената близост на нашите земи до старите гръцки производствени и търговски центрове и на класовото разслоение у траките през епохата на елинизма.⁸⁶ Съдовете, открити в селищата и некрополите от това време, можем да разделим на четири групи: 1) домашно производство; 2) местно занаятчийско производство (работени на ръчен грънчарски кръг); 3) местно занаятчийско производство (работени на крачно грънчарско колело) и 4) внесени.

Към дообработването — повторно въртене, изглаждане, излъскване и украсяване — на съдовете се пристъпва, когато съдът е изсъхнал до такава степен, че глината става „еластична като кожа“ и водата в нея се свежда до 8—12%.⁸⁷

Преди да започне по-нататъшната обработка на съдовете, майсторът грънчар според епохата, както виждаме от находките от нашите селища, се снабдявал с необходимите му помагателни средства и материали — костени лопатки, стъргалки, гладилки, ножчета (обр. 13) и остриета, каквито са намерени в множество селища — Азмашката могила, Пловдив, Коджадермен,

⁸⁴ В. Миков, Златното съкровище от Вълчитрън, София, 1960, стр. 28.

⁸⁵ Откриването на грънчарското крачно колело дава нов гласък в развитието на първобитното грънчарство и у траките, което прераства в масово занаятчийско производство.

⁸⁶ Към края на VI в. пр. н. е. наред с художественото местно производство за знатната класа са доставяни и произведения на изкуството от гръцкия робовладелски свят.

⁸⁷ L. Scoot, Pottery, стр. 379.

Салманово, Караново,⁸⁸ камъчета за изглаждане,⁸⁹ глинени и каменни зъбци,⁹⁰ мидени черупки червена, черна и бяла глина за ангоба, известна от малко места,⁹¹ и бяла варовита глина за инкрустация,⁹² червена,⁹³ тъмнокафява и жълта охра,⁹⁴ графит (обр. 2b c, d)⁹⁵, съдове за разтваряне на цветни глини и пр.⁹⁶ При този сложен, много често продължителен процес майсторът грънчар е използвал и други нетрайни материали, като кожа за излъскване, дървени лопатки, стъргалки и ножчета, косми, глинени щемпели, връв за отпечатване на шнурова украса и др.

За да се запушат порите, образувани при моделирането, за да не пропускат вода и други течности и да имат по-привлекателен вид, съдовете отвън най-напред са били покривани и обливани с рядък разтвор от много добре пречистена глина,⁹⁷ въртяни са повторно и след това механически заглаждани с костена или дървена гладилка, гладък камък или къс плат или кожа. Тънкостенните съдове от енеолита, върху които ще се рисува с графит, след добре засъхналата им повърхност се излъскват. Излъскването се прави с костена или дървена лопатка. Още по-голям блясък се е получавал при излъскването с малки бели камъчета.⁹⁸ По-мазната глина се излъсква по-хубаво, затова много съдове от енеолитната и особено от бронзовата епоха са излъскани така, че се добива впечатление, че съдът допълнително е покриван с тънък слой глина.

През първата половина на средния неолит майсторите грънчари са покривали съдовете с ангоба. Ангобата се състои в намазване на повърхността им с тънък слой червена, бледожълтеникава или черна без никакви прибавки на чужда материя, мазна, с лъскав смолест оттенък глина, която след изпичането на съда не променя цвета и лъскавината си. Глината се разбърква с вода до състояние да може да покрие повърхността. Ангобата върху дебелостенните съдове не се излъсква. Тънкостенните съдове допълнително са излъсквани и върху тях е рисувано с червена, бяла или виненочервена глина със същите качества, каквито има и ангобата. Ангобата върху съдовете има четири предназначения: 1) в зависимост от глината при изпичането се получава червен или жълтеникав цвят; 2) съдът става по-непроницаем за течности; 3) придава допълнителна гладкост на повърхността на съда и 4) образува прекрасен грунд за рисуване.

Форма. Твърде разнообразната форма на съдовете от нашите праисторически селища и некрополи, както и на тези от съседните страни ни дава възможност да проследим по-основно развитието на керамиката от появата ѝ през средния неолит до пълното въвеждане на крачното грънчарско колело. Това голямо разнообразие много ясно говори, че с нарастването на средствата за производство и с развитието на земеделието и скотовъдството все повече нараства и нуждата от повече, по-разнообразни и удобни форми съдове.

Съдовете имитират предмети от природата — тиква, кратуна, плетена кошница. Между формата на съдовете домашно и занаятчийско производство има голяма разлика.

⁸⁸ Костената гладилка — нож — е с успоредни ръбове, дълговидно изрязана и заострена от единия край, а от другия — дълговидно загладена. Има остри странични ръбове. Дължина 11,2 см и ширина 1,8 см.

⁸⁹ Освен в Караново камъчета за изглаждане са намерени и в много други селища — Азмашка могила, Прослав Пеклюк и др.

⁹⁰ От Лом произхожда глинени тризъбен гребен, намерен с материали от края на бронзовата епоха, а от неолитния пласт на могилата Ясътепе — мраморен гребен, четиризъбен (П. Д е т е в, Материали за праисторията на Пловдив, ГНАМПЛ, III, стр. 45).

⁹¹ Червена и черна глина за ангоба има при Враца и в Кратовско.

⁹² Късове от бяла варовита глина са намерени в могили до Караново, а от могилата до Невски и Прослав (инв. № 371) произхождаг съдчета, в които е разваряна бяла глина.

⁹³ В Караново са намерени разни форми червена охра. От много селища — Коджадермен, Салманово, Азмашката могила и пр., произхожда червена охра.

⁹⁴ Около селището при Криводол се намира жълтеникава охра.

⁹⁵ Освен в Караново, дето са намерени много графитни конусчета, такива произхождат и от Прослав.

⁹⁶ От могилата до Завет произхожда един камък с вдлъбнатина, в която е развивана червена охра (обр. 2 h) (В. М и к о в, Селищната могила при Завет, ИАИ, XXIV, стр. 275).

⁹⁷ А. Л у к а с, Материали, 1961, стр. 558.

⁹⁸ Употребявали ли са местните майстори затоплен камък, за да се изпари водата на повърхностния слой и с това повърхността да добие по-голяма плътност (А. Б о г а е в с к и й, цит. съч., стр. 273), не можем да установим.

Обр. 14. Глинени съдове от неолита и енеолита, занаятчийско производство
a — l — Караново, m — Криводол, n — Деветашката пещера, o — Коджадермен, p — Салманово
 Fig. 14. — Vases d'argile du néolithique et de l'énéolithique — production artisanale
a — l — Karanovo ; m — Krivodol ; n — Devetašca peštera ; o — Kodjadermen ; p — Salmanovo

Съдовете домашно производство са дебелостенни с грапава повърхност и често слабо изкривени. През всички епохи формата им е по-еднообразна; при тях няма онова разнообразие, което се наблюдава при тези от занаятчийско производство. Основната форма съд, която се задържа до края на латена, е кълбовидната с широко дъно и по-широко или слабо стеснено устие. Задържа се и биконичната форма със слабо разширена средна част, а при някои съдове и със слабо разширено устие. През първия период на бронзовата епоха, края на халщата и латена, биконичният съд се развива в съд с по-висока горна част и слабо разширено навън устие и е използван обикновено за погребални урни (обр. 1 *e*)⁹⁹. През латена са работени по-високи,

⁹⁹ М. Мирчев, Раннотракийският могилен некропол при с. Равна, Варненско, ИАИ, XXV, 1962, стр. 100; М. Мирчев, Тракийският могилен некропол при с. Добриня, Варненско, ИНМВ, I, стр. 34 и сл.

Обр. 15. Глинени съдове от средния и късен неолит, занаятчийско производство

a, b, e, f, g — Караново; c — Стара Загора; d — Кремиковци

Fig. 15. Vases d'argile de l'énéolithique moyen et tardif, production artisanale

a, b, e, f, g — Karanovo; c — Stara Zagora; d — Kremikovci

почти цилиндрични съдове, със слабо разширена долна половина и слабо стеснена горна част, снабдени с пъпчести дръжки (обр. 1d). Работени са и дълбоки паници с две или четири малки дръжки. По-късна е чашата с дръжка (обр. 1d). Тя имитира тази „занаятчийско“ производство. През края на халцата и латена има различни форми чаши (обр. 1c). Върху дръжките на някои от тях има малък израстък. Още по-късна е обърнато конусовидната чаша.

Съдовете занаятчийско производство имат най-разнообразни форми. Това обаче не пречи да ги систематизираме по типове, тъй като всяка епоха има специфична, добре разграничена форма, която не се повтаря през друга по-късна епоха.

Най-старите съдове занаятчийско производство се разпределят на пет основни типа: 1) тънкостенни съдове със сферична долна част и висока цилиндрична шия, с равно дъно или ниско профилирано столче; 2) високи тънкостенни съдове с високо кухо столче със слабо стеснено устие или слабо разширен навън ръб на устието, често с рисувани стени; 3) плитките тънкостенни паници с ниско столче с рисувани отвън и отвътре стени; 4) малки и по-големи съдове с долна сферична част и ниска шия, снабдени с четири отвесно пробити пъпчести дръжчици и 5) дебелостенни съдове — зърнохранилища с по-сферична форма или висок биконичен гърбух и ниско разширено и в редки случаи стеснено устие (обр. 14 a, b c и обр. 15 a, b, c, d).

През втората половина на средния неолит с известни промени се задържат някои от по-старите форми. Тънкостенният съд с кълбовидна долна част и висока цилиндрична шия се за-

държа, но вече с по-високо кухо столче. Запазва се и високият съд с високо кухо столче, но украсен с плитки канелюри вместо рисувана украса. С малка промяна се задържа и високият със слабо издути стени и профилирано дъно съд, но снабден с малка дръжка. Появява се дълбокият разлат съд с високо кухо столче, както и съдът с долна почти крушовидна форма и невисока цилиндрична шия (обр. 14 *d, e* и обр. 15 *e, f*).

Късният неолит в нашите земи се характеризира с особените типове съдове, които са по-нататъшно развитие на съдовете от края на средния неолит. Дълбоката разлата паница с кухо дъно преминава в плитка паница с профилиран ръб, снабдена с четири високи цилиндрични крачета, а дълбокият съд-чаша с малка дръжка — в крушовиден съд, снабден с цилиндрична дръжка, горният край на която преминава в израстък с разширена пъпка, или в дълбок цилиндричен съд с дръжка с цилиндричен израстък в горната си част. Появява се плиткия цилиндричен съд-панница с профилиран ръб. Има и крушовидни съдове едновременно снабдени с четири крачета и дръжка с израстък. Работени са и недълбоки, разширени в основата си съдове, с четири крачета и съдове с широк търбух и стеснено устие (обр. 14 *f, g* и обр. 15 *g*).

Непрактичните съдове от късния неолит през преходната епоха скоро се сменят с нови форми съдове. Между формите на съдовете от двата периода няма връзка. Броят на типовете форми не е голям. Появяват се дълбоките съдове с тясно дъно, разширен търбух, слабо стеснено устие с извит навън ръб, в редки случаи снабдени с дръжчици. Срещат се няколко вида паници: плитки с равно дъно, дълбоки със слабо извит навън ръб, с ниско кухо столче, с профилирано дъно и с високо равно дъно. Типични са и съдовете с ниска шия без дръжки (обр. 16 *a, c*).

Много от паниците от преходния период през ранния енеолит се развиват в нови форми. Отличителният им белег е, че са без дръжки и без изключение с равно дъно. Майсторите грнчари работят плитки или по-дълбоки паници с долна слабо разширена и горна по-ниска или висока цилиндрична част със слабо завит навън ръб на устието. В основата си някои от тези съдове са с четири слабо личащи изпъкналости. Други от плитките паници от преходния период преминават в дълбоки обърнатоконовидни съдове, снабдени с по четири плоски пъпчици за прикрепване на съда при пренасянето му. Срещат се и съдове с долна издута част и горна с нископресечено конусовидно гърло. За по-късно време на този период е характерна и една особена форма плитък съд с изрязано устие във вид на лилия (обр. 14 *h, i* и обр. 16 *d, e, f, g*).

Късният енеолит ни предлага много повече и разнообразни форми съдове, голяма част от които са като по-нататъшно развитие на съдовете от ранния енеолит. Те са с равни дъна и рядко снабдени с дръжки. Срещат се сферични съдове с тясно устие или ниска пресечена конусовидна шия. Биконичната форма съдове, с долна и горна конична или долна конична и горна полусферична, или долна конична, средна цилиндрична и горна полусферична с ниска или по-висока шия са често явление. Има и съдове с долна конусовидна, среден профилиран ръб и горна цилиндрична част със стеснено гърло. Най-важни и интересни за късния енеолит са тънкостенните малки или по-големи съдове тип Коджадермен, с долна конусовидна, среден профилиран ръб и горна ниска или по-висока цилиндрична или ниско пресечена конусовидна част. Типични са и плитките паници с ниско конусовидна долна част и ниска периферия, както и разлатите паници със завит навътре ръб. Дебелостенните съдове имат долна конусовидна и висока цилиндрична горна част или издута долна част и по-висока или по-ниска шия (обр. 14 *k, l, o, p* и обр. 17 *a, b, c, d, e, f, g, h, i, o*). За един район са характерни големите съдове с цилиндрично тяло с кухо цилиндрично краче.

В горните нива се появяват биконични съдове с по две малки отвесни дръжки, прилепени за ръба на устието и основата на шията или за шията и горната част на търбуха. Съдовете от западната група енеолитна керамика са с по-развити дръжки. Освен отвесни дръжки повечето от дълбоките и плитките съдове имат по две конусовидни дръжчици или дръжки, които завършват с рогче или зооморфен израстък. Все от най-горните нива са и чашите с по една дръжка. Те имат равни дъна и слабо изпъкнало тяло (обр. 14 *m* и обр. 17 *k, l, m, n*). Интересни са и разните типове похлупаци с различни размери и с пъпчеста или друга форма дръжка.

Между формите на съдовете от енеолита и тези от бронзовата епоха няма никаква връзка. Съществен и важен белег за съдовете от бронзовата епоха е, че те са с дръжки, украсата в тях е по-слабо застъпена, често с косо устие и равно дъно (обр. 18 и 19). През края на бронзовата епоха и през латена се срещат и съдове с кухо столче. Трябва да отбележим, че много от формите, появили се в началото на бронзовата епоха, с незначителни промени се задържат до края на латена. Под влиянието на егейската култура местните майстори грънчари са изработвали и създали най-различни форми съдове, които могат да се групират в няколко типа: 1) дълбоки и плитки съдове; 2) кани; 3) паници; 4) чаши; 5) аскоси и 6) дебелостенни съдове-зърнохранилища. От съдовете по-типични са: дълбоки с разширен или кълбовиден гърб със стеснено ниско или високо гърло, с две отвесни дръжки; с пресечено кълбовидно тяло и ниско разширено устие с две или четири дръжки; дълбоки с крушовидно тяло и по-висока шия с омега дръжки; плитки с ниска или висока шия с две макаронидни дръжки. През втората половина на бронзовата епоха се появяват и съдове с издуто тяло, с ниско, по-слабо стеснено или разширено гърло, с две високи дръжки. Все към това време спадат и съдовете с разширен гърб, ниска шия и разширена навън периферия на устието. Каните имат кълбовидна форма с по-ниска или по-висока шия, с косо устие и назъбена или гладка дръжка. Има и кани с крушовидно тяло, невисока шия, косо устие и дръжка, както и кани със сферично тяло, невисока равна шия и дръжка. У нас се срещат и кани с четири „букела“ и ниско столче. Паниците са плитки и дълбоки. Първите са с извит навътре ръб, по-малките — снабдени с две хоризонтални назъбени или гладки дръжки, а по-големите — разлати с широк улей. Дълбоките паници са със заоблени или по-прави стени, или имат пресечено конусовидна форма. Често се срещат и дълбоки паници с по две широки дръжки, прилепени към устието. Чашите са особено характерни за тази епоха. Те са дълбоки и плитки, най-често с равно дъно, равно устие и дръжка, но има и с равно дъно и косо устие. Двата типа дълбоки чаши са особено отличителни. Едни са със заоблено дъно, косо устие и високи дръжки, характерни за втората половина на ранния период на бронзовата епоха, а други остродъбни с една или две дръжки, типични за втората половина на бронзовата епоха. През втората половина на късния период на тази епоха се появяват и плитките чаши с полусферична форма и висока дръжка. Аскосите се срещат по-рядко. По-старите от тях имат сплеснато сферична форма с тясно устие, широк улей и малка дръжка. По-дълго се задържа асиметричният аскос с продълговатото тяло, широко косо устие и висока дръжка. Дебелостенните съдове имат почти крушовидна или биконична форма, с по-ниска или висока шия и са снабдени с по две или четири дръжки (обр. 19 а). Срещат се и съдове с пресеченокълбовидна форма със завит навътре ръб на устието (обр. 18 а—к и обр. 19 а—о).

Майсторите грънчари през желязната епоха са произвеждали още по-разнообразни форми съдове (обр. 18 е, т и обр. 20 а—н) с равни дъна и равни устия. Срещат се обаче и съдове с ниски или по-високи кухи столчета, с коси устия. Някои от старите форми се задържат, но се явяват и много нови форми.

Съдовете от ранната желязна епоха могат да се разделят на осем главни типа: 1) големи и дълбоки с четири езичести дръжки; 2) големи и малки с две отвесни дръжки; 3) без дръжки; 4) паници; 5) кани; 6) чаши; 7) двойни съдове и 8) урни (обр. 20 а, б, д, г).

Съдовете с четири дръжки, които са особено характерни за ранната желязна епоха, са биконични с висока или по-ниска шия, с по-тясно или разширено устие. Срещат се и съдове с цилиндрично, леко издуто в средата тяло и стеснено дъно, както и такива с почти кълбовидно тяло и висока тясна шия.¹⁰⁰ От съдовете с две дръжки по-типични са: във вид на кратер с две хоризонтални дръжки и високо столче, камбановидни с отвесни дръжки и ниско биконични също с отвесни дръжки. Към тази група спадат и плитките съдове с широко устие с две високи дръжки. Съдовете без дръжки са малко. Едните са с биконична форма с ниско гърло, а другите — във вид на дълбоки паници със слабо завит навътре ръб. Паниците имат слабо разширен

¹⁰⁰ Р. Попов, Могилни гробове при с. Ендже, Шуменско, ИАИ, VI, 1930/1931, стр. 106; М. Мирчев, Ранно-тракийският могилен некропол, стр. 106 и сл. и табл. XIII; М. Мирчев, Тракийският могилен некропол, стр. 37 и сл. и стр. 64 и сл.

ръб, снабден с две малки дръжчици. Някои са с плоско дъно, а други — с високо столче. Има и паници с профилиран ръб на устието. Каните са със стеснена шия и слабо разширен ръб на устието, с ниско столче и по-висока дръжка. Срещат се и кани с плоско дъно и по-ниска дръжка. От чашите едни са с разширено навън устие, плоско дъно и невисока дръжка, други — с разширено навън устие със столче, висока дръжка, а трети — със слабо завит навън ръб, дъно с омфалос и невисока дръжка. Двойните съдове са познати от малко селища. Представяват два полуяйцевидни съда, слепени един до друг, с отворстие помежду им и една дръжка. Погребалните урни през желязната епоха се отличават с ниско или по-високо издуто тяло, със стеснено устие и четири езичести дръжки (обр. 20 а).

Богатият и разнообразен керамичен материал през латена е нов важен принос за проучване на грънчарското производство, размяната и домашния бит у траките през епохата на елинизма и създаването се вече класово общество. Това голямо разнообразие, както изтъкнахме по-горе (стр. 182), е резултат на въвеждането на крачния грънчарски кръг, на близостта на нашите земи до гръцките производителни центрове и на класовото разслоение у траките.

С въвеждането на крачния грънчарски кръг местните грънчари са произвеждали съдове, които са подражание на гръцките. На местна почва те добиват друг облик. По форма те почти не отстъпват на гръцките, по техника се доближават до тях, често имат лъскава повърхност, но са със сив, много рядко червеникав или черен цвят. Между съдовете, работени на крачно колело, и тези — на грънчарски кръг, има разлика. Местният майстор лесно е усвоил работата с крачното колело. Той е имал възможност да моделира и с двете си ръце, затова и съдовете са по-симетрично оформени, имат много по-добре изгладена повърхност и отвътре по-ясно се очертават успоредните кръгове, получени при по-бързото въртене на съда върху колелото.

Съдовете занаятчийско производство през латена независимо на какво колело са работени — на крачно или ръчно — могат да се разпределят на 17 типа; 1) съдове (тип кратер); 2) дълбоки съдове с две дръжки; 3) амфори; 4) хидрии; 5) паници; 6) блюда (тип скифос); 7) киликси; 8) кани (тип ойнохое); 9) лекити; 10) чаши; 11) фиали; 12) кантароси; 13) аскоси; 14) съдове без дръжки; 15) ритони; 16) питоси и 17) урни (обр. 20 с—п).

Съдовете тип кратер имат камбановидна форма със завит и разширен навън ръб на устието, с две дъговидни, косо прилепени дръжки и високо столче. Има и съдове с широко отворено устие, с краче и масивни хоризонтално прикрепени дръжки. Дълбоките съдове са с горна цилиндрична и долна обърнато конусовидна част, с разширен навън, широк профилиран ръб с високо столче и две косо прилепени дръжки. Работени са и дълбоки съдове със слабо стеснено устие и плоско дъно, снабдени с две високи дръжки. Тракийската хидрия не се отличава от гръцката. И тя е снабдена с една отвесна и две хоризонтални дръжки. Амфорите са три подтипа: остродънни, високи с пресечено конусовидно дъно и с почти кълбовидно тяло, плоско дъно и слабо разширена периферия на устието. Паниците са плитки и дълбоки. Те са със слабо профилиран ръб с две дръжки, прикрепени отвесно или косо под ръба на устието; с ниско столче или с плоско дъно. Срещат се и паници със завит навътре ръб. Блюдата са плитки. Имат кръгла или елипсовидна форма с две хоризонтално прилепени за ръба дръжки. Тракийският кантарос се отличава от гръцкия само по сивия си цвят. Киликсът напълно имитира гръцкия тип чаша с две хоризонтални дъговидни дръжки и високо столче. Каните са няколко подтипа: тракийската кана е с почти крушовидно тяло, със слабо разширено навън устие, с висока дръжка и високо столче. Работени са и кани с ниска дръжка и плоско дъно и тип ойнохое с трилистно устие и плоско дъно, често с ниска или висока дръжка. Срещат се кани с косо устие, плоско профилирано дъно и ниска дръжка. Работен е и лекитът — висока кана, с висока потясна шия и невисока дръжка. Чашите имат различна форма — обърната конусовидна с разширено устие, профилирано дъно и висока дръжка; слабо разширено устие, плоско дъно с омфалос и ниска дръжка; плоско дъно, висока дръжка и разширен навън ръб. Има и чаши с две високи дръжки и профилирано дъно. Към чашите спадат и ниските чаши тип фиале с плоско дъно и омфалос. Тракийският аскос от латена се отличава от гръцкия по формата си: има странично

тясно устие и две малки дръжчици, прилепени към него (обр. 2 р, J).¹⁰¹ Измежду някои от дълбоките съдове и паници често се срещат и такива без дръжки. Едни от тях са с плоско, а други с профилирано дъно. Тракийският грънчар, макар и рядко, е изработвал и глинени ритони, които по форма наподобяват металните.¹⁰² Питосите, каквито са разкрити на много места у нас, са работени на крачно колело. Имат остро дъно с израстък на върха и тясно устие с широко профилиран ръб. Много от погребалните урни са дело на опитни грънчари. Имат различна форма — биконична, горна цилиндрична и долна конусовидна, долна кълбовидна със стеснено устие и профилиран ръб (тип Болярово), дълбоки паници-тасове и пр. (обр. 20 b, c).

Украаса. Украсата е един от най-отличителните белези за сигурно определяне на епохата, през която е работен един съд. От началото на средния неолит до края на латена съдовете са били повече или по-малко украсявани посредством най-различна техника. В зависимост от предназначението им украсяването на съдовете се е извършвало още при моделирането, т. е. между засъхването им до „еластичността на кожа“ и почти при пълното им изсъхване при предварителната подготовка.

Украсата върху енеолитната керамика от Югоизточна Европа е дело на големи майстори. В нея е вложено изкуство, което няма равно на себе си по своя геометрически стил. Това изкуство не е познато в Ориента, то липсва и в Егейския свят. Кое изкуство от тази далечна епоха може да се сравни с триполската рисуванa керамика, с украсите от Кукутени, със съдовете от влашко-българската група?¹⁰³

Между украсата на съдовете домашно производство и тези занаятчийско производство има голяма разлика. Украсата върху съдовете домашно производство стои на последно място. Грубата керамика е набраздявана само с тънки резки и релефи.¹⁰⁴ Характерна за грубата керамика на средния неолит е така наречената барботинна техника, известна от всички селища на Балканите от това време.¹⁰⁵ Тази украса е нанасяна по следния начин: 1) слабо засъхналата повърхност на съда се намазва с разрежена глина, върху която се провличат пръстите на ръката и се получават едва личащи отвесни зигзаговидни или хоризонтални ръбове; 2) върху още влажната, грапава повърхност на съда (например Деветашката пещера) допълнително неравномерно са нанасяни малки пъпки, които след слабо засъхване заедно със стените на съда са били заглаждани с вода; 3) украса от малки, неправилни пъпчици и до тях по две ямички. Такива, получени чрез прищипване с два пръста — палеца и показалеца — върху влажните стени на съда, виждаме върху фрагменти от Деветашката пещера,¹⁰⁶ Караново,¹⁰⁷ Слатина,¹⁰⁸ Старчево¹⁰⁹ и пр.

Още през средния неолит върху грубите съдове се среща и украса¹¹⁰ — позната и от покъсните епохи, — отвесни или слабо наведени зигзаговидни, неправилни, често прекъснати резки, нанасяни околоръст по стените на съда, получени чрез нарезки с по-тънко или по-дебело острие (обр. 16). Такива косо наведени или отвесни неуспоредни нарезки по-рядко виждаме през енеолита, но те, както и зигзаговидните нарезки, са често явление за съдовете от латена (Деветашката пещера,¹¹¹ Малки Преславец¹¹² и др.). Върху груби съдове от латена се среща и украса във вид

¹⁰¹ Един аскос произхожда от Царева ливада (Б. Филков, Два могилини гроба в Балкана, ИАД, I, стр. 158), два аскоса от Казанлъшката гробница (В. Миков, Античната гробница при Казанлък, София, 1954, стр. 26) и др.

¹⁰² Един глинени ритон се пази в музейната сбирка в Карлово.

¹⁰³ О. Кандуба, Spiral in the Decoration of the Dniestro—Danubian Neolithic Pottery, AJA, XL, 1936, No 2.

¹⁰⁴ М. Грбић, Прекласична гранчарија, стр. 10; Др. Гагаџанин, Старчевачка култура, стр. 64.

¹⁰⁵ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 38.

¹⁰⁶ Пак там стр. 38.

¹⁰⁷ Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

¹⁰⁸ Н. Петков, Нови данни за неолитната култура край София, Археология, III, 1961, кн. 3, стр. 3.

¹⁰⁹ Др. Гагаџанин, цит. съч., стр. 65.

¹¹⁰ Грубата керамика през енеолита както у нас, така и в Румъния е украсявана с релефи, пъпки, нарезки (R. Vălcăreanu, Izvoare, стр. 215).

¹¹¹ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 155.

¹¹² С. Георгиева, Разкопки на обект S, стр. 270.

на полета от успоредни резки, получени чрез врязване с гребен.¹¹³ Грубите резки вероятно имитират отпечатъците от плетки на кошница.

От всички украси най-разпространена и най-дълго се задържа, и то през всички епохи, релефната украса, която се среща еднакво върху съдове домашно и върху съдове занаятчийско производство.

При съдове домашно производство тази примитивна украса представлява груби релефни назъбени ръбове, получени чрез прилепване на различни места по стените на съда на по-къси или по-дълги глинени „въжета“, назъбвани неравномерно с натискане с пръст на ръката или с твърд предмет (обр. 1 а). Върху някои съдове от средния и късния неолит от Караново, Кап. Димитриево,¹¹⁴ Деветашката пещера и др., назъбената украса се състои от по четири или пет отделни ръба, косо, хоризонтално или дъговидно прилепени върху горната част на съда. Върху съдове от Караново и Стара Загора релефната назъбена украса представлява околоръстен ръб или съединени ромбове, прилепени върху средната им част. През енеолита и бронзовата епоха тази украса е прилепвана около или под ръба на устието (обр. 1 е), а често и като прекъснат прав косо наведен или дъговиден ръб, прикрепен върху средната издута част на биконични съдове. Релефната, назъбена с пръст или предмет украса е типична за съдовете домашно производство през латена. Освен околоръстния назъбен ръб, прилепен под устието, много пъти тази украса, както се вижда в съдове от Деветашката пещера,¹¹⁵ М. Преславец¹¹⁶ и др., е прилепена в комбинация с малки пъпки или четири срещуположни, пъпчести или цилиндрични дръжчици (обр. 1 ф).

При украсата на съдовете занаятчийско производство в зависимост от размерите, формата, предназначението на съда и епохата, майсторът грънчар е прилагал и съответна техника и средства. Той е имал възможност да използва всички познати нему през праисторическата епоха средства и техника. Общо взето, дебелостенните големи и малки съдове са украсявани главно с релефни и инкрустирани орнаменти, а тънкостенните — с рисувани. Съдовете от неолита с изключение на рисуваните са с по-слаба украса, през ранния и късния енеолит тя достига до най-голям разцвет, а през бронзовата и желязната епоха постепенно намалява и изчезва.

По начина на изпълнението и мотивите украсата трудно може да се приведе в по-стройна система. При все това различаваме: релефна, врязана, вдлъбната, щемпелувана, шнурова, набодена, инкрустирана, рисувана и смесена украса. Независимо от техниката и средствата първобитният майстор е познавал само украса в геометрически стил. В твърде редки случаи той е изпълнявал и украса с мотиви от животинския свят.

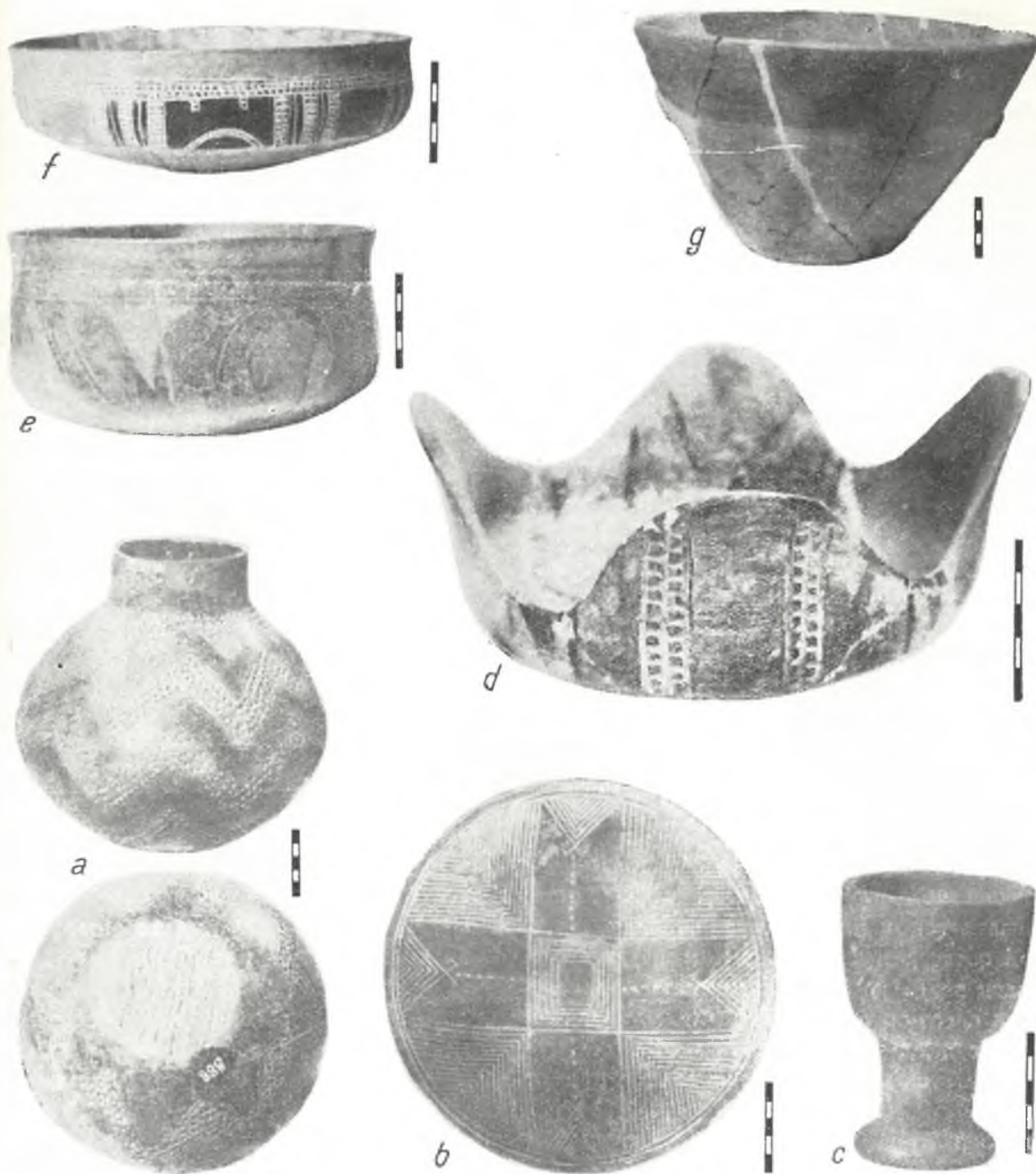
Релефният орнамент върху съдовете занаятчийско производство се задържа през всички епохи. Нанасян е главно върху дебелостенни и по-малко върху тънкостенни съдове. Релефната украса освен чрез прилепване е наносима и в процеса на моделирането на съда чрез вторично покриване с разредена глина, чрез изрязване на повърхността на съда и чрез изтъркване. Получената по различен начин релефна украса е твърде разнообразна, но все пак може да се класифицира в следните групи: релефна назъбена, релефна равна, плоски пъпки, полуконусовидни и полусферични пъпки. От всички групи най-разпространена е назъбената релефна украса. Върху съдовете от средния неолит тя се състои от къси, коси, внимателно прилепени върху средната издута част на съда ръбове, назъбени с пръст или друг предмет. През ранния и късния енеолит релефният ръб грижливо е прилепван около ръба на устието и равномерно назъбван чрез натискане с твърд предмет. Някои съдове са украсени с по четири релефни назъбени кръгове, прилепени върху най-издутата част. За първи път през енеолита релефният ръб и то върху средната най-издута част, е получен в процеса на моделирането на съда и назъбван

¹¹³ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 159.

¹¹⁴ П. Детев, Селищната могила Банята, стр. 6.

¹¹⁵ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 159.

¹¹⁶ С. Георгиева, цит. съч., стр. 270.

Обр. 16. Глинени съдове от преходния период и ранния енеолит

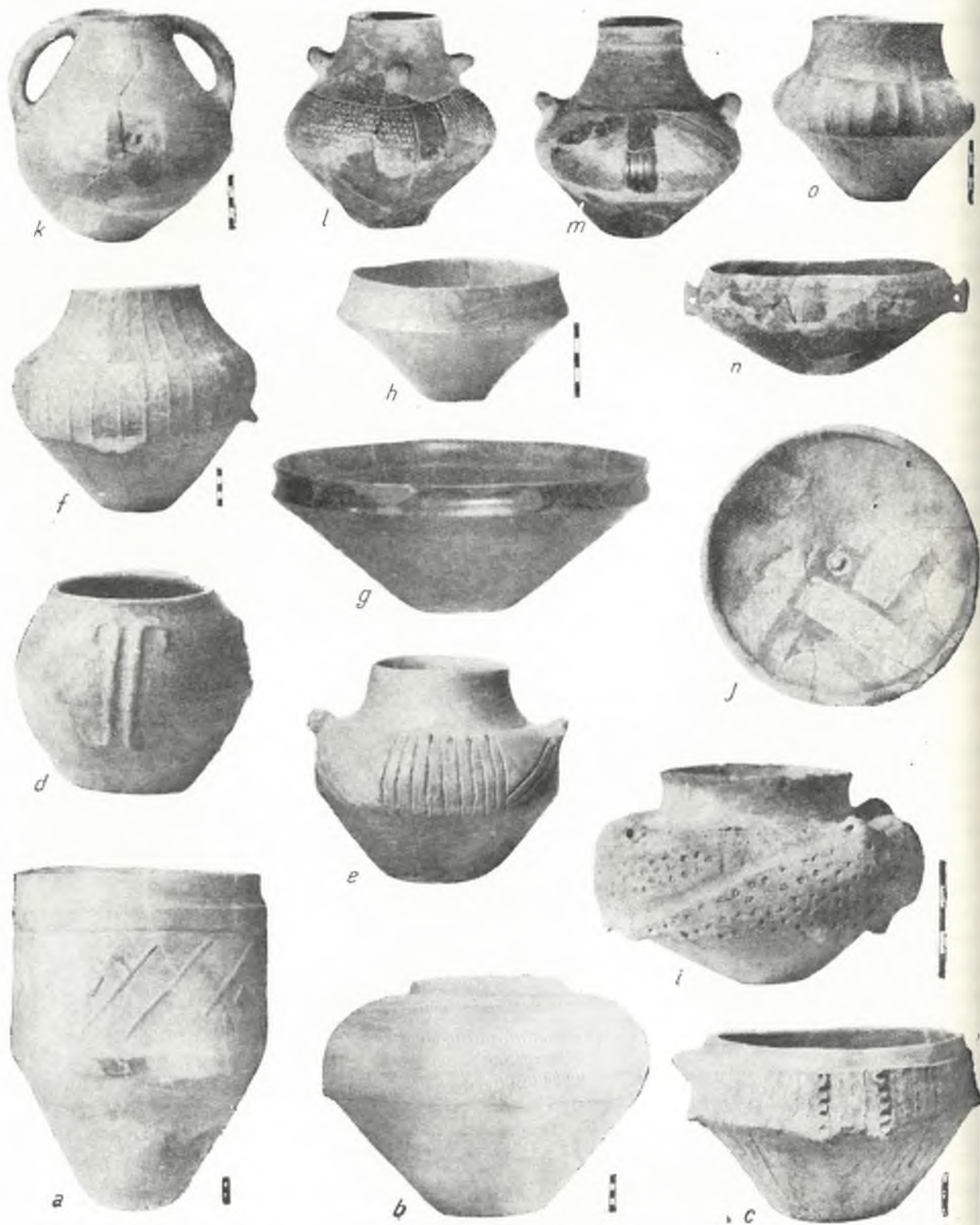
a-c, e-g — Караново, d — Стара Загора

Fig. 16. Vases d'argile de la période de transition et du début de l'Énéolithique

a-c, e-g — Karanovo ; d — Stara Zagora

чрез натискане с твърд предмет. В процеса на моделирането някои съдове от енеолита са украсявани с околоръстен назъбен ръб. Назъбеният релефен ръб, също така получен в процеса на моделирането на съда, по-рядко се среща през бронзовата и желязната епоха (обр. 19 a, d). Ръбовете, разположени под ръба на устието или опасващи най-изпъкналата част, са внимателно назъбени или често получени чрез ямички.

Някои дебелостенни съдове от енеолита и металната епоха с много добре изгладена повърхост са украсявани с много внимателно моделирани околоръстни или прекъснати ръбове без зъбци. Доста съдове, особено от първата половина на бронзовата епоха, имат грижливо загла-

Обр. 17. Глинени съдове от късния енеолит
a — Коджадермен ; *b* — Русе ; *c, d, f, h* — Караново ; *e* — Деветашката пещера ; *i* — Стара Загора ; *j-n* — Криводол ; *o* — Салманово
 Fig. 17. Vases d'argile de l'Énéolithique tardif
a — Kodjadermen ; *b* — Ruse ; *c - d, f, h* — Karanovo ; *e* — Devetaška Peštera ; *i* — Stara Zagora ; *j - n* — Krivodol ; *o* — Salmanovo

дени, наведени, водоравни или отвесни прекъснати ръбове, моделирани върху горната половина на съда. Върху някои съдове се виждат фигури, образувани от съединени ръбове с различни посоки.¹¹⁷

Характерна е и украсата от релефни ръбове, позната само от горните късноенеолитни нива на много селища (обр. 17 *c, f*) — Русе, Салманово, Караново, Завет, Деветашката пещера, Криводол и др. Получена е чрез внимателно провличане от горе на долу на пръстите на ръцете или на слабо дъговидна широка лопатка върху влажната, допълнително намазана повърхност на съда с гъст разтвор от глина. Към тази група релефна украса ще прибавим и плитките отвесни канелюри „рибена кост“, с които са украсени стените на високите съдове от края на средния неолит от Карановската могила (обр. 15*e*), Старчево и др., получени чрез много грижливо изтъркване и заглаждане на плитки канелюри и ръбове между тях на почти засъхналата повърхност на съда с помощта на тънко затъпено острие. Все по този начин, но с по-широко слабо дъговидно острие, са получени и околоръстните пояси или отделни полета от коси, отвесни или водоравни успоредни, много добре моделирани и изгладени канелюри и ръбове, разположени върху средната част на някои съдове от енеолита и бронзовата епоха (обр. 17 *a*). С подобно, но широко костено острие са получени в процеса на моделирането и хоризонталните околоръстни ръбове и плитки канелюри в типичните за халщатската епоха съдове с четири езичести дръжки, тип Невша, Остров, Новград, Царевброд (обр. 20*a*), Добриня и пр.

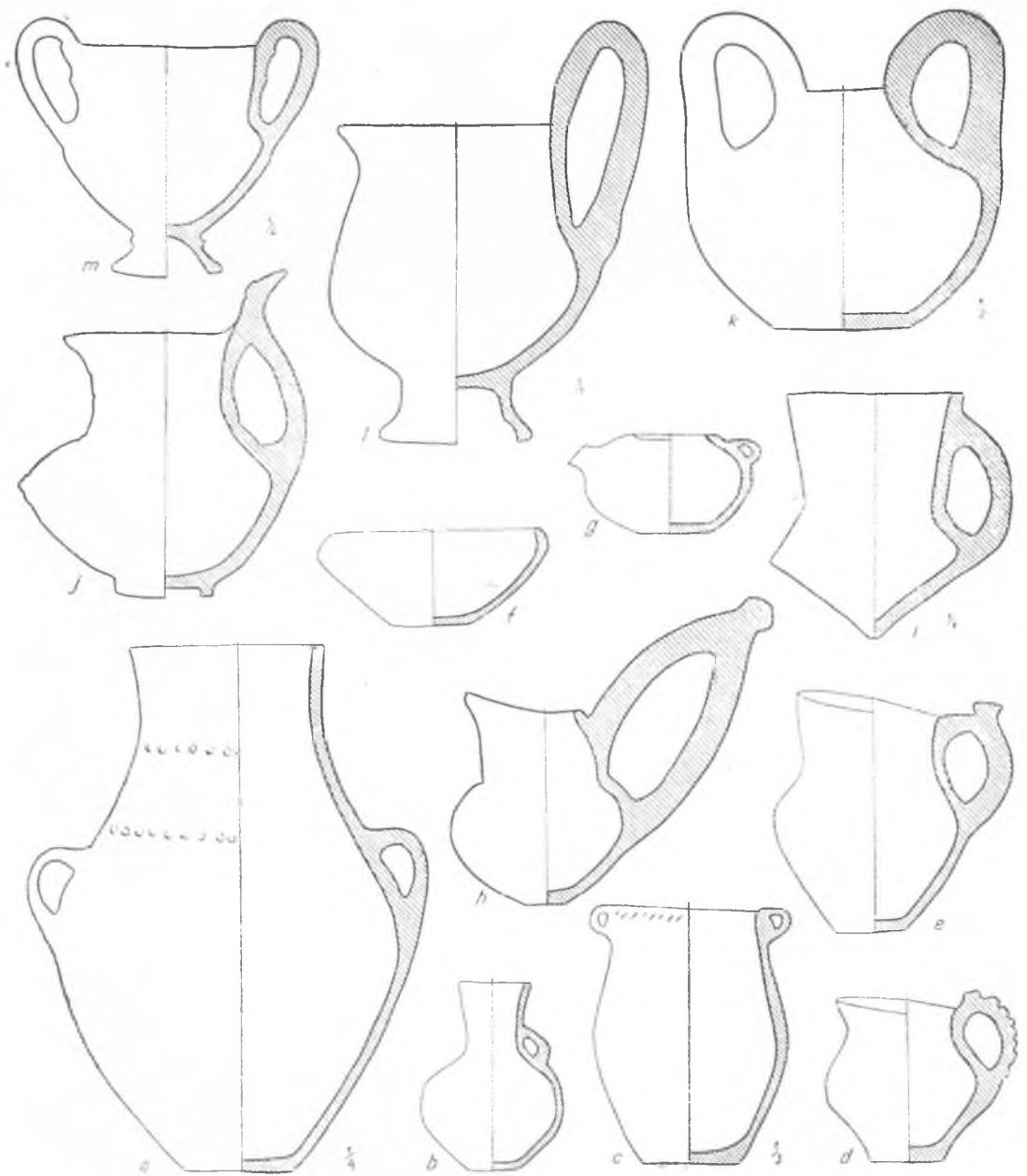
През бронзовата епоха единичните дръжки на много съдове са украсявани със среден отвесен, често назъбен ръб (обр. 19 *d, g*), а при съдове с две и повече дръжки — с релефен гладък ръб. Някои от каните са снабдени с дръжка, изрязана като гребен на петел, белег, характерен за керамиката на ранния период на бронзовата епоха.

Релефната украса, получена чрез изземване, изрязване на повърхността на дебелостенни съдове, се получава по-трудно. Майсторът грънчар е изрязвал още недобре засъхналата глина, за да се получи желаната украса. Геометрическият мотив — прекъснати ленти, пояси, човешки, животински и други фигури, пречупен кръст, каквито са известни от средния неолит, от преходния период от Караново и Кап. Димитриево, за разлика от пластични фигури, е получен чрез изрязване. Върху съдовете от средния неолит (Караново и Кап. Димитриево), както и преходния период (Караново) се виждат релефни изображения на човешки фигури едни, получени чрез налепване и моделиране, а други — чрез странично изрязване и заглаждане.¹¹⁸

Разпространена е много и украсата от най-различни по форма и големина релефни пъпки. С тях са украсявани както дебелостенни, така и тънкостенни съдове от всички епохи. Пъпките, обикновено по четири, две срещу две, а понякога и повече са прилепвани върху горната половина, по средата на изпъкналата част и по-рядко върху долната половина на съда. Един голям дебелостенен съд със загладена червена повърхност от средния неолит от Караново е украсен с четири плоски пъпки, внимателно прилепени и моделирани върху най-изпъкналата му част. Върху пъпките е врязана по една спирала (обр. 15 *a*). С по четири ниски плоски, добре оформени и загладени пъпки, които са използвани и за придържане на съда, са украсени особен тип дълбоки обрънатоконусовидни паници от ранния енеолит от Караново, прилепени към средната или долната, често ситно грапава или загладена повърхност (обр. 16*h*). В редки случаи и някои съдове от бронзовата епоха са украсени с подобни пъпки, прилепени върху най-изпъкналата им част. По-голямо приложение в украсата на съдовете са добили полусферичните и конусовидни пъпки, прилепвани върху влажните стени или моделирани в процеса на формуването на съда. С такива пъпки са украсявани плитки и дълбоки съдове с по-тесни или широки устия. Пъпките при съдовете занаятчийско производство се появяват още през късния неолит, прилепени и внимателно оформени като отвесни редове от по няколко пъпки (обр. 15 *g*). Прилепени и внимателно моделирани пъпки се виждат и по стените на съдове през преходния период. През енео-

¹¹⁷ Д-р. Гагаџанин, цит. съч., стр. 65.

¹¹⁸ Съдовете с моделирано човешко лице се явяват за първи път през средния неолит, и то у нас, а не във втория период на Троя, както твърдят някои изследвачи (L. Scoot, цит. съч., стр. 403).

Обр. 18. Глинени съдове от бронзовата и желязната епоха

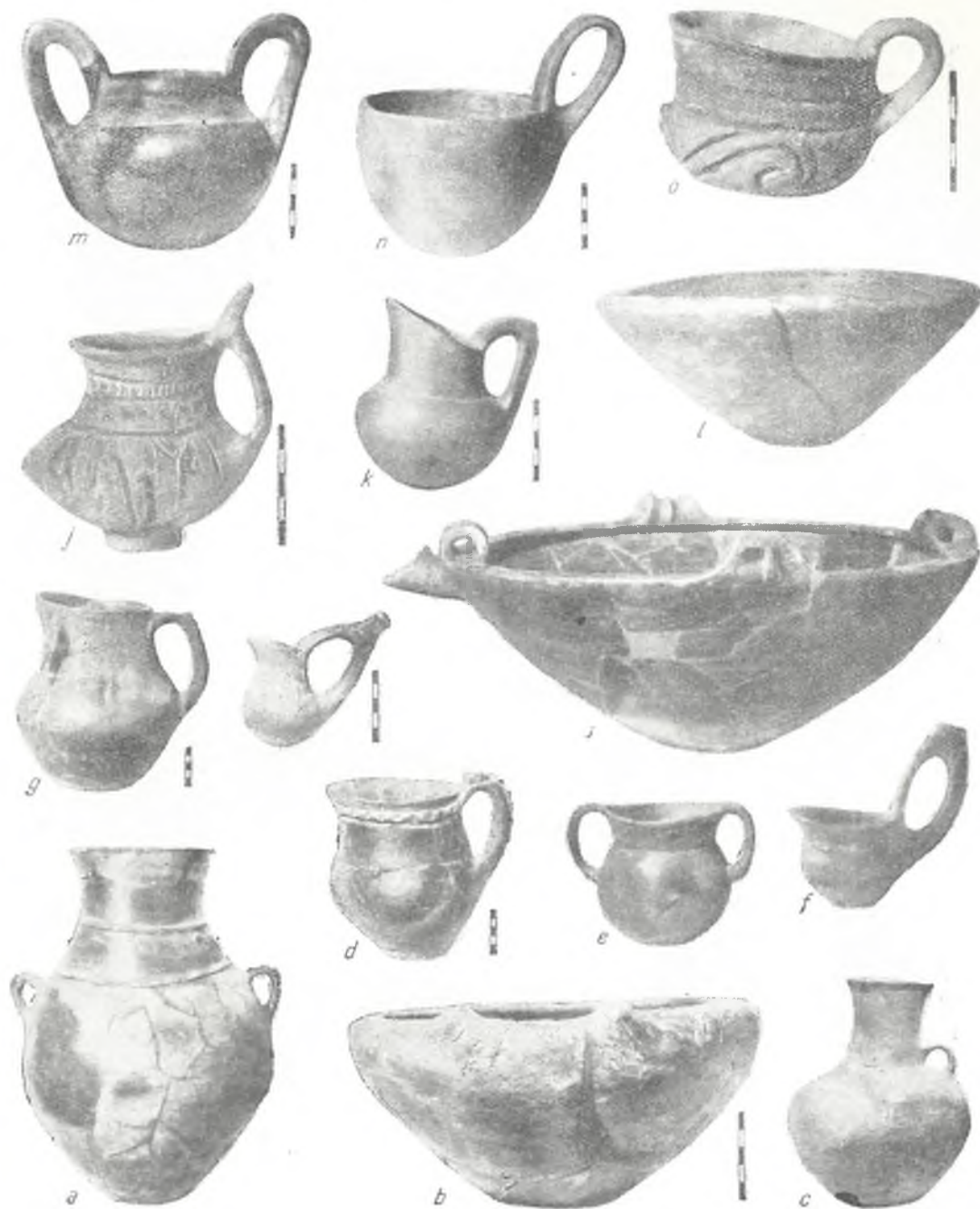
a-g — Нова Загора ; *h* — Караново ; *i* — Юнаците ; *j* — Ново село ; *k* — Върбовка ; *l* — Брезово ; *m* — Деветаашката пещера

Fig. 18. Vases d'argile de l'Age du bronze et de l'Age du fer

a-g — Nova Zagora ; *h* — Karanovo ; *i* — Junacitë, *j* — Novo sélo, *k* — Värbovka, *l* — Bresovo, *m* — Devetaška Peštera

лита те са с по четири единични или двойни и по-рядко осем пъпки, моделирани в момента на формуването на съда. Много сполучлива е формата на украсата от полусферични или конусовидни пъпки върху големи и малки съдове от бронзовата и желязната епоха, получени в процеса на моделирането на съда. Тези пъпки се виждат върху най-изпъкналата част, върху шията или близо до устието. Под ръба на устието на плитки тънкостенни съдове се вижда пояс от малки, грижливо прилепени и моделирани полусферични пъпчици. По-рядко се среща украса от околоръстен пояс от лещовидни пъпчици в основата на шията на тънкостенни съдове от началото на бронзовата епоха.

У нас се среща и така наречената украса Buckel. Състои се от четири ниско конусовидни срещуположни пъпки, получени чрез вдлъбване откъм вътрешната страна на стените в процеса на модели-

Обр. 19. Глинени съдове от бронзовата епоха

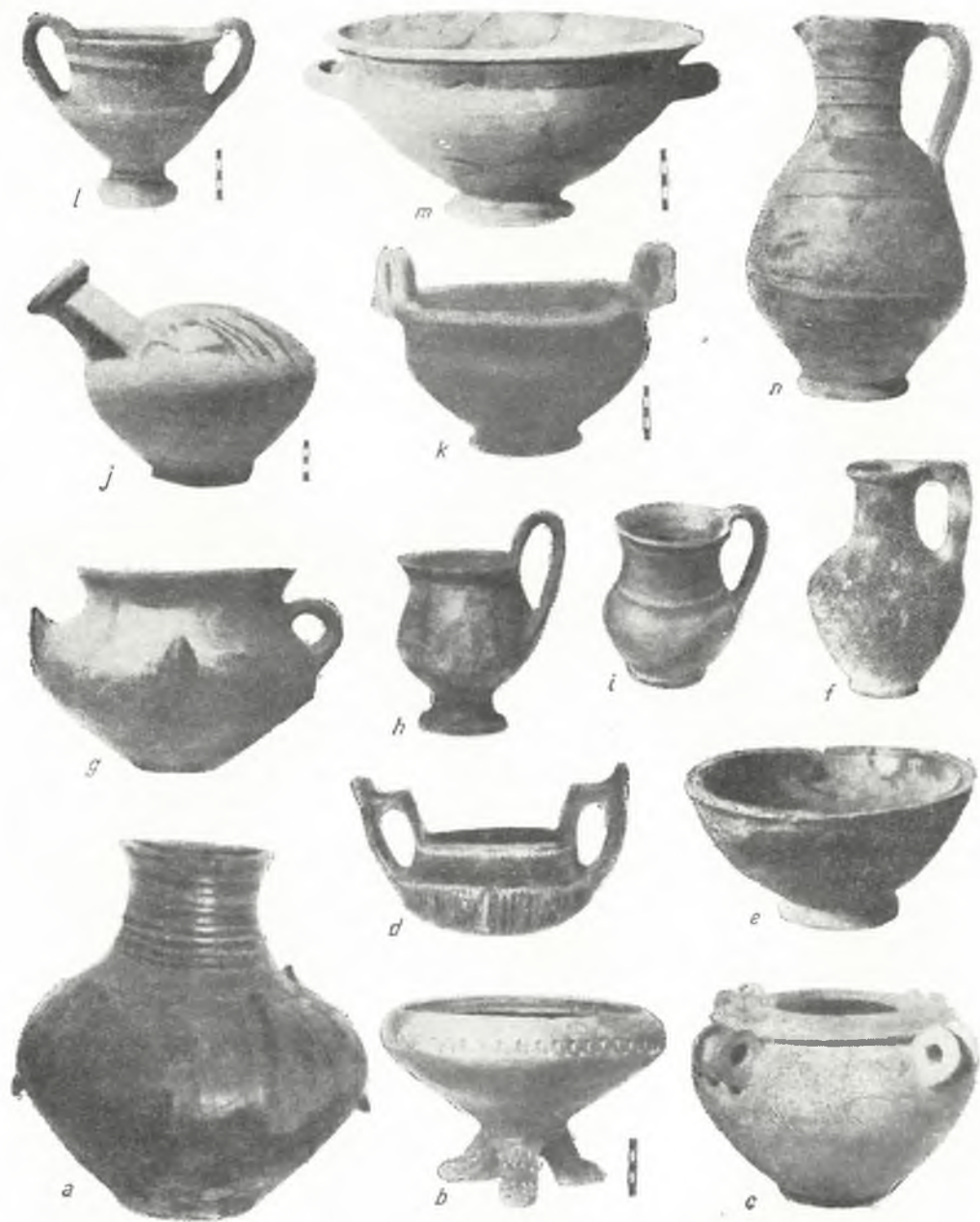
a-d, g-i — Нова Загора; *e, k* — Деветапската пещера; *c* — Розово; *j* — Ново село; *m* — Ценино; *n* — Букьовци; *o-c* — Бяла; *i* — Нова Загора

Fig. 19. Vases d'argile de l'Age du bronze

a-d, g-i — Nova Zagora; *e, k* — Devetaška peštera; *c* — Rosovo; *j* — Novo selo; *m* — Cenlno; *n* — Bukovci; *o* — Biala; *i* — Nova Zagora

рането на съда. Те рядко се виждат върху тънкостенни съдове от късния енеолит, а по-често върху съдове от втората половина на бронзовата епоха (обр. 19*j* и обр. 20*g*). Върху някои съдове от късния енеолит има и украса от пъпчици, получени чрез прилепване в кръгове върху цялата повърхност върху предварително измазаните стени с разтвор от глина.

Към релефната украса ще добавим и комбинация от пъпки и релефни ръбове, прилагана особено често през енеолита (обр. 17*f, i*). Някои съдове с по-тесни или широки гърла са украсявани с по четири или осем полусферични пъпки, прилепвани под ръба на устието, в основата

Обр. 20. Глинени съдове от желязната епоха

a — Царевброд ; *b* — Широко поле ; *c* — Болярово ; *d* — Криводол ; *e*, *f* — Еяла ; *g* — Казанлъшко ; *h* — Брезово ; *i* — Новозагорско ; *j* — Царева ливада ; *k* — Оряхо ско ; *l* — Деветашката пещера ; *m* — Стоил войвода ; *n* — Цървище ;

Fig. 20. Vases d'argile de l'Age du fer

a — Carevbrod ; *b* — Široko pole ; *c* — Boljarovo ; *d* — Krivodol ; *e*, *f* — Bjala ; *g* — arr. Kazanlik ; *h* — Bresovo ; *i* — arr. de Nova Zagora ; *j* — Careva livada ; *k* — arr. de Orehovo ; *l* — Devetaška peštera ; *m* — Stoil voivoda ; *n* — Carvište

на шията или върху най-издадената част на търбуха. Има и съдове с по две пъпки, съединени с косо грижливо прилепени слабо разширени релефни ръбове. Срещат се и съдове с по четири успоредни отвесно прилепени ръбове и между тях прилепени четири пъпки.

Врязана украса. При занаятчийското производство врязаната украса е нанасяна порядко, и то върху дебелостенни големи и малки съдове. Врязаната украса е получена по два начина: чрез врязване върху слабо засъхналите стени на дебелостенни съдове със затъпено острие или с изваждането на глината от изрязаните канали и врязване върху по-малки съдове с тънко острие. Врязаната със затъпено острие украса се среща върху съдове с гладка тъмно-

кафява или тъмносива повърхност от ранния и късния енеолит (обр. 17e). През късния енеолит тази украса е по-разнообразна. Състои се, както се вижда от късове от Деветашката пещера, Гниляне,¹¹⁹ София¹²⁰ и пр., от свързани пояси, ленти, триъгълници, ромбове, правоъгълници, обрязани от по няколко успоредни, внимателно врязани канали. Врязаната със затъпено острие украса върху съдове с по-малки размери и гладка повърхност е с по-други мотиви. Виждат се врязани или очертани свързани линии, спирали, широки ленти, успоредни пояси от врязани ивици с включени S-видни спирали, както и украса с отвесни, внимателно нанесени и изравнени нарезки. Очертани зигзаговидни ленти често се срещат и в по-късните епохи.

Нарезки с тънко острие се виждат само върху долната половина на по-малки съдове. Украсата се състои от отвесни небрежни и несиметрични нарезки, нанесени върху предварително измазана с разредена глина повърхност (обр. 17c).

Врязаната украса през по-късните епохи е рядко явление. Все върху съдове от енеолита се вижда и украса от къси наляво и надясно ленти от нарезки в комбинации от отвесни ленти от нарезки, които излизат от пъпки. Рядко върху някои съдове от началото на енеолита се среща и украса от добре очертана с врязване зигзаговидна лента, запълнена с вдлъбнатинки. Върху съдове от латена се виждат околоръстни хоризонтални пояси от по един-два или повече успоредно изрязани кръга, получени в процеса на моделиране на съда. Върху някои съдове от втората половина на бронзовата епоха е врязан пречупеният кръст.

Вдлъбнатата украса. Тази, макар и по-малко прилагана, украса е по-разнообразна и получена с повече технически средства. Украсата се среща върху различни големини и форми дебелостенни и тънкостенни съдове почти през всички епохи. Нанасяна е с пръст, с нокът, със затъпено острие, мидена черупка, щемпел, връв и зъбци.

Върху късове от дебелостенни съдове с гладка повърхност от Деветашката пещера,¹²¹ Слатина,¹²² Старчево¹²³ и др. се виждат тесни пояси от плитки, дъговидни вдлъбнатинки, получени чрез вдлъбване върху слабо засъхналата повърхност с нокът.¹²⁴ С-успоредни околоръстни пояси от дъговидни вдлъбнатинки, получени с мидена черупка, е украсена средната част или цялата повърхност на особена форма -неголеми биконични тънкостенни съдове от късно енеолитните селища у нас (обр. 17b) и Румъния. Шията на някои от тези съдове е украсена с графит.

Украсата с щемпел, както виждаме от късове от Деветашката пещера,¹²⁵ е била позната още през средния неолит. Състои се от прекъснати ленти, получени чрез щемпелуване върху слабо засъхналата изравнена повърхност със затъпено, продълговато острие. Щемпелуваната украса отново се явява едва през втората половина на бронзовата епоха. Голяма част от съдовете тип Кърна,¹²⁶ Ново село (обр. 19j), Дубовац и др. са украсени с помощта на щемпели. Виждат се околоръстни съединени дъги, отвесни или наведени ивици или ленти, пояси и други украси от съединени или допрени S-видни спирали. Много от съдовете са украсени и с „птиче око“, т. е. кръг с точка в центъра. Местните майстори грънчари, както се вижда от керамичния материал от Ново село, Рабиша, Долни Лом, от тракийските селища и крепости из Родопите, долмените в Сакар¹²⁷ и съда от Криводол, са украсявани (дебелостенни и тънкостенни съдове) с щемпели с различни мотиви: S-видна спирала, „птиче око“, зъгли и пр. Щемпелуваната украса през металната епоха, с малки изключения, е била инкрустирана с бяла материя.

¹¹⁹ Н. Петков, Могилата Окол глава, ГНМ, V, стр. 132.

¹²⁰ Г. Георгиев, Останки от първобитното селище в центъра на София, ИАИ, XXII, 1959, стр. 229.

¹²¹ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 38 и пос. лит.

¹²² Н. Петков, Археология, III, 1961, кн. 3, стр. 64.

¹²³ Dr. Garašanin, Starčevačka kultura, стр. 61.

¹²⁴ D. Vergici, Contribuții la problemele neoliticului în România, стр. 263

¹²⁵ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 76 и пос. лит.

¹²⁶ V. I. Dumitrescu, Necropola de incineratie, стр. 155 и сл. и табл. CX и сл.

¹²⁷ В. Миков, Разкопки в Сакар планина, ГНМ, VI, стр. 107.

Вдлъбнатата украса, получена чрез затъпено острие, се среща по-често. Тя е нанасяна върху съдове с по-малки размери, които предварително са били измазвани с по-дебел слой глина, разредена с вода. Вдлъбнатата украса се вижда обикновено върху горната част на търбуха на съдове от енеолита. Тя често е нанасяна равномерно с еднакво дълбоки вдлъбнатинки, трапчинки и ямички. Трапчинките са получени при внимателното разширяване и заглаждане на периферията им. Срещат се и украси от околоръстни правилни ямички, нанесени върху най-изпъкналата част на съдове или под ръба на устието. Върху някои съдове тази украса образува околоръстни пояси от два или повече кръга от трапчинки или ямички или пък заема цялата повърхност на търбуха. Съдовете през бронзовата епоха по-рядко са украсявани с вдлъбнатинки. Това са отделни полета или съединени с основите си околоръстни триъгълници от вдлъбнатинки. Единичните дръжки при някои съдове са украсени с отвесни по-тесни или широко изрязани и загладени канали (обр. 17e).

Шнурова украса. Голям интерес представлява шнуровата украса. За първи път тя се появява в началото на бронзовата епоха и се задържа почти до края на халщата. Тази важна украса, която през бронзовата епоха се среща върху тънкостенни и дебелостенни съдове с гладка повърхност, е получена чрез отпечатване с шнур (въженце) върху влажните стени на съда (обр. 19 o). Украсата е нанасяна в горната част на различни форми съдове — под основата на шията, под ръба на някои чаши и големи съдове, под устието, а върху някои съдове (например Михалич, Дипсизката могила, Езерово, Варненско, и др.) във вътрешната и външната повърхност и върху широкия ръб на плитките съдове. Представлява най-различни праволинейни и в редки случаи криволинейни геометрически мотиви от единични или съединени триъгълници, от успоредни, вдлъбнати линии или съединени триъгълници от успоредни вдлъбнати линии или съединени мрежести триъгълници. Виждат се и околоръстни мрежести ленти в комбинация с мрежести триъгълници, както и околоръстни ленти, ивици от вдлъбнати с шнур линии. Най-много съдове и късове с такава украса са разкрити в Михалич, Дипсизката могила, Караново, Чокоба, Езеро и други селища от нашата страна.

Шнуровата украса в комбинация с щемпелуваната, съединени с S-видни и „птиче око“ отпечатъци, съставя твърде важен дял от украсата на инкрустираните съдове през втората половина на бронзовата епоха — тип Кърна, Ново село. През халщата тази, но вече опростена комбинирана украса е нанасяна върху дебелостенни тракийски тип съдове от VIII—VI в. пр. н. е.

Набодена украса. Тя се среща много рядко върху съдове от нашите праисторически селища. Върху един съд и няколко фрагмента от късния неолит се виждат малки вдлъбнатинки, набодени с острие. Също върху един съд и няколко фрагмента от преходния период от Караново личи околоръстна зигзаговидна лента или ромбове, запълнени с малки вдлъбнатинки, получени чрез набождане с тънко острие (обр. 16 a). Полета от набодена украса се виждат и върху някои съдове с две дръжчици от Криводол. Освен с единично острие набодената украса е нанасяна и с тризъбец или четиризъбец. В такъв случай се получават равни ленти или пояси от вдлъбнатинки от по три, четири, шест или осем успоредни реда. При работа с единични остриета се получават по-разкривени ленти. Получените по двата начина вдлъбнатинки са били инкрустирани.

Инкрустирана украса. Инкрустираната украса представлява особен интерес. Нанасяна е върху големи дебелостенни и тънкостенни съдове. Състои се в запълване с бяла варовикова глина на предварително приготвени (според епохата и размерите на съдовете) чрез изземване, нарязване вдлъбване или отпечатване на полета, ленти, канали, нарязи и пр. Инкрустацията служи като фон на релефната украса. Тази украса най-рано се появява върху съдовете през преходния период (Караново IV). Широко приложение добива през ранния и късния енеолит. В началото на бронзовата епоха се среща по-рядко. През втората половина на бронзовата епоха тя достига до голям разцвет, за да намалее и изчезне в края на халщата с появата на крачното грънчарско колело.

Инкрустираната украса на съдовете от преходния период е нанасяна върху предварително изрязани най-различни геометрически мотиви, които при плитките съдове запълват цялата вътрешна и външна повърхност дори и дъното на плитките им столчета, а при дълбоките съдове

украсата покрива само външната повърхност. Украсата представлява околоръстни пояси, наведени или отвесни ленти, полета от дъговидно спирално-меандровидно изрязани успоредни нарезки, триъгълници от включени ъгли от нарезки. Характерна е и шахматната украса, изрязаният пречупен кръст, косите нарезки върху слабо профилираното устие, както и пунктираните или поголеми вдлъбнатинки върху някои от плитките съдове.

Към ранната инкрустирана керамика ще прибавим и украсата от широки прекъснати спираловидни, меандровидни ленти, от успоредни врязани линии, равнобедрени триъгълници и пр., върху големи дебелостенни съдове от западната половина на нашата страна (Деветашката пещера, Дуванли, Г. Пасарел и пр.).

Малко по-различна е инкрустираната украса върху дебелостенни съдове от Деветашката пещера, Дъбован, Бяла и пр. Украсата е тип Вадастра и е нанасяна върху предварително нарязани с дебело острие по-широки успоредни канали, канали с назъбени ръбове или пресичащи каналите хоризонтални или отвесни нарезки.

По-сложна е украсата върху големите съдове от късния енеолит с кухия цилиндричен израстък от Салманово, Калино, Завет, както и върху големите съдове с горна цилиндрична и долна конусовидна част от Салманово, Коджадермен, Невски и пр. (обр. 17а). Инкрустацията е нанесена след внимателно изземване на глината в широки пояси и полета, за да се получат извънредно правилни и симетрично разположени геометрически украси от успоредни околоръстни ръбове, ръбове на полумеандри, равнобедрени триъгълници, ромбове и други праволинейни украси. С инкрустирани околоръстни, успоредни пояси е украсявана и периферията на големите похлупаци от късния енеолит.

Инкрустираната украса върху съдовете от бронзовата епоха има по-друг характер. През ранния период на бронзовата епоха тя е нанасяна върху по-малки съдове, а през втората половина върху по-големи и малки съдове. Бялата материя запълвала предварително приготвените чрез щемпел, шнур или острие вдлъбнатинки, които образуват отделни или съединени геометрически мотиви (обр. 19 j, o). През края на бронзовата епоха гладката повърхност на съдовете е запълвана с бяла материя. През халщата тази украса се среща по-рядко, и то еднакво върху по-големи съдове от тракийските селища из Родопите и върху малки съдове от северозападните български селища — Криводол, Долни Лом (обр. 20 d).

Рисуваната украса. Особен интерес представлява рисуваната керамика. Тя се появява още в началото на средния неолит, липсва през късния неолит и преходния период, за да добие голямо развитие през ранния и късния енеолит и напълно да изчезне през последните две епохи. За рисуване са използвани неорганически вещества, които запазват и задържат цвета си при изпичане на съдовете. За рисуване върху съдове през неолита е прилагана една техника и едни материали, а през енеолита — друга техника и други материали. Украсата е нанасяна върху различни форми съдове, но предимно върху тънкостенни с предварително подготвен грунд или с гладка полирана повърхност, получена по механически начин. Рисуваната украса и от двете епохи е изключително с геометрически мотиви от прави и криви линии.

През средния неолит е рисувано върху съдове с предварително изгладена или идеално излъскана повърхност, която се е намазвала с тънък слой червена, бледочервена и по-рядко бледожълта, бяла или черна ангоба. След засъхването на ангобата се е рисувало с бяла, черна, виненочервена, бледочервена материя, която има същите свойства, както и ангобата. След засъхването на рисунките повърхността на съда отново е излъсквана, вече готова за изпичане. Украсата е нанасяна върху три типа тънкостенни съдове — високи съдове с кухо столче, по-плитки и по-дълбоки паници с ниско столче и съдове с въжести дръжки. Върху паниците украсата е нанасяна отвън и отвътре, а върху съдовете само отвън. Измазаните с ангоба дебелостенни съдове са без украса.

Още не е установено с положителност кои съдове са по-стари — тези, рисувани с черно и виненочервено, или съдовете с бяла украса. Или пък те са от едно и също време. Засега се приема, че рисуваните с бяло са по-стари. Черната и червената украса е нанасяна и върху трите типа съдове, но с излъскана повърхност. Украсата представлява отвесни или коси успо-

редни, често широки ленти, полукръгове, мрежести ленти или триъгълници, спирали и пр. Плитките съдове отвън са рисувани с мотиви, малко по-различни от тези от вътрешната повърхност. Рядко се срещат съдове, главно от Софийско, с бяла ангоба, рисувани с червени краски. Бялата украса е по-разпространена. Среща се в по-обширна територия у нас и на Балканите. Нанасяна е само върху съдове с червена ангоба и с излъскана повърхност върху високи съдове и паници (обр. 15*c, d.*) и върху съдове със стеснено устие и въжести дръжки. Върху съдовете с изгладена повърхност бялата украса е покривна и лесно се изтрива, а при излъсканите съдове тя е неделима от ангобата. Тя се е попила и сляла с ангобата и е излъскана заедно с нея. Украсата с бяла материя в композиционно отношение е по-сложна. Виждат се прекъснати меандри, спирали, околоръстни мрежести пояси, триъгълници, квадрати, прекъснати зигзаговидни успоредни ленти, отворени ъгли, кръгове, успоредни дъги, концентрични кръгове, пречупен кръст и пр.

Много по-рядко върху съдове от Софийско се виждат бели и червени спирали върху черна ангоба, както и черни ленти, оградени с ивици от бяла боя върху червена ангоба.¹²⁸

Рисуваната украса върху съдовете от енеолита според техниката и материалите може да се раздели на четири групи.

Най-важната, разпространена и добила известност е рисуваната с графит керамика. Тя е позната само от източната половина на Балканите и Влашката равнина. Тази украса е нанасяна върху суха, излъскана повърхност на всички типове тънкостенни съдове. И тук дълбоките съдове са украсявани само отвън, а плитките отвън а често и отвътре. От графитни конусчета, приготвени от графит, примесен с малко глина, се настъргва необходимото количество и се разбърква с вода. С този разтвор, който лесно попива и прилепва към сухата повърхност на съда, се рисува с четка. Рисувано е по два начина: позитивен, т. е. с графита е рисувано върху излъсканата повърхност, и негативен — графитът служи като фон, а цветът на съда като украса. И двете украси се срещат през ранния и късния енеолит.

В рисуваната с графит украса майсторът грънчар е показал своята сръчност и умение. Той, както и неговият далечен предшественик от неолита, ни предлага най-различни мотиви изключително в геометрически стил, каквито не са познати от никое праисторическо изкуство. С еднакво майсторство той е рисувал позитивни и негативни украси. Линията на отделните мотиви и на по-сложните композиции е сигурна и смела. Украсата се състои от триъгълници, квадрати, ромбове, единични полета, околоръстни пояси, ленти, отвесни и наведени линии, дъги, кръгове, полуспирала, спирали, ленти от успоредни спирали, извадени върху графитна основа, съединени дъги, стилизиран пречупен кръст върху вътрешната част на големи разлати паници и върху външната повърхност на похлупаци (обр. 16*f* и обр. 17*g, h*).

Местните майстори грънчари са използвали графита и през старата желязна епоха обаче не като украса, а като „облицовка“. Много от дебелостенните съдове, късове от каквито са измерени из тракийските селища в Родопите, са намазани с графит и украсени с вдлъбнати кръгове „птиче око“, ленти, понякога допълвани с бяла материя.

Съдовете през ранния и късния енеолит, макар и по-малко, са украсявани и с червена охра. Охрата в готов вид или приготвена във вид на двойно конусовидни и други форми, както се вижда от камъка с вдлъбнатинката от Завет (обр. 2*h*)¹²⁹, е била размивана с вода и нанасяна с четка. Тази украса само върху съдове с по-тънки стени е слагана на отделни зони (квадрати, правоъгълници) и в редки случаи върху цялата видима повърхност на някои съдове. Върху съдовете от западната група керамика украсата е нанасяна направо без предварителна подготовка (обр. 17*k, n*) (надраскване на определеното поле), както това е правено при някои съдове от късния енеолит при източната група керамика. Червената охра по-често е използвана в комбинация с други украси. В западната група енеолитна керамика много рядко за рисуване е използвана и жълтата охра. Тя е нанасяна направо на отделни полета, ленти и други мотиви:

¹²⁸ Н. Петков, Археология, III, стр. 67 и 73.

¹²⁹ В. Миков, Селищната могила при Завет, стр. 275.

върху плитки съдове. И тя е използвана в комбинации с украси, рисувани с червена охра или бяла материя. Все в западната група керамика, и то доста нарядко, се среща и украса, нанасяна с бяла пастьозна материя (обр. 17j). Тази украса е нанасяна върху плитки паници на ленти, концентрични пояси, шахматни или други комбинации с жълта и червена охра.

Смесена украса. Смесената украса е характерна главно за ранния и късния енеолит. Нанасяна е върху тънкостенни и много рядко върху дебелостенни съдове. Тя е комбинация от украса, получена с различна техника и различни материали. Върху съдовете виждаме едновременно двухромни или трихромни украси, или рисувана, вдлъбната, релефна или врязана, или пък релефна и рисувана с графит, с червена охра и пр. Смесената украса рядко се среща върху някои съдове от средния неолит, и то главно в селищата от Софийско. Състои се от двухромни или трихромни украси от бели, черни или виненочервени ленти върху червеникава, бяла или друга ангоба.

Особено сложна и трудно изпълнима е смесената украса върху плитките съдове и паници на енеолита. Интересен е орнаментът върху някои плитки съдове и паници от втората половина на ранния енеолит. Състои се от излъскани ленти или от полета, запълнени с отвесни резки. В средата на лентите има вдлъбнати точки, запълнени с бяла материя. Вижда се и украса от околоръстни ленти от червена охра, излъскани ленти и полета, ограничени с инкрустирани с бяло линии. Много често се срещат и комбинации от разни геометрически мотиви, изпълнени едновременно с графит, червена охра и инкрустирани равни или назъбени отвесни, а понякога и околоръстни ивици (обр. 16e,g). През късния енеолит украсата не е толкова сложна. Върху високите съдове тя се състои повече от релефни пъпки и ръбове или пък вдлъбнатинки, нарези, канелюри, пъпки и графитни пояси. Срещат се и съдове, украсени едновременно с вдлъбнатини от мидена черупка, пъпки и графитни пояси (обр. 16 a и обр. 17j).

В западната група енеолитна керамика (Криводол, Гниляне) смесената украса е често явление. Тук освен релефни, врязани, вдлъбнати украси, червена охра и графит, нов елемент в тази украса се явява и жълтата охра, а инкрустираната украса е заменена с бяла пастьозна материя (обр. 17k,l,m). В тази група плитките съдове са по-богато украсени, отколкото високите паници и съдове. Вътрешността на една разлата паница е украсена с пъпка в центъра, обградена с бяла паста, четири сектора с S-видни спирали и други четири — с шахмат от бяла материя върху фон от червена охра (обр. 17j). В друга паница се вижда пъпка, обградена с жълта охра върху фон от червена охра и графитни ленти. Върху дълбоките съдове украсата се състои от канелюри и ленти от червена и жълта охра и малки продълговати пъпки или релефни ръбове и графитни полета, вдлъбнатинки и врязани линии. Виждат се и пояси от триъгълници от червена охра с канелюри и графитни пояси.

Украсата върху съдовете е имала някакво значение. Безспорно през по-късните епохи украсата се е поставяла да задоволи вкуса на потребителите, но до голяма степен някои от украсите са свързани с магическа сила, с примитивна религиозна представа.¹³⁰ Едва ли първоначално грънчарите са имали пред вид естетическото чувство на своята племенна група. Ний-ранните пъпчести и релефни украси са прилепвани не толкова да задоволят чувството за красота, колкото да се използват за придържане на съда при пренасянето му. Нима човешкият образ върху съдчето от средноеолитния пласт от Азмашката могила е моделиран като украса? Това изображение, както и релефните човешки изображения върху съдове от неолита, преходния период и ранния енеолит, са имали някаква магическа сила — да предпазят от мишки и други дребни животни поставената в съдовете храна.

Изображенията на пречупения кръст върху фрагмента от Деветашката пещера не е случайно хрумване на майстора грънчар от средния неолит, нито пък на грънчарите от преходния период, които с такова старание са моделирали пречупения кръст върху различни форми съдове. Този символ го виждаме, макар и рядко, изрязан и върху съдове от бронзовата епоха. А сти-

¹³⁰ Б. А. Богаевски й, цит. съч., стр. 296.

лизираният пречупен кръст, така вещо нарисуван върху похлупаци и плитки съдове от много енеолитни селища не е ли имал някаква магическа сила? Да предпазва храната, похлупена или поставена в тях.

Изображението на змия върху разлати съдове от Гниляне,¹³¹ Криводол¹³² и Кап. Димитриево¹³³ безсъмнено е свързано с някакъв култ. Змията предпазва дома от дребни животни.

Сушене и изпичане. Изработените съдове се оставят да съхнат на въздух. След изсушаването им до степен на „еластичността на кожа“, при която водата е сведена до 8—12%, те се дообработват, прибавят им се дръжки, чучурчета, украсяват се и пр. Едва след тяхното засъхване до твърдо състояние (2—3% вода) се пристъпва към изпичането им.

Изпичането е последен и най-важен процес. Преобразената след изпичането повърхност се обяснява с образуването на въглеродни окиси в допир с огъня. Измененията, които стават с глината при изпичането, зависят от състава на глината, от примесите, прибавени към нея, от начина на изпичането (от пламъка и температурата), както и от кислорода и газовете, с които съдът е в контакт през това време. Съдовете са изпичани в открити огнища, в хоризонтални и високи пещи.

Съдовете домашно производство очевидно са изпичани в открити огнища посредством всички видове горивни материали. Върху купчината съдове се нареждат клони, храсти, примесени с трева, тор и пр. Изпичането е доста резултатно, тъй като се развива температура от 350° до 450°, която е достатъчна за купчина съдове. На откритите огнища съдовете са изпичани неравномерно: едни — по-добре, други — по-слабо, а трети се развалят.

Изпичането на съдове занаятчийско производство се е извършвало в пещи и по-рядко особено на някои големи съдове и на открити огнища. На открити огнища изпичането е ставало с малък брой съдове и с по-дебели дървета, които са давали по-силна жар. И тук при печенето върху огъня при изгасването на пламъците са хвърляни повече трева, тор, пръст, за да се задържа топлината за по-дълго време. Развива се по-висока температура, до 600—700°. В пещите съдовете са изпичани още по-добре. В тях пламъците се регулират по-правилно: поради слабия достъп на [въздух димът се задържа в пещта, съдовете се опушват и бавно се втвърдяват, а при силен, бездимен и с големи пламъци огън се развива по-висока температура — 700—800°, съдовете се изпичат, стават по-здрави и непроницаеми. Пещите трябва да са засводени и да имат два отвора — единия за хвърляне на дърва, а другия за дима и пламъка.

В какви пещи местните грънчари са изпичали съдовете през различните праисторически епохи — хоризонтални или високи — и точно какво е било тяхното устройство, с положителност не знаем. Безспорно грънчарските пещи у нас едва ли са се отличавали много от пещите в останалите области на Югоизточна Европа.

Досега в нито едно от разкопаните праисторически селища у нас и дори в съседните страни не са открити по-сигурни останки от грънчарска пещ или друго съоръжение, което би могло да се свърже с изпичане на глинени съдове. Пред опасността от опожаряване на жилищата, изглежда, грънчарските пещи са градени в непосредствена близост със селищата.

Местните грънчари вероятно са предпочитали хоризонталната пещ. В нея през хоризонталния димоотвод горящите газове се задържат в пещта и съдовете се изпичат по-добре. Възможно е местните грънчари да са използвали и пещите тип „Кукутени-Триполи“¹³⁴.

У нас досега на две места са разкрити несигурни следи от грънчарски пещи. Вън от селищната могила до Кубрат случайно била открита една „пещ“, в която имало няколко съда. Според откривателите „пещта“ била голяма и с разрушен наполовина свод.¹³⁵ Несигурна е и

¹³¹ Н. Петков, Могилата Окол глава при Гниляне, ГНМ, V, стр. 142.

¹³² В. Миков, Предисторическото селище до с. Криводол, стр. 41.

¹³³ П. Детев, Селищната могила Банята, стр. 20 и табл. 1.

¹³⁴ F. Florescu, Sur l'histoire des technique, стр. 382.

¹³⁵ В. Миков, Могилата при Балбунар, ИАИ, IV, 1926/1927, стр. 258.

грънчарската „пещ“, открита при спасителните разкопки в енеолитното селище Пеклюка до Гълъбовци. От пещта, която била хоризонтална, била запазена западната страна с малка част от свода, с отвор за хвърляне на дърва. Какво е било устройството на пещта, не е ясно от описанието. Тя имала елипсоидна основа, дълга 2,50 м и широка 1,60 м. В нея имало около 20 съда и други предмети.¹³⁶

Доста разрушена грънчарска пещ била открита в неолитното поселение при Олинт, Халкидически п-в.¹³⁷ Имала е овално, доста тясно в основата огнище, дълбоко около 0,20 м, над него — глинен под с дължина 1,10 м и ширина 0,70 м, с тясна дупка в средата с диаметър 7,5 см. Сводът на пещта бил с височина 1—1,25 м. На върха имало висок отвор за изливане на пушека. От притока на въздух огънят от огнището през отвора е давал дълъг сух пламък, който нахлувал в пещта. Благодарение на силната тяга димът не се е задържал в пещта.

Останки от напълно разрушени грънчарски пещи са разкрити и в енеолитното селище при Хъбъшещи. Според описанието и дадената реставрация, която е малко вероятна, устройството на тези пещи се отличава от пещта при Олинт.¹³⁸ Разрушени грънчарски пещи от енеолита с по-различно устройство са известни и от други места в Румъния, Полша, Украйна и пр.¹³⁹

При неолитните селища култура Кукутени-Гълъвенеци Веки и Валеа Лупулуи в областта на Яш са открити останки от пещи. Те са изцяло в земята. Имат форма на пресечен конус с отвор около 0,80 м и основа 1,20 м. На около 2 м е изкопан полегат канал, който стига до основата на огнището на пещта. Пещта е разделена с надупчен слой глина — стара, на две половини — горна, в която са нареждани съдове за изпичане, и долна, дето е мястото за огъня. За устойчивост на скарата в някои пещи тя е подсилена с кръгла глинена колонка, а при други със стена. За да прониква равномерно топлината, стената е пробивана. Не далеч от Трушещи са открити две пещи от късна епоха (I—II в. на н. е.), които по устройство не се отличават от неолитните пещи.¹⁴⁰

Какви са били грънчарските пещи през бронзовата и следващата епоха нямаме сведения. Но те едва ли са били други, отличаващи се от високите пещи, с които са си служили грънчарите от древна Гърция.¹⁴¹

Повърхност и цвят на съдовете. Повърхността на съдовете след изпичането им се заздравява и остава почти такава, каквато е била преди изпичането — груба, грапава, гладка или лъскаво полирана. Запазва се грубата повърхност, т. е. отвесните, наведени или хоризонтални ръбове от провличането на пръстите на ръката върху долната половина, както и цялата повърхност на някои съдове от неолита и енеолита. Заздравява се и грапавата повърхност на долната половина на дълбоките паници от ранния енеолит, на погребалните урни домашно производство от бронзовата епоха и грубата, неизгладена повърхност на долната половина на големите съдове-зърнохранилища. Полираната ангоба и рисунки върху съдовете на средния неолит става неделима от глината, от която е работен съдът. Инкрустираната, графитната и с червена охра украса се прилепва още по-здраво. Изгладената излъскана повърхност на съдовете през всички епохи добива още по-гладка и полирана външност.

Цветът на съдовете след изпичането им зависи преди всичко от начина на изпичането, от състава на глината и от органическите и неорганически вещества, прибавени към нея. Цветът зависи и от допълнителното измазване и обливане на съдовете с глина от друг цвят — от ангобата.

Съдовете домашно производство от всички епохи, които са изпичани само на открити огнища, имат бледокафяв, опушеночервеникав и в редки случаи бледочервен цвят.

¹³⁶ Н. Петков, Грънчарска пещ от енеолитното селище при Гълъбовци, Археология, VI, 1964, кн. I, стр. 48 и сл.

¹³⁷ Б. А. Богаевский, История техники, стр. 299 и сл.

¹³⁸ Hăbășești, стр. 197.

¹³⁹ Б. А. Богаевский, цит. съч., стр. 298.

¹⁴⁰ F. Florescu, цит. съч., стр. 382.

¹⁴¹ Б. А. Богаевский, цит. съч., стр. 299.

Съдовете занаятчийско производство през различните епохи имат и по-различен цвят — черен, тъмносив, тъмнокафяв, тъмнопепеляв и в много редки случаи бледочервеникав. Съдовете от средния неолит с долна сферична и горна цилиндрична шия са със сивочерна или сивокафява загладена повърхност. Почти такъв е цветът и на някои други форми, главно на дебелостенни съдове от това време. Този цвят се дължи на ситно счуканите частици от глинени съдове и въглени, поставяни в глината, и слабото им опушване в пещта преди пълното им изпичане. Съдовете с идеално излъскана повърхност и покрити с ангоба запазват цвета си и след изпичането. Те имат обикновено светлочервен или виначервен цвят, по-рядко бледочервен или бледожълтеникав. Намазаните с по-рядък разтвор червена ангоба дебелостенни и други съдове също така запазват червеникавия си цвят.

Към края на неолита съдовете вече имат черен и сивочерен цвят, характерен и за съдовете от преходния период и енеолита. За начина, по който е получен този цвят, има различни мнения. Приема се, че съдовете са опушвани от гъст дим. Съдът се изважда от пещта недопечен, оставя се отвън и върху него се натрупват слама, листа или други дребни клони, които се възпламеняват от топлината му. Въглеродът не само очернява съда, но прониква и в стените.¹⁴² Все през късния неолит се появява и черната полирана излъскана керамика. Получена е според едни чрез ситно начукани въглени, поставени в глиненото тесто.¹⁴³ Други приемат, че черният цвят се дължи на железен окис, редуциран при изпичането.¹⁴⁴ Върху много съдове с черен цвят от времето на ранния и късния енеолит се срещат излъскани черни ивици, получени чрез намазване и излъскване с черна ангоба или чрез предварително излъскване преди изпичането. За съдовете с черния цвят от Коджадермен се смята, че гладката черна повърхност се дължи или на предварителното опушване преди изпичането, или на черната боя, с която са били импрегнирани стените на съда.¹⁴⁵

Съдовете от бронзовата епоха имат тъмnochервена, тъмносива, тъмнокафява, а по-рядко светлокафява повърхност. През халщата те имат тъмноопушен, тъмнокафяв и тъмносив, а по-рядко черен, светлокафяв или сив цвят. През латена съдовете са по-разноцветни, като преобладава тъмносивата и така наречената „сива тракийска керамика“. До голяма степен сивият цвят се дължи на цвета на самата глина. Срещат се съдове и с тъмнокафява, светлокафява и по-рядко червеникава повърхност. Съдовете от латена, работени на крачен грънчарски кръг, независимо от каква глина са изготвени и какъв цвят имат — сив или червеникав, са изпичани при по-силен, сух, бездимен огън.

Всички съдове, намерени в опожарени жилища от неолита, енеолита и бронзовата епоха, които са повторно изпичани, имат червен, бледочервен и светлокафяв цвят.

За какво са служели съдовете? И през праисторическата епоха съдовете в зависимост от изработката, размерите, формата и украсата им са използвани за най-различни нужди. Съдовете домашно производство, ако съдим по тяхната по-добре изгладена вътрешна повърхност, са употребявани за държане на течности и храна, а чашите — за загребване и пиене.

Големите неподвижни съдове също домашно производство, намерени в съседство с мястото на хромела, очевидно са използвани за пазене на пшеница, просо, ечемик и др. Същото предназначение — запазване на зърнени храни — са имали и големите дебелостенни съдове занаятчийско производство от Караново (обр. 15а), Кап. Димитриево, Стара Загора, Коджадермен (обр. 17а), Дипсизката могила (обр. 19а). Големите питоси от края на халщата и през латена, които обикновено са вкопавани в земята, са служели за запазване на храна, вода и вино.

По-малките тънкостенни съдове са имали по-разнообразни функции. В някои от дълбоките и със стеснени устия съдове от неолита, енеолита и бронзовата епоха (обр. 19с) са държали храна — пшеница, ечемик, просо, уров и др. Съдовете с добре изгладена вътрешна и особено външна повърхност са използвани за течности — вода, мляко, вино. Плитките съдове са слу-

¹⁴² А. Лукас, Материали и ремесление... стр. 562.

¹⁴³ А. Лукас, цит. съч., стр. 562.

¹⁴⁴ Н. Франкфорт, Studies in Early Pottery, стр. 64.

¹⁴⁵ Р. Попов, Коджадерменската могила, стр. 104.

жили за пазене на месо, плодове, орехи и др. Паниците са употребявани за хранене; в тях е слагано месо, плодове, мляко, мед, зеленчуци. В плитките и разлати паници, неукрасени с червена охра, е слагано печено месо.

Съдовете с улейчета, вътрешността на които е много добре изгладена—Караново (обр. 17с), Дипсизката могила (обр. 19с), — са използвани за запазване и преливане на мляко и други течности.

Различните форми кани, чиято вътрешна и особено външна повърхност е добре изгладена, са използвани за мляко, вода, вино.

Плитките чаши без дръжки, тип фиале, са служели за пиене.

Чашите с една дръжка са използвани за гребане на течности, за преливане от един съд в друг и за пиене. Чашите със заоблено дъно и висока или ниска дръжка, които са с почти полирана вътрешна и външна повърхност, са използвани само за гребане на мляко. След използването им те са закачвани, за да не се замърсяват. Чашите с две дръжки са служели за пиене. Остродънните чаши с една или две дръжки, тип юнаците, прототип на кантароса, са използвани за пиене на вино. За пиене на вино са използвани също аскосите и особено кантаросите.

Амфорите са служили за съхраняване на течности — главно вино, дървено масло, вода.

Досега у нас не е намерено погребение в урна от преди бронзовата епоха. От началото на бронзовата епоха са намерени погребални урни в Караново и Дипсизката могила с погребения на малки деца (обр. 1е). От желязната епоха са открити различни форми погребални урни, като почнем от типичните за халщата урни с издуто тяло и четири езичести дръжки, урната от Широко поле, Болярово (обр. 20 а, b, c) и завършим с разнообразните форми урни от Равна, Добриня и пр. В гробовете на мъртвите през енеолита и по-късните епохи са поставяни най-различни съдове, главно такива, с които погребаният си е служил приживе.

Кой е работил, произвеждал глинени съдове от появата им в началото на неолита до въвеждането на крачното грънчарско колело — мъжът или жената? Обикновено се приема, че жената е изнамерила глинени съдове и първа ги е изработвала. По този въпрос едва ли би могло да се спори.¹⁴⁶ Но дали жената е продължавала да произвежда съдове и през по-късните праисторически епохи или принудена от грижата за цялото семейство (прела, тъкала, обработвала земята, стривала зърното и пр.), тя е отстъпила тази работа на мъжа? Има много показатели, които ясно и неоспоримо говорят, че в производството на съдове жената е била изместена от мъжа много рано. Все пак за жената е останало домашното производство, а мъжът се е занимавал със занаятчийското, с масовото производство на съдове. С нарастването на продукцията от земеделието и скотовъдството нараствала и нуждата от по-голямото производство на съдове за запазване на добитата храна за по-дълго време. Това би могло да се постигне само със занаятчийско производство. Жената със своето най-примитивно, изключително ръчно производство, не е могла да задоволи тази необходимост. Тук вече се явява мъжът майстор грънчар. Той е имал по-големи възможности, служел си е с най-различни помощни средства и е произвеждал не само в по-голямо количество, но и по-здрави и по-красиви съдове.

Това заключение ни се налага от самия материал, разкрит в нашите праисторически селища: разнообразни съдове, недовършени съдове и измесена глина с отпечатъци на пръсти, голямата разлика в техниката — едновременно груби и фини съдове, каквито имаме от Старчево, Кърош, Караново, Слатина, Салманово, Русе, Деветашката лещера, Равна и др., разните форми и украси на съдовете.

Голямата заетост на жената не ѝ е позволявала да работи по-продължително време съдове, да се отдава по-специално на това занаятие. Макар и обременена с други задължения, тя е могла само по необходимост да прави и съдове.¹⁴⁷

¹⁴⁶ От наблюденията си над бита на съвременните примитивни народи по-старите изследвачи идват до извода, че „изработването на съдове е дело на жената“. При съвременните примитивни народи в Африка и Америка това нещо е обикновено (L. Franquet, цит. съч. стр. 46).

¹⁴⁷ Освен в някои примитивни народи в Африка и Америка женското грънчарско производство и днес е разпространено в южните предели на Таджикистан, и то предимно в планинските райони (Е. М. Пещерова, Гончарское производство Средной Азии, М.-Л., 1957). В някои райони в Трансилвания и днес жените изработват груби съдове за свои нужди.

Съдовете домашно производство, както виждаме, са груби. По техника, форма и украса те се отличават от тези на занаятчийското производство, а това показва, че жената само в краен случай, и то набързо, е правила съдове. Върху стените на много от грубите съдове личат следи от пръсти на женска ръка. Върху дъното на започнат съд от непречистена глина ясно се виждат отпечатъците от пръсти на жена. Такива отпечатъци още по-добре личат и по някои от глинениите буци, приготвени за правене на съдове.

Най-разнообразните форми и богатата украса на съдовете е най-същественният елемент, който говори, че съдовете занаятчийско производство са дело на опитни дългогодишни майстори грънчари. В производството на глинени съдове мъжът грънчар е имал забележителни успехи и е могъл да развие това производство до завидна висота. Мъжът е имал възможност да се снабдява с всички необходими материали при производството. Той е създавал нови форми, можал е да твори, да пренася и да пресъздава най-сложни мотиви.

През средния неолит мъжът грънчар е познавал твърде малко места на Балканите, откъдето е можал да се снабдява с червена глина за ангоба и с черна и бяла глина за рисуване върху съдовете, изработени с ангобата. Той е трябвало да пренася от далечни места червена охра, каквато има при Черешово, Бургаско, Ново село, Ямболско, и др., да разнася или да търси приготвени графитни конусчета.

Моделирането на съдовете чрез въртене на камък, рогозка и ръчен грънчарски кръг са му спомогнали да изработва повече, с по-красиви разнообразни форми съдове. С въвеждането на грънчарския кръг мъжът е освободил жената от нуждата да се занимава по-нататък с изработка на съдове.¹⁴⁸

Разнообразните форми съдове през неолита — високи с кухо столче, малко известните форми с четири крачета и дръжка с пъпка на върха и особено изящните форми тънкостенни съдове от енеолита, например тези от Прослав, Коджадермен, Салманово, Кирилметодиево, Караново V и VI, Сава, Извоаре,¹⁴⁹ Кукутени,¹⁵⁰ Хъбъшеши,¹⁵¹ съдовете тип Коджадермен-Гумелница, Бубане-Хум — са работени вече от опитни майстори грънчари. Спор не може да става и за елегантните чаши и съдове от Михалич, Дипсизката могила, Троя,¹⁵² Полатли,¹⁵³ Дубовец, Кърна,¹⁵⁴ Юнаците, Равна Добриня и много други селища от бронзовата и желязната епоха от Унгария,¹⁵⁵ Румъния,¹⁵⁶ Македония¹⁵⁷ и пр. Големите съдове — зърнохранилища от Кап. Димитриево, Караново Г. Пасарел, Деветашката пещера, Градешница, Коджадермен, Дипсизката могила и др. също са изработени от мъже грънчари.

Украсата върху съдовете е още едно убедително доказателство, че те са работени от мъже грънчари. Само сръчни, с дългогодишен опит майстори могат да изпълнят забележителните и неповторими украси в строго геометрически стил, каквито виждаме върху съдове от неолита енеолита и бронзовата епоха в земите на Югоизточна Европа. За изпълнението на каквато и да е по-сложна украса е нужно и по-продължително време. Правилно и симетрично изрязаните и инкрустирани с бяла материя пояси, ленти, прекъснати меандри, триъгълници и пр. върху съдове от преходния период (Караново IV), както и Въдастра, Салманово, Коджадермен, Караново, Стара Загора и много енеолитни селища у нас и Румъния, също така са работени от дългогодишни майстори грънчари. Характерните за втората половина на бронзовата епоха украси върху съдове тип Кърна са могли да се изпълнят само от мъже грънчари. Още по-трудно изпълнимите, рисувани с червена, бяла или черна глина, червена охра и графит с монохромна, двухромна и три-

¹⁴⁸ A. Rieth, Zur Erfindung der Töpferscheibe, Bericht über den V Internationalen Kongress für vor- und frühgeschichte Hamburg, Berlin, 1961, стр. 701.

¹⁴⁹ R. Vulpe, Izvoare, стр. 127 и сл.

¹⁵⁰ H. Schmiedt, Cucuteni in der Oberen Moldau, Berlin—Leipzig, 1932, табл. 3 и сл.

¹⁵¹ Hăbășești, стр. 189 и сл.

¹⁵² C. A. Blegen, Troy, I, обр. 227 и сл.

¹⁵³ Seton Lloyd and Nuri Gökçe, Excavation of Polatli, AnS I, 1957, стр. 40—41.

¹⁵⁴ V. Dumitrescu, Necropola de incineratie, стр. 155 и сл. и табл. CX и сл.

¹⁵⁵ F. von Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, BRGK, 1936, стр. 65 и табл. 20, 44.

¹⁵⁶ I. Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, BRGK, 1933, стр. 135 и сл.

¹⁵⁷ W. A. Heurtley, Prehistoric Macedonia, Cambridge, 1939, стр. 192 и сл.

хромна украса съдове от средния неолит и енеолита са излезли от ръцете на грънчари художници. Симетрично нанесената кръгова бяла украса върху съд от Стара Загора,¹⁵⁸ различните мотиви от червена, кафява, черна или бяла украса от линии, ивици, ленти, триъгълници, полу-меандри, спирали и пр. върху ангобата на съдове от неолитните селища от западната половина на Балканите са дело на мъже грънчари. Все майстори мъже са работили и сложната украса едновременно от червена охра, графит и инкустирани ленти, ръбове и др. върху съдове от ранния енеолит, известни от много наши селища. Двухромните и трихромните симетрично разположени геометрични украси върху енеолитни съдове от Хъбъшещи,¹⁵⁹ Кукутени,¹⁶⁰ Извоаре¹⁶¹ и пр. са изпълнени от художници мъже. А какво да кажем за прекрасните негативни и позитивни стилизирани геометрически украси от квадрати, ромбове, триъгълници, спирали, волути, S-видни мотиви, меандри и пр., нанесени с графит върху различни форми тънкостенни съдове от нашите енеолитни селища, като Ямбол,¹⁶² Коджадермен, Салманово, Кирилметодиево,¹⁶³ Биково, Караново, Стара Загора? Само майстор художник може да украси с такова търпение, усет и вкус и така да стилизира пречупения кръст върху разлатите съдове и похлупаци от Русе, Черна вода,¹⁶⁴ Деветашката пещера, Караново и др. Големи майстори художници са рисували и ненадминатите по своя стил украси върху съдовете от енеолитното селище Шиппениц.¹⁶⁵

Във връзка с домашното и занаятчийското производство на глинени съдове — едното дело на жената, а другото на мъжа, — се очертава и картината за разделяне на труда в семейството и разпределянето му в рода и обществото. Мъжът отрано, възможно е още в началото на средния неолит, поема грънчарското производство. Вероятно още тогава грънчарството се отделя като „занаят“, с който от средния неолит до края на латена се е занимавал предимно мъжът, и то наравно с производството на каменните и металните оръдия и оръжия.

Къде са изработвани съдовете? Съдовете домашно производство естествено са изготвяни според нуждата от всяка домакиня, и то в жилището или пред него. Добре моделираните съдове, дело на опитни майстори грънчари, са правени, както показват намерените досега материали в селищата, в определени жилища-работилници. В някои от тези работилници освен голямото количество съдове са намерени и най-различни материали и средства за производството им. Особено интересни са работилниците за правене на съдове, разкрити в ранния и късния енеолитен пласт в Карановската могила. В една работилница от ранния енеолит се откриха 46 глинени съда и др. материали. В работилницата на 3,30 м от централния изкоп се намериха 84 съда, графитни конусчета, късове от червена охра, костени лопатки и др. Още убедително доказателство, че съдовете са произвеждани в селището, са двете работилници — едната на 2,70 м на югозап. от изкопа, в която освен графитни конусчета, червена охра и голям брой съдове и камъчета за изглаждане на съдове се откриха още: една костена лопатка за изглаждане на съдове, омесена глина за съд и един глинен модел с вече оформен около него съд (обр. 12). В другата работилница на 2,60 м от същия изкоп, покрай големия брой съдове, някои от тях поставени един в друг, се намериха и множество графитни конусчета, червена охра и камъчета за заглаждане. В една работилница на 2,10 м от източния изкоп се откриха множество графитни конусчета, червена охра, много съдове, костена гладилка и пр. Подобни предмети, между които и спираловидно навита глинена лента-въже, произхождат от пласта на бронзовата епоха (обр. 3). Графитните конусчета от 6,70 м, дъно от започнат съд (3,70 м), сплесната кръгла буца, късове от грънчарски кръгове и пр. показват, че Карановското селище през енеолита е било голям производителен център на глинени съдове.

¹⁵⁸ Г. Георгиев, Главни резултати от разкопките, стр. 168.

¹⁵⁹ Hăbășești, стр. 289 и сл.

¹⁶⁰ H. Schmi ed t, Cucuteni, табл. 3 и сл.

¹⁶¹ R. Vulpe, Izvoare, București, 1957, стр. 127 и сл.

¹⁶² J ě r ě m e, Epoque néolithique dans la vallée de Tonsus, RA, 1900, fig. 17a et b.

¹⁶³ П. Детев, Селищната могила в Св. Кирилово, ГНМ, VII, стр. 237 и сл.

¹⁶⁴ A. Langsdorff und I. Nestor, Nachtrag zu Cernavoda, PrZt, XX, 1929, стр. 208 и 209.

¹⁶⁵ O. Kandyba, Schippenitz, Wien und Leipzig, 1937, стр. 1—136.

Материали за правене на съдове са известни и от други селища у нас. От Деневата и Коджадерменската могила произхожда червена охра.¹⁶⁶ От първото селище е и една кръгла буца омесена глина с отпечатък на лист. В Деветашката пещера е намерена голяма буца глина за правене на съдове. От могили на Невски и Преслав произхождат съдове с бяла материя за инкрустиране. В Карановската и Прославската могила и селището Окол глава са намерени графитни конусчета, а в могилата до Завет е намерен камък с вдлъбнатинка за размиване на червена охра. В селището при Михалич и Дипсизката могила са открити големи късове от ръчни грънчарски кръгове, а от Караново и Езерово произхождат здрави ръчни кръгове.

Горните примери съвършено ясно показват, че в много, ако не във всички селища са работени глинени съдове. Но дали майсторите грънчари са местни или това са пътуващи от селище на селище грънчари, тепърва ще се изясни. По скоро това са пътуващи майстори грънчари, които са разнасяли своето изкуство в обширни райони и са задоволявали нуждата от съдове на тогавашните потребители.

От изложеното дотук могат да се направят следните по-важни изводи. През всички праисторически епохи от неолита до края на латена едновременно са работени груби и внимателно моделирани глинени съдове. Първите съдове са домашно производство, а вторите — занаятчийско. Домашното производство съдове са работени на ръка без помощно средство и са дело на жената. Занаятчийското производство съдове са формирани с помощта на плоча, рогозка и ръчен грънчарски кръг, върху който съдовете са въртяни — те са дело на дългогодишни опитни майстори грънчари мъже.

Съдовете домашно производство имат груба повърхност и по-еднообразна форма. Напротив, съдовете занаятчийско производство имат гладка, а често и полирана външна повърхност. Те имат най-различни форми. Съдовете домашно производство са с бедна украса, а съдовете занаятчийско производство са с богата и най-разнообразна — врязана, вдлъбната, шнурова, а особено инкрустирана и рисувана украса в геометрически форми.

Грънчарството още от рано — може би от средния неолит — се отделя като занаят, с който са се занимавали майстори мъже. Домашното производство на съдове за дълго още остава за жената. Съдовете занаятчийско производство са работени в много от нашите праисторически селища — Караново, Прослав, Салманово, Коджадермен, Сава, Деветашката пещера, Долни Лозен, Горни Пасарел и пр.

LES TECHNIQUES DE PRODUCTION DE LA CERAMIQUE A L'EPOQUE PREHISTORIQUE EN BULGARIE

V. MIKOV

(Résumé)

Le matériel archéologique mis au jour ces dernières années appartenant aux stations préhistoriques et aux nécropoles nous permet d'examiner entre autres la technique de fabrication de la céramique en Bulgarie.

Le feu, l'agriculture, l'élevage et le travail des métaux ont joué un rôle très important dans l'histoire des sociétés primitives. La poterie a contribué, elle aussi, au développement ultérieur de cette société. Sans la céramique l'évolution de l'agriculture et l'élevage eût été inconcevable dans le Proche Orient et en Europe.

La fabrication de la poterie exigeait une argile soigneusement choisie et très plastique. On trouve cette argile dans presque toutes les stations préhistoriques. On ajoutait à l'argile nécessaire pour les vases grossiers de petits grains de sable et des restes végétaux finement découpés, pour la poterie à parois minces, de petits grains de sable ou bien des petits morceaux broyés de vases, et pour les vases de l'âge de bronze et du fer, on ajoutait souvent des petits morceaux charbon finement broyés.

Les observations et les recherches effectuées ont permis d'établir trois groupes de vases: 1. Grossiers, 2. A surface lisse, et 3. A surface polie. Au premier groupe appartiennent les vases à

¹⁶⁶ Р. Попов нарича тази червена охра „глинени предмети“ (Коджадерменската могила, стр. 147).

usage domestique, en d'autres mots tous ceux travaillés sans l'aide d'un instrument quelconque, alors que ceux du second et troisième groupe sont une fabrication „artisanale“, c'est-à-dire travaillés au tour.

La poterie domestique est grossière et uniforme, avec une surface rugueuse, rouge pâle ou gris foncé comportant souvent un décor pauvre. Elle est travaillée dans une argile brute. On produisait cette espèce de poterie à presque toutes les époques, depuis le Néolithique moyen jusqu'à la fin de La Tène (fig. 1).

Les vases à usage domestique sont modelés de plusieurs manières: 1. En creusant une balle de pâte d'argile; 2. En appliquant et ajoutant de l'argile; 3. En enroulant en spirale un „rouleau“ d'argile (fig. 2a); 4. En modelant au moyen d'anneaux aplatis et superposés; 5. En collant l'intérieur avec de l'argile (fig. 5a-c).

La fabrication „artisanale“ des vases se fait en argile bien mélangée. Leur forme est régulière, d'une section ronde, avec les parois d'épaisseur égale, lisses, souvent à surface polie. Ils affectent les formes les plus diverses. Ils ont une couleur rouge pâle, brune, gris foncé ou noire. De nombreux vases comportent un décor.

Les vases de fabrication artisanale sont travaillés de plusieurs manières: 1. Par tournage sur une pierre plate surmontant une autre pierre fixe; 2. Par des anneaux en argile — des rouleaux disposés les uns l'un au-dessus des autres en imprimant au vase un mouvement de rotation; 3. Par tournage des pièces sur une natte tressée de plantes marécageuses à feuilles larges (*Typha latifolia*) et à feuilles étroites (*Typha angustifolia*) et de paille et résidus de céréales (fig. 7, 8 et 9); 4. Par modelage et tournage du vase sur un tour de potier actionné à la main (fig. 10 et 11); 5. Par un modèle en argile autour duquel se fait le façonnage de la pièce (fig. 12).

Les vases du Néolithique moyen sont pourvus rarement d'anses à bouton. Dans le Néolithique tardif certains vases ont une seule anse (fig. 15). Les vases de l'énéolithique n'ont presque pas d'anses (fig. 16 et 17). Le signe distinctif des vases de l'âge de bronze et du fer est constitué par les anses. Il y en a, à une, et parfois, deux, trois et même quatre anses. Certains vases de l'énéolithique et de l'âge de bronze sont pourvus d'un bec ou d'une gorge (fig. 17, 18).

Les vases sont parachevés — enduits d'une couche d'argile mince, tournés une seconde fois, égalisés, polis et décorés. A cet effet, les potiers utilisaient de petites pelles en os, des couteaux (fig. 12), un engobe, l'ocre rouge, des cônes en graphite, etc. (fig. 2).

La forme des vases de fabrication domestique varie peu aux diverses époques (fig. 1).

Quant à la poterie de fabrication „artisanale“ elle épouse des formes très diverses. Au Néolithique moyen les vases se présentent comme suit: 1. Avec la partie inférieure sphérique et le col haut; 2. Hauts et à pied creux; 3. Plats et à pied bas; 4. A partie inférieure sphérique pourvus de quatre anses sous forme de boutons; 5. A parois épaisses — pour y conserver des céréales (fig. 15).

A la fin du Néolithique moyen apparaissent, les plats profonds à pied creux, et au Néolithique tardif, les vases cylindriques ont piriformes à une anse et l'assiette plate à quatre pied cylindriques.

A l'énéolithique les vases deviennent encore plus variés. Ils ont un fond plat. On en trouve à forme sphérique et à embouchure basse large ou plus étroite, biconiques à col bas, type Kodzadermen, des assiettes plates ou profondes des vases, dont la partie inférieure est conique et la partie supérieure cylindrique (fig. 17).

Il n'y a pas de liens entre la poterie de l'énéolithique et celle de l'âge du bronze. Les vases de l'âge du bronze sont munis d'anses et peu décorés. Ils ont un fond plat, rarement arrondi ou en pointe, à embouchure plate, et souvent oblique (fig. 19).

Sous l'influence de la civilisation égéenne les maîtres potiers fabriquaient des vases les plus divers. On rencontre les principaux types suivants: 1. Vases profonds à col plus ou moins haut et à deux anses; 2. Vases profonds à deux anses hautes; 3. Cruches; 4. Assiettes; 5. Bols; 6. Askoi; 7. Vases à parois épaisses — pour conserver les céréales, et 8. Urnes.

On produisait à l'âge du fer des vases dont les formes étaient encore plus variées. Ils ont un fond plat et un col droit. Les principaux types suivants appartiennent à l'époque de Hallstatt: 1. Grands vases profonds à quatre anses en forme de languette; 2. Grands et petits vases à deux anses verticales; 3. Vases sans anses; 4. Assiettes; 5. Cruches; 6. Bols; 7. Vases à deux corps et 8. Urnes.

Les types de poterie deviennent pendant La Tène encore plus nombreux. Ceci est dû en grande partie à l'introduction du tour actionné au pied et à la proximité des centres de production grecs (fig. 20).

Voici quels sont les vases de La Tène; 1. Vases type cratère; 2. Vases profonds à deux anses; 3. Amphores; 4. Hydries; 5. Assiettes; 6. Plats (type skyphos); 7. Kylix; 8. Cruches (type oenochoe); 9. Leucytes; 10. Verres; 11. Phiales; 12. Canthares; 13. Askoi; 14. Vases sans anses; 15. Rythons; 16. Pythoi; 17. Urnes (fig. 20).

Le décor constitue le trait caractéristique le plus certain pour établir l'époque à laquelle le vase a été travaillé.

Le décor sur les vases de production domestique vient en dernier lieu. La technique à la barbotine est caractéristique du Néolithique moyen. On rencontre également des vases à raies irrégulières, mais on trouve le plus souvent le décor en relief en arête de poisson qui se maintient jusqu'à la fin de La Tène (fig. 1).

Le décor de la poterie dite „artisanale“ est riche. Le potier primitif ne connaissait que l'ornementation géométrique.

L'ornementation en relief de cette poterie est obtenue par application, ou bien pendant le modelage, que l'on rencontre à toutes les époques. On trouve des arêtes en relief en dents de scie, ainsi que des arêtes lisses. Au Néolithique moyen apparaît aussi le décor en „point d'arête“ (fig. 15). L'énéolithique tardif est caractérisé par un décor d'arêtes verticales obtenus en faisant glisser les doigts sur l'objet (fig. 17). On rencontre plus rarement un décor exécuté en retirant, découpant la surface du vase. Souvent les vases sont décorés de boutons de formes diverses. On rencontre plus rarement dans la seconde moitié de l'époque du bronze le décor dit Buckel.

L'ornementation incisée est plus rare. On l'obtient en faisant des incisions au moyen d'une pointe fine ou émoussée.

Le décor incrusté est un phénomène courant. On l'exécute il est vrai en se servant du doigt, de l'ongle, d'une pointe émoussée, des coquillages, des impressions de ficelles et de dents.

On rencontre sur les vases à parois épaisses du Néolithique moyen le décor fait avec l'ongle. Sur des vases de l'énéolithique on trouve l'ornementation obtenue avec des coquillages. Le décor imprimé était connu dès le Néolithique moyen, et pratiqué surtout pendant la deuxième moitié de l'âge du bronze et un peu moins à l'époque de Hallstatt. On trouve le décor obtenu au moyen d'une pointe émoussée le plus souvent sur des vases de l'énéolithique. Le décor à cordons qui apparaît à l'âge du bronze est très intéressant. On l'obtient en imprimant un cordon sur la panse humide des vases. Le décor au pointillé est rare. On l'exécute en piquant les parois humides du vase avec une pointe mince.

La céramique incrustée s'est considérablement développée pendant l'énéolithique tardif. Sa technique consiste à remplir d'argile blanche des champs, des rabans, des canaux, etc. préalablement préparés par vidage, découpage ou impression. A l'âge du bronze cette ornementation prend un caractère un peu différent (fig. 19).

Le décor peint est tout à fait remarquable. Il apparaît au Néolithique moyen, disparaît pendant le Néolithique tardif et la période de transition, et connaît un grand essor pendant l'énéolithique. A l'époque du Néolithique moyen ce décor, dans un matériau blanc, rouge et noir est peint sur des vases avec un engobe rouge, blanc ou autre. A l'énéolithique il est au graphite appliqué sur les parois minces des vases. On l'exécute plus rarement en ocre rouge ou jaunâtre.

Le décor mixte est caractéristique seulement des débuts de l'énéolithique et de l'énéolithique tardif. C'est une combinaison obtenue au moyen d'une technique différente. On voit sur les vases en même temps un décor bichrome et trichrome, ou bien peint, gravé et en relief, ou aussi peint au graphite, à l'ocre rouge, ainsi que des incrustations, etc.

On n'a pas découvert jusqu'ici en Bulgarie des traces certaines de fours de potier. Il semble, à juger des vestiges peu importants trouvés dans les pays voisins, que les potiers de ces temps reculés préféraient les fours horizontaux.

La céramique dite domestique était exécutée par des amateurs que le hasard ou la nécessité avait potiers — en d'autres mots par les femmes au foyer. Quant à la production artisanale — elle était entre les mains d'artisans-hommes avec une grosse et longue expérience.

On a mis au jour dans de nombreuses stations préhistoriques des ateliers de poterie.

Dorkovo, arr. de Pazardžik. On a découvert dans les ruines de la forteresse médiévale Cepen dans un tas, 16 monnaies byzantines en cuivre du XIIe et XIIIe s.

Iširkovo, arr. de Silistra. On a trouvé près du village des monnaies byzantines en or du XIe s. On a réussi à acheter de ce trésor pour le Musée de Silistra 15 nomismata de Constantin VII, 5 de Romain III et 2 de Nicéphore III.

Kaolinovo, arr. de Šumen. On a trouvé près du village des didrachmes de la ville d'Istros. Le trésor est dispersé.

Kliment, arr. de Šumen. On a trouvé près du village 20 monnaies turques en argent du XIXe s.

Konare, arr. de Stara Zagora. On a trouvé par hasard des quarts de thalers de Sigismond III, et Georg Wilhelm, un thaler de la Confédération belge et 10 monnaies turques du XVIIe s.

Kunino, arr. de Vraca. On a trouvé un certain nombre de monnaies bizantines du XIIe et XIIIe s. 89 exemplaires se trouvent dans la collection de l'Université de Sofia.

Loveč. Lors des fouilles de la forteresse médiévale de la ville on a découvert un vase en argile contenant 16 gros du roi bulgare Ivan Alexandre et Mihail Asen.

Malomir, arr. de Šumen. On a trouvé près du village de nombreux tetradrachmes avec l'insigne de Mesembria, Odessos, Calatis, Amphipolis et d'ateliers monétaires inconnus d'Asie Mineure, Lisimaque, et 2 drachmes d'Alexandre III et 1 de Philippe III Aridée.

Nedan, arr. de Tirnovo. Trésor avec 102 tetradrachmes de Tassos et 1 de Maronée, toutes du IIe — Ier s. av. n. e. Le trésor est acheté pour le Musée de Tirnovo.

Novi Pazar, arr. de Šumen. On a trouvé près de la ville un trésor avec des monnaies d'or de la Confédération belge du XVIIIe s. La trouvaille est dispersée.

Orehovica, arr. de Pleven. Vases avec 280 deniers républicains et 1 monnaie de Dirachion sur l'Adriatique. Acheté pour le Musée de Pleven.

Ohrid, Macédoine. Une trouvaille avec 30 monnaies de cuivre du roi bulgare Ivan Asen II a été découverte dans les environs de la ville.

Peplina, arr. de Ruse. Un trésor avec des imitations de tetradrachmes de Philippe III Aridée. On a acheté de ce trésor pour le Musée de Ruse seulement 18 exemplaires.

Polsko Kosovo, arr. de Ruse. On a trouvé près du village un kg de monnaies byzantines de cuivre du XIIe et XIIIe s. On n'a acheté pour le Musée de Sofia que 196 exemplaires. La plupart des monnaies sont conservées à l'école du village.

Preslav. On a trouvé lors des fouilles 20 monnaies de cuivre de Jean Tzimisès, Basile et Constantin. Les monnaies se trouvent au Musée de Preslav.

Razvigorovo, arr. de Šumen. Trésor avec 514 deniers d'empereurs romains du Ier et IIe s.

Rakita, arr. de Pleven. On a trouvé près du village un vase contenant 21 tetradrachmes de la Première Région macédonienne. Trésor acheté pour le Musée de Pleven.

Rodina, arr. de Tirnovo. On a trouvé à la fin de 1964 de nombreux deniers républicains et des tetradrachmes de la ville de Maronée. On n'a acheté pour la ville de Tirnovo que 50 deniers et 5 tetradrachmes.

Ruse. On a trouvé près de la ville 64 imitations celtiques de tetradrachmes de Philippe II et 3 drachmes de Philippe III Aridée. Le trésor est acheté pour le Musée de Ruse.

Samokov. 18 thalers de la Confédération belge. Un seul a été acheté pour le Musée de Samokov.

Snop, arr. de Tolboukin. On a trouvé près du village un trésor avec des monnaies d'Europe occidentale et turques du XVIe s. On a acheté pour le Musée de Sofia des exemplaires de Charles Ier, Charles VI, Rodolphe II, Ferdinand Ier, Max, Sigismond III, Etienne Bathori, la Confédération belge et Soliman Ier. Les autres exemplaires ont été exportés.

Studenica, arr. de Šumen. On a trouvé près du village 9 kg de monnaies de bronze de vil les de Mésie et de Thrace. La majeure partie se trouve au Musée de Šumen.

Tolbuhin. On a trouvé dans les décombres de l'ancien bain turc 13 monnaies d'or du sultan Ahmed III (1703). Les monnaies se trouvent au Musée de la ville.

Hairedin, arr. de Vraca. On a trouvé dans le village 1 thaler autrichien et 1 rouble, les deux du XIXe s.

Javorovo, arr. de Stara Zagora. On a trouvé en déblayant les vestiges d'un édifice antique, dans un tas près du mur 18 monnaies de cuivre d'Arcadius et de Honorius. Le trésor se trouve au Musée de Stara Zagora.

Jagodina, arr. de Smoljan. On a trouvé près du village d'une manière fortuite 60 monnaies de cuivre de l'empereur Constance II. On n'en a acheté que 3 exemplaires pour le Musée de Smoljan.

ЕДИН ЛОЗУНГ ВЪРХУ ТРАКИЙСКА МОНЕТА ОТ I В. ОТ Н. Е.

Тодор Герасимов

През 1910 г. при чистене главата на горещия минерален извор на Айтоските (Поморийските) бани (античните *Aquae Calidae*) работниците изхвърлили от тинята над 3000 антични и средновековни монети, пускани през вековете от посетителите на баните в знак на благодарност за изцелението им. Една сравнително малка част от този важен в научно отношение нумизматичен материал е била придобита за монетната сбирка на Археологическия музей в София.¹ Между тези монети се намират множество бронзови монети с образите на последните одризки царе. От тях обръща внимание една монета от дребен номинал. Върху лицевата ѝ страна е поместен не-обичаен за тракийската нумизматика надпис на гръцки език.² Ето описанието на монетата:

Лице: ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΝ ΝΕΝΙΚΑΙΑΣ ΦΙΛΟΠΑΤΡΙΣ. Бюстове на двама младежи един до друг, надясно. Този откъм зрителя е с тения на главата и наметало, закопчано на дясното рамо.

Опако: ΓΑΙΩΣ ΚΑΙΣΑΡ. Бюст на Калигула, надясно.

Бронз, диаметър 17 мм, тегло 4,20 г (обр. 1).

От описанието се вижда, че около бюстовете на двамата млади траки няма традиционният надпис с имената и титлите им, както в монетите на другите тракийски царе от I в. от н. е. Той е заменен с един надпис, представящ лозунг. Той се отнася, както ще видим, до изображените лица. Въпреки отсъствието на имената им ние можем да определим кои царе са изобразени върху монетата.

Обр. 1. Бронзова монета от Реметалк III и Котис

Fig. 1. Monnaie de bronze de Remetalk III et Kotis

За целта ни помага бюстът на римския император Калигула (37—41 г.), който е бил сюзерен на тия последни тракийски владетели. Известно е, че след смъртта на враждуващите помежду си внук Котис V (син на Реметалк I) и чичо му Рескупорис, император Август, който съблюдавал привидно независимостта на тракийското царство, разделил страната между сина на Рескупориса Реметалк III и Котис, син на Котис V. Понеже двамата регули били малолетни, от тяхно име Тракия била управлявана от легата Требониан Руфус. Именно тия двамата са изобразени върху монетата. Помирението между синовете на загиналите в борбата техни бащи е било ознаменувано чрез пускането в обръщение на тази емисия монети от дребен номинал с посочения лозунг: Φιλαδέλφεων νενικαίας φιλοπατρис, който на български език гласи: „Нека да побеждаваш чрез взаимна братска любов, родолюбецо.“

¹ Б. Филов, Находки в Айтоските бани (*Aquae Calidae*), ИБАД, I, 1910, стр. 216; В. Филов, ААНЗ. XXVI, 1911, стр. 348—356; Т. Герасимов, Преполовени антични монети от *Aquae Calidae*, ИАИ, XX, 1955, стр. 579 и сл.

² Монетата е издадена у Н. Мушмов, Монетите на тракийските царе, София, 1927, № 216. Надписът там е непълен.

Емисията монети с посочения лозунг са били пуснати с пропагандна цел между населението. С това се оповестявало помирието между двата рода. Нашата монета представлява подражание на обичая в римската нумизматика да се използват монетите като пропагандно средство. Посредством образи и надписи се оповестявали мероприятията на сената и императора.

Занимаващата ни монета е отсечена преди 38 г. от н. е., когато Тракия е била поставена от Калигула под властта само на Реметалк III, а братовчедът му е бил пратен да управлява Малка Армения.

UNE DEVISE SUR UNE MONNAIE THRACE DU

1er S. DE N. E.

T. GERASSIMOV

(Résumé)

La collection numismatique du Musée Archéologique de Sofia comprend une monnaie de bronze du roi thrace Remetalk III et Cothys (fig. 1). Elle se distingue des autres monnaies des rois thraces du 1er s. par sa devise. Au lieu du nom du souverain on y lit: ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΝ ΝΕΝΙΚΑΙΑΣ ΦΙΛΟΠΑΤΡΙΣ.

Sur le revers est représenté le buste de Calligula, le suzerain des deux derniers rois thraces. L'auteur suppose que cette émission de monnaies a été mise en circulation pour mettre en évidence la reconciliation entre Remetalk III et Cothys, les fils de Cothys V et Rescoporis, morts au cours d'une lutte acharnée pour occuper le trône.

ЕДНА МОНЕТА НА ГР. АВГУСТА ТРАЯНА С НЕОКОРИЯ ОТ ГЕТА (209—212)

Тодор Герасимов

В нумизматичната сбирка при Археологическия музей на БАН в София се пази една монета на гр. Августа Траяна, сечена при император Гета. Тази монета обръща внимание с изобразената върху опаката ѝ страна сцена. Тук даваме описанието ѝ:

Лице: АΥΤ ΚΠΣΕΠΤ/ΜΙΟΣ ΓΕΤΑΣ. Бюст на Гета с лавров венец и ризница, надясно.

Опако: ΑΥΓΟΥ/ΣΤΗ/Σ ΤΡΑΙΑ, а в отреза ΝΗΣ. Богинята на града в наметало и със зъбчеста корона на главата, права наляво, с лявата ръка държи жезъл, а с дясната — модел на храм. Пред нея императорът в тога. С лявата ръка той държи копие, а с дясната поема храма, държан от богинята на града.

Бронз, диаметър 20 мм (обр. 1).

Описаният образ върху опакото на монетата представлява символично предаване или посвещаване на храм в чест на императора. Сцената с предаване на модел на храм, изобразявана върху монети на градове от римската епоха, стои винаги във връзка с получаване на неокория от съответния град по някакъв тържествен повод.¹

При подобни изображения обикновено стои надпис ΝΕΩΚΟΡΟΣ. Смисълът на думата νεωκόρος е, че заради някаква привилегия или особено внимание от страна на императора градът е установил култ към личността му, като е бил изграден за целта нарочен храм или е била поставена статуята на императора в някои от съществуващите в града храмове. Аналогична сцена

1. В. Pick, Die Tempeltragenden Gottheiten und die Darstellung der Neokorie auf den Münzen, OJh, VII, 1904, стр. 1 и сл.

Обр. 1. Монета на Августа Траяна

Fig. 1. Монета на Августа Траяна

на получаване неокория виждаме в една монета на Лесбос, сечена при Комод.² Но в нея не е прибавен епитетът *νεωκόρος*. Издателят на монетата се съмнява, че изобразената сцена се отнася до получаване на неокорска титла. Друга подобна символична сцена виждаме в един бронзов медальон на гр. Кизик, сечен при император Каракала.³ В него под изображението е поместен надпис ΔΙΣ ΝΕΩΚΟΡΟΣ, т. е. за втори път неокор. И за това богинята на града държи два храма. В тези символични сцени гравьорите прибавят и допълнителни образи, като горящ жертвеник, маса с топки или обикновено корона донатика, чрез които се доуяснява, че по повод на получаване неокорска титла от страна на града са били уреждани и атлетически състезания.⁴ Ние нямаме нито писмени, нито епиграфски данни, от които да се вижда, че Августа Траяна е получил неокорска титла и този град от своя страна е учредил култ към личността на Гета. Но за някакви приятелски отношения между него и управата на града загатва едно второ изображение върху монета на Августа Траяна, сечена пак при Гета.⁵ В нея намираме изобразени императорът и богинята на града със същите облека и атрибути, но с тази разлика, че вместо символично предаване на храм тук двете фигури си подават ръка.

С този жест на ръкуване гравьорът е предал идеята за някаква връзка, отношение в приятелски дух, което е било установено между града и императора. В нумизматиката на античните градове през римската епоха има редица подобни монетни типове с този условен символичен жест на ръкуване. С него се представя единопдушие и братска обич между братя,⁶ брачен съюз,⁷ икономически съюз между градове⁸ и пр. и пр.

Както виждаме, чрез два монетни образа управата на Августа Траяна е отбелязала един акт на някакво съглашение или взаимно даряване с император Гета. Засега ние нямаме друг извор, от който да се информираме за това важно за града събитие. Като имаме пред вид постоянното значение на първия монетен тип — предаване на храм, с който се означава чествуване на неокория, — все пак можем въпреки отсъствието на обяснителния надпис *νεωκόρος* да приемем, че в случая Гета е бил чествуван с посветяването в негова чест на някой храм в Августа Траяна. Тогава се явява въпрос, дали Гета е бил лично в този град или тържественият акт, който е ознаменуван с тия нарочни монетни емисии, е бил извършен в неговото отсъствие. Напоследък Г. Михайлов посочи, че съществуват косвени епиграфски и нумизматични данни, от които се вижда, че Септимий Север при предприетата от него инспекция на военните лагери

² В. Ріск, цит. съч., стр. 6, обр. 5.

³ Münzkatalog Br. Egger, Sammlung Th. Prowe, 1904, табл. VIII, 1235.

⁴ Подобен пример имаме в един от медалионите на гр. Филипопол в Тракия, отсечени по повод получаване неокория от Елагабал; срв. Т. Герасимов, Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендрийските игри във Филипопол, сб. Дечев, 1958, стр. 304 табл. II.

⁵ Н. Мушмов, Античните монети на Балканския полуостров, София, 1912, № 3099 и табл. XIX₁₆.

⁶ В монети на гр. Адрианопол в Тракия, сечени при Л. Вер, са представени М. Аврелий и Л. Вер, че се ръкуват. Под образите им стои пояснителен надпис ΟΜΟΝΟΙΑ, срв. Н. Мушмов, цит. съч., № 2535, табл. XIX, 24; Th. Gerassimov, Unidierte Münzen von Hadrianopolis in Thrakien, ГНМС, VI, 1932/1934, 1936, стр. 204, № 18 и табл. I. Същият съюз между двамата е отразен и в монети на гр. Перинт, вж. Ed. Schönert, Die Münzprägung von Perinthos, Berlin, 1965, табл. 24, 435. Братолюбието между Каракала и Гета е ознаменувано върху монетите на градове от Балканския полуостров: в гр. Августа Траяна, срв. Мушмов, цит. съч., № 3064; Перинт, Ed. Schönert, цит. съч., табл. 38, 640; Никопол на Росица, Мушмов, цит. съч., № 1101.

⁷ Брачният съюз на Септимий Север с Юлия Домна е отбелязан в монети на Никопол на Росица, Мушмов, цит. съч., № 939 и табл. IX, 1; Бракът между Каракала и Плавтила: Филипопол, Мушмов, Античните монети на Пловдив, № 413 и табл. X; Пауталия, L. Ruzicka, Die Münzen von Pautalia, ИАИ, VII, 1932/1933, № 775.

⁸ Съюз между Перинт и гр. Ефес в Мала Азия, срв. Schönert, цит. съч., табл. 57, 914; между Перинт и Никомедия, табл. 57, 916. Единение между народа и градския съвет (в монети на Филипопол) Мушмов, Античните монети на Пловдив, табл. X, 413.

в Тракия и Панония е посетил редица градове в Долна Мизия и Тракия.⁹ Между тези градове е и Августа Траяна. При това пътуване Септимий Север е бил придружаван от членовете на фамилията. Именно при това посещение на Августа Траяна сервилният градски съвет е поднесъл своите чувства към по-малкия син на Септимий Север, като му е посветил храм. Тази версия, разбира се, ще чака нови данни. Както и да е, разглежданата по-горе монета е едно свидетелство за събитие в Августа Траяна, станало при император Гета и свързано с личността му.

UNE MONNAIE DE LA VILLE AUGUSTA TRAJANA AVEC UNE NÉOCORIE REÇUE DE GÊTA

T. GERASSIMOV

(Résumé)

Sur le revers d'une monnaie de la ville Augusta Trajana frappée sous l'empereur Gêta ce souverain est représenté à droite debout, ceint d'une couronne de laurier et vêtu d'une toge. De la main gauche il tient un sceptre et de la main droite il reçoit le modèle d'un temple tenu par la personnification de la ville (fig. 1). Par analogie avec des représentations similaires on devrait admettre que c'est la dédication symbolique d'un temple.

Mais le mot *νεοκόρος* que l'on trouve généralement sur des pareilles représentations manque. Des témoignages directs ou indirects qu'Augusta Trajana aurait obtenu le titre Néocorie et que le conseil municipal eût édifié ou dédié un temple à la gloire de Gêta font défaut. De toute façon cette émission a été mise en circulation pour célébrer un acte important conclu entre l'empereur et la ville. Ceci se confirme par une autre monnaie frappée sous Gêta. On y voit Gêta et la personnification de la ville se tendant la main en signe d'amitié ou d'entente. La célébration de Gêta est faite en sa présence celui-ci étant à Augusta Trajana pendant le voyage de son père en Thrace et Mésie en relation avec l'inspection des camps militaires de Thrace et de Panonie effectués par Septime Sévère.

ЕДНО ВОТИВНО ЯЙЦЕ НА АСКЛЕПИЙ

Тодор Герасимов

В представите на древните яйцето олицетворява началото на живота и здравето. Затова то играе важна роля в култа на бога-лечител Асклепий.¹ В редица статуарни и релефни образи на Асклепий божеството е представено освен с неговия атрибут — тояга, около която се увива змия, — но и държаш в ръката яйце; понякога то е насочено към устата на змията.³ Яйцето като атрибут на Асклепий виждаме и в неговите образи по монети, които несъмнено са инспирирани от статуарни изображения на това божество.³

При каптиране на горещия минерален извор в Кюстендил е било намерено между другите дарове на Асклепий, който в древността е бил считан за покровител на тамошните бани, и едно голямо яйце, издялано от гранит (с размери 18×12 см и тежко 3,522 г).⁴ То е било хвърлено

⁹ G. Mihailov, *Septimius Severus in Moesia Inferior and Thrace*, Acta antiquae Philippopolitana, Studia historica et philologica, Serdicae, 1963, стр. 120 и сл.

¹ Г. Кацаров, Култът на Асклепий в древна Тракия, Сб. Д-р Ст. Ватев, 1936, стр. 125 и сл.; Г. Кацаров, Принос към старата история на София, София, 1910, стр. 48.

² В. Добруски, Тракийското светилище на Асклепий до Глава Панега, АИНМ, I, 1907, стр. 9, обр. 7; стр. 11, обр. 9; стр. 12, обр. 10; стр. 16, обр. 14; стр. 18, обр. 16 и стр. 24, обр. 21; D. Tsontcheff, Le sanctuaire thrace près du Batoun, Sofia, 1941, табл. IV₁₆; VI₂₂; XXIII₉₂; XXIV₉₄ и XXIX₁₁₁.

³ L. Ruzicka, Die Münzen von Pautalia, ИАИ, VII, 1932/1933, табл. IX, 10, 13 и 14.

⁴ Й. Иванов, Кюстендилският Хисарлък и неговите старини, ИБАД, VII, 1919/1920, стр. 69 и 75.

Обр. 1. Вотивно яйце от мрамор
Fig. 1. Oeuf votif de marbre

в лековития извор от някой посетител, получил изцеление от лековитата вода, като знак на благодарност към покровителя на банята Асклепий.

Едно друго вотивно яйце, издялано от мрамор в естествена величина (размери $6 \times 4,5$ см), е намерено случайно преди години из материалите от разрушените стени на античното светилище на Асклепий при карстовия извор Глава Панега при Луковит.⁵ Повърхността на мраморното яйце е полирана (обр. 1). Тази особеност дава основание яйцето да се датира във II в. от н. е. Яйцето от мрамор подобно на това от банята в Кюстендил (античната Пауталия) е било поставено в храма на Асклепий при Глава Панега като оброк в знак на благодарност за получено изцеление, в случая според вярването, дължащо се на лекаря Асклепий. Обикновено в светилищата

и храмовете като оброчен дар вярващите са поставяли плочки от камък или мрамор с образа на съответното божество, статуйки от бронз или камък, надписи и др. От посочените два примера виждаме, че специално на Асклепий са дарявани и вотивни яйца от мрамор или други породи камък.

Във връзка с описаното по-горе вотивно яйце от мрамор трябва да споменем и интересната преживелица от ново време на древния обичай да се поставя на божеството-покровител на лечебния извор вотивно яйце. По време на разкопките на въпросното светилище при Глава Панега бившият околийски управител на Тетевен Шишков разказал на В. Добруски, че болни посетители на Глава Панега на Гергьовден и Спасовден оставяли при извора просо, кравайче или яйце.⁶

UN ŒUF VOTIF D'ASCLEPIOS

T. GERASSIMOV

(Résumé)

L'auteur décrit un œuf votif en marbre de grandeur nature (fig. 1). On l'a trouvé sous les ruines d'un sanctuaire d'Asclepios près de la source karstique „Glava Panega“, arr. de Loveč. Sa surface est polie. Un autre œuf, dédié à Asclepios avec de grandes dimensions, taillé dans du granit a été découvert dans la source thermale des bains de Kustendil (l'antique Pautalia). En relation avec ces œufs votifs, l'auteur rappelle une survivance intéressante d'une coutume antique qui consistait à présenter un œuf comme offrande votive à Asclepios. Il y a un certain nombre d'années des paysans des environs de la source de Glava Panega plaçaient un œuf près de l'eau jaïssante qu'ils considéraient curative.

La surface polie de l'œuf en marbre permet de le dater du IIe s. de notre ère.

⁵ В. Добруски, цит. съч., стр. 5 и сл.

⁶ Пак там, стр. 4, заб. 2.

ОТКЪСЛЕК ОТ БРОНЗОВА ПОСРЕБРЕНА СТАТУЯ НА ДОЛИХЕН

Тодор Герасимов

От източните (сирийски) божества след Митра на голяма популярност в Долна Мизия се радвал бог Долихен. Неговият култ е бил пренесен на Балканския полуостров от римските легиони, преместени от източните провинции на Римската империя по Дунавския лимес и също тъй от дошлите с войската занаятчии и търговци от Сирия.

Повечето от паметниците с образ и посвещения на Юпитер Долихен произхождат у нас от Видинско¹ и в съседните области в Източна Сърбия.

Едно ново свидетелство за почитане на Долихен у нас произхожда пак от Видинско. Това е един откъслек от бронзова посребрена статуя на божеството, която е била с размери, малко по-дребни от естествен ръст. Постъпил е преди много години в Археологическия музей в София. Откъслекът представлява горната част на главата на Долихен с фригийска шапка (обр. 1). Тя е висока 11 см и широка 9 см. Запазено е челото и над него стилизираната във вид на букли коса, очите и част от носа. Покривалото на главата представлява традиционната за иконографията на това божество фригийска шапка, чийто връх е стилизиран във вид на клон на птица, а повърхността ѝ е покрита с пера. По този начин шапката наподобява главата и тялото на орела, свещената птица на бог Долихен, която редом с фигурата на свещеното му животно бика се представя върху фигуралните паметници на божеството.

Загубената част на този статуарен образ на Долихен може лесно да се реконструира графически, тъй като във всички фигурални паметници божеството се представя винаги с едни и същи иконографски черти.² Както в релефите, така и в статуарните образи Долихен е представен като възрастен, брадат мъж, облечен като воин в ризница и с кожени обувки. На дясното му рамо е закопчано наметало, спускащо се по гърба му. На главата носи фригийска шапка. В едната (лявата) ръка държи светкавица, а в другата — двойна брадва. Обикновено богът е представен стоящ насреща върху гърба на един бик, неговото свещено животно. По същия начин ще да е бил представен Долихен и в статуята, от която за съжаление до нас е достигнала само незначителна част. Тя е била висока приблизително 1,20 м, а заедно с фигурата на бика — 2,10 м. Следователно този статуарен образ е представлявал един доста монументален паметник на Долихен. За разлика от други статуята е била куха. Повърхността ѝ е била посребрена. По-дробностите във фигурата са били изчукани върху твърда подложка. За стиловите качества на образа не можем да съдим, тъй като запазената част не дава достатъчно данни за това. Косите над челото са стилизирани във вид на пет едри охлювообразни букли. Този начин на третиране на косите е характерен за източното изкуство. Това ни дава основание да предполагаваме, че статуята е била изработена в някое златарско ателие в отечеството на Долихен, Сирия. Ирисът на

Обр. 1. Къс от бронзова статуя на Долихен
Fig. 1. Fragment d'une statue des dieu Dolichen

¹ G. Kazanov, Denkmäler des Dolichenuskultes, ÖJh., XXVII, 1932, стр. 168; G. Kazanov, Thrakische religion, RE, VI, A, стр. 530.

² A. B. Cook, Zeus. A study in ancient religion, Cambridge, 1914, I, стр. 604 и сл.

очите е очертан с жлеб, а самата зеница е означена с кръгла вдлъбнатина. Това подчертаване на зеницата и ириса е характерно за техническите похвати на скулптурата от II—III в. Към това време трябва да датираме и нашата статуя.

Къс от бронзова посребрена статуя на Долихен (само лявата ръка със светкавицата) е намерен в развалините на едно голямо светилище на този сирийски бог при античния Carnuntum в Панония.³ И тя е била с размери, по-малки от човешки ръст.

Несъмнено и статуята от Видинско е била поръчана от някой богат сириец за светилището на Долихен в Долна Мизия (Видинско), гдето тя е била поставена като дар и същевременно е служила като култов образ на божеството.

FRAGMENT D'UNE STATUE DE BRONZE ARGENTÉ DU DIEU DOLICHEN

T. GERASSIMO

(Résumé)

L'auteur décrit un fragment de la tête d'une statue de bronze argenté du dieu Dolichen (fig. 1) dont les dimensions sont plus petites que nature. Elle provient de la région de Vidin, Bulgarie du Nord-Ouest. Le bonnet phrygien est représenté sous la forme d'un aigle, l'oiseau sacré de Dolichen. Le sommet est stylisé comme un bec, et le corps est recouvert de plumes. La manière décorative dont les cheveux sont traités au-dessus du front, les traits de l'iris rendus par une rainure, et la pupille par une concavité, permet de dater cette statue de la seconde moitié du IIe et du début du IIIe siècle. Il est hors de doute qu'elle a été exécutée dans un atelier de Syrie.

РАННОХРИСТИЯНСКА ГРОБНИЦА ПРИ ГР. САНДАНСКИ (СВ. ВРАЧ)

Тодор Герасимов

През юни 1937 г., като копали основите на ловния дом в Сандански в м. Нишан-таши, работници се натъкнали и разкрили три гробници, зидани с тухли. На стотина метра западно от тях изкопали и една четвърта също с тухлена зидария. Гробниците показват, че там се е намирал старохристиянският некропол на старинното селище.¹

От споменатите четири гробници най-голяма по размери е тази, намираща се между двете полски гробници, открити първоначално (обр. 1). Тя е интересна по формата си. Ориентирана е в посока изток—запад с вход откъм изток. Гробницата е с правоъгълен план (обр. 2).

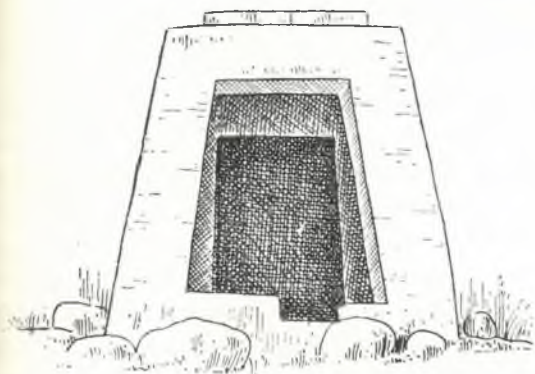
Външно гробницата е дълга 4,20 м и широка в основата 1,40, а горе — 1,10 м. Висока е 1,80 м. Тя е с плосък покрив. Отгоре по цялата дължина на гробницата допълнително са поставени и замазани две редици плоски тухли, една до друга. Дългите стени постепенно се стесняват нагоре и гробницата представлява пресечена пирамида. Пространството на гробницата е разделено на две части, преддверие и гробна камера. Преддверието представлява квадрат с размери в основата 80×80 см. Второто помещение вътрешно е дълго 2,80 и широко 0,80 м. Гробницата е зидана от правоъгълни тухли (40×30 см, дебели 5 см). Те са споявани с хоросан на пластове, дебели също около 5 см. Входът на гробницата е бил затворен с голяма каменна плоча. Отворот е трапецовиден (обр. 3). Има следните размери: височина 85 см, долу е широк 60, а горе — 50 см. От прага на входа се е слизало в преддверието по две стъпала. От преддверието се е

³ J. Dell, Ausgrabungen in Carnuntum, AEMÖU, XVI, 1893, стр. 181, обр. 19; Соок, цит. съч., стр. 605.

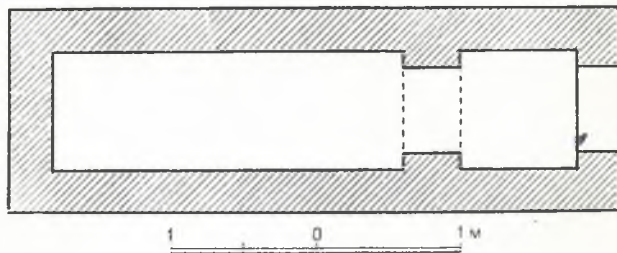
¹ За други зидани гробници в града вж. В. Велков, Нови епиграфски данни за античната история на гр. Сандански, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 246 и сл.

Обр. 1. Изглед на гробницата отгоре
Fig. 1. Vue d'en haut de la sépulture

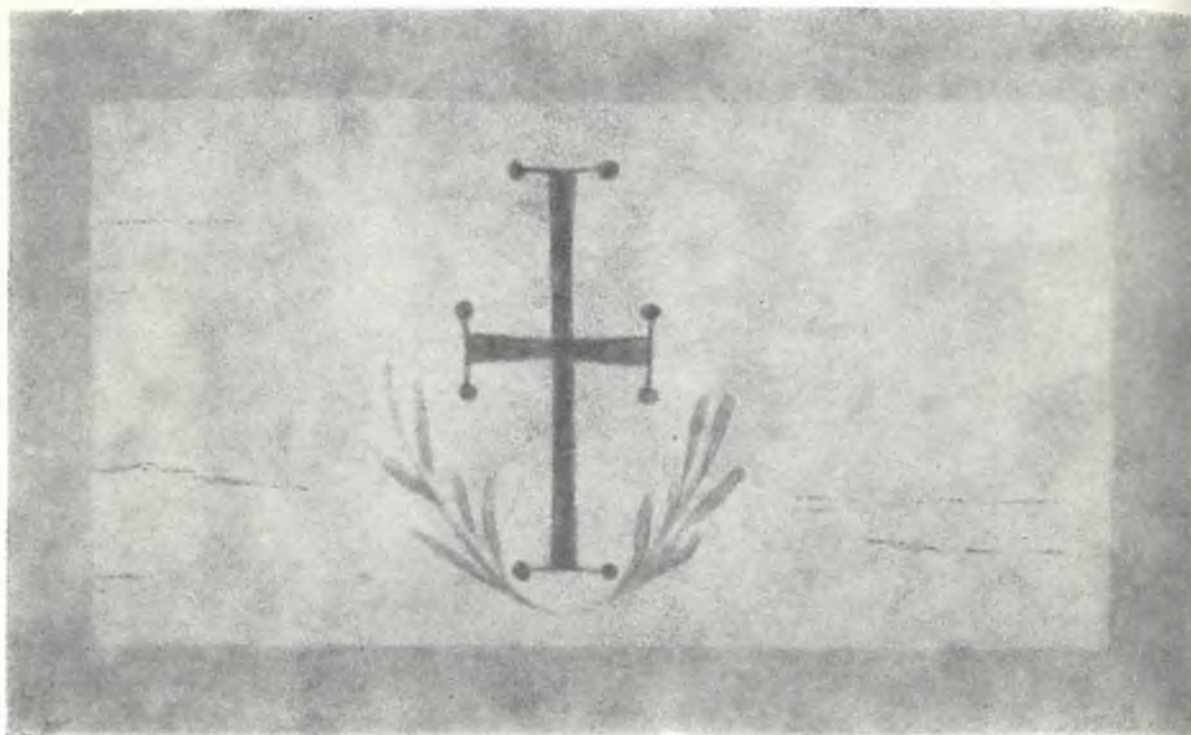
Обр. 2. Вход на гробницата
Fig. 2. Entrée de la sépulture

Обр. 3. План на гробницата
Fig. 3. Plan de la sépulture

прониквало във второто отделение също през един трапецовиден отвор, над който е маркиран люнет. Подобен има и от вътрешната страна на този вход. Таванът е плосък. Подът на гробницата е бил измазан с хоросан. На западния му край имаше четири плоски тухли, които вероятно са служили като възглавници, на които са били положени главите на погребаните. Стените във вътрешността на гробницата не са били измазани. Само по средата на двете дълги стени и на прилежащата (от запад) тясна са били измазани малки правоъгълни плоскости с вар и върху тях е бил нарисован един и същ декоративен мотив — кръст с дълго отвесно рамо, ограден от две клончета (обр. 4). Кръстът е нарисован с охра, а клончетата с тъмновиолетова боя. Краищата на кръста са украсени с по една тънка черта с бисерно зърно на двата ѝ края. Подобна украса има и в полето на люнета отвън. При отварянето на гробницата работниците намерили два скелета, няколко стъкленици с високи тесни гърла (лакримарии), глинени панички и др. За съжаление тези предмети били натрошени и изхвърлени заедно с пръстта.

Както изтъкнах в началото, гробницата е с интересен план и форма. Дългите стени се сте-

Обр. 4. Живописна украса на една от стените
Fig. 4. Décoration picturale sur l'un des murs

снят постепенно към покрива и тя в напречен разрез представлява трапец. Тази форма е маркирана в отвора за влизане в гробницата и този — от преддверието в гробната камера. Изглежда, че строителят ѝ е произхождал някъде от Изток, откъдето е пренесъл този начин на изграждане на стените. Далечна аналогия на наклонени към покрива стени виждаме в постройки в Египет от времето на XVIII динистия и чак до гръкоримската епоха.² Доколкото ми е известно, досега не е открита гробница от късноантичната епоха и ранното средновековие с подобен план и форма.

Относно датирането на гробницата ние сме подпомогнати от данните, които ни дават формата и украсата на кръста, изписан на три места във вътрешността на гробницата и в предния люнет. Той е напълно сходен с кръстовете, фланкиращи един кръст в сияние, изписани в една старохристиянска гробница от София, датираща от края на V и първата половина на VI в.³ От същото време трябва да датира и гробницата от Св. Врач.

Двете зидани с тухли гробници, ризположени вляво и дясно от описаната по-горе гробница, представляват корита, дълги 2 м, широки 80 см и дълбоки 50 см. Подът им е бил постлан с плоски четвъртити тухли. Отгоре тези две гробници са били покрити с големи каменни плочи. При разкопаването им плочите не са били на местата си. Изглежда, че и те са отваряни в старо време. Двете гробници са едновременни с голямата. Те са изградени на едно ниво с нея, с еднакви по форма и големина тухли. И фугите са със същата детелина.

² R. Paribeni, *Architettura dell' Oriente antico*, Bergamo, 1937, стр. 95, обр. 78; стр. 96, обр. 79; стр. 202, обр. 189 и 189.

³ Д. Айналов, *Эллинистическая основы византийского искусства*, Петроград, 1916, стр. 198 и обр. 40.

SEPULTURE PALEOCHRETIENNE PRES DE LA VILIE DE SANDANSKI (SV. VRAČ)

T. GERASSIMOV

(Résumé)

L'auteur décrit une sépulture construite en briques, mise au jour près de la ville de Sandanski (anciennement Sv. Vrač). Elle mesure 4,20 m de long sur 1,10 m de large et 1,80 m de haut (fig. 2). Elle comporte deux séparations: une entrée et une chambre mortuaire. Sa section transversale est une pyramide tronquée. Le crépissage n'est pas effectué à l'intérieur de la tombe. Seuls les deux murs sur la longueur et la partie étroite d'ouest sont enduits de mortier sur un champ rectangulaire. On y a peint le même motif représentant une croix avec le bras long transversal entre les deux petites branches (fig. 4). Des deux côtés de la sépulture on a découvert une tombe également murée de briques. Elles étaient recouvertes de dalles de pierre. Il semble qu'à cet endroit y avait une nécropole paléochrétienne d'un site antique. D'après la forme de la croix peinte la sépulture doit être datée de la première moitié du VI s.

ЕДНО УКРАШЕНИЕ ОТ ТРАКО-РИМСКА КОЛЕСНИЦА

Тодор Герасимов

В археологическата сбирка на Окръжния музей в Пазарджик се пази едно бронзово украшение от колесница (обр. 1). Намерено е случайно при с. Ветрен, Пазарджишко, в м. Лозница. Наблизо до мястото, където е открито украшението, се намират три надгробни могили. Под една от тях бе разкрита през 1945 г. една зидана тракийска гробница от V в. пр. н. ера.¹

Вероятно при оране са били изровени и други части от металическата конструкция и от украсата на една колесница. Но в музея в Пазарджик е попаднала само описваната по-долу украса.² Тя представлява една четиристранна куха подставка със страни $4 \times 3,5$ см. Долу е профилирана. Към задната ѝ страна е припоена извита заоблена дръжка.³

Върху подставката седи фигура на мъж с брада и мустаци. Той има на главата си фригийска шапка. Облечен е в препасан къс хитон с тесни ръкави. Обут е в дълги панталони и обувки. Ръцете му са вързани отзад. Левият крак е поставен пред десния. Върху дясната страна на подставката виси кожа от глиган, а върху лявата — един овален щит и къс меч. Щитът е с ромбовидно умбо, от върховете на което излизат на кръст по две успоредни черти. Подставката под кожата и под щита е украсена с по едно клонче с гроздове (?), също гравирани.

Фигурата с подставката е висока 13 см. Повърхността ѝ е покрита с лъскава зелена патина. Описаната фигура е третирана доста схематично. Това особено личи в дрехата.

Изобразеният брадат мъж с фригийска шапка и ръце, вързани отзад, представлява пленник дакиец. Обикновено в скулптурата победени даки се представят в унижено положение, коленичили или повалени на земята. Познати са обаче и редица статуи, в които фигурата стои права с ръце, вързани пред тялото.⁴ В нашата статуйка плененият дакиец е представен в седнало положение. Майсторът е съумял добре да свърже фигурата с подставката.

Схематичното третиране на формите на тялото и облеклото, както и врезаният орнамент по щита и подставката дават основание да датираме този образец на дребната пластика в края на

¹ Ив. Венедиков, Тракийска гробница до с. Ветрен, Пазарджишко, ИАИ, XV, 1946, стр. 194.

² Ползвам се от случая да благодаря на др. Н. Гиздова, директор на музея в Пазарджик, за позволеното да обнародвам тук бронзовата украса.

³ За подобни дръжки вж. И. Венедиков, Тракийската колесница, София, 1960, табл. 55 А, 189.

⁴ S. Reinach, Repertoire de la statuaire, Paris, I, 505, 515—519; II, 196.

Обр. 1. Украшение от колесница
Fig. 1. Application d'un char

II в. и началото на III в. от н. е. Описаната тук статуйка на победен дакиец показва, че за украсата на трако-римските колесници са употребявани не само образи, заети от митологията и религията, но и теми от светски характер, отражаващи исторически събития.

UNE APPLICATION D'UN CHAR THRACO-ROMAIN

T. GERASSIMOV

(Résumé)

Il existe au Musée municipal de Pazardžik une application en bronze d'un char (fig. 1). C'est la représentation d'un prisonnier dace assis sur un support carré. Il est coiffé d'un bonnet phrygien, vêtu d'un chiton serré à la taille à manches étroites. Il porte des pantalons longs et est chaussé. Les mains sont attachées dans le dos. Sur le côté gauche du support sont représentés en relief un bouclier à umbo rhomboidal et un glaive court. Sur le côté droit on aperçoit une peau de sanglier qui pend. Le bouclier et la moitié inférieure du support sont décorés d'ornements incisés. Ce décor porte sur le dos un grand manche oval. Le support est creux. Selon l'auteur cette application doit remonter à la seconde moitié du IIe siècle.

РЯДЪК БРОНЗОВ МЕДАЛИОН НА КОМОД

Йорданка Юркова

Към едни от най-интересните нумизматични паметници от римската епоха спадат бронзовите медалиони, сечени особено често от императорите през II в. Върху тези медалиони са изобразени различни сцени, отразяващи някои важни събития — военни действия и победи, снабдяване населението с храни и пр., които характеризират управлението на даден император.

Обр. 1. Бронзов медалион на Комод

Fig. 1. Un médaillon en bronze de Commode

През царуването на Комод са сечени многобройни серии бронзови медалиони. В това отношение той продължава традициите на своите предшественици. Интересното тук обаче е едновременно сечене на две серии медалиони — обикновени бронзови (монометални) и двуметални медалиони. Към втората серия принадлежи и един много интересен медалион от император Комод, постъпил наскоро в нумизматичната сбирка при Археологическия музей на БАН.¹ Този медалион е направен от два вида бронзова сплав — външна, която служи за обвивка или по-точно за един вид рамка на медалиона с червен цвят поради по-голямото съдържание на мед, и вътрешна, която фактически представлява ядрото на медалиона и поради прибавения в сплавта калай има жълтеникав цвят.

Върху лицевата част на медалиона е изобразен бюст на император Комод в профил надясно, облечен в драпирана мантия, с къдрава коса, брада и лавров венец. Наоколо в кръг се четат следният надпис:

MCOMMODVS ANTONINVS PIVS FELIX AVG BRIT.

Върху opakото е изобразен кораб с издути платна, наляво. Върху задната му част се вижда изправена фигура — вероятно самият император. Едната ръка е вдигната от лакета нагоре, което ни подсказва, че може би с нея императорът е придържал жезъл. Повече подробности върху изображението на тази фигура не могат да се видят, понеже opakото на медалиона е повредено. Около кораба в кръг се четат следният надпис: PMTRPXIIIMPVIICOSVPP, а в отреза отдолу — PROVID AVG. Този надпис ни дава и годината на отсичането на самия медалион — 187 г. (XII г. трибунска власт и VIII г. императорска).

¹ Към серията двуметални медалиони принадлежи и един друг рядък медалион на Комод, който също се намира в нумизматичната сбирка на Археологическия музей при БАН; вж. Т. Герасимов, Двуметален медалион от Комод в Народния музей, ИАИ, VIII, 1934, стр. 439 и сл.

Медалионът има диаметър 39 мм. Теглото му е 54,5 г. Лицевият надпис съдържа почетното победно звание BRIT (съкращение от BRITANICVS) и е свързан с ожесточените военни действия, водени от Рим срещу недоволните от римското владичество британци.² Същото звание е било дадено и на Клавдий I, Септимий Север, Каракала и Гета.³

Изображението върху opakото на медалиона — кораб, плаващ с открити платна и надпис PROVID AVG, са свързани с една друга мярка, предприета през управлението на Комод⁴ — създаването на редовна транспортна служба с кораби между Италия и Африка за осигуряване на редовното снабдяване с жито на Рим. Затова и върху търговския кораб, изобразен върху нашия медалион, плаващ с открити платна, е поставена фигурата на императора като възхвала, за това негово мъдро мероприятие. Същото предназначение има и поставеният под кораба надпис PROVID AVG.

От описаните подобни медалиони в каталозите на Cohen⁵ и Gneschi⁶ нашият екземпляр се отличава преди всичко по направата си от две различни бронзови сплави, т. е. че е двуметален, а също и по фигурата на императора, поставена върху задната част на кораба.⁷ Затова именно нашият медалион е новост в римската нумизматика. Двуметалните медалиони представляват много по-голяма рядкост от обикновените монометални, което показва, че те са ковани в много по-ограничено количество. Засега все още не разполагаме с достатъчно сведения, които биха могли да обяснят пускането в обръщение на тези редки двуметални медалиони.

UN MEDAILLON DE BRONZE TRES RARE DE COMMODE

J. YURUKOVA

(Résumé)

L'auteur publie un intéressant médaillon de l'empereur Commode entré récemment dans la collection numismatique de l'Académie bulgare des Sciences. Il se distingue surtout des autres médaillons similaires décrits dans les catalogues de Cohen et Guecchi par son exécution. Il est fabriqué de deux alliages différentes de bronze, soit en deux métaux; de plus l'effigie de l'empereur est placée sur l'arrière du vaisseau. C'est pourquoi ce médaillon représente une nouveauté dans la numismatique romaine. D'autre part les médaillons bimétalliques sont beaucoup plus rares que les monométalliques, ce qui prouve que leur frappe a été beaucoup plus réduite.

РЯДЪК ТИП МЕДНА МОНЕТА НА АНАСТАСИЙ

Йорданка Юркова

Между византийските бронзови монети от VI в., които се намират в богатата сбирка на нумизматичния кабинет¹ при музея при Боден в Берлин, се съхранява една твърде интересна и рядка монета на Анастасий² (491—518). Лицето на тази монета не се отличава с нищо от обикновения

² H. Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain, Paris, 1883, т. III, стр. 226.

³ K. Regling, *Britanicus* b. F. Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1930, стр. 85.

⁴ H. Cohen, цит. съч., III, стр. 226.

⁵ Пак там, III, стр. 314, № 640.

⁶ F. Gneschi, *J Medaioni Romani*, vol. secondo, Milano, 1912, стр. 68, № 122.

⁷ Върху монометалните бронзови медалиони, чието описание е дадено в каталозите на Cohen (III, стр. 613, 640) и на Gneschi (vol. II, стр. 65, № 122), върху задната част на кораба е представена малка фигура на кормчия.

¹ Изказвам своята благодарност на колегите от Нумизматичния кабинет при музея Боден в Берлин, които любезно ми предоставиха възможността да проуча тази монета.

² Такъв тип монета не е описана в нито един от известните нам каталози на византийски монети: W. Grotz, *Catalogue of the Imperial Byzantine coins in the British Museum*, London, 1908; R. Ratto, *Monnaies bysantines*, Lugano, 1930; Граф И. И. Толстой, *Византийския монети*, вып. 1-8, Петербург, 1912; J. Sabañer, *Description générale des monnaies bysantines*, Paris 1862.

тип, характерен за всички бронзови монети, сечени от името на този император. Така върху лицето на нашата монета е представен бюстът на императора в профил надясно, облечен в мантия, с тения на главата (обр. 1). Това фактически е заимствуван от римските монети изобщо античен условен портрет, който не представлява нищо характерно от чертите на лицето на императора, чието име се чете върху монетата. Този тип се задържа върху византийските монети чак до епохата на иконоборците.

Надписът, който четем върху лицевата страна на монетата, също не показва никакви отклонения от обикновения традиционен надпис, запазил се почти без никакви изменения до края на VIII в. Така върху лицето на нашата монета се чете шаблонният надпис: DNANASTA/SIVS PP AVG.

В същност именно по времето на Анастасий започва масовото сечене на бронзови монети със строго определен тип на лицето и на опаката страна. Върху лицевата страна се е поставял портретът на императора, а върху опакото, неизменно в централно място, буквата, означаваща стойността на монетата — М. К. I и пр. — 40,20 и 10 нуми. С по-силен курсив в отреза долу или под самите рамена на буквата М се е обозначавала монетарницата, в която е сечена дадена монета и съответната официна. В този си строго утвърден тип византийската бронзова монета се запазила в продължение на близо четири века. Затова и голямото отклонение от установената норма, което прави типът на опакото на разглежданата монета, възбужда с основание нашия интерес. Така върху опакото на монетата е изобразена фигура, седнала на престол с високо облегалo. На главата, която е леко обърната наляво, носи шлем, в едната си ръка държи кълбо с кръст отгоре. Облечена е в дълги дрехи — хитон и химатион, — а над гърдите ѝ се вижда егида. От престола личат само две кълбовидни украшения в горната му част и двата странични крака. Вляво под кълбото с кръст е изобразена твърде ясно, макар и в необичайно дребен вид, буквата М, обозначаваща стойността на монетата, а вдясно — осмолъка звезда. В отреза долу четем CONA, което иде да ни подсказва, че монетата е отсечена в първата работилница (официна) на Константинополската монетарница. Ние смятаме, че фигурата, чието описание дадохме по-горе, не представлява в никакъв случай изображение на императора. В случаите, когато образът на императора се намира и върху опакото на дадена монета (както това се среща и при някои сребърни монети на Анастасий³), той е представен винаги в късо военно облекло,⁴ в ризница (thorax) и площ (paludamentum). На главата си той никога не носи шлем, а диадема или тения, в някои случаи обкръжени с нимб. В ръцете си той държи кълбо, лабарум, копие и пр., а понякога едната му ръка е вдигната в ораторски жест (allocutio).

Това е в същност заимствуваното от късноримската иконография изображение на императора, което срещаме върху монетите на Аркадий,⁵ Теодосий II⁶ и Маркиан.⁷

Обр. 1 Бронзова монета на Анастасий
Fig. 1. Monnaie en bronze d'Anastassius

³ Толстой, вып. 2, стр. 182, № 14; Wroth, цит. съч., I, pl. III, обр. 1 и 2.

⁴ Само върху римските монети от I—II в. понякога императорът, се изобразява в дълго облекло (тога), и то в случаите, когато извършва жертвоприношение (император-жрец).

⁵ Толстой, вып. 1, стр. 27, № 47.

⁶ Пак там, табл. 6, обр. 68.

⁷ Пак там, табл. 7, обр. 1.

Върху монетите на същите тези императори⁸ от V в. се среща твърде често алегоричното изображение на града Константинопол (*Νέα Ρώμη*), чийто иконографски белези са аналогични с тези на разглежданата от нас фигура.

Подобна на Рома Константинопол се изобразява като женска фигура, която носи на главата си шлем, а на гърдите егида и е облечена в дълга драпирана дреха. В ръцете си тя държи кълбо с кръст отгоре, скиптър, копие или фигурката на увенчаващата Виктория. Най-често тя се изобразява седнала на престол. Понякога краищата на хитона са повдигнати и откриват едното коляно.⁹

Такова изображение на Константинопол се среща и върху opakото на някои златни солиди на Юстин II.¹⁰ Върху тях, както и върху нашия екземпляр, Константинопол е представена седяща на трон, с дълги дрехи и шлем, държаща кълбо с кръст отгоре.

Така типът на opakото на нашата монета не е нов. Нови са само християнските атрибути на античната Рома. Това, което е интересно и важно за нас, е, че за пръв път един алегорически сюжет се явява върху opakото на византийска медна монета.¹¹ Какво е значението ѝ тук и дали то е във връзка с новата парична реформа, предприета от Анастасий, този въпрос за съжаление остава все още открит.

UNE MONNAIE RARE DE CUIVRE DE L'EMPEREUR ANASTASE

J. YURUKOVA

(Résumé)

L'auteur publie une très intéressante monnaie rare de bronze d'Anastase (491—518). L'avvers ne se distingue en rien du type habituel, caractéristique de toutes les monnaies de bronze, frappées sous cet empereur et portant son nom. Cependant sur le revers au lieu de la lettre M, indiquant la valeur de la monnaie, elle comporte la figure d'une personne assise sur un trône (Constantinople) vêtue d'une longue mante et coiffée d'un casque, tenant à la main le globe surmonté d'une croix.

Il est intéressant de relever que c'est la première fois où un sujet alégorique apparaît sur le revers d'une monnaie byzantine de bronze.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ ЗА ПРЕДРИМСКА СОФИЯ

Магдалина Станчева

През последните години бяха значително обогатени археологическите данни за най-ранната история на София както с отделни находки, така и с откриването на цели селища. Най-ранното засега селище в градската територия на София бе открито през 1958 г. в квартал „Гео Милев“, недалеч от студентските блокове. Най-долният пласт на неолитното селище там отговаря на най-

⁸ Толстой, вып. 1, табл. 1, обр. 3 и 5, табл. 5, обр. 2 и 23, табл. 6, обр. 86, табл. 7, обр. 30.

⁹ Пак там, табл. 1, обр. 4.

¹⁰ W goth, т. I, pl. XI, обр. 1 и 2. Йоан Ефески говори, че Юстин II въвел върху своите златни солиди изображение на жена, което народът смята за това на Венера, и че Тиберий Константин съгласно появилото му се видение я е заменил с кръст върху opakото на своите златни монети.

¹¹ Всички монети на императори от V в., които носят върху opakото си изображението на Константинопол, са от сребро или злато. Златни са и монетите на Юстин II, върху които наново срещаме това изображение.

долния пласт на Карановската селищна могила — Караново 1 а.¹ Съвсем неочаквано и неподозирано беше и установяването на енеолитно селище на високата тераса на пл. „9 септември“, западно и югозападно от сградата на Националната галерия и Етнографския музей. И това откритие бе направено през 1958 г.²

Няколко години по-рано, през 1953 г., при изкопите за изграждане на Министерство на електрификацията за пръв път бе документирана, макар и съвсем бедно, бронзовата епоха в София — бяха намерени два керамични къса, единият от ранния, а другият от късния период на бронза.³ В изкопи, направени при строежа на хотел Балкан, бяха установени материали от халщатската и латенската епоха.⁴ До това откритие единствената известна находка от халщата в София беше една масивна бронзова гривна, намерена при Лъвовия мост.⁵ Тази гривна обаче остава една изолирана находка на това място и не се свързва с никакви останки от селище там.

С находките под хотел „Балкан“ тракийското селище вече се локализира, още повече че тук освен керамика и бронзови предмети бяха установени стени от камък и кал от предримската епоха.⁶ Няколко фрагмента тракийска керамика — два от халщата и пет от латена — са открити и при строежа на Министерството на електрификацията.⁷

Както се вижда, археологическите данни, с които разполагаме за предримската епоха на София след енеолита, са съвсем оскъдни. При това възможностите за бъдещи проучвания на такава голяма дълбочина, на каквато се откриваха тези материали (до 9 м под днешното ниво) са вече твърде ограничени, да не кажем изключени. При това положение всяка единична находка добива по-голямо значение и заслужава внимание. Изхождайки от тези съображения, публикуваме тук няколко интересни археологически находки, открити на различни места в централната част на града.

1. Каменен чук с два нееднакви края — единият по-дълъг и заострен, другият по-къс и тъп. Кръгла дупка за поставяне на дръжка. Горната и долната страна на чука плоски, страничните заоблени. Добре полирана повърхност, черен цвят (обр. 1). Дълж. 15 см, деб. 3 см, диам. на дупката 2 см. Намира се в Музея за история на София, инв. № МИС А 705.⁸

Този каменен чук се намери при изкоп за топлопровод на бул. „Г. Димитров“, недалече от Халите, на 4 м дълбочина. Трябва да се отбележи, че на тази дълбочина в тази част на София се проследява пласт от значително по-късна епоха. Попадането на този чук е случайно. Може би той трябва да се свърже с енеолитното селище на пл. „9 септември“.

2. Съдче от глина, работено на ръка, сивочерен цвят. Късо вертикално гърло, биконично тяло, плоско, но неравно дъно. Горната част на съдчето е украсена с гравирани и запълнени с бяла материя линии, хоризонтални и вертикални, редуващи се с мотив „рибена кост“ (обр. 2). Вис. 5,5 см, диам. на устието 3,5 см, на дъното 2,5 см. Инв. № МИС А 413.

Намери се на строежа на сградата на Министерския съвет, бившо Министерство на тежката промишленост, на 2 м под настилката на римската улица, открита в този сектор. Украсата и изработката на съдчето го свързват с находки от бронзовата епоха.

Обр. 1. Каменен чук от София

Fig. 1. Marteau en pierre de Sofia

¹ Н. Петков, Неолитното селище при с. Слатина, Археология, I, 1959, кн. 1-2, стр. 100—105; М. Станчева и М. Гаврилова, Най-ранното селище на мястото на София, сп. София, 1959, кн. 12.

² Г. Георгиев, Останки от първобитното селище в центъра на София, ИАИ, XXII, 1959, стр. 329.

³ А. Балканска, Керамика от разкопките в Сердика, сб. Сердика, Археологически материали и проучвания, I, София, 1964, стр. 135 и сл.

⁴ И. Венедиков и Т. Петров, Църквата „Св. Георги“ в София, сб. Сердика, стр. 107.

⁵ Г. И. Кацаров, София в древността, Юбилейна книга на град София, 1928, стр. 15.

⁶ И. Венедиков и Т. Петров, цит. съч., стр. 107.

⁷ А. Балканска, цит. съч., стр. 136—137.

⁸ Всички публикувани тук материали се пазят в археологическия фонд на Музея за история на София.

Обр. 2. Глинено съдче с инкрустации от София
Fig. 2. Petit vase d'argile à incrustations de Sofia

Обр. 3. Фрагмент от глинена чаша от София
Fig. 3. Fragment de tasse d'argile de Sofia

3. Фрагмент от дебелостенна чаша от примесена с пясък глина, работена на ръка. Керемиденокафяв цвят. Права стена, прибрана леко в долния си край, груба, вертикално поставена дръжка, от двете страни на дръжката под ръба на устието по една пъпка (обр. 3). Вис. 13,5 см инв. № МИС А 555.

Този фрагмент бе намерен в дълбок 10 м изкоп за фус при строежа на сградата на Министерския съвет през 1953 г.

Подобна на софийската чаша е намерена в тракийския некропол при с. Равна и датирана между края на V и средата на IV в.⁹ Много близко по форма до нашата чаша е и намерената в могиления некропол при с. Горна Малина, датирана в III—II в. пр. н. е.¹⁰

4. Фрагмент от устието на питос, изработен от глина с примес на пясък, керемиденочервен цвят, профилиран. На бордюра щемпелована розета (обр. 4). Ширина на бордюра 6 см, на щемпела 2,2 см, инв. № МИС А 660.

Този фрагмент се намери през 1953 г. при изкоп на фус на сградата на Министерския съвет в пръст, извадена от повече от 8 м дълбочина, под римския пласт.

Около 150 печата върху питоси са открити при разкопките на тракийския град Севтополис.¹¹ Между печатите с розети, произхождащи оттам, един печат с осмолестна розета е напълно еднакъв със софийския.¹² Ако се изключи възможността софийският питос да е докаран тук от Севтополис поради трудностите за транспортиране на тези големи съдове,¹³ то в такъв случай изводите, направени при разглеждане на питосите с щемпели от Севтополис могат да бъдат валидни и за селището на сърдите. Тяхното присъствие показва наличието на развитото занаятчийско грънчарство, задоволяващо нуждите на населението,¹⁴ в същата епоха, когато е съществувал и Севтополис — края на IV до края на III в. пр. н. е.

5. Дръжка на амфора с печат. Охророзова глина, покрита отвън със сивобяла ангоба. Дръжката плоска, широка 4,5 см. Печатът е релефен, ограден в тънка правоъгълна рамка, с размери 3,5 см на 1 см. Чете се КОУАР. Инв. № МИС А 1382 (обр. 5). Намери се при изкопите за строеж на сградата на Музея за история на София, на ъгъла на бул. „Г. Димитров“ и ул. „Екз. Йосиф“.

Откъснатостта на съобщените находки от тяхната археологическа среда затруднява твърде много датировката им. Но макар и с приблизителност определени, те образуват известни звена

⁹ М. Мирчев, Раннотракийският могилен некропол при с. Равна, ИАИ, XXV, 1962, стр. 126 и сл.; табл. XV, 6.

¹⁰ В. Миков, Могилни некрополи от Горна Малина, ГПНБМ, 1931/1934, стр. 76, обр. 7.

¹¹ М. Чичикова, Печати с изображения на накити върху питоси от Севтополис, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 475 и сл.

¹² М. Čičiková, Les timbres sur pithoi de Senthopolis, Bull. de Corr. Hellénique, L XXXII, 1958, II, стр. 473; fig. 13, pl. XVII, 8.

¹³ Пак там, стр. 478.

¹⁴ Пак там.

Обр. 4. Фрагмент от устие на питос с щемпел от София
Fig. 4. Fragment de l'embouchure d'un pythos à estampille de Sofia

Обр. 5. Дръжка от амфора с печат от София
Fig. 5. Anse d'amphore à estampille de Sofia

в хронологията на предримското селище на мястото на София. Все повече се налага предположението за непрекъснат живот на територията на града още от времето на неолита. Що се отнася до централната част, образуваща ядрото на бъдещия град, след енеолитното селище, разположено на пясъчната тераса над пл. „9 септември“, бронзовата епоха е вече засвидетелствувана в ниската част на града. Тук продължава да живее селището и през халщата и латена. Сега обаче може да се каже нещо и за характера на материалната му култура. Питосът с щемпелувана розета го свързва с епохата и културата на Севтополис, гдето това е една характерна находка. А малко по-късно датираната амфорна дръжка с печат е едно свидетелство за търговските връзки на това селище с гръцки градове.

Ще прибавим тук и един предмет, намерен при изкоп за топлопровод на ул. „Цар Симеон“, близо до ул. „Цар Борис“. Това е глава на овен, изработена от глина с примес на кварцови зрънца, опечена до керемиденочервено (обр. 6). Главата е доста добре моделирана, с подчертани челюсти и ноздри. Рогата са били изработени от отделни късове глина, оформени като спирално завити ленти, залепени от двете страни на главата. Сега те липсват. Очите са означени с два големи врязани кръга. Цялата повърхност на фигурата с изключение на долната челюст е покрита с по-малки еднакви врязани с острие кръгчета. Те не са поставени в определен ред. Може

Обр. 6. Глава на овен от глина от София
Fig. 6. Tête d'argile de bélier de Sofia

би по този начин са означени завити снопчета вълна. В долния си край фигурата е отчупена и не е ясно как е завършвала. Сега е висока 15 см.

Намерените у нас подобни скулптурни изображения на овен са събрани и разгледани от Т. Герасимов,¹⁵ който ги обяснява като келтски култови паметници, като една част от глинените овнешки фигури той датира вече в римската епоха.¹⁶ Нашата фигура се свързва с тази група не само по сюжет, но и по начина на изработка — опростена, но изразителна моделировка, украса (или схематизирано предадено руно) от връзани кръгчета.

За съжаление обстоятелствата на намирането и в този случай не улесняват датировката. Местонаходището е извън градската крепостна стена на Сердика. Други предмети наблизо не са били намерени.

MATERIAUX ARCHEOLOGIQUES DE SOFIA PREROMAINE

M. STANČEVA

(Résumé)

L'auteur fait connaître certaines trouvailles archéologiques individuelles de la partie centrale de Sofia. Elles témoignent une fois de plus de l'existence d'un habitat humain qui se trouvait à cet endroit à l'âge du bronze, à l'époque de Hallstatt et de La Tène. L'embouchure d'un pythos avec

¹⁵ Т. Герасимов, Келтски яултови фигури от България, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 165 и сл.

¹⁶ Пак там, стр. 177.

l'empreinte d'une rosace présente un intérêt tout particulier. Il est semblable à de nombreux objets mis au jour en Bulgarie de la cité thrace Sevtopolis. Cette trouvaille met en évidence les liens existant entre la civilisation de cette localité des Serdes et Sevtopolis. Une amphore à estampille vient confirmer les relations commerciales avec les villes grecques. L'auteur souligne la continuité d'existence qui apparaît avec netteté et basée sur des données documentaires du centre de la ville de Sofia depuis l'Enéolithique à nos jours.

La tête de bélier en argile doit être liée à d'autres trouvailles de cette espèce et attribuées aux Celtes.

1874
1875
1876
1877
1878
1879

РЕЦЕНЗИИ

Арх. Любен Й. Динолов. Принос към метричното изследване на средновековната култова архитектура в България. Опит за установяване на модул. Държавно издателство „Техника“, София, 1963, 190 стр. с ил. 4°

Трудът на Л. Динолов съдържа: Предговор (стр. 5—6), Въведение (стр. 7—17), За модулния феномен (стр. 18—19), Метод за изследване (стр. 20—22), Изследвани обекти (стр. 23—158), Заключение (стр. 159—173), две приложения — таблици, Библиография с 25 заглавия от наши и чужди автори, четири резюмета — на български, руски, немски и френски език (стр. 177—188) и Съдържание.

Задачата на труда е формулирана в началото на предговора по следния начин:

„Какви са правилата, по които през средновековието е била оразмерявана предварително замислената (идейната) архитектурна композиция на култовите сгради по нашите земи? Този е основният въпрос, на който ще се опитам да отговоря в настоящия труд“ (стр. 5, п. Г. К.).

Въпросът е извънредно важен. Отговорът му интересува историята на архитектурата и строителната техника и историята на архитектурната теория в средновековна България. Той ще хвърли светлина върху характера и нивото на техническите знания в българските земи от онова време и върху формата на приложение на тогавашната математика и механика в архитектурната практика — област още напълно неизследвана. Ето защо отговорът на горния въпрос интересува също историята на българската култура и тези на някои частни науки.

Трудът заслужава сериозно внимание и поради факта, че авторът предлага метод за реконструкция на архитектурни паметници, дошли

до нас в основи, и сам дава голям брой примери за такива реконструкции.

Поради всичко гореизложено книгата на арх. Л. Й. Динолов буди с основание интерес всред нашата научна и културна общественост.

Разглежданата от автора проблема не е нова за науката. За първи път тя се явява пред италианските архитекти¹ в епохата на Ренесанса и оттогава до днес не е престанала да занимава учените. Съществува вече и твърде богата литература по въпроса.

Не можейки да намерят в средновековната литература преки и достатъчно сигурни данни² за характера на тези правила, учените правят опити да достигнат до отговора на въпроса по пътя на математическия анализ на дошлите до нас паметници.

Въпреки наличието на значителни различия в частните методи, които се използват за анализиране на паметниците, и в направените изводи досегашните изследвания могат да се разделят на две големи групи по отношение най-общата характеристика на методите, прилагани при анализа. Едни от учените си служат с аритметичен метод и откриват в анализираните паметници

¹ Например Cesare Cesariano в Di Lucio Vitruvio Pollione de Architectura libri decem traducti de Latino in Vulgare, Como, 1521, засяга този проблем. По К. ф. Афанасьев, Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими, Москва, 1961, рис. 12, 13.

² Освен сведенията за съотношенията в античните архитектурни ордери, така както те са схващани на границата между старата и новата ера, които намираме у Витрувий (вж. Десять книг об архитектуре Витрувия с коментарием Даниеле Барбаро... Москва, МСМ XXXVIII, и неразгаданата още схема на Сторналокко (O. Schubert, Gesetz der Baukunst, BB, Leipzig, 1954, стр. 40, Abb. 8) всички почти привеждани досега данни дават само косвени указания.

прости аритметични отношения,³ а другите, преобладаващата част, — с геометричен метод. Като използват при анализа за ключ различни геометрични фигури и построения, те откриват в резултат на изследването същите геометрични фигури и построения.⁴ Има и опити да се свържат дадени методи с определени епохи.⁵

Различия съществуват и в гледищата относно характера на тези методи. Западните автори виждат в тях методи за построяване на пропорциите на сградата, т. е. художествено-композиционни методи,⁶ които водят началото си от древни примитивни начини за трасиране.⁷ Някои съветски учени, обратно, виждат в тях методи за решаване едновременно на конструктивни и художествено-композиционни задачи.⁸

Тези проблеми не са чужди на българската наука.⁹ Не са нови и за Л. Й. Динолов. Той се спира вече веднъж на тях в първия си труд посветен на Бачковската костница. Ето защо голяма празнина в труда е липсата даже на кратък критически преглед на най-важната литература по въпроса — чужда и българска — и на главните гледища, макар че една от целите му е „да запознае читателите с модулния проблем в общи черти и по-специално в условията на нашата средновековна архитектура“ (стр. 5). Такъв преглед щеше да обоснове необходимостта от търсене на нови пътища за решаване на проблема, да определи мястото на труда в съществуващата литература по предмета и да улесни отчитането на приноса, който авторът прави в тази област на науката. Вместо това в предговора стои само заявлението, че формата, в която е представено изследването, и методът, който се прилага, „са нови“ (стр. 5).

В следващите бележки нямаме задача да дадем последователна и пълна картина на изследването на Л. Й. Динолов. Ще се спрем само на подхода към проблемата и на предлагания от него метод на изследване, като се надяваме, че нашите критични бележки ще подпомогнат бъдещите изследвания. Това е толкова по-необходимо, като се има пред вид нарастващият у нас интерес към подобни изследвания, а също и към реконструкции и реставрации на средновековните ни паметници.

За подхода към проблемата. В основата на изследването стоят три предпоставки: а) че в средновековието българите са се пол-

зували от византийската мерна система (стр. 17); б) че „култовите сгради... откакто съществуват, са се подчинявали на известни

³ Например О. Шуази, История архитектуры, I, Москва, 1935, II, Москва, 1937, който на основата на голям брой анализи на паметници от различни страни и епохи формулира своите „Закон за целите числа“ и „Закон за простите отношения“.

⁴ Например Э. Мессель, Пропорции в античности и в средние века, Москва, 1936, изхожда от окръжност, разделена на 6, 8 и 10 части; Г. Хэмбидж, Динамическая симметрия в архитектуре, Москва, 1953, анализира древногръцките паметници с помощта на т. нар. динамични правоъгълници и техните обратни величини.

⁵ Ив. Попов, Пропорции в българската архитектура, кн. I. Пропорции в култовите сгради от V до XIV в., София, 1955.

⁶ О. Шуази, цит. съч., т. I, стр. 55, е на мнение, че египтяните и гърците достигнали „до хармонията посредством модулни комбинации“; Г. Хэмбидж, цит. съч. стр. 12, 84, е убеден, че методът на „динамичната симметрия“ е установявал пропорционалност, съотношения и ритъм в композицията; Э. Мессель, цит. съч., стр. 13, мисли, че с тези методи се постигало регулиране на пропорциите в архитектурното произведение.

⁷ О. Шуази, цит. съч., т. I, стр. 51, пише, че инстинктът и практическят опит заставили египтяните да подчинят всичко на един модул; Э. Мессель, цит. съч., стр. 17, пише: „Началото на „геометрията на кръга“ лежи в по-ранните култури и се е развила видимо из елементарните технически прийоми в процеса на взаимодействието им с примитивния астрономически опит.“ „Естетическо назначение геометрията на кръга във всеки случай първоначално не е имала, то се е присъединило по-късно“ (Пак там, стр. 18).

⁸ К. Н. Афанасьев, Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими, Москва, 1961, стр. 10, пише: „Конструктивните черти на сградата били използвани от майстора и като основни средства за художествен израз. Поради това въпросите за съразмерността не могат да се разглеждат от нас поотделно — прилагани към естетическата, конструктивната и художествената страна на дейността на архитекта.“

⁹ В различни аспекти и широта той е засяган от Е. Meinard, Etude géométrique de l'église Saint Jean à Messembrie, ИАИ, XII, св. 2, 1937, стр. 243—248; Г. Кожухаров, Башовичката църква, ИАИ, XVII, 1950, стр. 85—93; Ив. Попов, цит. съч.; С. Н. Бобчев и Л. Й. Динолов, Бачковската костница, Историко-архитектурно и метрично изследване, София, 1960; П. Бербенлиев, Църквата Св. Богородица в Пазарджик, ИИГА, XVI, 1962, стр. 163—261; Начини на пропорциониране и трасиране на култови сгради, от Българското Възраждане, Год. на ИСИ, САФ за 1962, XV, кн. 1, София, 1963, стр. 145—213 с ил.; Н. Чанева-Велева, Старинната църква Св. Димитър в с. Паталеница, Пазарджишко, Изв. СТИГА, кн. XVIII, 1965, стр. 175—194; Г. Стойков, Архитектурни проблеми на Боянската църква, София, 1965, 152 стр. с ил.; Г. Кожухаров, Укрепени къщи в гр. Банско през XVIII в., Изв. СТИГА, кн. XIX, 1966.

правила на съразмерност в очертанието им (канон), осъществени чрез една основна, специфична мярка за всеки обект, по отношение на която са определяни и размерите на всички негови части (обща и детайлни) — модул“ (стр. 21 п. Г. К.), и в) че при оразмеряване на култовата сграда за модул (M_0) е служела дебелината на надлъжните основни зидове (стр. 159—162).

Нека видим доколко горните три предпоставки могат да служат за основа на научни изводи.

Авторът смята, че „тъй като византийската и славяно-българската култура са се развивали в тясна взаимна връзка, трябва да се приеме за безспорно, че византийската като по-стара и по-богата е повлияла решително върху славянско-българската“ (стр. 7). По този път българите приели и византийската мерна система. Доказателство за това той вижда в надписа върху Омуртаговата колона в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново, в който „се говори за оргия (разтег) като мярка за дължина“ (стр. 17).

Доказана ли е или поне приемлива ли е тази първа предпоставка?

Взаимните влияния не могат да се отричат. Този факт обаче не ни дава право да приемем, че българската мерна система не се е различавала от византийската. Няма, поне засега, податки в полза на такова твърдение. Освен това известно е, че въпросът за българската средновековна мерна система е още съвсем неизследван. Известно е също, че местата, за които става дума в надписа върху Омуртаговата колона, и пътят, който ги е свързвал, не са сигурно установени,¹⁰ следователно и разстоянията не са измерени, за да може да се изчисли абсолютната дължина на използвания от българите разтег, което е необходимо за идентифицирането му с византийския. Употребата на този термин в надписа не е още доказателство за идентичността на българската и византийската мерна система. Като се позовава и на В. Н. Златарски, че и българите, както и византийците са се ползували от мярка за дължина разтег, авторът пропуска да обясни защо вместо подадената у Златарски дължина на разтега — 2,134 м, приема 1,8288 м (стр. 17).

В античността безспорно са съществували правила за съразмерност, за това ни съобщава

Витрувий. Подобни или някакви други правила са съществували вероятно и в средновековието. Засега обаче ние все още не знаем какви са били те, което обстоятелство дава основание за изследвания от рода и на тук разглежданото.¹¹ Няма и никакви данни, които да позволяват да се сведат тези нам още неизвестни правила към канони, т. е. към непроменими, задължителни отношения за съразмерност, така както това прави авторът. Още по-малко може да се твърди, че „това никой не оспорва“ (стр. 21). А че търсените някогашни правила се схващат от автора като канон, в този именно смисъл показва и изказаната от него мисъл, че „до V—VI в. в неговите (на византийското изкуство, б. Г. К.) композиции не се чувства още нищо от сковаващата схема на покъсните упадъчни векове“ (стр. 8, п. Г. К.) — теза, която впрочем също се нуждае от доказване.¹² Че такова е схващането на автора, се вижда и от направените от него анализи и реконструкции (например табл. I—XII, XIV, XV, XVI, XIX, XXII) и от следващия от тях извод, че „спазването на строго определени външни и вътрешни габарити е основен принцип в нашата средновековна архитектура“ (стр. 164, п. Г. К.). Независимо от това, че горното схващане не е нито научно доказано, нито всеобщо, трябва още да се отбележи, че внимателното изследване на средновековните паметници показва в действителност съвсем друго нещо. Отклоненията, които се наблюдават в съотношенията при различни обекти от един и същи тип, са такива, че в никой случай не могат да се разглеждат единствено като резултат на грешки, допуснати при строежа, както мисли авторът (стр. 22, IV въпрос). Естествено не могат да се отричат като възможност случаи

¹⁰ „Ние не се добрахме до пълноценни и безспорни данни, които биха могли да потвърдят идентичността на преславния Омуртагов дворец с Кадъкьойското градище“; вж. Кр. Миятев, Предварителни проучвания на Кадъкьойското градище, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 244—258, цит. стр. 255.

¹¹ Най-приемливо решение на проблемата дава засега К. Н. Афанасьев, цит. съч.

¹² Тук авторът изпада в противоречие с писаното на стр. 21, че „култовите сгради... от както съществуват, са се подчинявали на известни правила... (канон)...“ (п. Г. К.).

даден архитект да повтори един обект в главните му конструктивни размери или друг по някакви причини да направи точно копие на някоя харесвана сграда. Решително трябва да се отхвърли обаче мисълта, че в средните векове точното повторение на съразмерностите на създадените вече типове сгради е било основен метод на работа. В средновековието са се ползували широко от наследени архитектурни типове. Това е безспорен факт. Би се направило обаче недопустима грешка, ако в типа от средновековието се вижда шаблон. Сравнителното изследване на паметниците от един и същ тип говори убедително срещу подобно схващане. У нас наистина не са още публикувани подобни изследвания. Но ние имаме изследванията на К. Н. Афанасиев за руската средновековна култова архитектура. Те потвърждават за Русия от XI—XII в. поддържаното от нас становище. Не съществуват засега никакви сериозни основания да се предполага, че в България през този период архитектите са имали принципно друго отношение към творческия процес.

Авторът придава с основание голямо значение на избора на Мо. Мотивировка за това дава обаче едва в заключението. Там на този въпрос е отделен повече от половината текст.

Докато Месел например изхожда при анализа от окръжност, описана около габарита на сградата и разделена на 6, 8 или 10 части, а Афанасиев — от вътрешния диаметър на купола, респ. от подкуполния квадрат, Л. Й. Динолов приема за Мо, както вече споменахме, ширината на надлъжните основни зидове. Основание да избере такъв Мо той вижда в това, че „те (основите) са изложени на по-малка опасност от разрушение и така „тайната“ на оразмеряването може да бъде запазена, при това в земята, за дълги години“ (стр. 159). Голямо значение той отдава и на „съображението за естествения ход, по който се развива процесът на композирането, проектирането и материалното изпълнение на един архитектурен обект“ (стр. 159, п. Г. К.). Освен това, според него „тези зидове (основните, б. Г. К.) поемат хоризонталните сили на покривния и другите надлъжни сводове“ (стр. 160, п. Г. К.).

Съображението за запазване тайната на оразмеряването може да се отмени като несъществуващо. Учудване предизвикват обаче останалите две твърдения, а именно, че като се избере за

Мо дебелината на основния зид, се следвал „естественият ход... на композирането, проектирането и материалното изпълнение“ и че „основните зидове поемат хоризонталните сили“ на световите. Защото азбучна истина е, че проектирането на каквато и да било сграда започва от надземните части, тъй като тяхното разпределение трябва да задоволи определени нужди (култови, битови, културни, естетически или др.), за които именно се създава сградата. Разпределението на основните зидове е последната работа при проектирането и е подчинено изключително на основа на приземието, а тяхната ширина е в пряка зависимост главно от натоварването (приземие + един или повече егажи и т. н.) и от издръжливостта на почвата. От това следва, че две еднакви в надземните си части сгради ще имат различно широкоси основни зидове при почви с различна издръжливост. Освен това хоризонталните сили се поемат първо от стените. Основните зидове не биха спасили сградата от срутване, колкото и широки да са те, ако стените над основите, онези, върху които пряко лежат засводяванията, не са оразмерени да поемат хоризонталните сили.

От горните кратки бележки виждаме, че и трите предпоставки, залегнали в основата на изследването, са или само предположения, които се нуждаят от отделно сериозно обосноваване, или изобщо са неприемливи, какъвто е случаят с обосновката на избрания модул. А върху тези предпоставки е изградено изследването.

За предлагания метод на изследване. Метричната регистрация (архитектурното заснемане) на средновековните култови паметници показва, че „точността на правите ъгли е незадоволителна, корабните четириъгълници не са правоъгълници, нито един от установените... размери не се оказва равен на онези, който по силата на положението, функцията и мястото му в обекта би трябвало да има съответно същата числена стойност... Това несъответствие е постоянно явление в изследваните обекти“ (стр. 20—21). Констатацията е напълно правилна. Поради това авторът си задава въпроса: „Какъв е истинският размер, който даден елемент би трябвало да има (номинален, проектен)?“ (стр. 21). Отговорът на този въпрос той

търси да получи с помощта на приетия от него M_0 и изработения метод на „модулна и обща ректификация“ (стр. 22). Така откриването на проектните размери стават за автора „същност и съдържание“ на изследването (стр. 22). По този начин обаче се измества поставената първоначално цел на изследването, а именно да се открият „правилата, по които през средновековието е била оразмерявана предварително замислената (идейната) архитектурна композиция“ (стр. 5).

Като търси да открие проектните размери на изследваните паметници, изхождайки от споменатите вече предпоставки (византийска мерна система, канонична съразмерност и M_0 равен на дебелината на надлъжните основни зидове) и като се ползува от метода за модулна и обща ректификация, за която ще стане дума по-долу, авторът на практика подлага едновременно на проверка верността на метода и на предпоставките. Методологически такова построение крие опасност при евентуален неуспех на опита да се открият проектните размери, да се постави под съмнение целостта на изследването, когато в действителност неуспехът би могъл да се дължи на неверността само на един от горните елементи.

В метода, с помощта на който става откриването на „проектните“ размери, се различават два момента, наречени от автора и идентифициране, т. е. превръщане размерите на изследвания паметник от десетичната мерна система в най-малкото деление на византийската мерна система — 1 пръст ($1\Delta\alpha = 0,01905$ м), и ректификация, т. е. изчисляване на „проектните“ размери така, че да отговарят на предварително приетите канонични съразмерности, а именно: $1:4:6 =$ ширина на основния зид: вътрешна ширина между основните зидове: външна ширина по основните зидове.

Същността на изчислението се състои в „намирането на основен модул с най-подходяща абсолютна стойност (optimum) за обекта...“, на която да са кратни общите и детайлните размери“ (стр. 22). Това „става чрез многократни логични опити с идентифицираните размери на обекта и различни предварително избрани числени стойности на модула (всички в $\Delta\alpha$) до установяване на пълна кратност между тях. Тези опити съставляват метричната разшифровка на паметника (стр. 22, п. Г. К.).

За илюстриране на казаното нека разгледаме обект № 6 (обр. 39—43, табл. VI; стр. 46—50), като се ограничим само с ширините.

Идентифициране:

1. Външна ширина по изт. осн. зид = $5,21 \text{ м} = 273,4\Delta\alpha = 273\Delta\alpha$
2. Външна ширина по зап. осн. зид = $5,25 \text{ м} = 275,5\Delta\alpha = 275\Delta\alpha$
3. Вътрешна шир. по изт. осн. зид = $3,41 \text{ м} = 179\Delta\alpha = 179\Delta\alpha$
4. Вътрешна шир. по зап. осн. зид = $3,50 \text{ м} = 183,7\Delta\alpha = 183\Delta\alpha$
5. Дебелина на сев. и ю. осн. зид (M_0) = $0,90 \text{ м} = 47,2\Delta\alpha = 47\Delta\alpha$

Дебелината на основния зид $47\Delta\alpha$ не удовлетворява условията на пропорционалността — $1:4:6$, защото

$$47 \times 6 = 282 > 273 \text{ и } 275; 47 \times 4 = 188 > 179 \text{ и } 183.$$

Ето защо опитваме със стойността $46\Delta\alpha = 1 M_0$

$$46 \times 6 = 276 > 273 \text{ и } 275, \text{ но много близко до } 275$$

$$46 \times 4 = 184 > 179 \text{ и } 183, \text{ но много близко до } 183$$

Приемаме $M_0 = 46\Delta\alpha$.

Ректифициране:

1. Външна ширина е равна на $6M_0 = 6 \times 46\Delta\alpha = 276\Delta\alpha = 276 \times 0,01905 \text{ м} = 5,25780 \text{ м}$
2. Вътр. ширина е равна на $4M_0 = 4 \times 46\Delta\alpha = 184\Delta\alpha = 184 \times 0,01905 \text{ м} = 3,50520 \text{ м}$
3. Дебелина на основните зидове е равна на $1M_0 = 46\Delta\alpha = 46 \times 0,01905 \text{ м} = 0,87630 \text{ м}$.

Получените по-горе при „ректифицирането“ числени стойности са според автора откритите проектни размери на сградата.

По-комплицирани са случаите като Бачковската костница, където не се схождат не само външните и вътрешните дължини и ширини, но и дебелините на зидовете в различните им части. Методът остава обаче същият — „чрез многократни логични опити... и различни предварително избрани стойности...“ (стр. 22) се търси „установяване на пълна кратност...“ (стр. 22).

„Ректификацията, пише авторът, не е някакво недоброе съвестно нагласяване на опороченото от неправилното трасиране геометрично очертание на сградата, някакъв модул трик, а чрез това и числено донагласяване на резултатите от измерването“ (стр. 22).

Далеч сме от мисълта да допускаме у автора подобна умисъл. Но не греши ли той, като приема, че предлаганият от него метод действително води до откриване на проектните размери на изследваната сграда? Действително ли получените по-горе размери $5,2578 \text{ м}$, $3,5052 \text{ м}$ и $0,8763 \text{ м}$, а не някакви други, са онези, които е замислил средновековният архитект, но по независещи от него причини не е могъл да осъ-

ществи? Не се ли получава в края на сложните пресмятания онова, което сме заложили в началото им, както това е в по-голямата част от съществуващите изследвания по тази проблема? Този въпрос е основателен, тъй като, както вече видяхме, откриването на проектните размери съставлява „същността и съдържането“ на изследването.

Необходимо е да отбележим, че ако се абстрахираме от обстоятелството, че приетите предпоставки остават недоказани, на пръв поглед разглежданият метод не събужда подобни съмнения. Няколко примера обаче ще помогнат да вникнем по-добре в неговата същност и ще отговорят на интересувания ни въпрос.

Нека видим най-напред има ли превръщането на документираните размери от десетична във византийска мерна система („идентификация“) онова голямо значение, което му се придава. За да проверим това, ще приемем за момент, че българите са наследили не византийската, а римската мерна система, и ще извършим познатите ни вече процеси на „идентификация“ и „ректификация“ с помощта на $\Delta\alpha = 0,0185$ м.¹³ Получават се резултати, които не се различават, а даже в някои отношения са по-благоприятни от ония, които авторът получава, когато си служи с византийски $\Delta\alpha$ (табл. I). Това не е случайно. Картината ще бъде същата, ако вместо римски $\Delta\alpha$ използваме при „идентифицирането“ и „ректифицирането“ старогръцки $\Delta\alpha = 0,01929$ м¹⁴ (табл. I). Тя не ще се промени съществено и при използването на каквато и да било друга мерна система, включително и при произволно избрана числена стойност на $\Delta\alpha$. Във всички случаи като краен резултат при „ректификацията“ ще се получават числени стойности, близки до онези, които сме установили при измерването на паметника.

Защо се получава така — отговор на това дава математиката. За нас тук е необходимо само да посочим, че превръщането на размерите от десетична във византийска или каквато и да е друга мерна система няма никакво друго практическо значение освен това, че дава възможност да се оперира с много малки мерни единици, благодарение на което става по-леко намирането на онези величини, които удовлетворяват предварително заложеното съотношение 1:4:6. Ако византийският $\Delta\alpha$ действително имаше онова значение, което му се приписва в

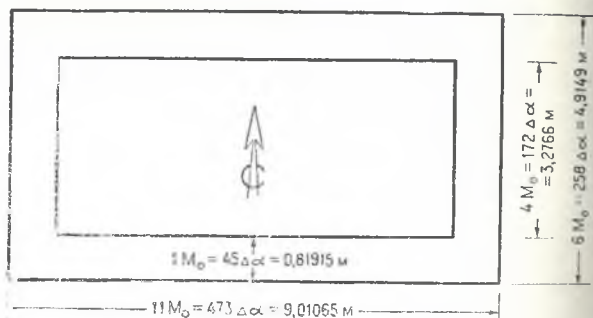
труда, то при „идентифициране“ и „ректифициране“ с римски и старогръцки $\Delta\alpha$ нямаше да се получават също положителни резултати.

Но може би независимо от това, че „идентифицирането“ във византийски $\Delta\alpha$ не играе оная роля, която се предполага, все пак „ректифицирането“ дава възможност да се открият проектните размери на изследвания средновековен паметник?

Това също не е трудно да се провери.

Да влезем за момент в ролята на средновековния архитект и да направим проект на сградата, като се ползуваме от дължини, мерени в пръсти ($\Delta\alpha$) и посочените в труда канонични съразмерности 1:4:6 при $1M_0$ = на дебелината на надлъжните зидове (обр. 1).

Нека приемем сега, че сме построили сградата и че при реализацията на строежа сме допуснали отклонения в повече или в по-малко от

Обр. 1. Проект за сградата (правоъгълник) с външна ширина = $6 M_0 = 4,9149$ м, вътрешна ширина = $4 M_0 = 3,2766$ м и дебелина на стените = $1 M_0 = 0,81915$ м, т. е. със съотношения 1:4:6

проектните размери. Отклоненията са в границите, констатирани при метричната регистрация на изследваните в труда паметници (обр. 2). Примерът представлява некомплицирен случай, по добен на обект № 6 от разглежданото изследване.

Да допуснем сега, че след години някой измерва построения от нас обект (обр. 2), констатира неточности и решава да открие проект-

¹³ Авторът пише: „Пръ разделянето на Римската империя... остава в сила... мерната система. Във Византия тя получава названието „византийска“ (стр. 16), а на друго място: „Знае се също, че римската стъпка (pes) е $0,296$ м = 16 пръста $\times 0,0185$ м (стр. 17). Сам обаче приема за византийската стъпка друга числена стойност, а именно $0,3048$ м = 16 пръста $\times 0,01905$ м, без да обясни на читателя получаващото се противоречие.

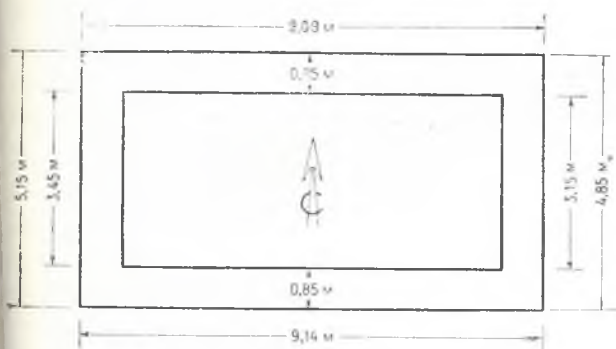
¹⁴ Л. Й. Динолов, цит. съч., стр. 17.

Сравнителна таблица 1

№	Елемент на сградата	Изразено в	Измерено на място	Ректифицирано в мерна система			Разлика между измерено и ратифицирано		
				византийска	римска	старогръцка	византийска	римска	старогръцка
1	Външна ширина по източния основен зид	метри	5,21	5,2578	5,2170	5,2083	+0,0478	+0,0070	-0,0017
		Мо		6	6	6	—	—	—
2	Външна ширина по западния основен зид	метри	5,25	5,2578	5,2170	5,2083	+0,0078	+0,0330	-0,0317
		Мо		6	6	6	—	—	—
3	Вътрешна ширина по източния основен зид	метри	3,41	3,5052	3,4780	3,4722	+0,0952	+0,0680	+0,0622
		Мо		4	4	4	—	—	—
4	Вътрешна ширина на западния основен зид	метри	3,50	3,5052	3,4780	3,4722	+0,0052	-0,0272	0,0278
		Мо		4	4	4	—	—	—
5	Дебелина на северн. и южен основен зид	метри	0,90	0,8763	0,8695	0,86805	-0,0237	0,0305	0,03195
		Мо		1=46	1=47	1=45			

ните му размери (тези от обр. 1) с помощта на предлагания метод на „идентифициране“ и „ректифициране“ на документираните („опорочените“) размери.

Сега нека забравим временно за проектните размери (дадени на обр. 1) и да изследваме размерите на построената сграда (дадени на обр. 2)

Обр. 2. План на сградата, показана на обр. 1, направен след построяването ѝ. При строежа са допуснати отклонения от проектните размери в повече и в по-малко, поради което съотношението 1 : 4 : 6 е нарушено

с помощта на познатия ни вече метод.

Идентифициране:

1. Външна ширина на изт. осн. зид = 4,85 м = 254,5Δα = 254Δα
2. Външна ширина на зап. осн. зид = 5,15 м = 270,3Δα = 270Δα
3. Вътрешна шир. на изт. осн. зид = 3,15 м = 165,3Δα = 165Δα
4. Вътрешна шир. на зап. осн. зид = 3,45 м = 181,1Δα = 181Δα
5. Дебелина на сев. и южен осн. зид = 0,85 м = 44,5Δα = 44Δα.

Дебелината 44Δα не удовлетворява условията на пропорционалността 1 : 4 : 6 :

$44 \times 6 = 264 > 254$ и < 270 ;
 $44 \times 4 = 176 > 165$ и < 181 .

Опитваме със стойност 45Δα :

$45 \times 6 = 270 > 254$, но равно на 270
 $45 \times 4 = 180 > 165$, но много близо до 181.

Приемаме 1Мо = 45Δα.

Ректифициране:

1. Външна ширина = 6Мо = 6 × 45Δα = 270Δα = 270 × 0,01905 м = 5,14350 м
2. Вътрешна ширина = 4Мо = 4 × 45Δα = 180Δα = 180 × 0,01905 м = 3,42900 м
3. Дебелина на надл. осн. зид = 1Мо = 45Δα = 45 × 0,01905 м = 0,85725 м.

Горните „ректифицирани“ размери би следвало да бъдат равни на търсените проектни размери (онези от обр. 1). В действителност те само се приближават до някои от регистрираните (обр. 2), но не съвпадат, а значително се отклоняват от проектните (обр. 1). Явно методът не дава очаквания резултат (вж. табл. II)

В труда са анализирани по горния начин 25 обекта, а именно :

1. Башовичката църква
2. Бачковската костница
3. Църквата Св. Иван (Яни) в Асеновград
4. Църква № 18 Трапезица във Велико Търново
5. Църква № 10 Трапезица във Велико Търново
6. Църква № 6 Трапезица във Велико Търново
7. Църква № 11 Трапезица във Велико Търново
8. Църква № 13 Трапезица във Велико Търново
9. Църквата Св. Параскева в Несебър
10. Баптистерият към Софийската базилика
11. Баптистерият към Червената църква край Перущица
12. Базиликата Св. Стефан (Новата митрополия) в Несебър
13. Базиликата Старата митрополия в Несебър
14. Старата Боянска църква край София
15. Калояновата (Новата Боянска) църква край София

Сравнителна таблица 2

№	Елемент на сградата	Изразено в	Проектирано (по обр. 1)	Изпълнено (по обр. 1)	Ректифицирано	Разлики в метри между:	
						проектирано (1) ректифицир. (3)	изпълнено (2) ректифицир. (3)
1	Външна ширина по източния основен зид	Метри	4,9149	4,85	5,14350	+0,2286	+0,2935
		Мо	6	—	6	—	—
2	Външна ширина по западния основен зид	Метри	4,9149	5,15	5,14350	+0,2286	-0,0065
		Мо	6	—	6	—	—
3	Вътрешна ширина по източния основен зид	Метри	3,2766	3,15	3,42900	+0,1524	+0,279
		Мо	4	—	4	—	—
4	Вътрешна ширина по западния основен зид	Метри	3,2766	3,45	3,42900	+0,1524	-0,021
		Мо	4	—	4	—	—
5	Дебелина на северния и южен основен зид	Метри	0,81915	0,85	0,85725	+0,0381	+0,00725
		Мо	1	—	1	—	—

16. Баптистерият към Еленската църква край Пирдоп
17. Църквата в Асеновата крепост край Асеновград
18. Църквата Св. Архангели Гаврил и Михаил в Несебър
19. Църквата Св. Димитър във Велико Търново
20. Църква № 8 Трапезица във Велико Търново
21. Червената църква край Перушица
22. Църквата Св. Иван Кръстител в Несебър
23. Алитургетос (Неосветена) в Несебър
24. Пантократор (Вседържател) в Несебър
25. Еленската църква край Пирдоп.¹⁵

Резултатите от анализите са сумирани в табл. Б на стр. 174—175. От тях според същата таблица 18 обекта удовлетворяват предполагаемата канонична съразмерност — 1:4:6. Ако разгледаме обаче внимателно таблици I—XXV, ще имаме следната картина:

1. Обекти № 1, 3, 7, 10, 12, 14, 15, 19, 22 нямат документално установен Мо, т. е. не е измерена дебелината на северния и южния зид.
2. Обекти № 13, 17, 18, 21, 23, 24, 25 имат други съотношения.
3. Обекти № 2, 4, 5, 6, 16, 20 показват разлики над 0,10 м по отношение на съотношението 1:4:6.
4. Обекти № 8, 9 стоят много близо до горното съотношение — разлики под 0,10 м (0,03—0,09).
5. Обект № 11 е единственият, който напълно отговаря на това съотношение.

Следователно от разгледаните в труда 25 обекта: 9 обекта са без документално установен Мо, 7 обекта имат различни други съотношения, 6 обекта се отдалечават чувствително

от съотношението 1:4:6, а „идентификацията“ и „ректификацията“, благодарение на които са получили това съотношение, както видяхме, не дават очаквания резултат. Само 3 обекта отговарят на отношението 1:4:6 — напълно (№ 11) или с приемлива разлика (№ 8, 9).

В изследването е отделено голямо място на реконструкциите. От разгледаните в труда 25 обекта са предложени опити за реконструкция на 22 обекта. „При установяване на височинния напречен и надлъжен габарит на всички изследвани тук засводени църкви, пише авторът, има съществено значение височината, от която за почва това засводяване, т. е. нивото на екватора на покривния свод. Модулът участва в нея не с константен, а с променлив коефициент — от 1 1/2 до 4 Мо, а при трикорабните до 7 Мо“ (стр. 173).

И наистина данните, които намираме в приложените таблици към труда, не дават възможност да се установи някаква модулна закономерност и при вертикалното изграждане на църквите. Това се дължи може би и на обстоятелството, че в труда са привлечени много малък брой паметници със запазено засводяване, които единствено биха могли да послужат за основа на научни изводи. Така от всичко 25 разглеждани случая 15 обекта (№ 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 25) не дават данни за височината на засводяването, 5 обекта (№ 2, 3, 9, 15, 24) не дават сигурни данни за височината и само 4 обекта (№ 1, 14, 17, 22) имат запазени

¹⁵ Номерацията и наименованията са дадени по текст стр. 174.

сводове или необходимите данни за установяване на височината.

Привличат вниманието обаче 10 обекта (№3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 20), при които са посочени познатите ни вече съотношения 1:4:6, т. е. 4 Мо до петите на свода и 6 Мо до неговия зенит.

Ако проследим обаче изследването, ще открием, че това съотношение е извлечено в същност само от два паметника — църквата Св. Иван в Асеновград и Св. Параскева в Несебър. Но и двете църкви, както е известно, са значително разрушени в горните си части, поради което нивото на петите на засводяванията им не може да се установи със сигурност. Тези несигурни отношения авторът неоснователно е разпрострял и върху останалите 8 обекта (№ 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 20), които са запазени само в основи или малко над основите. По този начин в труда не е даден нито един обект, в който да е измерена височина до зенита на свода, равна на 6 Мо, което да даде някакво основание тя да бъде приета за канон при реконструкциите.

За мерната система. Трудът поставя и твърде важния въпрос за мерната система в средновековна България, въпрос, тясно свързан с интересувашата ни тук проблема. При липсата на изрични писмени сведения той може засега да бъде частично осветлен единствено по пътя на изучаване на архитектурните паметници. Обаче методът, избран от автора, не може да доведе до желания резултат. По този път, като се работи с най-малките деления, биха могли да се открият в същите паметници, както това вече видяхме, еднакво добре и други мерни системи, например римска, старогръцка, египетска или някаква друга, в зависимост от това, от коя мерна система е взето най-малкото деление.

В изследваните обекти следва да се търси не най-малкото деление, а онази абсолютна мерна единица, с която се е работело при строежа. На първо място това са стъпката и педята. Тези мерни единици могат да се открият най-добре в дължините на главните фасади, при църквите това са западните фасади, тъй като оттам започва трасирането на сградата и поради това там трябва да се очакват при изпълнението най-малки грешки. На тази проблема безспорно следва да бъде посветено от-

делно изследване. Тук ще отбележим само, че една съвсем бегла проверка на западните ширини (на приземията) на разгледаните в труда църкви даде неочакван резултат. Оказва се, че от всичко 21 обекта ширините на западните фасади на 10 обекта са кратни с незначителни разлики на 0,19 м [№ 2, 5, 6, 9, 10, 14, 19 (също на 0,296), 20 (също на 0,1916), 22 и 23]; на 6 обекта на 0,1916 м [№ 1, 3 (също на 0,31), 8 (също на 0,308), 12, 17, 18]; на 2 обекта на 0,31 м (№ 4, 7) и на 5 обекта на 0,308 м (№ 13, 16, 21, 24, 25). Интересно тук е, че староруската, а това значи и старославянската малка педя е 0,19 м, а голямата 0,31 м¹⁶, и че нашите народни майстори даже години наред след Освобождението (1878) още си служеха с педя като мерна единица.¹⁷

Разглежданото изследване представлява още един опит да се открият с помощта на математически анализ и прости аритметични отношения правилата, по които били оразмерявани сградите през средновековието. По същество той не се отличава от многото познати опити и по основния подход към проблемата, а именно да се анализира даден паметник чрез предварително избрани фигури или модул. Ново тук са частта, избрана за Мо, търсеното канонично съотношение и методът за откриване проектните размери на паметника. Но, както вече видяхме, те не могат да бъдат приети даже с резерва. Неубедителни остават и направените с тяхна помощ реконструкции.

В изследването все пак намираме няколко примера, при които съотношението между дебелината на надлъжните основни зидове и ширините е 1:4:6 или близки до това съотношение. Макар че тези примери са твърде малко, за да повлияят върху общия резултат от изследването, те поставят сериозно въпроса, случайни или преднамерени са те и в каква кон-

¹⁶ К. Н. Афанасъев, цит. съч., стр. 238, 239.

¹⁷ Ив. Коев, Облекло и жилища на старото българско население в Разградско, Изв. ССФ при СУ, кн. VIII и IX за 1941—1943 г., София, 1948, стр. 106. Разпитваният стар майстор казал, че неговата собствена къща имала размери 40×32 педи. А това е отношението 5:4, получено с помощта на просто геометрично построение посредством триъгълник със страни 3:4:5. Съществуват и редица други сведения за използване у нас на педята като мерна единица в строителството.

кретна връзка се намират с носещите стени на сградата.

Графичната документация, представляваща основата на труда, е дадена много добре. Тя може да служи като база за по-нататъшно изследване. Ако авторът се беше ограничил в изследването на един или два типа, но застъпени в повече и по-добре запазени примери, резултатите може би щяха да бъдат по-благоприятни.

Трябва да се отбележи като особено положителна страна подчертаването на технико-конструктивната роля на търсените съотношения.¹⁸ Средновековните архитекти безспорно са се ползували от специални методи за решаване на художествено-композиционни задачи.¹⁹ Но освен тези методи и успоредно с тях са съществували и чисто технико-конструктивни методи, които са играли ролята на днешните статически изчисления.²⁰ Необходимо е тези два метода, различни по същество, да бъдат ясно и последователно разграничавани. Бъдещите изследвания, за да имат успех, трябва да си поставят за задача откриването на едните или на другите методи.

Г. Кожухаров

D. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans, Thessaloniki*, 1965, XIX+286 стр. и 16 табл.

Авторът на тази книга д-р Д. М. Меткаф, уредник на нумизматична сбирка в Оксфорд, е известен изследвач в областта на византийската нумизматика. Този му труд се явява като синтез на неговите дългогодишни проучвания върху разни въпроси не само върху монетите на Византия, но и върху тези на франкските владетели във феодална Гърция и нумизматиката на южните славяни в западния дял на Балканския полуостров. В този обемист том авторът си е поставил за задача да даде една картина на монетосеченето и монетната циркулация на Балканския полуостров през периода между 830 и 1355 г. Той се стреми да покаже не само особеностите на монетите, но и тяхната роля в икономиката на отделните държави на Балканския полуостров.

Благодарение на обстоятелството, че е имал възможност да пътува в Югославия и Гърция, авторът е могъл да проучи обширен материал в местните сбирки и да се запознае с домашната литература върху монетите. Това му е

дало възможност да състави една вярна картина на монетосеченето и монетната циркулация на Балканския полуостров.

В началото е дадена пълна библиография на монетите и монетните находки. Тя ще е полезна за всеки, който би се занимавал със средновековната нумизматика на Югоизточна Европа.

Глава I представлява увод. В нея е разгледан характерът на нумизматичните материали, използвани за написване на този труд. Тук авторът се занимава и с интересния въпрос, какви количества монети са сечени от византийски императори през различни периоди. Друг въпрос е какви видове монети и номинали са ковани в зависимост от нуждите на паричния пазар. От тези уводни бележки се вижда, че авторът се е постарал да представи успоредно с това и една история на парите като фактор в икономиката на Балканския полуостров през средновековието.

Глава II е посветена на търговията в Егейско и Черно море за времето от 820 до 1025 г. Тук се посочва, че южните славяни през IX в. нямат собствени монети. Във връзка с този въпрос авторът споменава хипотезата на проф. Дуйчев че Крум е ковал медни монети, но не взима отношение към нея вероятно поради отсъствието на потвърждение чрез нумизматични доказателства.

Авторът подчертава, че византийските монети през IX в. са били много разпространени в източния дял на полуострова. Сравнително повече монети се намират по Черноморското крайбрежие. Вече е установено, че това отсъствие на византийски монети се дължи на особеностите на стопанството в българската държава. В следващите страници се разглеждат монетите на византийските императори от IX, X и началото

¹⁸ Л. Й. Динилов, *цит. съч.*, стр. 19, 162.

¹⁹ Достатъчни биха били само скиците на Вилард де Гонекур, за да ни убедят в това; вж. Hans R. Hanlönser, Villard de Honnecourt, *Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuches* us. fr. 19093 der Pariser Nationalbibliothek, Verlag von Anton Schroll Co in Wien, 1935.

²⁰ Вероятно не случайно Антемий, един от архитектите на църквата св. София в Цариград, е бил прочут между своите съвременници като математик и механик (A. Hertwig Vdi, *Aus der Geschichte des Gewölbe ein Beitrag zur Kulturgeschichte. Technik Geschichte. Beiträge zur Geschichte der Technik und Industrie*, Band 23, Berlin, 1934, S. 90).

на XI в. и тяхното участие в паричния пазар по Тракийското крайбрежие, островите и Централна Гърция.

В гл. III е разгледано положението на византийската монета през периода от 1025 до 1097 г., характеризиращ се със засилени движения за политическа автономия между южните славяни. Този период се характеризира и с малкия брой съкровища от монети въпреки неспокойните времена на Балканския полуостров.

В гл. IV авторът разглежда ролята на града и търговските пътища в XII и XIII в. Градовете през посоченото време бързо се развиват и търговията добива широко разпространение. Във връзка с този въпрос авторът подчертава, че златните номизми на никейския император Иоан III Ватацес се срещат в големи количества. Той допуска, че те са ковани освен в Никея и в една или две монетарници на Балканския полуостров. Разбира се, това предположение на автора ще чака потвърждение от бъдещите находки.

Голямото количество грошове на цар Иван Александър авторът обяснява със засилената търговия на българската държава през пристанищата на Черно море. Трябва да добавим, че съкровища с грошове на Иван Александър се откриват и на територията на Румъния и Източна Сърбия, където те са служели като търговски пари.

В гл. V са разгледани подробно монетите на византийските императори от XII и XIII в., засвидетелствувани от многобройните находки от Егейското крайбрежие, Гърция и днешна България. Авторът изтъква, че са ковани големи количества медни монети на Мануил I Комнин за търговията с българските земи. Те са с малки ядра и понякога с груба изработка. Той смята, че тези монети са сечени в монетарницата на Солун. Той се запитва дали не са ковани и в една неподозирана византийска монетарница в София или Пловдив. Накрая е подчертана отново голямата роля на златните монети на Иоан III Ватацес в паричния пазар в източната половина на полуострова.

В глава VI, VII и VIII е направен обстоен преглед на монетосеченето в Сърбия, Хърватско, Босна и Далмация. Тук правилно се изтъква, че бързото развитие на нумизматиката на южните славяни в западния дял на Балканския полуостров се дължи на разработването

на среброносните залежи в техните територии. Монетите на франкските феодали в Гърция през XIII и първата половина на XIV в. са разгледани в глава IX.

От по-специален интерес за нас е глава X, тъй като в нея авторът разглежда монетите на българските царе и ролята на византийските монети в стопанството на средновековна България. Изхождайки само от познатия му обнародван материал, авторът прибързано твърди, че монетите на българските царе от първата половина на XIII в. са редки и не са играли важна роля в монетното обръщение в страната. На нас са известни находки с медни, сребърни и златни монети на Иван Асен II от Македония. Това показва, че обширната територия на българската държава е поглъщала много от неговите парични знаци. Грошовете на Георги Тертер I се намират често, както тези на Тодор Светослав и на Михаил Шишман.

Изглежда, че значителни количества медни монети е пускал в обръщение и Константин Асен. Като прави преглед на находките със златни монети на византийските императори от XIV в., авторът заключава, че тези монети са проникнали в Северна България през Черно море, а тези в Южна — направо от Цариград. Ние посочихме на друго място, че тяхното участие в паричния пазар на тогавашна България стои във връзка със снабдяването на Цариград с българско жито от Добруджа и Марицината низина. Изложението в тази глава приключва с една таблица на съкровищата с грошове на Иван Александър. В предпоследната глава XI авторът се занимава с внесените от пътници монети в земите на Балканския полуостров. Това са предимно малките монети на кръстоносците, минали през Балканския полуостров. Те имат случаен характер и не са от значение за паричната история на тези земи. Последната XII глава е посветена на монетите на сръбския крал Стефан Душан.

Трудът на Меткаф има двояк характер. В него авторът е разгледал не само нумизматиката на средновековните държави в Югоизточна Европа, но също тъй се е постарал да изтъкне и тяхната роля в стопанския живот. Ето защо това съчинение може да служи не само като справочник върху средновековната нумизматика на Балканския полуостров, тъй като ръководството на Енгел и Серюр върху

средновековната европейска нумизматика е вече остаряло, особено в онази част, отнасяща се до южнославянските монети.

Особено ценни са приложените от автора карти, които помагат на читателя да се ориентира върху разпространението на монетните находки и посоките на търговските пътища. В дадените в текста таблици са означени прекласираните въз основа на новооткрития нумизматичен материал и проучвания монетни емисии и типове.

В няколкото таблици с образи в края на книгата са представени по-характерните монети, сечени през периода от средата на IX до първата половина на XIV в.

Т. Герасимов

Tommaso Bertelè, *Lineamenti principali della numismatica bizantina*, *Rivista Italiana di Numismatica*, XII, 1964, стр. 33—118.

Въпреки нарасналия интерес на учените и колекционерите през последните години към монетите на византийските императори, сечени в продължение на десет века, и до днес няма едно ръководство върху византийската нумизматика. Бележките върху външните белези и метрологията на византийските монети, дадени в уводните страници на каталога на Wroth за монетите, съхранявани в Британския музей, са вече недостатъчни, тъй като от обнародването на този незаменен досега труд се натрупа значителен материал, който даде възможност да се прекласират редица монетни емисии, да се попълнят празнините в цели периоди и т. н. Излязлата преди няколко години книга на д-р Лонге не може да служи като справочник върху византийската нумизматика.

Гореозначената студия на заслужилия италиански нумизмат Томазо Бертеле, който повече от 30 години работи и обогатява византийската нумизматика с редица открития и приноси, идва да запълни тази празнина. Авторът е имал щастливата идея да изложи накратко всички постижения в областта на тази дисциплина в последните години и да даде прегледно всичко което знаем за външните белези, коването, монетната система и пр. на византийските монети. Особено полезни са и изобилните библиографски забележки, които улесняват читателя в неговите по-нататъшни занимания върху разглежданите

страни на византийската нумизматика. Първата част е посветена на типовете върху двете страни на монетите. Проследено е развитието на иконографията на византийския император и на членовете на неговата фамилия, изобразявани при разни случаи редом с него, допълнителните символи, образите с религиозен характер, надписите и пр. Изтъкнат е големият брой нови типове, въведени във византийските монети от XIV в. Във втората част авторът се занимава с въпросите, свързани с материала, от който са ковани монетите на византийските императори, техните номинали и названия. Последната глава съдържа всичко, което знаем за монетната система, монетарниците и тяхната организация, знаците за стойност и др. Единственият упрек, който може да се направи на автора, е, че той не е дал по един или два образа на разните видове монети от трите метала, за да може интересуваният се неспециалист да добие представа за реалиите, които се описват, тъй като не всеки има на разположение отличните таблици на каталога на Wroth.

Трудът на Бертеле е написан с присъщата на автора ерудиция по нумизматичните и историческите въпроси. Ние го препоръчваме горещо на всеки, който иска да се запознае със специфичните особености на византийските монети, едни от най-често намираните парични знаци в нашите земи.

Т. Герасимов

Ed. Schönert, *Die Münzprägung von Perinthos*. Akademie Verlag, Berlin, 1965, V+277 стр. и 57 табл.

Повече от половин столетие измина от обнародването на първия том от поредицата, посветена на монетите на античните градове в Тракия. Двете световни войни и настъпилите след тях тежки условия за научна работа прекъснаха по-нататъшното обнародване на това монументално издание. Берлинската академия на науките пред вид на важността и голямата полза от корпуса на монетите на Балканския полуостров е имала похвалната идея да продължи обнародването на изданието. Първият том е вече достояние на всички, които се интересуват от античните монети на Тракия. Този том е посветен на монетите на Перинт, един от значителните градове в басейна на Мраморно море. Написан

е от Едит Шьонерт, млада сътрудница на Комисията за антична нумизматика при Берлинската академия на науките.

Авторката се е отнесла много сериозно към работата си. За целта тя е прегледала и проучила монети на Перинт по оригинали и копия в около 50 обществени и частни нумизматични сбирки в Европа и Америка. Между тях са и монетите, съхранявани в музеите в София, Пловдив, Бургас, Варна и Разград. Освен това е ексерпиран материал и от по-старата нумизматична литература.

Трудът се разделя на две части: увод и каталог.

В уводната част от 60 страници е изложена доста подробно историята на града по писмени извори, доколкото такива са достигнали до нас. Перинт е бил значителен град едва през римската епоха, когато става важен административен център.

В III в. на н.е. градът е преименуван в Хераклея, на името на митическия му основател. Перинт започва да сече от средата на IV в. малки количества сребърни монети по персийска монетна система: дидрахми, половин драхми и оболи, както и медни монети. Сребърните и бронзовите автономни монети имат интересен отличителен белег, представящ две предни половини на коне, съединени гърбом. Авторката е разгледала обстойно номиналите на монетите

сечени през римската епоха, а също тъй и надписите върху двете им страни. Отделено е и място за контрамаркираните монети на Перинт. Смятаме за уместно да се спомене и една монета на Бизантион, контрамаркирана в тържището на града с отличителния белег на Перинт.

В следващите страници повече място е отделено естествено на богатия запас от типове върху монетите. Тук са направени интересни наблюдения върху изображенията, свързани с двете неокории на града и учредените по повод на тези отличия за Перинт атлетически състезания.

Вторият дял на разглеждания том обхваща каталог на повече от 900 монети от времето на автономния период и римското владичество.

Текстът се придружава от една папка с 57 таблици, в които са възпроизведени посредством дълбок меден печат всички монетни типове и техните варианти.

С това си изследване авторката е дала един образцов във всяко отношение труд върху монетите на град Перинт, сечени в продължение на седем века. Ние препоръчваме горещо тази студия на д-р Шьонерт, тъй като тя се явява като незаменим справочник за всеки, който би се интересувал не само от монетите на Перинт, но и от историята на този град.

Т. Герасимов

СЪДЪРЖАНИЕ

Ст. Михайлов — Църквата Теодор Тирон и Теодор Стратилат в с. Добърско	5
С. Георгиева и Н. Гиздова — Средновековната крепост Цепина	41
Д. Цончев — Описание на външните стени на крепостта Цепина	57
Т. Тотев — Нов старобългарски писмен паметник от Преслав	61
Ек. Манова — Средновековното въоръжение в някои стенописи в Югозападна България от XIII, XIV и XV в.	67
Ст. Парницки-Пуделко, Ст. Колкувна, М. Новицка, Б. Рутковски, Я. Трынковски — Археологическите раскопки в западном секторе Нове в 1964 г.	83
Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, Б. Султов и В. Найденова — Археологически раскопки в восточном секторе Нове в 1964 г.	99
А. л. Димитрова — Сребърно съкровище от с. Владия, Ловешко.	115
Т. Герасимов — Келтски селища по горното течение на р. Тополница	133
В. Миков — Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България	165

Материали и научни съобщения

Т. Герасимов — Монетни съкровища, намерени в България през 1965 г.	211
Т. Герасимов — Един лозунг върху тракийска монета от I в. от н. е.	216
Т. Герасимов — Една монета на гр. Августа Траяна с неокория от Гета (209—212)	217
Т. Герасимов — Едно votivno яйце на Асклепий	219
Т. Герасимов — Откъслек от бронзова посребрена статуя на Долихен	221
Т. Герасимов — Раннохристиянска гробница при гр. Сандански (Св. Врач).	222
Т. Герасимов — Едно украшение от трако-римска колесница	225
Й. Юркова — Рядък бронзов медалион на Комод	227
Й. Юркова — Рядък тип медна монета на Анастасий	228
М. Станчева — Археологически материали за предримска София	230

Рецензии

Г. Кожухаров — Арх. Лубен Й. Диолов, Принос към метричното изследване на средновековната култова архитектура в България. Опит за установяване на модул. Държавно издателство „Техника“, София, 1963 г., 190 стр. с ил. 40	238
Т. Герасимов — D. M. Metcalf, Coinage in the Balkans, Thessaloniki, 1965, XIX+286 стр. и 16 табл.	246
Т. Герасимов — Tommaso Bertelè, Lineamenti principali della numismatica bizantina, Rivista Italiana di Numi- smatica, XII, 1964, p. 33—118.	248
Т. Герасимов — Ed. Schönert, Die Münzprägung von Perinthos, Akademie Verlag, Berlin, 1965, V+277 стр.	248

SOMMAIRE

St. Mihailov — L'Eglise St Théodore Tiron et Theodore Stratilate du village Dobârsko	40
S. Georgieva et N. Gisdova — La forteresse médiévale Cepine	56
D. Cončev — Sur les murs d'enceinte extérieurs de la forteresse Cepina	60
T. Totev — Un nouveau monument écrit vieux-bulgare de Preslav	66
E. Manova — Die mittelalterliche Bewaffnung nach einigen Wandmalereien aus Südwestbulgarien vom 13, 14 und 15 Jahrhundert	82

С.т. Парницки-Пуделко, С.т. Колякувна, М. Новицка, Б. Рутковски, Я. Трынковски— Археологические раскопки в западном секторе Нове в 1964 г.	83
Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, Б. Султов и В. Найденова— Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1964 г.	99
A. I. Dimitrova— Silberschatz aus dem Dorfe Vladŭnja, Bezirk Loveč	131
T. Gerassimov— Etablissements celtes sur le cours supérieur de la Topolnica	163
V. Mikov— Les techniques de production de la céramique à l'époque préhistorique en Bulgarie.	208

Matériaux et communications

T. Gerassimov— Trésors monétaires découverts en Bulgarie en 1965	214
T. Gerassimov— Une devise sur une monnaie thrace du I-er s. de n. e.	217
T. Gerassimov— Une monnaie de la ville Augusta Trajana avec une néocorie reçue de Geta	219
T. Gerassimov— Un oeuf votif d'Asclepios	220
T. Gerassimov— Fragment d'une statue de bronze argenté du dieu Dolichen	222
T. Gerassimov— Sépulture paléochrétienne près de la ville de Sandanski (Sv. Vrač).	225
T. Gerassimov— Un ornement sur un char thraco-romain	226
J. Jurukova— Un médaillon de bronze très rare de Commode	228
J. Jurukova— Une monnaie rare de cuivre de l'empereur Anastase	230
M. Stančeva— Matériaux archéologiques de Sofia préromaine	234

Critiques

G. Kožuharov— Arch. Luben Dinolov, Contribution à l'étude métrique de l'architecture médiévale du culte en Bulgarie. Essai d'établissement d'un module. Editions d'Etat „Tehnika“, Sofia, 1963, 190 pp. avec 40 ill.	237
T. Gerassimov— D. M. Metcalf, Coinage in the Balkans, Thessaloniki, 1965, XIX+296pp. avec 16 tabl.	246
T. Gerassimov— Tommaso Bertelè, Lineamenti principali delle numismatica byzantina, Rivista Italiana di Numi- smatica, XII, 1964.	248
T. Gerassimov— Ed. Schonert, Die Münzprägung von Perinthos, Akademie Verlag, Berlin, 1965, V+277	248

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

Том XXIX

*

Изд. редактор *М. Чакърова* Техн. редактор *Ал. Иванов*Коректор *А. Христова*

*

Дадена за набор на 23. VII. 1966 г. Подписана за печат на 8. VIII. 1966 г.

Формат 59/84/8 Тираж 1000

Печ. коли 31,50 Изд. коли 26,15

Цена 3,06 лв.

*

Набрана и отпечатана в печатницата на БАН

ул. 36, кв. Гео Милев

Поръчка № 399